

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут»

КИЇВСЬКИЙ ЧАСОПИС ПРАВА

№ 3

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Засновник
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Адреса редакції:
03057, Україна, м. Київ, просп. Перемоги, 54/1
Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут»
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Науковий журнал «Київський часопис права» зареєстровано
Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації серія КВ No 24857-14797P від 25.05.2021 р.)

На підставі наказу Міністерства освіти і науки України
№ 1017 від 27 вересня 2021 року (додаток 3) журнал внесений
до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
у галузі юридичних наук (081 – Право)

Рекомендовано до друку Вченою Радою
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Протокол № 3 від 28 листопада 2024 р.

Головний редактор – О. В. Кузьменко, доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри публічного та міжнародного права,
Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут»
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Редакційна колегія:

Т. О. Гуржій, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права, Київський національний торговельно-економічний університет; *Е. С. Дмитренко*, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного та міжнародного права, Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут» «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; *Л. О. Кожура*, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії права, «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; *Н. В. Ортинська*, доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права, Інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»; *О. Г. Стрельченко*, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування, Національна академія внутрішніх справ; *В. Г. Фатхутдінов*, доктор юридичних наук, професор, начальник, Головне управління Пенсійного фонду України у Київській області; *В. Г. Чорна*, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри публічного та міжнародного права, Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут» «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; *Д-р Войцех Войтила*, доктор гуманітарних наук, науковий співробітник, Технологіко-гуманітарний університет ім. Казимера Пуласького в Радомі, Польща.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний сайт видання: kyivchasprava.kneu.in.ua

Мови видання: українська, англійська, німецька, французька, італійська, польська, литовська.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Возняк І. З. ВИКОРИСТАННЯ ПРАВОВИХ ДЕФІНІЦІЙ У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ МИТНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ У СВІТЛІ УКРАЇНСЬКИХ І ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПІДХОДІВ).....	7
Ганьба О. Б., Халимон С. І. СУБ'ЄКТИ ПРАВОВІДНОСИН СОЦІАЛЬНОГО І ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ВИЗНАЧЕННЯ.....	14
Грунь О. В. ОКРЕМІ АСПЕКТИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ВІДНОСИН У СФЕРІ ВІРТУАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ.....	21
Ковальчук М. О. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ ГАРАНТІЙ ПРАВ НА ЗЕМЛЮ В ТЕОРІЇ ПРАВА УКРАЇНИ.....	28
Погребняк В. Я. ПРОБЛЕМА СУДОВОЇ НОРМОТВОРЧОСТІ У КОНТЕКСТІ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУДОВОЇ ГІЛКИ ВЛАДИ В УКРАЇНІ.....	37
Роговський Я. С. ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД МАЛОМОБІЛЬНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	44

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Андрейченко С. С. ПРАВО НА СВОБОДУ ОБ'ЄДНАНЬ В ПРОФСПІЛКИ В ЗАКОНОДАВСТВІ ФРН.....	50
Діденко О. М. ЩОДО ПРОБЛЕМ ПІДВИЩЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО РІВНЯ ЧЛЕНІВ ВИБОРЧИХ КОМІСІЙ	56
Козін А. О. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПНОСТІ МУНІЦИПАЛЬНИХ ПОСЛУГ ШЛЯХОМ ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ.....	62

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Кізлова О. С. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	67
Ляховецький О. О. ФОРМИ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКИХ ПРАВОВІДНОСИН.....	73
Поліщук Р. М. ПРЕДМЕТ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТОВАРИСТВ З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ ТА ПРАВОВИХ ЗАСАД ЇХ ПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ.....	79
Савченко Є. Ю. ЦИФРОВІ РЕЧІ, ЦИФРОВІ АКТИВИ, ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ ТА ЦИФРОВІ ТОКЕНИ: РОЗМЕЖУВАТИ НЕ МОЖНА КОНСОЛІДУВАТИ.....	87

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Холодков А. В. ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРАВ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ ВНАСЛІДОК ВІЙНИ.....	96
Шаповалова К. Г. МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ.....	102

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Беззубов Д. О., Коваль М. В. ЯКІСТЬ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В СФЕРІ ПРОТИДІЇ ПОДАТКОВИХ ПРАВопорушень	110
Драчов О. В. ГЕНЕЗИС ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ СВІТОВОЇ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ.....	117
Замрига А. В., Черненко О. В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВОДЖЕННЯ З ПОБУТОВИМИ ВІДХОДАМИ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ.....	125
Коваленко В. В. ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ	131
Козир О. О. ЗАКОНОДАВЧІ ТА ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КОРИСТУВАЦЬКОГО КОНТЕНТУ.....	138

Криворучко Л. С. ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ЗАПРОВАДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	144
Крушельницька Г. Л. ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ МЕДИКО-ГЕНЕТИЧНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ.....	150
Мушенко С. І. ПРОБЛЕМИ НАДАННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ: ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ.....	158
Оксютенко К. В. ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....	163
Присяжнюк О. А. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	171
Серебро М. В. ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	177
Співак М. В., Дубіна О. М. ЦИФРОВІ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ЦИФРОВОГО СУСПІЛЬСТВА І ВИНИКНЕННЯ КІБЕРЗАГРОЗ	184
Цвіркун Ю. І., Лаухін Д. Ф. ЩОДО ПИТАННЯ СТРОКІВ ЗВЕРНЕННЯ ДО СУДУ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ: АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА	191
Шевчук О. М., Мартиновський В. В., Матат Ю. І. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ НАДАННЯ ПОСЛУГ ІЗ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЯК ЗАХІД ПРОФІЛАКТИКИ ТА ПРОТИДІЇ НАРКОЗЛОЧИННОСТІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	199

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

Бобчинський П. М. КРИМІНОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ОСОБИ, ЯКА ВЧИНЯЄ ПОРУШЕННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ ЖИТЛА (СТАТТЯ 162 КК УКРАЇНИ).....	207
--	-----

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

Бондар В. С. ПРО РАЦІОНАЛІЗАЦІЮ ПОШУКОВО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ ЗА ФАКТАМИ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗЛОЧИНІВ, ПІДСЛІДНИХ ОРГАНАМ БЕЗПЕКИ.....	212
Рощина І. О. ЗАХИСТ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	224

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Павко Я. А. ПОВОЄННЕ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПРОТИДІЇ ЗМІНИ КЛІМАТУ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....	229
Пахомі С. К. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ДОВКІЛЛЯ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ.....	238
Саух А. С. ДІЇ, ПОВ'ЯЗАНІ З НАСИЛЬНИЦЬКОЮ ПЕРЕДАЧЕЮ ДІТЕЙ, ЩО СТАНОВЛЯТЬ МІЖНАРОДНИЙ ЗЛОЧИН ГЕНОЦИДУ.....	243

РЕЦЕНЗІЇ

Миколенко О. І. ВІДГУК НА НАУКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ КОРУПЦІЇ НА ЗАХИЩЕНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ У МОНОГРАФІЇ «ВЕРИФІКАЦІЯ ПРАВОВОЇ ДИСФУНКЦІЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РІВНЯ РЕАЛЬНОЇ ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ» (АНГЛ. VERIFICATION OF THE ANTI-CORRUPTION POLICY LEGAL DYSFUNCTION AT THE LEVEL OF A REAL THREAT TO THE NATIONAL SECURITY) ДОКТОРА ЮРИДИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА МАКАРЕНКОВА ОЛЕКСІЯ ЛЕОНІДОВИЧА.....	252
---	-----

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Vozniak I. Z. USE OF LEGAL DEFINITIONS IN THE UKRAINIAN LEGISLATION (ON THE EXAMPLE OF THE CUSTOMS CODE OF UKRAINE IN THE LIGHT OF UKRAINIAN AND EUROPEAN APPROACHES).....	7
Hanba O. B., Khalymon S. I. SUBJECTS OF LEGAL RELATIONS OF SOCIAL AND LEGAL PROTECTION OF PERSONNEL OF THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE AND PECULIARITIES OF THEIR NORMATIVE AND LEGAL DEFINITION.....	15
Hrun O. V. CERTAIN ASPECTS OF THE RESEARCH METHODOLOGY OF THE LEGAL REGULATION OF RELATIONS IN THE FIELD OF VIRTUAL REALITY.....	21
Kovalchuk M. O. METHODOLOGY OF THE SCIENTIFIC RESEARCH SYSTEM OF LAND RIGHTS GUARANTEE IN THE LAW THEORY OF UKRAINE.....	28
Pohrebniak V. Ya. PROBLEM OF THE JUDICIAL RULEMAKING IN THE CONTEXT OF LEGISLATIVE REGULATION OF THE JUDICIAL BRANCH ACTIVITY IN UKRAINE.....	37
Rohovskyi Ya. S. LEGAL GUARANTEES OF PROVIDING THE RIGHTS AND FREEDOMS OF THE DISABLED GROUPS OF THE POPULATION IN THE CURRENT CONDITIONS: THEORETICAL AND LEGAL ASPECT.....	44

CONSTITUTIONAL AND MUNICIPAL LAW

Andreichenko S. S. THE RIGHT TO FREEDOM OF ASSOCIATION IN TRADE UNION IN THE LEGISLATION OF GERMANY.....	50
Didenko O. M. REGARDING THE PROBLEMS OF RAISING THE PROFESSIONAL LEVEL OF ELECTION COMMISSION MEMBERS.....	56
Kozin A. O. ENSURING THE ACCESSIBILITY OF MUNICIPAL SERVICES BY USING DIGITAL TECHNOLOGIES.....	62

CIVIL AND ECONOMIC LAW AND PROCESS

Kizlova O. S. SOME ISSUES OF EXERCISING AND PROTECTING PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS OF INDIVIDUALS UNDER MARTIAL LAW	67
Liakhovetskyi O. O. FORMS OF DIGITALIZATION OF ECONOMIC LEGAL RELATIONS.....	73
Polishchuk R. M. THE SUBJECT OF ECONOMIC AND LEGAL REGULATION OF THE FUNCTIONING OF LIMITED LIABILITY COMPANIES AND THE LEGAL BASIS OF THEIR SOLVENCY.....	79
Savchenko Ye. Yu. DIGITAL OBJECTS, DIGITAL ASSETS, VIRTUAL ASSETS, AND DIGITAL TOKENS: TO DIFFERENTIATE OR CONSOLIDATE.....	87

LABOUR LAW, SOCIAL WELFARE LAW

Kholodkov A. V. THE CONCEPT AND FEATURES OF THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES AS A RESULT OF THE WAR.....	96
Shapovalova K. H. MECHANISM FOR THE PROTECTION OF THE SOCIAL RIGHTS OF CIVIL SERVANTS.....	102

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS, FINANCIAL LAW, CYBERLAW

Bezzubov D. O., Koval M. V. THE QUALITY AND EFFECTIVENESS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR THE ACTIVITIES OF EXECUTIVE AUTHORITIES IN THE FIELD OF COMBATING TAX OFFENSES.....	111
Drachiev O. V. GENESIS OF THE FORMATION AND ESTABLISHMENT OF THE WORLD FINANCIAL SYSTEM.....	117
Zamryha A. V., Chernenko O. V. ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF DOMESTIC WASTE TREATMENT UNDER SPECIAL CONDITIONS.....	125
Kovalenko V. V. FOREIGN EXPERIENCE OF INSTITUTIONAL SECURITY SECURITY IN THE ECONOMIC SPHERE.....	131

Kozyr O. O. LEGISLATIVE AND DOCTRINE APPROACHES TO DEFINING USER CONTENT.....	138
Kryvoruchko L. S. TO CHARACTERIZE THE STRUCTURAL ELEMENTS OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF THE SUBJECTS OF THE INTRODUCTION OF INTERNATIONAL STANDARDS IN THE FIELD OF ENSURING THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS.....	144
Krushelnytska H. L. ECONOMIC AND LEGAL ASPECTS OF IMPROVING MEDICAL-GENETIC ASSISTANCE IN UKRAINE.....	150
Mushenok S. I. PROBLEMS OF PROVIDING HUMANITARIAN AID IN UKRAINE: PRACTICAL ASPECTS.....	158
Oksyutenko K. V. LEGAL BASIS OF THE DEVELOPMENT OF ELECTRONIC GOVERNMENT IN UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION.....	163
Prysiazhnyuk O. A. CONCEPT AND ESSENCE OF ADMINISTRATIVE LAW ENFORCEMENT ACTIVITY AND FEATURES OF ITS IMPLEMENTATION IN MODERN CONDITIONS.....	171
Serebro M. V. FEATURES OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE USE AND DEVELOPMENT OF INFORMATION TECHNOLOGIES UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL.....	177
Spivak M. V., Dubina O. M. DIGITAL COMPETENCES OF CIVIL SERVANTS IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF A DIGITAL SOCIETY AND THE IDENTIFICATION OF CYBER THREATS.....	184
Tsvirkun Yu. I., Laukhin D. F. HOW TO FEED THE BEASTLINESS BEFORE THE TRIAL UNDER THE HOUR OF THE MILITARY CAMP.....	192
Shevchuk O. M., Martynovskyi V. V., Matat Yu. I. ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF PROVIDING REHABILITATION SERVICES AS A MEASURE TO PREVENT AND COUNTER DRUG CRIME: PROBLEMS AND PROSPECTS	199

CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY

Bobchynskyi P. M. CRIMINOLOGICAL PROFILE OF A PERSON COMMITTING VIOLATION OF INSUFFICIENCY OF HOUSING (ARTICLE 162 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE).....	207
---	-----

CRIMINAL PROCEDURE, CRIMINALISTICS

Bondar V. S. ON THE RATIONALIZATION OF SEARCH AND RECOGNITION ACTIVITIES DURING A FACT-BASED SEARCH OF CERTAIN TYPES OF CRIMES SUBJECT TO SECURITY AUTHORITIES.....	212
Roshchina I. O. PROTECTION OF CRITICAL INFRASTRUCTURE AS A COMPONENT PART OF ENSURING NATIONAL SECURITY OF UKRAINE.....	224

INTERNATIONAL LAW

Pavko Ya. A. POST-WAR RECOVERY OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF COUNTERACTING CLIMATE CHANGE: POLITICAL AND LEGAL ASPECTS.....	229
Pakhomi S. K. INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF ENVIRONMENTAL PROTECTION DURING ARMED CONFLICT.....	238
Saukh A. S. ACTS RELATING TO THE FORCING TRANSFER OF CHILDREN CONSTITUTING THE INTERNATIONAL CRIME OF GENOCIDE.....	243

REVIEW

Mykolenko O. I. REVIEW OF THE STUDY OF CORRUPTION'S IMPACT ON THE PROTECTION OF NATIONAL INTERESTS IN THE MONOGRAPH "VERIFICATION OF THE ANTI-CORRUPTION POLICY LEGAL DYSFUNCTION AT THE LEVEL OF A REAL THREAT TO THE NATIONAL SECURITY" BY DR., PROF. MAKARENKOV OLEKSII LEONIDOVYCH.....	252
--	-----

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 81'373.46:34

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.1>

Возняк І. З.,

аспірант кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка

ВИКОРИСТАННЯ ПРАВОВИХ ДЕФІНІЦІЙ У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ МИТНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ У СВІТЛІ УКРАЇНСЬКИХ І ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПІДХОДІВ)

Анотація. Проблематика цієї статті охоплює питання використання правових дефініцій з погляду української і європейської доктрини та відповідних правил, закріплених на методичному та нормативно-му рівні. Аналіз українського законодавства свідчить про наявність багатьох помилок, які можуть мати негативний вплив на правозастосування, тож це зумовлює потребу в дослідженнях способів виправлення й уникнення таких помилок. Актуальність подібних розвідок зумовлена також тим, що термінологія та правові дефініції є важливим інструментом техніки нормопроектування, і належне використання цього інструментарію дозволяє законодавцеві досягати поставлених цілей нормативного регулювання (*ratio legis*).

Для визначення особливостей правових дефініцій було досліджено праці українських і європейських правників і дослідників. Виявлено, що під правовою дефініцією варто розуміти особливий засіб забезпечення цілісності й узгодженості правового регулювання, вона існує у формі стислого опису правового поняття та відображає його суттєві ознаки. Формулювання правових дефініцій вимагає застосування відповідних мовних правил і логічних прийомів. На прикладі правових дефініцій Митного кодексу України було показано основні типи порушень цих правил і прийомів.

Наголошено на тому, що правові дефініції сприяють несуперечливому, гармонійному поєднанню духу та букви закону, виконують напрямну функцію, яка проявляється в тому, що вони визначають певний спосіб розуміння поняття й обмежують простір для маневрів під час їхнього трактування, служать інституційному закріпленню цих явищ. У німецькій правовій доктрині виявлено підхід, відповідно до якого під правовими дефініціями варто розуміти особливий тип норм нижчого рівня, які містять обмежувальні модифікації узагальнено сформульованих норм та виконують «пояснювальну», «обмежувальну» і «доповнювальну» функції.

Було досліджено відповідні нормативні акти та методичні рекомендації, які використовує законодавець в Україні, Польщі та Європейському Союзі, та зроблено висновок про доцільність рецепції окремих положень іноземних актів і методичних рекомендацій для застосування в українській законодавчій практиці.

Ключові слова: *техніка нормопроектування, юридична термінологія, правові дефініції, дефінітивні помилки, правотворча діяльність.*

Vozniak I. Z. Use of legal definitions in the Ukrainian legislation (on the example of the Customs Code of Ukraine in the light of Ukrainian and European approaches)

Abstract. The scope of this article covers aspects of using legal definitions from the point of view of Ukrainian and European doctrine and the relevant rules prescribed at the methodological and regulatory level. The analysis of Ukrainian legislation indicates the abundance of errors that can have a negative impact on law enforcement, so this motivates the need for research into ways of how to correct and avoid such errors. The relevance of such research is also justified by the fact that terminology and legal definitions are important tools of legislative drafting, and the proper application of this means allows the legislator to achieve the purpose behind the law (*ratio legis*).

To determine the nature of legal definitions, the papers of Ukrainian and European lawyers and researchers were studied. It was found that the legal definition should be understood as a special means of ensuring the integrity and consistency of legal regulation; it exists in the form of a concise description of the legal concept and reflects its essential features. The formulation of legal definitions requires the application of appropriate

language and logical rules. Based on the examples of legal definitions from the Customs Code of Ukraine, the main types of violations of these rules and conventions were shown.

It is emphasized that legal definitions contribute to a consistent, harmonious combination of the letter and spirit of the law, perform a guiding function, which is manifested in the fact that they define a certain way of understanding the concept and limit the space for manoeuvres during their interpretation, as well as serve to institutionalize these phenomena. In German legal doctrine, an approach has been identified, according to which legal definitions should be understood as a special type of lower-level norms that contain restrictive modifications of generally formulated norms and perform “explanatory,” “restrictive,” and “supplementary” functions.

The relevant normative acts and methodological recommendations used by the legislators in Ukraine, Poland, and the European Union were studied, and a conclusion was made about the possibility of the reception of certain provisions of foreign acts and methodological recommendations for application in Ukrainian legislative practice.

Key words: *legislative drafting, legal terminology, legal definitions, errors in definitions, law-making.*

Вступ. До наших днів дійшла максима правника Римської республіки й консула-суффекта 86 року н.е. Луція Яволена Пріска: «*omnis definitio in jure civili periculosa est, parum est enim ut non subverti possit*», що можна перекласти як «кожне визначення у цивільному праві є небезпечним, оскільки мало що не можна не порушити» [1]. Попри те, що минуло вже два тисячоліття, ця максима не втрачає своєї актуальності та далеко не обмежується цивільним правом, позаяк питання юридичної термінології та дефініцій, особливо законодавчих, залишається надзвичайно гострою прикладною та теоретичною проблематикою в правотворчій діяльності з огляду на те, які негативні наслідки невдала термінологія та/або дефініція можуть мати чи для правозастосування в конкретному випадку, чи для правової системи загалом. Аналіз українського законодавчого масиву та законопроектної роботи Верховної Ради України свідчить про те, що на практиці досі існує багато проблем, пов'язаних з правильним формуванням і визначенням юридичної термінології, що зумовлює необхідність теоретико-прикладних досліджень у цій сфері. Українську доктрину варто розвивати не лише на основі вже наявних підходів і теоретичних напрацювань, але й шляхом дослідження відповідного іноземного досвіду, перш за все європейського. Крім того, досліджень, які би розглядали юридичну термінологію та дефініцію на концептуальному рівні, відносно мало, а таких, які б розглядали їх через призму засадничих недоліків з метою пошуку методологічних шляхів розв'язання цих проблем, мабуть, ще менше. З-поміж дисерта-

ційних досліджень варто виділити дисертацію О. Хоменка «Правові дефініції: поняття, природа та значення (порівняльно-правовий аспект)» (Київ, 2020 р.). Загальнотеоретичні дослідження в цій сфері проводили та проводять, зокрема, такі українські дослідники: О. Дашковська, Н. Клещенко, В. Косович, О. Мінченко, І. Онищук, Н. Оніщенко, Т. Подорожна, А. Хворостянкіна.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про правотворчу діяльність» визначає техніку нормопроекування як сукупність техніко-правових засобів, способів, прийомів і методів, за допомогою яких створюється проєкт нормативно-правового акта [16]. Оскільки техніка нормопроекування є складовою юридичної техніки, вона використовує певні засоби, способи, прийоми та методи останньої. Як стверджують А. Красницька та В. Підвисоцький, до інструментів юридичної техніки належать, серед іншого, юридичні терміни та дефініції [10]. Застосування цих інструментів має низку особливостей, які сформувалися як у теорії права, так і були закріплені на методологічному (та навіть нормативному) рівні.

О. Хоменко підсумовує у своєму дисертаційному дослідженні, що правова дефініція – це особливий засіб забезпечення цілісності й узгодженості правового регулювання, який за допомогою відповідних мовних правил, логічних прийомів, а також з урахуванням визначених соціокультурних параметрів надає можливість точно визначити поняття та суттєві ознаки певного явища або предмета в доступній для розуміння формі з метою підвищення ефективності реалізації правових

норм [19, с. 70]. Очевидно, що правові дефініції покликані вносити ясність у суспільні відносини щодо змісту й обсягу понять, якими оперують їхні учасники. Так, дефініція «громадяни – фізичні особи: громадяни України, іноземці, особи без громадянства» (п. 7 ч. 1 ст. 1 Митного кодексу України) [11] не лише спантеличує (через, по-перше, підміну понять «фізичні особи → громадяни», а, по-друге, логічну хибу: особи без громадянства = громадяни?), але й може призвести до проблем із застосуванням конкретних норм права. Однак правові дефініції, як і юридична техніка загалом, виконують і інші, фундаментальніші функції.

Так, в українській фаховій літературі поширена позиція, що використання правових дефініцій у текстах нормативно-правових актів є одним зі способів забезпечення зрозумілості та ясності правового припису, а також зрозумілості наміру законодавця [10]. Законодавчі дефініції забезпечують точність застосування термінології, є органічним доповненням вимоги її єдності, а також сприяють однозначності тлумачення законів [13, с. 172]. Незаперечним є твердження про те, що належна юридична термінологія та канонічно правильне визначення юридичних термінів забезпечують реалізацію принципу правової визначеності. Крім того, як зазначає А. Хворостянкіна, законодавчі дефініції сприяють несуперечливому, гармонійному поєднанню духу та букви закону на стадії нормотворення та допомагають віднайти та зіставити букву та дух закону у процесі тлумачення законодавчих текстів [17, с. 9]. Швейцарська дослідниця Ребекка Братші, покликаючись на праці німецького правника та судді Маттіаса Кнауффа, вказує на напрямну функцію правових дефініцій, яка проявляється в тому, що з використанням мовних засобів визначається певний спосіб розуміння поняття й обмежується таким чином простір для маневрів під час його трактування, позаяк законодавець здійснює автентичну інтерпретацію поняття, яке він використовує, а сама ця інтерпретація набуває вже сили закону [2, с. 196]. Особливо актуальним питання трактування постає у сферах, правове регулювання яких схильне до частих змін, або тих

понять, які можуть мати відмінне трактування залежно від суб'єкта сприйняття, вимагають технічної точності або відмежування від суміжних понять.

Правова дефініція, як правило, існує у формі стислого опису правового поняття та відображає його суттєві ознаки [10]. Досить поширеним є підхід, відповідно до якого дефініція не повинна повністю описувати предмет чи явище, а повинна вказувати лише на істотні ознаки та залишати поза своїм змістом низку інших ознак, які не мають вирішального значення для розуміння цього предмета чи явища та розрізнення його з-поміж суміжних понять [10]. Для забезпечення цілісності термінологічної системи та недопущення розбіжностей під час трактування правових понять суб'єкт правотворення повинен зважати на низку правил і підходів до творення і використання юридичної термінології та викладу правових дефініцій, що, на жаль, не завжди можна констатувати під час аналізу українського законодавства, зокрема, Митного кодексу України (далі – МКУ). Так, приміром, вимогу про стислість опису правового поняття порушено в п. 19¹ ч. 1 ст. 4 МКУ, де подано досить громіздке визначення поняття механізму «єдиного віка».

Коли законодавець підбирає слова, які він має намір використовувати як терміни, він обов'язково повинен врахувати їхнє семантичне значення в літературній нефаховій мові, інакше має місце порушення зрозумілості та ясності правового припису й очевидності наміру законодавця. Це можна проілюструвати на прикладі терміна «заходи офіційного контролю» та його дефініції. Відповідно до п. 13¹ ч. 1 ст. 4 МКУ, заходи офіційного контролю – фітосанітарний контроль, ветеринарно-санітарний контроль, державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин, що проводяться згідно із законодавством України [11]. Слово «офіційний», яке вжито в складі цього поняття, має набагато ширше змістове наповнення та радше стосується порядку здійснення та наслідків здійснюваного контролю, аніж його предмету, тоді як у дефініції йдеться власне про пред-

мет контролю. Таким чином учасник правовідносин може хибно зрозуміти поняття заходів офіційного контролю в контексті митних процедур, якщо він не знає про специфіку його визначення, та тлумачити його зміст набагато ширше, тож він, як наслідок, буде введений в оману щодо тих намірів, які мав законодавець, коли вводив цей термін. Тому в складі самого поняття варто вжити більш специфічне слово, як ось «фітoветеринарний» (воно за змістом об'єднує і фітoсанітарний, і ветеринарно-санітарний типи контролю).

Правові дефініції відрізняються своєю природою від лінгвістичних дефініцій з огляду на їхнє значення для регулювання суспільних відносин. Так, німецько-швейцарський дослідник Андреас Лютчер наголошує на тому, що особливість правових дефініцій полягає не в тому, що вони фіксують мовні явища, що можна побачити й у звичайних текстах, а радше в їхній здатності до інституційного закріплення цих явищ [6, с. 25–26]. У цьому випадку правову дефініцію суб'єкт правотворення видає разом з відповідним актом, а тому вона є більш обов'язковою для дотримання, аніж будь-яка інша мовна конвенція [6, с. 26]. Позитивним прикладом втілення цього принципу є визначення транспортних засобів комерційного призначення в МКУ, де конкретизовано, які саме транспортні засоби варто вважати такими, що виконують комерційні функції.

На основі аналізу німецької доктрини, зокрема праць німецького юриста та філософа права Карла Ляренца, професора права Мюнхенського університету Кляуса-Вільгельма Канаріса та викладача права Бохумського університету Кляуса-Фрідріха Рюля, Андреас Лютчер також констатує доктринальний підхід, відповідно до якого правові дефініції можна розуміти як особливий тип норм нижчого рівня, які містять обмежувальні модифікації узагальнено сформульованих норм та виконують «пояснювальну», «обмежувальну» і «доповнювальну» функції [6, с. 26]. Польська дослідниця Кароліна Кеншіцка на матеріалі аналізу фахової літератури також наголошує на тому, що правові дефініції виконують уточнювальну функцію, оскільки вони дозволяють долати багато-

значність і невизначеність понять та відділяти одне поняття від іншого, а також функцію скорочення, оскільки відповідає потреба постійного уточнення значення терміна [5, с. 44–45]. У разі якщо дефініція не виконує таких функцій, то доцільність її розміщення в нормативно-правовому акті можна вважати сумнівною. Так, навряд чи можна сказати, що дефініція Форми 302 (необґрунтованим з погляду правопису є й написання цього терміна з великої літери) в МКУ виконує «пояснювальну», «обмежувальну» чи «доповнювальну» функцію, оскільки та дефініція, яка міститься в п. 65 ч. 1 ст. 4 МКУ, ніяким чином не пояснює, доповнює чи обмежує відповідні норми МКУ. Ця дефініція нагадує радше норму права, яка встановлює, у яких випадках слід використовувати цей документ.

Про додаткову функцію, яку виконує дефініція в праві порівняно з іншими сферами, також говорить і дослідник-перекладознавець з Університету Іннсбрука Петер Сандріні: точний опис правового поняття повинен роз'яснювати не лише фактичний стан, але й правові наслідки [8, с. 64–65]. Правова дефініція не може обмежуватися тим, що вона перелічує певні ознаки фактичної дійсності, а повинна перш за все перебувати у зв'язку з тим регулятивним завданням (*ratio legis*), яку для неї в рамках усієї системи права визначив законодавець [8, с. 65]. Таким чином дефініції правових понять є орієнтованими на правові наслідки та відображають мету правового регулювання, досягнути якої прагне законодавець [8, с. 68]. Петер Сандріні також цитує німецького професора в галузі цивільного права Рольфа Ванка, який стверджував, що закріплення понять служить меті правового регулювання та є від неї залежним [8, с. 77]. Як слушно зауважує доктор права та лектор Університету Глазго Майкл Форан, правові дефініції можуть, з однієї сторони, звужити, а іноді розширити можливі трактування значення певного концепту, щоб на цій основі можна було сформулювати ретельно продумане юридичне правило, а з іншого боку, визначення часто є непотрібними й іноді можуть призводити до спантеличення чи ще гірше – до нівелювання мети самого юридичного правила [3]. З цього випливає

закономірний висновок про те, що законодавець під час формулювання правових дефініцій повинен мати на увазі, що вони мають сприяти меті правового регулювання. Так, предметом регулювання МКУ не є валютні цінності, однак у МКУ міститься визначення цього поняття, яке до того ж має певні розбіжності з визначенням, поданим у Законі України «Про валюту та валютні операції». Так, Закон визначає іноземну валюту як (I) *грошові знаки грошових одиниць іноземних держав у вигляді банкнот, казначейських білетів, монет, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави (II) або групи іноземних держав*, а також вилучені або такі, що вилучаються з обігу, але підлягають обміну на грошові знаки, що перебувають в обігу [15], тоді як МКУ – як (I) *іноземні грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави*, а також вилучені з обігу або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обміну на грошові знаки, які перебувають в обігу [11]. Якщо відмінність у частині I можна вважати радше редакційною, яка не перешкоджає застосуванню норм права, то відсутність частини II у визначенні МКУ вже можна вважати такою, що може призвести до певних проблем під час застосування норм митного права.

Ні в Законі України «Про правотворчу діяльність», ні в п'ятому виданні Правил оформлення проектів законів та основних вимогах законодавчої техніки (Методичні рекомендації) [14] не визначено випадків, коли законодавцеві слід подавати визначення того чи іншого терміна, хоча в українській правовій доктрині можна знайти відповідні критерії. Натомість польський правотворець закріпив на нормативному рівні випадки, коли визначення понять є обов'язковим. Відповідно до частини першої § 146 Зasad техніки правотворення, затверджених розпорядженням Голови Ради Міністрів від 20 червня 2002 року (зі змінами відповідно до Декларації Голови Ради Міністрів № 283 від 7 березня 2016 року), у законі або іншому нормативному акті дефініція підлягає визначенню

в таких випадках: 1) термін є багатозначний; 2) термін є розмитим, тоді як бажаним є обмеження його розмитості; 3) значення терміна не є загальнозрозумілим; 4) з огляду на сферу регулювання існує потреба встановлення нового значення цього терміна [7]. Так, зайвим видається визначення моторного транспортного засобу як транспортних засобів, що рухаються за допомогою встановленого на них двигуна (п. 19 ч. 1 ст. 4 МКУ) [11], оскільки це поняття цілком зрозуміле для будь-якого носія української мови.

На рівні Європейського Союзу також закріплено деякі вимоги щодо термінології законодавства Спільноти. Так, відповідно до п. 14 Міжінституційної угоди про спільні інструкції щодо якості проєктування законодавства Спільноти від 22 грудня 1998 року, дефініції термінів не повинні містити автономних нормативних положень [4]. Порушення такого підходу можна побачити на прикладі дефініції експрес-перевізника в МКУ, у якій законодавець подав ще й права й обов'язки експрес-перевізника (що не є визначальними характеристиками означуваного поняття), включивши таким чином у дефініцію автономні нормативні положення.

Часто український законодавець дає в законодавчих актах (особливо у вузькоспеціалізованих) визначення тим поняттям, які наявні в інших актах, при чому він не завжди дотримується однакового підходу до навіть досить подібних за змістом понять. Так, створюючи МКУ, законодавець водночас визначив, що, приміром, термін «дорогоцінні метали» вжито в значенні, наведеному в Законі України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» (що є правильним підходом), тоді як МКУ містить визначення банківських металів, яке практично ідентичне з визначенням у відповідному законі (тобто відбулося дублювання норм права, що відповідно до правил юридичної техніки не є допустимим).

Недотримання правил до термінології та дефініцій призводить до термінологічних і дефінітивних помилок (дефектів). Як зазначає І. Онищук, найпоширенішими дефектами законодавчої дефініції є двозначність, неточ-

ність, декларативність, зайва деталізація, абстрактність, тавтологічність, алогічність [12, с. 53]. Приміром, неточність дефініцій часто пов'язана з використанням оцінних понять, як ось «дрібний пакет» у дефініції міжнародних поштових відправлень у п. 31 ч. 1 ст. 4 МКУ за відсутності подальшого трактування того, який пакет слід вважати «дрібним».

В. Косович наводить такий перелік помилок, пов'язаних з недотриманням вимог до правових дефініцій: відсутність дефініцій у тих випадках, коли вони необхідні; використання у дефініціях-переліках формально невизначених термінів; надмірна складність, багатозначність описових дефініцій; наявність різних визначень одного і того самого терміна [9, с. 50]. Так, надмірну складність можна побачити на прикладі дефініції депеші в МКУ, у яку законодавець не лише включив зайві «технічні» деталі (типи письмових і посилкових карт), але й використав аббревіатуру (EMS), яку він не розшифрував у тексті законодавчого акта. Такі технічні деталі повинні міститися в нормах права, а не в дефініціях. І дефініції не можуть містити аббревіатур, які не були попередньо розшифровані.

Висновки. Як свідчить дослідження, дефініції є складним інструментом юридичної техніки, який вимагає пильної уваги зі сторони законодавця під час його використання. Порушення правил формулювання дефініцій може мати негативні наслідки як для життєздатності окремої норми права, так і для застосування нормативно-правового акта в цілому.

Аналіз дефініцій, наведених у відповідній частині Митного кодексу України, продемонстрував, що законодавець допускається численних дефінітивних і термінологічних помилок, що засвідчує актуальність подальших теоретико-прикладних досліджень як у сфері юридичної термінології зокрема, так і у сфері техніки нормопроектування загалом.

На особливу увагу заслуговують погляди європейських правників на природу правових дефініцій (як засіб інституційного закріплення правових явищ і як особливий тип норм нижчого рівня, що містять обмежувальні модифікації узагальнено сформульованих норм) і їхні функції (зокрема «пояснювальна», «обмежувальна» та «доповнювальна»). Подальше осмислення їхніх ідей у контексті українського законодавства дозволить напрацювати нові та покращити вже наявні підходи до використання правових дефініцій і уникнення термінологічних і дефінітивних помилок. Крім того, значну науково-практичну цінність має ґрунтовне вивчення відповідних іноземних законодавчих актів і методичних рекомендацій, зокрема Зasad техніки правотворення (Польща) та Міжінституційної угоди про спільні інструкції щодо якості проектування законодавства Спільноти (Європейський Союз). Проведене дослідження демонструє, що в українських законодавстві та методичних рекомендаціях, приміром, не закріплено випадків, коли в законодавчому акті варто викладати дефініції юридичних понять, як це закріплено у відповідному документі в Польщі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Black's Law Dictionary. *Academic Dictionaries and Encyclopedias*. URL: https://blacks_law.en-academic.com/36685/omnis_definitio_in_jure_civili_periculosa_est%2C_parum_est_enim_ut_non_subverti_possit (дата звернення 10.09.2024).
2. Bratschi R. «Frau im Sinne dieser Badeordnung ist auch der Bademeister». *Legaldefinitionen aus redaktioneller Sicht. LEGES*. 2009. № 2. С. 191–213.
3. Foran M. A Note on Legal Definitions. When should law define “woman”? *The New Digest*. URL: <https://thenewdigest.substack.com/p/a-note-on-legal-definitions> (дата звернення 11.09.2024).
4. Interinstitutional Agreement of 22 December 1998 on common guidelines for the quality of drafting of Community legislation. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31999Y0317%2801%29&qid=1698087674148> (дата звернення 11.09.2024).
5. Kęsicka K. Definiieren im Gesetzestext. Über Legaldefinitionen aus translatologischer Sicht. *Studi@ Naukowe 34: Spójność tekstu specjalistycznego (2)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Komunikacji Specjalistycznej i Interkulturowej Uniwersytetu Warszawskiego, 2016. С. 41–58.
6. Lötscher A. Zur Inhaltsstruktur von Rechtsnormen: Modalitäten und Normtypen. *Das eJournal der Europäischen Rechtslinguistik (ERL) – Universität zu Köln*. 2011. 38 с.

7. Obwieszczenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 29 lutego 2016 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów w sprawie „Zasad techniki prawodawczej”. *Internetowy System Aktów Prawnych*. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20160000283/O/D20160283.pdf#page=1.00&gsr=0> (дата звернення 11.09.2024).
8. Sandrini P. Terminologiarbeit im Recht: Deskriptiver begriffsorientierter Ansatz vom Standpunkt des Übersetzers. Vienna: International Network for Terminology, 1996. 301 с.
9. Косович В. М. Правові дефініції як засіб забезпечення створення досконалих нормативно-правових актів України. *Вісник Львівського університету. Сер.: Юридична*. Львів, 2013. Вип. 57. С. 43–52.
10. Красницька А. В., Підвисоцький В. В. Юридичне документознавство: мультимедійний навч. посібник. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/legal_documentation/info/lec2.html (дата звернення 10.09.2024).
11. Митний кодекс України від 13 березня 2012 року № 4495-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17> (дата звернення 11.09.2024).
12. Онищук І. І. Дефініції юридичних термінів: техніко-юридичні аспекти. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи*: матеріали XII Всеукраїнської наук.-прак. конф. з проблем розвитку та функціонування державної мови (Київ, 30 листопада 2016 року). Ч. 1. С. 50–54.
13. Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. Львів, 2012. 224 с.
14. Правила оформлення проектів законів та основні вимоги законодавчої техніки (Методичні рекомендації). *Програма «РАДА: відповідальність, підзвітність, демократичне парламентське представництво»*. Київ, 2018. 62 с.
15. Про валюту і валютні операції: Закон України від 21 червня 2018 року № 2473-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19> (дата звернення 11.09.2024).
16. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20> (дата звернення 10.09.2024).
17. Хворостянкіна А. В. Визначеність законодавчих дефініцій як умова ефективного дотримання духу та букви закону. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2008. Т. 77. С. 8–12.
18. Хоменко О. В. Правові дефініції: поняття, природа та значення (порівняльно-правовий аспект): дис. ... доктора філософії: 081 – Право. Київ, 2020. 254 с.

УДК 351.746.1(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.2>

Ганьба О. Б.,

доктор юридичних наук, доцент,
начальник (завідувач) кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Халимон С. І.,

доктор юридичних наук, професор,
заступник начальника кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

СУБ'ЄКТИ ПРАВОВІДНОСИН СОЦІАЛЬНОГО І ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ВИЗНАЧЕННЯ

Анотація. У статті характеризуються суб'єкти правовідносин соціального і правового захисту особового складу Державної прикордонної служби України (далі – Держприкордонслужба України) та особливості їх нормативно-правового визначення. Виокремлено низку нормативно-правових актів, які склали законодавче підґрунтя дослідження.

Наголошено, що будь-які правові відносини залишатимуться статичним явищем, якщо не будуть приведені в рух їх головними учасниками – суб'єктами, завдяки виконанню останніми своїх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків з метою задоволення певних потреб та інтересів.

Визначено чіткий перелік суб'єктів правовідносин соціального і правового захисту особового складу Держприкордонслужби України, а також окреслено перелік осіб, на яких не розповсюджується дія Закону України від 20 грудня 1991 року № 2011-ХІІ «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», а відповідно, які не є суб'єктами досліджуваних правовідносин.

З'ясування особливостей нормативно-правового визначення суб'єктного складу правових відносин досліджуваної сфери сприятиме кращому осмисленню проблематики зазначених суб'єктів та формуванню предметного базису для подальшого пізнання правовідносин соціального і правового захисту особового складу як Держприкордонслужби України, так і інших правоохоронних органів і військових формувань держави.

Узагальнено визначення суб'єктів правовідносин соціального і правового захисту особового складу Держприкордонслужби України, під якими розуміються визначені нормативно-правовими актами учасники специфічних правових відносин, що реалізують свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки з метою соціального та правового захисту своїх потреб і інтересів, а також членів їх сімей.

Запропоновано внесення змін до Закону України від 20 грудня 1991 року № 2011-ХІІ «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» у частині, що стосується доповнення суб'єктів, на яких поширюється дія зазначеного Закону, такими суб'єктами, як працівники правоохоронних органів, які відповідно до їх службових повноважень можуть залучатися до оперативно-службової діяльності.

Наголошено на створенні та функціонуванні нових суб'єктів правовідносин соціального і правового захисту особового складу Держприкордонслужби України, що зумовлено вимогами сьогодення.

Ключові слова: *правові відносини, соціальний захист, правовий захист, суб'єкти, особовий склад, військовослужбовці, працівники, Державна прикордонна служба України, нормативно-правове регулювання.*

Hanba O. B., Khalymon S. I. Subjects of legal relations of social and legal protection of personnel of the State Border Service of Ukraine and peculiarities of their normative and legal definition

Abstract. The article describes the subjects of legal relations of social and legal protection of personnel of the State Border Guard Service of Ukraine and the peculiarities of their normative and legal definition. A number of normative and legal acts were singled out, which formed the legal basis of the study.

It is emphasized that any legal relations will remain a static phenomenon if they are not set in motion by their main participants – subjects, thanks to the latter's fulfillment of their subjective rights and legal obligations.

A clear list of subjects of legal relations of social and legal protection of personnel of the State Border Guard Service of Ukraine has been defined, as well as a list of persons to whom the Law of Ukraine of December 20, 1991 No. 2011-XI "On Social and Legal Protection of Servicemen and Their Family Members" does not apply has been outlined, and, accordingly, which are not subjects of the studied legal relationship.

Elucidation of the specifics of the regulatory and legal definition of the subject composition of legal relations in the researched area will contribute to a better understanding of the problems of the specified subjects and the formation of a subject basis for further knowledge of the legal relations of social and legal protection of the personnel of the State Border Guard Service of Ukraine, as well as other law enforcement agencies and military formations state.

The definition of subjects of legal relations of social and legal protection of personnel of the State Border Guard Service of Ukraine is generalized, which are understood as participants of specific legal relations defined by normative legal acts, who exercise their subjective rights and legal obligations for the purpose of social and legal protection of their needs and interests.

It is proposed to amend the Law of Ukraine dated December 20, 1991 No. 2011-XII "On social and legal protection of military personnel and members of their families" in the part related to the addition of entities subject to the said Law by such entities as employees law enforcement agencies, which, according to their official powers, can be involved in operative and official activities.

Key words: *legal relations, social protection, legal protection, subjects, personnel, military personnel, employees, State Border Guard Service of Ukraine, regulatory and legal regulation.*

Вступ із розкриттям актуальності проблеми дослідження. Служба в Держприкордонслужбі України є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України, пов'язаній із обороною України, забезпеченням її незалежності та територіальної цілісності [1, ст. 17, 65; 2, ст. 1–2], а також виконанням безпосередніх завдань Держприкордонслужби України щодо забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні [3, ст. 1].

Військовослужбовці як Держприкордонслужби України, так і інших правоохоронних органів і військових формувань користуються всіма правами і свободами людини та громадянина, гарантіями цих прав і свобод, які закріплені у Конституції України та в інших відповідних законах України.

Так, стаття 17 Основного Закону України визначає, що держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей. А стаття 46 Конституції України перед-

бачає право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Питання захисту прав і свобод людини і громадянина врегульовані статтею 55 Основного Закону України [1].

З огляду на особливий характер військової служби, яка пов'язана із захистом Вітчизни, військовослужбовцям надаються визначені законом пільги, гарантії та компенсації, визначені Законом України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» та іншими нормативно-правовими актами [4, ст. 1²].

Водночас триваюча широкомасштабна збройна агресія російської федерації (далі – рф) проти України та запровадження 24 лютого 2022 року в державі воєнного стану зумовили необхідність деталізованого аналізу та переосмислення правовідносин соціального і правового захисту військовослужбовців як сектору безпеки і оборони загалом, так і Держприкордонслужби Укра-

їни зокрема, а також необхідність удосконалення законодавства України, основу якого складає чинна Конституція України, а також закони України, зокрема: Закон України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII «Про військовий обов'язок і військову службу», Закон України від 9 квітня 1992 року № 2262-XII «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», Закон України від 3 квітня 2003 року № 661-IV «Про Державну прикордонну службу України» та низка інших нормативно-правових актів [1–5], які слугували нормативно-правою базою нашого дослідження.

Метою наукової статті є аналіз та виокремлення особливостей нормативно-правового визначення суб'єктів правовідносин соціального і правового захисту особового складу Держприкордонслужби України.

Стан опрацювання проблематики. Проблематику соціального і правового захисту військовослужбовців військових формувань та правоохоронних органів України досліджували такі вітчизняні науковці, як: Р. В. Гринько, А. Ф. Мота, С. А. Петrenchенко («Соціальний захист військовослужбовців в умовах воєнного стану») [6], В. Л. Зьолка («Охорона національних інтересів України у прикордонній сфері (адміністративно-правовий аспект)», «Законодавство про державний кордон України») [7; 8], В. С. Ковальський, С. В. Петков та ін. («Захист прав військовослужбовців та членів їх сімей») [9], Л. Ю. Малюга («Захист прав військовослужбовців в Україні в умовах воєнного стану») [10] та ін. Особливості соціального та правового захисту вузько специфічної категорії осіб – оперативних працівників та осіб, які надають допомогу оперативним підрозділам на конфіденційній основі, в умовах воєнного стану та реального проведення збройних операцій стали предметом наукового пошуку С. І. Халимона, С. О. Філіппова, А. Ф. Моти, І. Л. Бомбергер, В. О. Білецького [11].

Однак вищезазначеними науковцями лише дотично досліджувалися або взагалі оминалися науковою увагою суб'єкти пра-

вовідносин соціального і правового захисту особового складу Держприкордонслужби України.

Відтак подальшої розробки, з урахуванням здобутків сучасної теорії права, а також галузевих юридичних наук, потребують питання характеристики суб'єктного складу зазначеного виду правовідносин.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. Правовідносини соціального та правового захисту особового складу Держприкордонслужби України варто розглядати як специфічний вид суспільних відносин, дослідження проблем суб'єктного складу яких дає можливість відслідкувати динаміку їх становлення та поступових змін у статусі, починаючи від архаїчних відносин родового суспільства аж до сучасних аспектів їх інтенсивного розвитку, особливо в умовах відсічі збройної агресії рф [12, с. 257].

Безумовним є той факт, що будь-які правові відносини залишатимуться статичним явищем, якщо не будуть приведені в рух їх головними учасниками – суб'єктами, завдяки виконанню останніми своїх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків з метою задоволення певних потреб та інтересів [13, с. 249], на що звертається увага у стратегічних нормативно-правових актах у сфері національної безпеки України.

Так, у Стратегії воєнної безпеки України визначені цілі, пріоритети та завдання реалізації державної політики у воєнній сфері, сфері оборони і військового будівництва. Зокрема за пріоритетом «запровадження об'єднаного керівництва з підготовки та ведення всеохоплюючої оборони України» одним з основних завдань визначено «законодавче унормування та забезпечення необхідних умов для проходження військової служби і служби у військовому резерві, соціального захисту військовослужбовців, членів їх сімей, осіб, звільнених з військової служби. Окрім зазначеного, у розділі «Ресурсне задоволення потреб оборони України» законодавець наголошує, що «комплектування професійними та вмотивованими військовослужбовцями здійснюватиметься в єдиній системі, що охоплюватиме військову підготовку в закладах

загальної середньої освіти, навчання в системі військової освіти та управління кар'єрою військовослужбовця, турботу про збереження життя і здоров'я особового складу, належне соціальне забезпечення військовослужбовців, членів їх сімей та осіб, звільнених з військової служби в запас і відставку, підготовку військово-навченого резерву» [14].

Відповідно до положень вищезгаданих нормативно-правових актів [2; 3; 4; 5; 14], суб'єктний склад досліджуваних правових відносин утворюють:

держава в особі органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інших органів;

військовослужбовці Держприкордонслужби України та члени їх сімей;

працівники Держприкордонслужби України, які відповідно до їх службових повноважень можуть залучатися до оперативної службової діяльності;

військовослужбовці, які стали особами з інвалідністю внаслідок захворювання, пов'язаного з проходженням військової служби в Держприкордонслужбі України, чи внаслідок захворювання після звільнення їх з військової служби, пов'язаного з проходженням військової служби, та члени їх сімей, а також члени сімей військовослужбовців, які загинули, померли чи пропали безвісти;

військовозобов'язані та резервісти, призовані на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори, і члени їх сімей (зазначена категорія суб'єктів здебільшого стосується Збройних Сил України та інших військових формувань і меншою мірою Держприкордонслужби України) тощо.

Варто зазначити, що нормативно закріплено перелік осіб, на яких не розповсюджується дія Закону України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», а відтак які не є суб'єктами правовідносин соціального і правового захисту особового складу Держприкордонслужби України. Йдеться про членів сімей військовослужбовців прикордонного відомства, військовозобов'язаних та резервістів, які загинули чи померли під час проходження військової служби, проходження

служби у резерві внаслідок вчинення ними кримінального чи адміністративного правопорушення, або якщо загибель (смерть) військовослужбовця, військовозобов'язаного чи резервіста сталася внаслідок вчинення ними дій у стані алкогольного, наркотичного або токсичного сп'яніння, чи є наслідком навмисного заподіяння собі військовослужбовцем, військовозобов'язаним чи резервістом тілесного ушкодження [4, ст. 3].

Кращому осмисленню проблематики зазначених суб'єктів допоможе з'ясування особливостей нормативно-правового визначення суб'єктного складу правових відносин досліджуваної сфери.

Так, у Законі України від 3 квітня 2003 року № 661-IV «Про Державну прикордонну службу України» у розділі 5 «Правовий та соціальний захист особового складу Державної прикордонної служби України» [3] закріплено два самостійних механізми захисту особового складу Держприкордонслужби України: «правовий» і «соціальний» та відповідно характеризується окремо кожний з них. При цьому законодавець надає перевагу першочергового визначення правового становища та захисту особового складу Держприкордонслужби України над соціальним захистом. На нашу думку, такий підхід є не досить коректним, оскільки соціальний і правовий захист бере свій початок з конституційно визначеної спрямованості держави, задекларованої у Конституції України [1, ст. 1], на що також наголошує О. В. Скрипнюк у власному монографічному дослідженні в контексті соціального і правового захисту людини і громадянина [15, с. 38–41]. Тому доречно насамперед вести мову про соціальний захист, підкреслюючи його особливе значення.

Варто також зазначити, що законодавець у Законі України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [4] прямо вказує лише на таких суб'єктів досліджуваних нами відносин, як військовослужбовці і члени їх сімей. Натомість у Законі України від 3 квітня 2003 року № 661-IV «Про Державну прикордонну службу України» [3] деталізується правовий і соціальний захист

особового складу Держприкордонслужби України, а саме – військовослужбовців і працівників, які відповідно до їх службових повноважень можуть залучатися до оперативно-службової діяльності.

Наголошується, що поряд з військовослужбовцями визначеній категорії працівників також видаються службові та спеціальні посвідчення, а також відповідні знаки (жетони), а їх законні вимоги і розпорядження є обов'язковими для виконання громадянами України, іноземцями, особами без громадянства, посадовими і службовими особами. Відповідно під час реалізації особовим складом Держприкордонслужби України своїх службових повноважень на державному кордоні та під час виникнення підстав правового захисту, коло суб'єктів правовідносин досліджуваної сфери розширюється.

З урахуванням значущості проблеми та з метою попередження корупції у статті 23 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» визначено низку заборон військовослужбовцям та працівникам Держприкордонслужби України під час здійснення прикордонного контролю, які на вимогу своїх прямих начальників або посадових чи службових осіб підрозділів внутрішньої безпеки зобов'язані надати можливість перевірити дотримання ними зазначених обмежень.

Щодо правового захисту особового складу Держприкордонслужби України, варто зауважити, що на законодавчому рівні врегульовано питання приводу, затримання та арешту і пов'язаних з цим обшуку, особистого огляду та огляду речей військовослужбовця або працівника Держприкордонслужби України під час здійснення ним прикордонного контролю. Чітко визначені умови [3, ст. 24], за яких можуть проводитися перелічені заходи, а саме: після закінчення несення ним служби або заміни іншим військовослужбовцем чи працівником, а у разі нагальної необхідності здійснити це невідкладно – лише в присутності уповноваженого представника органу охорони державного кордону.

У контексті нормативно-правового регулювання соціального захисту військовослужбовців Держприкордонслужби України [3, ст. 25] законодавець обмежився відсиланням

до Закону України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» та Закону України від 9 квітня 1992 року № 2262-XII «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», а щодо працівників – до законодавства про працю за умови, якщо інше не передбачено трудовим договором. На наш погляд, такі питання потребують детальної регламентації безпосередньо у самому Законі.

Досить прогресивним підходом щодо соціального захисту особового складу прикордонного відомства, особливо в сучасних умовах, є нормативно-правове врегулювання права вступу до навчальних закладів Держприкордонслужби України поза конкурсом дітей військовослужбовців, загиблих під час виконання службових обов'язків, а також працівників Держприкордонслужби України, які відповідно до їх службових повноважень були залучені до оперативно-службової діяльності.

Принагідно згадати також про нових суб'єктів правовідносин соціального і правового захисту особового складу Держприкордонслужби України, виникнення яких обумовлене вимогами сьогодення.

Так, у 2024 році у структурі Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС України) для підтримки та надання допомоги в реалізації військовослужбовцями Держприкордонслужби України, Національної гвардії України, особами рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейськими, які звільнені з полону, отримали поранення внаслідок збройної агресії РФ проти України, та членами їх сімей, а також членами сімей осіб, які загинули (померли), зникли безвісти, перебувають у полоні або захоплені заручниками, членами сімей осіб, інтернованих у нейтральних державах, передбачених законодавством можливостей, прав, пільг, гарантій, в отриманні публічних (електронних публічних), соціальних, медичних, освітніх, психологічних, реабілітаційних послуг та у вирішенні інших проблемних питань за місцем їх лікування, проходження служби та проживання створено та функціонують відділи (сектори) соціального захисту

і супроводу постраждалих та членів їх сімей при Державній установі «Головний медичний центр Міністерства внутрішніх справ України» та територіальних медичних об'єднаннях МВС України по областях, місту Києву та Київській області [16]. Зазначені відділи (сектори) сприятимуть удосконаленню правовідносин соціального і правового захисту особового складу Держприкордонслужби України. При цьому залучення волонтерів до такого роду соціальної діяльності є сучасною передовою практикою.

Висновки з проведеного дослідження.

Викладений у статті матеріал, дозволяє нам зробити такі висновки:

суб'єктами правовідносин соціального і правового захисту особового складу Держприкордонслужби України вважаємо передбачених нормативно-правовими актами учасників специфічних правових відносин, які реалізують свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки з метою соціального та правового захисту визначених Законом осіб;

виокремлені особливості їх нормативно-правового визначення формують предметний базис для подальшого пізнання правовідносин соціального і правового захисту особового складу як Держприкордонслужби України, так і інших правоохоронних органів і військових формувань;

пропонується внесення змін до Закону України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» у частині, що стосується доповнення переліку суб'єктів, на яких поширюється дія зазначеного Закону (стаття 3) такими суб'єктами, як працівники правоохоронних органів, які відповідно до їх службових повноважень можуть залучатися до оперативно-службової діяльності;

характеристика нових суб'єктів правовідносин соціального і правового захисту особового складу Держприкордонслужби України, створення яких зумовлене вимогами сьогодення, постане предметом нашого подальшого наукового пошуку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>.
3. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3 квітня 2003 року № 661-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 27. Ст. 208. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15>.
4. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст. 190. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12>.
5. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб : Закон України від 9 квітня 1992 року № 2262-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 29. Ст. 399. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12#Text>.
6. Гринько Р. В., Мота А. Ф., Петреченко С. А. Соціальний захист військовослужбовців в умовах воєнного стану. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 161–166.
7. Зьолка В. Л. Охорона національних інтересів України у прикордонній сфері (адміністративно-правовий аспект) : монографія. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2015. 672 с.
8. Законодавство про державний кордон України : науково-практичний коментар : у трьох томах / за заг. ред. В. С. Нікіфоренка, Ю. Б. Курилюка. Том 1. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2023. 618 с.
9. Захист прав військовослужбовців та членів їх сімей : навч.-практ. посіб. / за заг. ред. С. В. Петкова. Київ : Юрінком Інтер, 2024. 428 с.
10. Малюга Л. Ю. Захист прав військовослужбовців в Україні в умовах воєнного стану. *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 150–159.
11. Халимон С. І., Філіппов С. О., Мота А. Ф., Бомбергер І. Л., Білецький В. О. Диференціація правового регулювання соціального і правового захисту оперативних працівників та осіб, які надають допомогу оперативним підрозділам. *Правовий часопис Донбасу*. 2023. № 2 (83). С. 10–17.
12. Ганьба О. Б. Поняття, ознаки та особливості суб'єктів архаїчних правовідносин первісного родового суспільства. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 253–257.

13. Ганьба О. Б. Правові відносини у сфері прикордонної безпеки України: теоретико-правові засади : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Івано-Франківськ, 2020. 552 с.

14. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України» : Указ Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#n2>.

15. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. 600 с.

16. Про надання інформації : лист Міністерства внутрішніх справ України Департаменту соціального захисту від 26 серпня 2024 року № 16056-2024.

Грунь О. В.,

аспірант кафедри загальної теорії права та держави
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОКРЕМІ АСПЕКТИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ВІДНОСИН У СФЕРІ ВІРТУАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Анотація. Досягнення бажаних результатів розуміння методології дослідження правової регламентації відносин у сфері віртуальної реальності має реалізовуватися за допомогою виконання певних умов, найголовнішими з яких є: теоретичне обґрунтування та герменевтично-етимологічний аналіз всіх системоутворюючих понять дослідження, виокремлення збалансованої методологічної системи, стратегічне планування використання результатів дослідження. Зазначена тріада умов дозволяє не тільки повноцінно охарактеризувати предметну сферу дослідження, але й створює відповідний базис для визначення системи співвідношень із вже сталим категоріальним апаратом.

До принципів, на основі яких необхідно проводити всебічне дослідження правової регламентації відносин у віртуальному просторі слід відносити: плюралізму, додатковості та міждисциплінарності.

Концептуальну ідею дослідження правової регламентації відносин у віртуальному просторі формують такі методологічні підходи, як інформаційно-комунікативний, технологічний, аксіологічний, діяльнісний, синкретичний, та синергетичний.

Із сукупності загально-наукових методів пізнання особливу увагу слід приділяти діалектичному методу, який зумовлює повноцінність розгляду правової регламентації відносин у сфері віртуальної реальності з урахуванням притаманних зав'язків та виявленням взаємозалежності форми й сутності. Зазначений рівень зумовлює використання таких загальнонаукових методів, як аналіз, синтез, абстрагування, індукція, аналогія.

Водночас у дослідженні необхідно використовувати спеціально-наукові методи юридичних наук: метод юридичної герменевтики – для розкриття особливостей розуміння та тлумачення правових приписів на основі яких здійснюється правове регулювання відносин у віртуальній сфері; формально-юридичний метод – який передбачає вивчення правових актів, якими регламентується відносини у сфері віртуальної реальності, поза зв'язком з економікою, політикою, мораллю та іншими соціальними явищами; порівняльно-правовий – для зіставлення понять, норм та інститутів різних країн світу як у синхронній так і діахрональній площині.

Ключові слова: відносини у сфері віртуальної реальності, ІТ-право, методологія юриспруденції, правова регламентація, синкретика, синергетика, цифрове середовище, юридична герменевтика.

Hrun O. V. Certain aspects of the research methodology of the legal regulation of relations in the field of virtual reality

Abstract. Achieving the desired results of understanding the research methodology of legal regulation of relations in the field of virtual reality must be realized by fulfilling certain conditions, the most important of which are: theoretical justification and hermeneutic-etymological analysis of all system-forming concepts of the study, selection of a balanced methodological system, strategic planning of the use of research results. The specified triad of conditions allows not only to fully characterize the subject area of research, but also creates an appropriate basis for determining the system of relationships with the already established categorical apparatus.

The principles on the basis of which it is necessary to carry out a comprehensive study of the legal regulation of relations in the virtual space should include: pluralism, additionality and interdisciplinary.

The conceptual idea of the study of legal regulation of relations in the virtual space is formed by such methodological approaches as information-communicative, technological, axiological, activity, syncretic, and synergistic.

Taking into account the mentioned approaches and principles, it becomes possible to specify direct research methods.

From the set of general scientific methods of cognition, special attention should be paid to the dialectical method, which determines the completeness of the consideration of legal regulation of relations in the field

of virtual reality, taking into account the inherent obligations and identifying the interdependence of form and substance. The specified level presupposes the use of such general scientific methods as analysis, synthesis, abstraction, induction, analogy.

At the same time, in the research it is necessary to use special scientific methods of legal sciences: the method of legal hermeneutics – to reveal the peculiarities of understanding and interpretation of legal prescriptions on the basis of which legal regulation of relations in the virtual sphere is carried out; formal-legal method – which involves the study of legal acts that regulate relations in the field of virtual reality, unrelated to economics, politics, morality and other social phenomena; comparative legal – to compare the concepts, norms and institutions of different countries of the world both in the synchronous and diachronic plane.

Key words: *relations in the field of virtual reality, IT-law, methodology of jurisprudence, legal regulation, syncretic, synergetics, digital environment, legal hermeneutics.*

Невід'ємною характеристикою сучасного суспільства стало уміння користуватися інформаційними технологіями. Блага технологічного світу дедалі більше стають ціннісними орієнтирами організації життя розвинутого соціуму. Безумовно, технологічний розвиток надає багато зручних бонусів у реалізації завдань та потреб людства, забезпечуючи високоефективну комунікацію та пришвидшуючи безліч процесів, але зазначені тенденції породжують й новітні виклики та загрози. Відтак, особливого значення набувають питання пов'язані із належним правовим регулюванням відносин у інформаційно-комунікативній сфері. Посеред переліку таких питань особливу увагу слід приділяти, в тому числі й методологічній складовій організації наукового дослідження правової регламентації у віртуальній сфері.

Розробкою питань пов'язаних із сферою інтернет технологій у аспекті їх правової регламентації займалися багато вчених. Зокрема, О. Вінник, О. Дзьобань, В. Ліпкан, Б. Кормич, Ю. Максименко, О. Сімсон, Р. Стефанчук, Є. Харитонов, В. Хаустова, питаннями методології юридичної науки займалися В. Дудченко, М. Козюбра, М. Кельман, Н. Крестовська, Ю. Оборотов та ін. Однак активний розвиток цифрового середовища зумовлює необхідність проведення аналізу особливостей методології дослідження правової регламентації у віртуальній сфері.

Метою статті є визначення поняття та компонентів методології дослідження правової регламентації відносин у сфері віртуальної реальності.

Всебічне розуміння сутності та природи правової регламентації відносин у сфері віртуальної реальності, має засновуватися на опануванні різноманітними науковими мето-

дами, підходами та принципами дослідження інформації, що описує значення та прогнозує розвиток сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, визначає їх вплив на державу, механізми й інструменти правового впливу.

Досягнення бажаних результатів розуміння правової регламентації відносин у зазначеній сфері має реалізовуватися за допомогою виконання певних умов, найголовнішими з яких є: теоретичне обґрунтування та герменевтично-етимологічний аналіз всіх системоутворюючих понять дослідження, виокремлення збалансованої методологічної системи, стратегічне планування використання результатів дослідження. Зазначена тріада умов дозволяє не тільки повноцінно охарактеризувати предметну сферу дослідження, але й створює відповідний базис для визначення системи співвідношень із вже сталим категоріальним апаратом.

Рухаючись у відповідності із зазначеною послідовністю, почнемо із аналізу головних термінів та понять, пов'язаних із предметним полем нашого дослідження, до яких слід відносити: віртуальна реальність, цифрове середовище, IT-право, методологія юридичного дослідження.

Перш за все розглянемо поняття «віртуальна реальність». Каріна О. М., визначає віртуальну реальність «як інтерактивну, символічну реальність, яка містить у собі нестачу реальності і внаслідок цього є умовою пошуку істини, виступає постійним нагадуванням про існування розрізнення між буттям та його формами. Для віртуальної реальності характерні нон-фінальна процесуальність та високий креативний потенціал».

В свою чергу, на думку дослідниці, під комп'ютерною віртуальною реальністю слід розуміти як «динамічне, незавершене серед-

овище, що розташовується у зоні медіацій, взаємозалежностей і взаємодії людини та моделі світу, створеної інформаційними та телекомунікаційними технологіями. Показано, що знаки, які формують даний тип віртуальної реальності, є симулякрами, у результаті чого в ній поєднуються суперечливі тенденції – високий рівень креативності й загроза заміщення реальності екранним світом» [5, с. 7].

Попри не зовсім вдале використання терміну «медіації», який сьогодні має конкретне нормативне визначення у вітчизняній правовій системі, у наведеному понятті, слід відзначити й цікавий компонент, а саме те, що комп'ютерна віртуальна реальність є «умовою пошуку істини». Не менш важливим, для нашого дослідження, є розмежування авторкою «віртуальної реальності» і «комп'ютерної віртуальної реальності».

О. П. Дзьобань та О. В. Соснін, аналізуючи генезу розуміння віртуальної реальності із моменту формування цього поняття, обґрунтовують, що «ближче до середини ХХ ст. у природничих науках, таких як фізика, хімія, математика, інформатика та ін., виникло й закріпилося поняття віртуальної реальності, здатне описати різні природні і штучні стани досліджуваних об'єктів. Потім воно багаторазово уточнювалося: різні науки акцентували свою увагу на певних властивостях, якостях віртуальної реальності. Безумовно, витоки походження залишили свій відбиток, і кажучи «віртуальна реальність», ми спочатку маємо на увазі якийсь комп'ютерний кіберпростір, штучне середовище, оскільки завдяки саме комп'ютерним технологіям цей термін увійшов у наше повсякденне життя і став популярним. На перетині філософії та психології зародилась віртуальна психологія, об'єктом досліджень якої стали взаємодії людини й кібернетичного простору. Надалі на підставі отриманих результатів була утворена віртуалістика як світоглядна система. Таким чином, віртуальна реальність зазнала якісного стрибка – вона стала категорією філософії, не тільки уособлювала якісь гранично абстрактні умоосязні конструкти, а й цілком конкретні, здатні відображати проблеми, пов'язані з самим повсякденним життям людини, її природою, буттям» [3, с. 69].

Враховуючи наведені положення та приймаючи до уваги сучасний стан відношення соціуму до досліджуваного поняття, стає можливим виділення широкого та вузького підходів до розуміння віртуальної реальності. У першому випадку, під віртуальною реальністю слід розуміти всі можливі прояви феномену штучної системи яка поєднує матеріальне й ідеальне для відтворення можливого, потенційного й умоглядного. В зазначеному контексті визначення відображає філософське розуміння природи цієї категорії.

У другому випадку, під віртуальною реальністю (virtual reality, VR) слід розуміти створений за допомогою інформаційно-комунікативних технологій, як людиною так/або штучним інтелектом, правдоподібний інтерактивний 3D-всесвіт, який забезпечує відчуття присутності в ньому (як розумово, так і фізично). В зазначеному контексті визначення відображає діяльнісний підхід.

Л. А. Усанова обґрунтовує, що «віртуальна реальність стає важливим фактором розвитку культури, претендує на символ нової міфології в інформаційному світі, на засіб перетворення об'єктивної реальності. Суспільний інтерес до феномену віртуальної реальності спонукає дослідження її природи, що нерозривно пов'язано з філософською традицією осмислення буття і реальності взагалі. Інформаційні технології демонструють усе більший вплив на людину. Змінюються закони сприйняття, оскільки засоби миттєвої електронної інформації занурюють людину у процес сприйняття цілком і зразу. Відбувається становлення візуального типу мислення, в якому спостерігається єдність логіко-вербального і наглядно-образного, інтуїтивного сприйняття світу. Розвиток інформаційних технологій розширює можливості візуалізації. Використання зображень як засобу повідомлення характеризується максимальною пропускну здатністю, високою інформаційною ємкістю. Відбувається становлення постнекласичного типу раціональності, виникають поняття, які утворюють сітку категоріального апарату, відмінного від некласичного і класичного. У рамках постнекласичного типу раціональності відсутнє чітке розмежування суб'єкта і об'єкта, а їх взаємо обумовленість відкрива-

ють сферу явищ, позначених терміном «віртуальні» [12, с. 177].

Поряд із цим, О. Вінник, звертає увагу що, цифрові технології забезпечили створення та функціонування цифрового світу, що надає грандіозні можливості щодо: поширення інформації і, відповідно, просування своїх ідей в суспільстві та товарів на ринку; створення принципово нових цінностей, що не мають речової форми; можливості діяти анонімно (що притаманно й учасникам віртуальних підприємств), швидкість, економічність та легкість онлайн спілкування; інноваційного розвитку тощо [2, с. 37].

Зазначене підкреслює, що концептуальні складові віртуальності тісно переплетені з сучасними трансформаціями культури, які відображають розширення сприйняття суспільством реальності як багатовимірного простору в якому є місце і реальному і віртуальному.

М. Лемлі, аналізуючи вплив віртуальної та доповненої реальності на право назначає, що «віртуальна реальність (Virtual Reality, VR) – комп'ютерна симуляція реальності або відтворення технічними засобами об'єктів, суб'єктів і взаємовідносин між ними, що передається користувачеві через систему його відчуттів. Віртуальна реальність імітує як вплив, так і реакцію на вплив. Доповнена реальність (Augmented Reality, AR) – це технологія, що накладає змодельовані комп'ютером шари покращення на існуючу реальність. Основна мета – зробити її більш виразною, багатогранною та яскравою» [16].

Наступним компонентом який нам слід дослідити задля реалізації поставленої мети є поняття цифрового середовища.

В контексті визначення зазначеного поняття, цілком слушно вбачається наукова позиція Д. Г. Манька, який зазначає, що «цифрове середовище, це штучне, створене людиною, таке, що підтримується людиною та розробленими нею технологічними алгоритмами середовище трансляції даних, існування якого на 100 відсотків залежить від наявності зовнішніх джерел живлення, перш за все – електроенергії та матеріальних об'єктів, які забезпечують таку трансляцію. Цифрове середовище охоплює реальний та віртуаль-

ний простір. «Реальний простір» цифрового середовища має дві складові: перша, це матеріально-технічні об'єкти, які забезпечують створення та використання топового та базового контенту цифрового середовища; друга, це функціонування суб'єктів, яке спрямована на забезпечення створення, використання та функціонування цифрового середовища. В свою чергу, «віртуальний простір», слід розуміти виключно в контексті поняття «імітації», яке, в свою чергу, розкривається через поняття «моделювання» та отримує вираз у комп'ютерних програмних продуктах та цифрових мережах створення та трансляції даних, саме у тому аспекті, який відображає штучне існування коду даних, закріплених у певних символах, які виконують генероване для них завдання» [8].

У цілому підтримуючи наведене визначення, хотілось би звернути увагу на те, що із урахуванням тенденцій розвитку у науково-технічній сфері, вбачається за доцільне, додати до другої складової, зазначеного Д. Г. Маньком, реального простору цифрового середовища ще й функціонування штучного інтелекту.

Так, приміром, загальні тренди розвитку ІТ-сфери в світі на 2022 р. за дослідженнями багатьох науковців світу вказують на те, що найбільш перспективними вважаються такі: хмарні технології, технології кібербезпеки, штучний інтелект; бездротові мережі 5G, Інтернет речей, віртуальна та доповнена реальність; чатботи; технології блокчейн; NFT; Web3; децентралізовані фінанси (DeFi) [14, с. 16–17].

Відтак, використання штучного інтелекту у процесах створення віртуальної реальності та забезпечення функціонування цифрового середовища, вбачається невід'ємним компонентом.

Наступним поняттям яке має бути розкрито задля всебічного аналізу методології дослідження правової регламентації відносин у сфері віртуальної реальності є ІТ-право.

О. Е. Сімсон, розмірковуючи про сутність ІТ-права зазначає, що «одні і ті самі проблеми досліджуються у роботах з інформаційного та ІТ-права, з тією лише різницею, що у виданнях ХХ століття застосовується назва «інформаційне право», а у публікаціях

XXI – «право інформаційних технологій» або «ІТ-право». Таким чином, вживання терміну «ІТ-право» є більш сучасним [11].

За слушним твердженням Є.О. Харитонова, ІТ-право слід розуміти «як сукупність уявлень, понять, знань, асоціацій, емоцій, які виникають у зв'язку з правовим впорядкуванням суспільних відносин, пов'язаних зі створенням і використанням інформаційних технологій. Доцільно наголосити, що розгляд ІТ-права як концепту не заперечує «нормативного» (законодавчого) наповнення цього поняття, але позбавляє необхідності оцінювати його як систему правових норм, що утворюють галузь права, відповідні правові інститути тощо [13, с. 24].

Погоджуючись із тим, що ІТ-право не утворює самостійну галузь права, слід зазначити, що створення та використання інформаційних технологій не розкриває у повній мірі природу ІТ-права. На нашу думку, не менш важливою особливістю ІТ-права є його наднаціональний характер, а відносини, які ним врегульовані можуть бути ускладнені іноземним елементом.

Враховуючи проведений аналіз та визначившись із теоретичними обґрунтування до розуміння ключових понять ми можемо перейти до безпосереднього розкриття особливостей методології дослідження обраної нами предметної площини.

Як слушно зазначає В. В. Дудченко, «центральною складовою фундаментальної юриспруденції виступають філософсько-правові доктрини, в рамках яких здійснюється інтерпретація права та держави як особливих форм буття людини та специфічних соціальних інститутів» [4, с. 3].

У призмі базових доктрин сучасної та досучасної юриспруденції, від легістського та юридичного типів праворозуміння до критичних правових та супер-нових напрямів філософсько-правових досліджень, стає можливим виділення системоутворюючих компонентів методології дослідження правової регламентації відносин у сфері віртуальної реальності.

На думку М. С. Кельмана, «методологією сучасного правознавства (юридичної науки) є вчення про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби і форми діяльності

дослідника в процесі пізнання ним досліджуваних державно-правових явищ» [6, с. 34].

Методологія описує загальну дослідницьку стратегію, що підкреслює шлях, яким дослідник здійснює дослідження. Методологія має визначити систему застосовуваних методів, роль кожного з обраних методів та їхнє співвідношення у отриманні та обробці даних [15].

Ю. М. Оборотов зазначав що, «...питання наповнення методології юриспруденції концептуальними ідеями, принципами, підходами, методами, прийомами, вибудування зв'язків концептуального й інструментального рівня, твердження особливостей методологізації дослідницької діяльності у сфері права і держави, – все це становить актуальне завдання нової корекції комплексу методологічних проблем з просуванням до сучасного бачення методології юриспруденції» [9, с. 8].

Ми поділяємо наукову позицію, щодо розгляду методології у широкому та вузькому значенні. Де перший характеризує методологію як учення про методологічний інструментарій та способів його використання, а другий, розглядає методологію як сукупність принципів, підходів та методів. Саме у другому значенні ми й розглядаємо методологію у нашому дослідженні.

Але, окрім особливостей методології юридичної науки, нам слід виділяти саме аспекти, пов'язані із інформаційно-комунікаційною сферою та цифровим середовищем.

І. В. Арістова зазначає, що методологія науки «інформаційне право» має обов'язково враховувати існування суб'єкта, об'єкта, мети, методів наукової діяльності у сфері інформаційного права. Тобто, розгляд методології науки «інформаційне право» лише як сукупності методів та засобів дослідження виявляється не повним. Таким чином, вважаємо, що адекватною моделлю предмета методології науки «інформаційне право» (і як наукової діяльності, і як результату) можна вважати третю модель (модель організації наукової діяльності у сфері інформаційного права), у якій організації потребує як процес (наукова діяльність), так і результат наукової діяльності (отримані наукові знання про об'єкт – «науку «інформаційне право»») [1, с. 6].

До принципів, на основі яких необхідно проводити всебічне дослідження правової регламентації відносин у віртуальному просторі слід відносити: плюралізму, додатковості та міждисциплінарності.

Концептуальну ідею дослідження правової регламентації відносин у віртуальному просторі формують такі методологічні підходи, як інформаційно-комунікативний, технологічний, аксіологічний, діяльнісний, синкретичний, та синергетичний.

Враховуючи зазначені підходи та принципи, стає можливим конкретизація безпосередніх методів дослідження.

Е. Оржинська пропонує виділяти наступні групи методів, а саме: 1) всезагальний метод (філософські методи) – діалектика, завдяки якій пізнаються закони розвитку природи, суспільства та мислення, і метафізика, без якої діалектиці не буде чого вивчати; 2) загальні або загальнонаукові методи, які застосовуються у всіх або більшості наук; 3) спеціальні (окремі) методи, які застосовуються в окремих науках чи галузях науки; 4) окремі інструментальні та інші допоміжно-технічні методи – це якісні методи дослідження, застосування яких потребує використання різноманітних пристроїв, приладів, механізмів, технологій [10, с. 22].

Н. М. Крестовська, зазначає, що «слід використовувати наступні групи методів: загальні методи пізнання; загальнонаукові методи; міждисциплінарні методи; спеціально-наукові методи юридичних наук [7, с. 30].

Підтримуючи наведені обґрунтування класифікації методів, ми будемо проектувати й власні методи дослідження. Із сукупності загальних методів пізнання дослідження правової регламентації відносин у сфері віртуальної реальності слід використовувати: метод наукового опису, згідно з яким відбувається відображення у сталому знаковому вигляді, інформації відносно сутності й форми віртуального простору; метод порівняння для встановлення тотожності або відмінності між ключовими термінами та поняттями, а саме: реальність, віртуальна реальність, доповнена реальність, цифрове середовище, інформаційний простір та ін.; метод узагальнення для визначення загальних та особливих характе-

ристик, закономірностей та випадковостей функціонування цифрового середовища із урахуванням усіх його властивостей і ознак.

Із сукупності загально-наукових методів пізнання особливу увагу слід приділяти діалектичному методу, який зумовлює повноцінність розгляду правової регламентації відносин у сфері віртуальної реальності з урахуванням притаманних зав'язків та виявленням взаємозалежності форми й сутності. Зазначений рівень зумовлює використання таких загальнонаукових методів, як аналіз, синтез, абстрагування, індукція, аналогія.

Із сукупності міждисциплінарних методів слід використовувати: соціологічний метод для визначення характеру відношення суспільства до цифрового середовища та правової регламентації віртуального простору; статистичний метод для аналітики та кореляції даних щодо соціологічних опитувань; метод економічного аналізу для встановлення прийомів й способів дослідження діяльності у цифровому середовищі та віртуальній реальності шляхом виявлення та визначення взаємозв'язку і змін, кількісного та якісного вимірювання впливу окремих економічних факторів й їх сукупності на ці зміни.

Водночас, у дослідженні необхідно використовувати спеціально-наукові методи юридичних наук: метод юридичної герменевтики – для розкриття особливостей розуміння та тлумачення правових приписів на основі яких здійснюється правове регулювання відносин у віртуальній сфері; формально-юридичний метод – який передбачає вивчення правових актів, якими регламентується відносини у сфері віртуальної реальності, поза зв'язком з економікою, політикою, мораллю та іншими соціальними явищами; порівняльно-правовий – для зіставлення понять, норм та інститутів різних країн світу як у синхронній, так і діахрональній площині.

Висновки. Не викликає сумніву, що методологія дослідження зумовлює безпосередній та найбільш ефективний шлях досягнення очікуваних результатів у відповідності до розроблених та обґрунтованих сучасною наукою алгоритмів пізнання. Отримання максимально повної інформації про особливості правової регламентації відносин у віртуальній

сфері має враховувати не тільки емпіричний та нормативно-правовий базис, але й суттєве філософське осмислення вихідних засад реакції суспільства на віртуальну реальність. Цифрове середовище розвивається у геоме-

тричній прогресії. Суспільство має адекватно та своєчасно реагувати на виклики, створюючи правовідповідні приписи, які забезпечать належний рівень регламентації відносин у зазначеній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Арістова І. В. Наука «інформаційне право» на новому етапі розвитку інформаційного суспільства. *Правова інформатика*. № 1. 2011. С. 3-11.
2. Вінник О. Межі цифрової свободи: правовий аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 36-41.
3. Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2017. Вип. 69(1). С. 69-76.
4. Дудченко В. В. Сучасні філософсько-правова доктрини: навчально-методичний посібник В. В. Дудченко, Н. Б. Капустіна, К. В. Горобець. Одеса: Фенікс, 2018. 76 с.
5. Каріна О. М. Віртуальна реальність: онтологічний статус : Автореф. дис... канд. філософ. наук : 09.00.01 / О. М. Каріна; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Х., 2004. 17 с.
6. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія і суспільство*. № 4. 2015. С. 33-46.
7. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник. К.: Юрінком Інтер, 2015. С. 30.
8. Манько Д. Г. Цифровізація та цифрове середовище: щодо співвідношення понять. *Цифровий розвиток України: проблеми та перспективи : матеріали доповідей учасників круглого столу (м. Одеса, 22 березня 2024 р.)* [Електронне видання] /уклад.: Д. Г. Манько, Я. О. Тицька, А. О. Згама ; Міжнар.гуман. ун-т. Одеса : Фенікс, 2024. 57 с. Режим доступу: <https://hdl.handle.net/11300/27731> ISBN 978-617-8395-94-0
9. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, А. П. Овчиннікова, В. В. Завальнюк та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. С. 8.
10. Оржинська Е.І. Стан сучасної класифікації методів науки. *Право і суспільство*. 2018. № 2. Ч. 3. С. 19-22.
11. Сімсон О.Е. ІТ-право V. Інформаційного права: на зламі епох. *ІТ – право : проблеми та перспективи розвитку в Україні: збірник матеріалів II-ї Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 17 листопада 2017 р.)*. Львів : НУ «Львівська політехніка», 2017. С. 180-187. URL: <http://aphd.ua/publication-389>.
12. Усанова Л.А., Усанов І.В. Онтологічний статус віртуальної реальності. *Гілея. Науковий часопис*. К., 2009. С. 176–183.
13. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Сутність ІТ-права: пошук парадигми. *Право України*. 2018. № 1. С. 18-29.
14. Хаустова В. Є., Решетняк О. І., Хаустов М. М. Перспективні напрями розвитку ІТ-сфери в світі. *Проблеми економіки* № 1 (51), 2022. С. 3-19.
15. Brookshier K. Method vs. methodology: understanding the difference. 2018. URL: <https://uxdesign.cc/method-vs-methodology-whats-the-difference-9cc755c2e69d>.
16. Lemley M A and Volokh E, 'Law, Virtual Reality, and Augmented Reality' (SSRN, 17 March 2017) URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2933867

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.4>

Ковальчук М. О.,
кандидат юридичних наук, адвокат
АО «Естер Гардіанс»,
докторант
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ ГАРАНТІЙ ПРАВ НА ЗЕМЛЮ В ТЕОРІЇ ПРАВА УКРАЇНИ

Анотація. Статтю присвячено проблематиці методології наукового дослідження системи гарантій прав на землю в теорії права України. У статті проведено всебічний аналіз існуючих підходів до класифікації методів наукового дослідження системи гарантій прав на землю в межах української правової теорії. Виходячи з критичного огляду наукових джерел, автор пропонує оригінальну класифікацію методів, яка враховує специфічні особливості прав людини й громадянина на землю як об'єкта правового регулювання в Україні. Особлива увага приділена детальній характеристиці основних методологічних інструментів, застосовуваних у дослідженні гарантій прав власності на землю, а також їх ролі у формуванні комплексного та системного підходу до аналізу цієї проблематики. Результати дослідження сприяють удосконаленню методологічного апарату юридичної науки у сфері теорії держави і права, що має важливе значення для подальшого розвитку правової доктрини загалом. Зроблено висновок, що станом на сьогодні гарантії прав на землю є вкрай актуальним питанням для дослідження, що можна пояснити наступним: 1) загальна кількість наукових праць, присвячених гарантіям прав на землю, не є високою. Дане питання перебуває у сфері інтересів вітчизняних дослідників, проте із огляду на відносну молодість галузі земельного права України, земельного законодавства, у тому числі Земельного кодексу України, а також на те, що комплексні дослідження системи гарантій прав на землю у цілому переважно здійснювались у минулі десятиліття, на сьогодні існує потреба у проведенні таких комплексних досліджень; 2) сфера земельного права є такою, що розвивається досить стрімко. Земельне законодавство зазнає постійних змін, окрім того, за останнє десятиліття кардинально змінився зміст та характер багатьох земельних відносин в Україні. Сфера науки має належним чином реагувати на такі зміни, втім наш аналіз наукової літератури засвідчив, що за останні роки підвищення наукового інтересу до питань, пов'язаних із гарантіями прав на землю, не спостерігається; 3) переважна більшість досліджень гарантій прав на землю здійснюється на основі схожих підходів та основі застосування подібних методів. Вищевказане вказує, що національна наука потребує досліджень гарантій прав на землю, у яких мета дотягатиметься за допомогою відмінного інструментарію та дещо інакших підходів, для того, щоб питання гарантій прав на землю отримувало подальший доктринальний розвиток.

Ключові слова: методи наукового дослідження, класифікація методів, гарантії прав на землю, право, правове регулювання, земля, земельні відносини, право власності.

Kovalchuk M. O. Methodology of the scientific research system of land rights guarantee in the law theory of Ukraine

Abstract. The article is devoted to the problems of the methodology of scientific research of the system of guarantees of rights to land in the theory of Ukrainian law. The article provides a comprehensive analysis of existing approaches to the classification of methods of scientific research into the system of land rights guarantees within the framework of Ukrainian legal theory. Based on a critical review of scientific sources, the author offers an original classification of methods that takes into account the specific features of human and citizen rights to land as an object of legal regulation in Ukraine. Particular attention is paid to the detailed description of the main methodological tools used in the study of guarantees of land ownership rights, as well as their role in the formation of a complex and systematic approach to the analysis of this issue. The results of the study contribute to the improvement of the methodological apparatus of legal science in the field of the theory of the state and law, which is important for the further development of legal doctrine in general. It was concluded that, as of today, land rights guarantees are an extremely relevant issue for research, which can be explained as follows: 1) the total number of scientific works devoted to land rights guarantees is not

high. This issue is in the sphere of interests of domestic researchers, however, given the relative youth of the field of land law of Ukraine, land legislation, including the Land Code of Ukraine, as well as the fact that comprehensive studies of the system of guarantees of rights to land in general were mostly carried out in the past decades, today there is a need to conduct such complex studies; 2) the field of land law is such that it develops quite rapidly. Land legislation undergoes constant changes, besides, the content and character of many land relations in Ukraine have changed dramatically over the last decade. The field of science should respond appropriately to such changes, however, our analysis of the scientific literature has shown that in recent years there has been no increase in scientific interest in issues related to guarantees of land rights; 3) the vast majority of studies of guarantees of land rights are carried out on the basis of similar approaches and on the basis of the application of similar methods. The above indicates that national science needs studies of guarantees of land rights, in which the goal will be achieved with the help of excellent tools and slightly different approaches, so that the issue of guarantees of land rights receives further doctrinal development.

Key words: *methods of scientific research, classification of methods, guarantees of rights to land, law, legal regulation, land, land relations, ownership.*

Постановка проблеми. Ефективне досягнення поставлених завдань наукового дослідження залежить не лише від його актуальності та наукового обґрунтування, але й від правильно обраної методології. У процесі дослідження правових гарантій права власності на землю в Україні, належна методологія стає ключовим елементом, що дозволяє досягти об'єктивних та науково обґрунтованих висновків. Належно розроблена методологія дослідження гарантій прав на землю дозволяє не лише аналізувати наявні правові механізми, але й виявляти їх недоліки та розробляти нові підходи до вирішення проблем. Використання комплексного підходу, що включає аналіз правової доктрини, історичного розвитку та порівняльного правознавства, є ключовим для створення ефективною системи правової охорони прав на землю. Таким чином, методологія наукового дослідження системи гарантій прав на землю в теорії права України є важливою складовою, що забезпечує наукову обґрунтованість результатів та практичну реалізацію отриманих висновків у правовій системі.

Стан опрацювання даної проблематики демонструє значну увагу вітчизняних науковців до дослідження окремих аспектів системи гарантій прав на землю в теорії права України. Вагомий внесок у розвиток цього напрямку зробили такі науковці, як В.І. Андрейцев, Н.В. Безсмертна, Н.І. Бровко, О.В. Бурцев, О.А. Вівчаренко, О.І. Заєць, Н.Ф. Ільницька, І.І. Каракаш, А.М. Ключко, О.М. Ковальчук, М.І. Козюбра, М.В. Краснова, Л.В. Лейба, В.В. Носік, І.В. Озімок, О.О. Погрібний, В.В. Савчак, С.І. Сімакова, Н.І. Титова,

О.М. Туєва, Д.В. Федчишин, Н.В. Черкаська, М.К. Черкашина, Ю.В. Щербяк, М.В. Шульга та інші дослідники. Проте слід зазначити, що кількість комплексних досліджень, спрямованих на вивчення саме системи гарантій прав на землю, залишається обмеженою. Окремі аспекти цієї проблематики знайшли відображення у працях значно ширшого кола науковців, ніж зазначено вище. Все ж, тематиці методології наукового дослідження системи гарантій прав на землю в теорії права України не було приділено належної уваги.

Метою статті є аналіз методології наукового дослідження системи гарантій прав на землю в теорії права України та характеристика видів методів у даній сфері.

Виклад основного матеріалу. Так, О.А. Вівчаренко при проведенні дисертаційного дослідження використовував загальнонаукові та спеціальнонаукові методи. Серед загальнонаукових методів, які використовувались автором у дослідженні, ним виділено діалектичний, формально-логічний та структурно-функціональний методи пізнання правових явищ. У свою чергу, серед спеціально-наукових методів дослідник відзначив використання порівняльно-правового методу та методу тлумачення правових норм [1]. Пропонуємо проаналізувати зміст кожного із виділених автором методів та встановити, яким чином може здійснюватися їх використання у наукових дослідженнях. Наш аналіз розпочнемо із загальнонаукових методів.

Так, діалектичний метод ще досить часто відносять до загальнофілософських методів, він є найбільш загальним серед виділених автором методів, та використовується

не лише у праві, а й в інших науках. Сутність цього методу полягає у виявленні та співставленні протилежних за своєю природою явищ, і за допомогою аналізу їх спільних та відмінних рис, формулюванні певних обґрунтованих висновків [2, с. 62]. Його сутність полягає у виявленні та аналізі протилежних за своєю природою явищ, що дозволяє через співставлення їхніх спільних і відмінних рис формулювати обґрунтовані висновки та теоретичні конструкції. Цей метод має особливу значущість у юридичних дослідженнях, зокрема у вивченні системи гарантій прав на землю, де протиріччя між публічними та приватними інтересами, правовими нормами та фактичним їх застосуванням вимагають глибокого наукового осмислення. Діалектичний метод дозволяє дослідити розвиток правових інститутів, виявляючи протиріччя, які зумовлюють їх еволюцію та адаптацію до нових соціально-економічних умов. Застосування цього методу у сфері земельного права є особливо важливим з огляду на те, що система прав на землю перебуває на перетині публічного та приватного права, а отже, часто супроводжується суперечностями між інтересами держави та власників земельних ділянок. Це, наприклад, проявляється у процесах земельної реформи, приватизації земель сільськогосподарського призначення, правовому регулюванні оренди земельних ділянок та інших важливих для суспільства питань.

При проведенні досліджень у різних галузях юридичних наук діалектичний метод варто розглядати як один із провідних методів, а інші методи, у тому числі формально-логічний та структурно-функціональний методи, як такі, що його доповнюють. Варто зазначити, що інші загальнофілософські методи, наприклад, методи аналізу чи синтезу, належним чином застосовуються та взаємодіють у першу чергу при їх спільному застосуванні у діалектичному методі. У свою чергу, формально-логічний метод застосовується при створенні юридичних категорій, коли загальне формулювання формується в ціле з окремих ознак, і як наслідок, на основі цього надається поняття юридичної явища [2, с. 63]. Формально-логічний метод є одним із ключових загальнонаукових методів, широко засто-

совуваних у юридичних науках. Його основне завдання полягає в аналізі логічної структури правових норм і категорій, що дозволяє систематизувати правову інформацію та створювати чіткі юридичні дефініції. У контексті дослідження гарантій прав на землю цей метод має особливе значення, оскільки він допомагає створити точні визначення основних правових понять, таких як «право власності на землю», «право оренди», «правовий захист землі», та систематизувати норми, що регулюють ці питання.

Щодо спеціальнонаукових методів, які використовувались О.А. Вівчаренком під час наукового дослідження, то першочергово звернемо увагу на використання порівняльно-правового методу. У загальному розумінні, порівняльно-правовий метод є методом вивчення правових систем різних держав шляхом зіставлення однойменних правових норм, інститутів, принципів тощо та практики їх застосування [3, с. 666].

Втім, очевидно, що на практиці даний метод використовується не лише для зіставлення досвіду різних країн, але й для порівняння різних правових явищ, встановлення їх місця та ролі у юридичній науці. Для прикладу, за допомогою порівняльно-правового методу можуть порівнюватись різні гарантії прав на землю або ж різні групи гарантій. Порівняльно-правовий метод в юридичній науці дозволяє дослідникам зіставляти правові системи різних держав для виявлення спільних тенденцій або унікальних особливостей правових інститутів. Вчений використав цей метод для порівняння різних підходів до гарантій прав на землю як в Україні, так і в інших державах, що сприяло глибшому розумінню можливих механізмів захисту прав власників земельних ділянок. Основною перевагою порівняльно-правового методу є те, що він дозволяє не лише виявляти відмінності та подібності між правовими системами, але й здійснювати аналіз ефективності правових норм у конкретних соціальних і політичних умовах.

Іншим спеціальнонауковим методом, виділеним О.А. Вівчаренком, є метод тлумачення. Метод тлумачення охоплює конкретні прийоми і правила пізнання, необхідні суб'єкту

тлумачення для з'ясування змісту правової норми [4, с. 182]. Відповідно, на практиці даний метод, як і слідує з цього роз'яснення, застосовується для повного з'ясування дійсного змісту норм.

Метод тлумачення дозволяє розкрити глибинний зміст правових норм, що регулюють земельні відносини, і визначити, як саме ці норми повинні застосовуватися на практиці. Він застосовував цей метод для аналізу ключових нормативно-правових актів, які регулюють гарантії прав на землю в Україні, таких як Конституція України, Земельний кодекс України та інші акти законодавства. Наприклад, шляхом тлумачення норм Земельного кодексу науковець досліджував механізми захисту прав власників землі та користувачів земельних ділянок, підкреслюючи, що ефективність правового регулювання значною мірою залежить від правильного розуміння та застосування цих норм на практиці.

Метод тлумачення є особливо важливим у контексті прав на землю, оскільки багато питань, пов'язаних із земельними правами, регулюються загальними нормами цивільного, адміністративного та екологічного права, які можуть містити різні підходи до вирішення земельних спорів або захисту прав власників. Тлумачення цих норм дозволяє з'ясувати їхнє місце у системі правового регулювання та виявити можливі проблеми у їхній практичній реалізації.

М.К. Черкашина, на відміну від О.А. Вівчаренка, не класифікувала використані у науковому дослідженні методи. Дослідницею відзначено, що у дисертаційній роботі нею застосовувались історичний, формально-юридичний, порівняльно-правовий, системно-функціональний, логіко-семантичний, метод сходження від абстрактного до конкретного, тлумачення правових норм та інші методи [5]. Як можемо переконатись, деякі із перелічених методів (формально-юридичний, порівняльно-правовий, системно-функціональний та метод тлумачення правових норм) використовувались у дослідженні О.А. Вівчаренка та вже аналізувались нами раніше. Тому першочергово звернемо увагу на наступні методи: історичний, логіко-семантичний та метод сходження від абстрактного

до конкретного, і проаналізуємо їх у подальшому дослідженні.

Історичний метод використовується для отримання нових знань за допомогою проведення порівнянь історичних джерел [6, с. 180]. Для прикладу, даний метод може бути використаний для дослідження передумов становлення й перспектив розвитку гарантій прав на землю, аналізу становлення законодавства в цій сфері. Логіко-семантичний метод за загальним правилом використовується для аналізу та поглиблення понятійно-категоріального апарату, тож він може бути використаний для поглибленого вивчення поняття й сутності гарантій прав на землю. Щодо методу сходження від абстрактного до конкретного, то цей метод являє собою загальну форму руху наукового пізнання, закон відображення дійсності в мисленні. В науковій літературі визначається, що даний метод реалізовується на двох відносно самостійних етапах: переході від споглядання конкретного в дійсності до його абстрактних визначень (понять, суджень, умовиводів) та відновленні вихідної цілісності об'єкта у всій його багатогранності в мисленні дослідника [7, с. 19–20]. Тобто, цей метод можна розглядати як певний процес пізнання, відповідно до якого дослідник спочатку здійснює перехід від конкретного в дійсності до абстрактного в мисленні, а потім від абстрактного в мисленні до конкретного в мисленні.

В.В. Савчак класифікувала використані методи на філософські (діалектичний), загальнонаукові (формально-логічний, структурно-функціональний методи, метод системного аналізу і синтезу) та спеціально-правові методи (історико-правовий, формально-юридичний і порівняльно-правовий) [8].

Відзначимо, що діалектичний метод окремо віднесений дослідницею до самостійної категорії – філософських методів. Такий підхід, у цілому, доволі часто використовується вітчизняними дослідниками. Також звернемо увагу на підкреслення того, що спеціальнонаукові методи мають насамперед мають спеціально-правовий характер. Серед методів, що раніше не аналізувались нами, звернемо увагу на один загальнонауковий метод – метод системного аналізу і синтезу та

один із спеціально-правових методів, а саме на формально-юридичний метод.

Так, метод системного аналізу і синтезу, як і слідує з його назви, варто розглядати у сукупності його складових. Аналіз передбачає роздроблення цілого на складові елементи, тобто виділення ознак предмету для вивчення їх окремо як частини єдиного цілого. Наприклад, за допомогою аналізу можна встановити місце гарантій прав на землю в системі юридичних гарантій в праві України. У свою чергу, синтез передбачає з'єднання отриманих при аналізі частин у єдине ціле [7, с. 24–25].

Тобто, методи аналізу й синтезу мають використовуватись у тісній єдності. Спочатку, у процесі аналізу ми розбираємо певне цілісне явище на дрібні елементи, а згодом розглядаємо кожен із цих елементів як окремо, так і у єдності із іншими елементами. Саме за допомогою останнього створюється загальне уявлення про ознаки, сутність, зміст і форму досліджуваного явища. У свою чергу, формально-юридичний метод одним із основних методів дослідження саме у юридичних науках. Даний метод дозволяє простежити взаємозв'язки між внутрішнім змістом і зовнішнім вираженням (формою) правових явищ та інститутів [9, с. 11]. За допомогою цього методу вивчаються та опрацьовуються норми права, і за результатами такого опрацювання правові положення трансформуються в поняття, юридичні конструкції, здійснюється їх тлумачення, класифікація тощо.

І.В. Озімок у процесі дослідження конституційного права власності на землю в Україні та зарубіжних країнах використала наступні методи: діалектичний; порівняльно-правовий; аналізу та синтезу; узагальнення; індукції; аналогії; моделювання; історичний та історико-правовий [10]. Не зважаючи на те, що дослідниця не класифікувала використані методи, звернемо увагу на те, що переважна більшість із них є загальнонауковими. Оскільки окремі із цих методів ще не досліджувались нами, пропонуємо проаналізувати їх більш детально.

Метод узагальнення також сприяє створенню нових наукових дефініцій та категорій, оскільки на його основі формулюються

загальні положення, які можуть бути застосовані до широкого кола правових явищ. Наприклад, досліджуючи різні форми правової охорони земельних прав, за допомогою узагальнення можна створити концептуальне визначення «системи гарантій прав на землю», яке відобразить всі ключові елементи цієї системи, включаючи судові, адміністративні та законодавчі гарантії.

Схожим чином можна охарактеризувати і метод індукції, який передбачає перехід від часткового до загального, коли на підставі знання про певні однорідні об'єкти чи явища робиться висновок стосовно усіх об'єктів і явищ в цілому [7, с. 27].

Метод індукції є особливо корисним для дослідження судової практики, коли на підставі аналізу окремих судових рішень можна зробити висновки про загальні тенденції у правозастосуванні. Наприклад, аналіз кількох судових справ, пов'язаних із порушеннями прав на землю, може дозволити дослідникам виявити типові проблеми у захисті земельних прав та визначити напрями вдосконалення правового регулювання. Застосування методу індукції також допомагає формувати наукові рекомендації на основі практичного досвіду. Наприклад, вивчаючи окремі випадки вирішення земельних спорів, можна запропонувати нові підходи до правового регулювання та механізмів захисту прав на землю.

Метод аналогії дозволяє отримати знання про певні об'єкти чи явища на основі їх подібності з іншими об'єктами чи явищами [11, с. 39]. У дослідженні гарантій прав на землю метод аналогії дозволяє порівнювати правові механізми захисту прав власності на землю з механізмами захисту інших видів власності або прав. Наприклад, можна порівняти гарантії прав на землю з гарантіями прав на інтелектуальну власність, виявляючи спільні риси та відмінності у правовому регулюванні та захисті цих прав. Аналогія також може використовуватись для розробки нових підходів до вирішення правових проблем. Наприклад, можна порівняти правові режими охорони земельних прав в Україні та інших країнах для виявлення найкращих практик та їх впровадження у національне законодавство.

Таким чином, за допомогою аналогії можна встановити до цього невідомі ознаки об'єктів і явищ, опираючись на раніше здобуті знання про інші, подібні до них об'єкти і явища. Метод моделювання є у меншій мірі характерним для досліджень правових явищ. Даний метод передбачає вивчення об'єкта дослідження шляхом створення його моделі [7, с. 29].

На нашу думку, у дослідженні гарантій прав на землю метод моделювання не буде надто ефективним. Також нашу увагу привернуло те, що І.В. Озімок розділила історичний та історико-правовий методи. Як нами відзначалось раніше, історичний метод використовується для отримання нових знань за допомогою проведення порівнянь історичних джерел. У свою чергу, у випадку з використанням історико-правового методу, порівняння першочергово будуть здійснюватися щодо історико-правових джерел, наприклад пам'яток права, нормативно-правових актів, які втратили чинність, тощо.

У дослідженні гарантій прав на землю метод моделювання може використовуватися для аналізу можливих наслідків реформування земельного законодавства. Наприклад, моделювання впливу відкриття ринку землі в Україні на систему правової охорони прав землевласників може допомогти виявити потенційні проблеми та розробити ефективні правові механізми для їх вирішення. Проте слід зазначити, що метод моделювання має свої обмеження у правових дослідженнях через неможливість повного відтворення правових реалій.

Історико-правовий метод є більш вузьким у своєму застосуванні, оскільки він передбачає порівняння саме історико-правових джерел, таких як правові акти, що втратили чинність, або пам'ятки права. Цей метод дозволяє дослідити, як змінювалося правове регулювання земельних відносин протягом часу і як минулі правові рішення впливають на сучасні норми. Наприклад, порівняння правових актів різних історичних епох, що регулювали право власності на землю, дозволяє виявити еволюцію правових механізмів захисту прав землевласників.

Використання історико-правового методу є особливо важливим для розуміння сучасних

проблем у правовому регулюванні земельних відносин. Досліджуючи, як історично формувалося право власності на землю в Україні, можна виявити першопричини існуючих проблем і запропонувати шляхи їх вирішення. Наприклад, аналіз правового регулювання землі в період радянської колективізації та націоналізації може дати пояснення сучасним проблемам з приватизацією земель сільськогосподарського призначення.

Ю.В. Щербяк використала дві групи методів наукового пізнання: загальнонаукові методи, у тому числі діалектичний, метод системного аналізу й синтезу, формально-логічний, структурно-функціональний, комплексний, та спеціальні методи, а саме порівняльно-правовий та формально-юридичний [12]. Підхід, обраний авторкою, щодо класифікації методів та, власне, вибором методів, можна окреслити як один із найбільш типових для досліджень прав на землю у правовій доктрині України. Зокрема, використана методологія є досить близькою до тієї, якою у своєму дослідженні скористався О.А. Вівчаренко [1]. Методи поділяються на дві групи, одна із яких об'єднує загальнонаукові методи, а інша – методи, більш характерні саме для юридичної науки. Самі методи вже аналізувались нами в рамках цього дослідження.

Останньою концепцією, яка буде розглянута нами в даному дослідженні, є класифікація методів, що були використані Д.В. Федчишин. У процесі дослідження теоретичних засад реалізації та захисту земельних прав в Україні дослідницею застосовувались загальнонаукові та спеціальні правові методи дослідження, які знову ж таки, вже розглядалися нами раніше, а саме діалектичний, системно-структурний, формально-логічний, історико-правовий, порівняльно-правовий та формально-юридичний методи [13]. А нашу думку, це свідчить про можливість вести мову про певну систему методів, які використовуються у правовій доктрині України для дослідження гарантій прав на землю.

У процесі аналізу ми звернули увагу, що підходи вітчизняних авторів як до вибору критеріїв для класифікації методів, так і до вибору самих методів, є у цілому подібними. Усі автори використовують переважно одна-

кову систему методів наукових досліджень, яку ми можемо узагальнено відобразити наступним чином:

1. Філософські методи:

а) діалектичний метод – єдиний виділений в рамках цієї концепції філософський метод, який використовується вітчизняними дослідниками найчастіше. Полягає у виявленні та співставленні протилежних за своєю природою явищ, та формулюванні висновків за допомогою аналізу їх спільних та відмінних рис; б) всі інші філософські методи (метод аналізу і синтезу, метод індукції та дедукції, метафізичний метод, метод узагальнення, герменевтичний метод та інші) – у дослідженні гарантій прав власності на землю полягає у виявленні протилежностей між теоретичними положеннями правової доктрини та практичними проблемами реалізації цих гарантій. Аналізуючи законодавчі норми, що регламентують право власності на землю, можна простежити суперечності між задекларованими гарантіями та реальними умовами їх дотримання. Завдяки цьому методу можливо формулювати висновки щодо вдосконалення законодавчої бази та практики застосування.

2. Загальнонаукові методи:

а) формально-логічний метод – полягає у формуванні загального в єдине ціле з окремих ознак, і як наслідок, на основі цього надається визначення поняття певного юридичного явища чи процесу;

б) структурно-функціональний метод – дозволяє дослідити внутрішній зміст та структуру юридичного явища чи процесу;

в) історичний метод – використовується для отримання нових знань за допомогою дослідження історичних джерел та проведення порівнянь між різними історичними джерелами;

г) логіко-семантичний метод – використовується для аналізу та поглиблення понятійно-категоріального апарату.

3. Спеціальноправові методи:

а) порівняльно-правовий метод – полягає в порівнянні юридичних явищ чи процесів а межах одного об'єкта дослідження;

б) метод тлумачення правових норм – охоплює конкретні прийоми і правила пізнання,

необхідні суб'єкту тлумачення для з'ясування змісту правової норми;

в) формально-юридичний метод – дозволяє простежити взаємозв'язки між внутрішнім змістом і зовнішнім вираженням (формою) правових явищ чи процесів;

г) історико-правовий метод – використовується для отримання нових знань за допомогою дослідження історико-правових джерел та проведення порівнянь між різними історико-правовими джерелами.

Діалектичний метод займає ключове місце серед філософських методів і використовується для аналізу протилежних за своєю природою явищ. У контексті дослідження системи гарантій прав власності на землю, цей метод дозволяє виявляти та досліджувати протиріччя між різними правовими нормами та їхнім практичним застосуванням. Наприклад, діалектичний підхід може бути використаний для аналізу конфліктів між приватними і публічними інтересами у сфері земельних відносин. За допомогою діалектики можна дослідити, як протилежні правові концепції (наприклад, право приватної власності та державний контроль за використанням земель) взаємодіють і розвиваються в умовах правової системи України.

Формально-логічний метод є одним із ключових загальнонаукових методів, який застосовується для систематизації правових норм та визначення понять. У дослідженні системи гарантій прав власності на землю цей метод дозволяє чітко визначити юридичні дефініції та концепції, що стосуються правового захисту землі. Наприклад, формально-логічний метод може бути використаний для формулювання визначень таких понять, як «право власності на землю», «правовий захист» та «гарантії прав на землю». За допомогою цього методу можна створити класифікацію гарантій прав власності на землю, що сприяє більш глибокому розумінню правових механізмів.

Логіко-семантичний метод використовується для аналізу понятійно-категоріального апарату. У контексті дослідження гарантій прав власності на землю, цей метод дозволяє дослідити зміст правових понять і термінів, таких як «гарантії прав», «земельні відно-

сини», «правовий захист». Важливість цього методу полягає в тому, що він забезпечує точність у використанні термінології, що є необхідною умовою для ефективного правового регулювання.

Метод системного аналізу дозволяє розглядати правові явища як частину більшого правового та соціально-економічного контексту. У дослідженні системи гарантій прав власності на землю системний аналіз дозволяє дослідити взаємодію різних елементів системи правового захисту, таких як законодавство, судова практика та адміністративні органи. Наприклад, системний аналіз допоможе дослідити, як законодавчі акти взаємодіють з інститутами судового захисту у сфері земельних відносин. Метод синтезу, у свою чергу, забезпечує об'єднання окремих елементів у цілісну картину, дозволяючи оцінити ефективність системи в цілому.

Метод узагальнення використовується для формування загальних висновків на основі аналізу окремих випадків або явищ. У контексті дослідження гарантій прав власності на землю цей метод дозволяє створювати загальні теоретичні концепції на основі аналізу конкретних правових норм або судової практики. Наприклад, на основі аналізу різних форм правової охорони землі можна сформулювати загальні положення щодо системи гарантій прав на землю.

Метод індукції передбачає побудову загальних висновків на основі аналізу окремих випадків. У дослідженні гарантій прав власності на землю цей метод дозволяє робити висновки про загальні тенденції у правовому регулюванні на основі аналізу окремих норм або судових рішень. Наприклад, аналіз кількох судових справ про порушення прав на землю може дозволити сформулювати загальні положення щодо ефективності правового захисту у таких випадках.

Метод аналогії дозволяє отримувати нові знання про правові явища на основі їхньої подібності з іншими явищами. У дослідженні гарантій прав власності на землю цей метод дозволяє порівнювати правові механізми захисту прав на землю з механізмами захисту інших видів власності, таких як право на інтелектуальну власність або рухоме майно.

Наприклад, аналогія між захистом прав на землю і правом на нерухомість може допомогти виявити ефективні правові підходи, які можуть бути застосовані у земельному праві.

Порівняльно-правовий метод використовується для порівняння правових систем різних країн або правових інститутів в одній країні. У дослідженні гарантій прав власності на землю цей метод дозволяє порівнювати правові режими захисту земельних прав у різних державах, що дає можливість виявити найкращі практики і адаптувати їх до української правової системи. Наприклад, порівняння правових норм щодо захисту права власності на землю в Україні та європейських країнах може дати корисні висновки для вдосконалення національного законодавства.

У дослідженні системи гарантій прав власності на землю метод тлумачення дозволяє аналізувати правові акти, що регулюють земельні відносини, та встановлювати їхнє точне значення. Наприклад, тлумачення норм Земельного кодексу України може допомогти зрозуміти, як ці норми мають застосовуватися для забезпечення прав власників землі.

Історико-правовий метод дозволяє аналізувати правові явища у контексті їхнього історичного розвитку. У дослідженні системи гарантій прав на землю цей метод допомагає простежити еволюцію правових норм у сфері земельних відносин та виявити, як історичні зміни вплинули на сучасне правове регулювання. Наприклад, дослідження правових актів, що діяли в Україні до здобуття незалежності, дозволить краще зрозуміти проблеми у сучасному земельному законодавстві. Також це стосується й історіографії дослідження системи гарантій в Україні.

Висновки. Підсумовуючи проведене дослідження теоретично-методологічних основ дослідження гарантій прав на землю у правовій доктрині України, зробимо висновок, що станом на сьогодні гарантії прав на землю є вкрай актуальним питанням для дослідження, що можна пояснити наступним.

По-перше, загальна кількість наукових праць, присвячених гарантіям прав на землю, не є високою. Дане питання перебуває у сфері інтересів вітчизняних дослідників, проте із огляду на відносну молодість

галузі земельного права України, земельного законодавства, у тому числі Земельного кодексу України, а також на те, що комплексні дослідження системи гарантій прав на землю у цілому переважно здійснювались у минулі десятиліття, на сьогодні існує потреба у проведенні таких комплексних досліджень.

По-друге, сфера земельного права є такою, що розвивається досить стрімко. Земельне законодавство зазнає постійних змін, окрім того, за останнє десятиліття кардинально змінився зміст та характер багатьох земельних відносин в Україні. Сфера науки має належним чином реагувати на такі зміни, втім

наш аналіз наукової літератури засвідчив, що за останні роки підвищення наукового інтересу до питань, пов'язаних із гарантіями прав на землю, не спостерігається.

По-третє, наш аналіз засвідчив, що переважна більшість досліджень гарантій прав на землю здійснюється на основі схожих підходів та основі застосування подібних методів. Вищенаведене вказує, що національна наука потребує досліджень гарантій прав на землю, у яких мета дотягатиметься за допомогою відмінного інструментарію та дещо інакших підходів, для того, щоб питання гарантій прав на землю отримувало подальший доктринальний розвиток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Вівчаренко О. А. Гарантії права власності на землю в Україні : Дис... канд. юрид. наук: 12.00.06 / НАН України ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. К., 2005. 199 с.
2. Мічурін Є. О. Методологія науки цивільного права. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія : Право. 2019. Вип. 28. С. 60–65.
3. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998–2004. Т. 4: Н-П. 720 с.
4. Антошкіна В. Способи тлумачення права та їхня роль у правозастосовній практиці. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 5. С. 181–186.
5. Черкашина М. К. Юридичні гарантії права природокористування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2008. 20 с.
6. Шигаль Д. А. Основні елементи теорії історико-правового порівняльного методу. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України», Харків, 20–21 листоп. 2013 р. / Нац. акад. прав. наук України. Харків, 2013. С. 179–183.
7. Грабченко А.І., Федорович В.О., Гаращенко Я.М. Методи наукових досліджень: навч. посібник. Х.: НТУ «ХПІ», 2009. 142 с.
8. Савчак В.В. Обтяження прав на землю за земельним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К.: Національний університет біоресурсів і природокористування Україн. 2013. 22 с.
9. Лук'янов Д.В., Погребняк С.П., Смородинський В.С., Теорія держави і права : посіб. для підгот. до іспитів; за заг. ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2018. 196 с.
10. Озімок І. В. Конституційне право власності на землю в Україні та зарубіжних країнах: порівняльно-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук [12.00.02] / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2020. 293 с.
11. Важинський С.Е., Щербак Т.І. Методика та організація наукових досліджень : навч. посіб. Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. 260 с.
12. Щербяк Ю.В. Правові форми переходу права власності на земельні ділянки громадянам України : дис. ... доктора філософії / Національний технічний університет «Дніпровська політехніка». Одеса, 2020. 257 с.
13. Федчишин Д.В. Теоретичні засади реалізації та захисту земельних прав в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06, Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2021. 40 с.

Погребняк В. Я.,
доктор юридичних наук, суддя
Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду

ПРОБЛЕМА СУДОВОЇ НОРМОТВОРЧОСТІ У КОНТЕКСТІ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУДОВОЇ ГІЛКИ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Анотація. Стаття присвячена розгляду проблеми судової нормотворчості у контексті принципу поділу влад, а також законодавчого регулювання діяльності судової гілки влади в Україні.

Автор піддає аналізу положення Конституції України, а також законодавчих актів, зокрема Закону України «Про судоустрій і статус суддів», у контексті визначення змісту категорії «правосуддя», що розкриває концептуальне завдання судової гілки влади. Також досліджуються положення Цивільного процесуального та Господарського процесуального кодексів України у ключі встановлення змісту категорій «вирішення спору», «розгляд та вирішення справи» та «судочинство» з метою визначення функціональних особливостей діяльності судів в Україні.

Окрема увага присвячена аналізу положень Закону України «Про правотворчу діяльність», як законодавчого акту, що визначає правові та організаційні засади правотворчої діяльності, принципи і порядок її здійснення.

Формується висновок, що на рівні положень чинного законодавства України зроблено спробу покладення на суд виключно функції застосування норм права. При цьому, що стосується «нормотворчих» можливостей суду, то вони як не санкціоновані чітко на рівні закону, так і не заборонені й не спростовані ним. Сама ж діяльність суду, яка полягає у «здійсненні правосуддя», наразі розкривається через форму такої діяльності, тобто «судочинство», зміст якої розкривається у положеннях процесуальних кодексів.

Таким чином з точки зору характеру вирішення піднятої проблеми на рівні положень законодавчих актів складається ситуація за якої концептуальні приписи, що містяться у Конституції України та Законі України «Про судоустрій і статус суддів», який є базовим для визначення правового статусу суду і встановлення правової природи здійснюваної ним діяльності, не розкривають комплексно сутність поняття «правосуддя» і не окреслюють у всій повноті механізм чи вичерпний інструментарій його здійснення. Водночас ці ж положення не містять чіткої заборони щодо здійснення судом окремих форм нормотворчої діяльності в аспекті всієї багатогранності і діапазоні такої діяльності.

Ключові слова: норма права, нормотворчість, судова нормотворчість, судова правотворчість, суд, правосуддя, судочинство, судова практика, джерела права, правове регулювання, судова нормотворчість, поділ влади.

Pohrebniak V. Ya. Problem of the judicial rulemaking in the context of legislative regulation of the judicial branch activity in Ukraine

Abstract. The article deals with the problem of judicial rulemaking in the context of the power-sharing principle as well as legislative regulation of judicial branch activity in Ukraine.

The author analyzes the provisions of the Constitution of Ukraine as well as of legislative acts, particularly the Law of Ukraine On Judiciary and the Status of Judges in the context of determination of the category of “justice” that describes the conceptual task of the judiciary branch. Also the provisions of the Civil Procedural Code of Ukraine as well as of the Economic Procedural Code of Ukraine are researched in the key of defining the content of the category “dispute resolution”, “trial and resolution of the case” and “judiciary” in order to define the functional features of the judicial branch activity in Ukraine.

Particular attention is paid to the analysis of the provisions of the Law of Ukraine On Lawmaking Activity as a legislative act determining the juridical and organizational fundamentals of lawmaking activity, principles and order of its realization.

It is concluded that a serious attempt has been made by legislative provisions of Ukraine to empower court only by the function of rule-enforcement. But at the same time the “rulemaking” power of court neither sanctioned clearly by the law, nor prohibit or either disproved by them. The judiciary activity itself which as a general rule deals with “execution of justice” is currently defined through the form of such activity i.e. “judiciary” which content are disclosed by the procedural codes provisions.

Consequently from the point of view of abovementioned problem resolution according to legislative provisions the case is that the conceptual provisions of the Constitution of Ukraine as well as of the Law of Ukraine On Judiciary and the Status of Judges (that is the basic act for the determination of legal status of the court and establishment of the juridical nature of judicial activity) do not define neither the essence of "justice" (judiciary) nor the complete mechanism or comprehensive instruments of judiciary power execution. At the same time these provisions does not prohibit clearly the possibility of judiciary branch to exercise certain forms of rule-making activity in aspect of its versatility and wide range of such an activity.

Key words: *rule of law, rulemaking, judicial rulemaking, judicial lawmaking, court, justice, proceedings, judicial practice, sources of law, legal regulation, power-sharing.*

Постановка проблеми. Відповідно до загальноприйнятої в юридичних дослідженнях позиції, поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову безпосередньо пов'язується з чіткою диференціацією функцій кожної гілки.

Орган законодавчої влади здійснює переважно нормотворчу функцію, що реалізовується шляхом конструювання норм права або їх зміни у ході нормопроєктувальної роботи результати якої втілюються у законах.

В органах виконавчої влади, своєю чергою, зосереджуються і водночас умовно розмежовуються функції нормотворення та правозастосування.

Своєю чергою судова влада, згідно із загальноприйнятим підходом, є суб'єктом правозастосування, який реалізовує в умовах практики правила поведінки, закріплені у нормах права для учасників відповідних правовідносин.

У такий спосіб формально забезпечується динаміка правового регулювання суспільних відносин від процесу нормотворення, здійснюваного законодавчою владою через поєднання нормотворчої та правозастосовної функцій у межах виконавчої влади до суто правозастосовної діяльності суду.

Незважаючи на це, в сучасних юридичних дослідженнях активно обговорюється проблема «судової нормотворчості (нормотворення, правотворчості, правотворення)» [Див.: 1, с. 34–36; 43–47] при цьому як у контексті обґрунтування існування цього феномену [2, с. 377; 3, с. 91], так і заперечення його існування [3, с. 8].

У зв'язку з цим однією з важливих проблем на шляху пошуку відповіді на питання можливості суду у межах правової системи України виконувати крім правозастосовної також і нормотворчу функцію, а тому і на шляху формування комплексного розуміння

феномену судової нормотворчості у разі позитивної відповіді на це питання, виступає нормативно-правова основа процесу нормотворчості у цілому, а також нормативно-правове визначення функціонального навантаження судової гілки влади. Аналіз цих питань є одним із компонентів методичної схеми наукового розв'язання проблеми «судової нормотворчості» у цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми функцій судової гілки влади, сутності процесу нормотворчості, а також його суб'єктного складу ставали предметом наукового аналізу таких вчених-правників як В. С. Бігун, Є. В. Білозьоров, Є. Г. Бобрешов, М. О. Григоренко, С. М. Дуда, Ю. І. Корнелюк, Ю. В. Кривицький, В. А. Кройтор, Н. В. Пильгун, Д. С. Спесівцев та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні актуального рівня вітчизняної нормативно-правової бази в частині вирішення проблеми судової нормотворчості, а також встановленні її потенціалу у розв'язанні піднятої проблеми.

Основний матеріал дослідження. Аналіз майже будь-якої проблеми у нормативно-правовому контексті, тим більше такої концептуальної як «судова нормотворчість», необхідно проводити у дедуктивній послідовності, яка передбачає рух від аналізу загальних правових положень, що стосується предмету аналізу, до спеціальних приписів, присвячених відповідній проблемі. У такий спосіб можна прослідкувати особливості фіксації відповідної концепції на рівні загальних програмних положень, а також її реалізацію на рівні спеціальних нормативно-правових актів.

У рамках окресленого ракурсу необхідно констатувати, що положення Основного Закону України, яким є Конституція України не присвячують увагу судовій нормотвор-

чості і водночас торкаються питання функцій судової гілки лише у традиційних аспектах, зокрема в ключі правосуддя, здійснення якого визначається в якості основного завдання суду. Концептуально важливими у цьому сенсі є положення статті 124 Конституції України, які, зокрема встановлюють, що правосуддя в Україні здійснюють виключно суди (частина перша), а делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається (частина друга).

При цьому юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення, а у передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи (частина третя) [5, ст. 124].

Поряд із цим Основний Закон України не розкриває зміст поняття «правосуддя», яке фактично визначає функціональний аспект діяльності судів.

З частини п'ятої статті 125 Конституції України вбачається, що метою діяльності судів є, зокрема захист прав, свобод та інтересів особи [5, ст. 125], проте про інші функції судової системи у відповідних положеннях не згадується, що створює підґрунтя для припущення про їх відсутність.

Своєю чергою положення Закону України «Про судоустрій і статус суддів», на жаль, також не вносять значної ясності у концептуальне розкриття питання функцій суду в Україні, зазначаючи у статті 2, яка має назву «Завдання суду», зокрема, що суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [6, ст. 2]. Сам же зміст категорії «правосуддя» залишається нерозкритим на рівні якогось певного концентрованого припису.

Ясність у проблему функцій суду вносять процесуальні нормативно-правові акти, зокрема Цивільний процесуальний та Господарський процесуальний кодекси, хоча при цьому «з умовою», детермінованою спрямованістю самих цих актів.

Зокрема, як слідує з частини першої статті 1 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) його положеннями визначається юрисдикція та повноваження загальних судів щодо цивільних спорів та інших справ, а також встановлюється порядок здійснення цивільного судочинства.

Своєю чергою відповідно до частини першої статті 2 ЦПК України завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [7, ст.ст. 1, 2].

Подібні положення також отримали закріплення у тексті Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України). Зокрема, частиною першою статті 1 Кодексу визначається, що він визначає юрисдикцію та повноваження господарських судів і встановлює порядок здійснення судочинства у господарських судах [8, ст. 1]. Своєю чергою частина перша статті 2 ГПК України є майже повною відповідністю положення, що отримало закріплення у частині першій статті 2 ЦПК України за виключенням того, що ГПК України орієнтований на «*вирішення спору*» [8, ст. 2] у той час як ЦПК України – на «*розгляд та вирішення справи*» [7, ст. 2].

Відмінності у термінології, слід припустити, визначаються тим, що положення ЦПК України крім правил вирішення спорів у рамках позовного провадження також містять правила встановлення судами фактів, що мають юридичне значення в межах окремого провадження, що не завжди пов'язано із цивільно-правовими спорами, що і обумовлює вживання терміну «*справа*», а не «*спір*».

Тим не менше, не можна проігнорувати обставину, що на рівні положень Конституції України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів» вживається термін «*правосуддя*» у той час як у ЦПК України та ГПК України – термін «*судочинство*», що на понятійному рівні співвідносяться як мета та форма [9, с. 13] або, принаймні, як зміст і форма, проте навряд чи можуть бути визнані повністю тотожними.

Водночас на підставі аналізу статті 124 Конституції України Конституційний Суд України у своїй ухвалі № 44-з від 14 жовтня 1997 року у справі № 016/1241-97, зокрема зазначив про те, що правосуддя є самостійною галуззю державної діяльності, яку суди здійснюють шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ (абзац перший пункту 3) [10, п. 3].

Таким чином, вбачається, що в умовах сьогодення саме процесуальні нормативно-правові акти, які в Україні мають форму процесуальних кодексів, розкривають через судочинство як форму здійснення правосуддя зміст останнього як основної мети діяльності судів. З точки зору правового статусу судів це додаткового забезпечується спеціально-дозвільним типом правового регулювання суспільних відносин, який поширюється на регулювання відносин за участю органів державної влади [11, с. 218–219], до яких відносяться і суд, що втілюється на нормативно-правовому рівні у статті 19 Конституції України, яка зобов'язує відповідних суб'єктів діяти на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [5, ст. 19].

При цьому важливим є те, що на відміну від заборони здійснення правосуддя органами, іншими ніж суд, що закріплена на рівні частин першої та другої статті 124 Конституції України [5, ст. 124], законодавство не містить чіткої заборони для суду формувати норми права.

Виключна компетенція законотворчої роботи у її розумінні як процесу прийняття Законів України визнана Конституцією України за парламентом – Верховною Радою України шляхом визнання його єдиним органом законодавчої влади в Україні (стаття 75) [5, ст. 75]. Однак законотворча робота є лише одним з різновидів нормотворчої діяльності, яка, крім того, включає, принаймні, підзаконну (відомчу) нормотворчість. У зв'язку з цим у цілому положення чинного законодавства України не містять заборони здійснення судом нормотворчої діяльності, адже навіть Закон України «Про правотворчу діяльність»

виключає своє поширення на правові акти, «які не містять норм права» до яких Закон відносить у тому числі «рішення і висновки Конституційного Суду України» та «судові рішення» (пункти 1 та 2 частини четвертої статті 1) [12, ст. 1]. Лише розширене тлумачення цього положення у контексті у тому числі Преамбули Закону створює умови для висновку, що відповідно до позиції законодавця суди, включаючи Конституційний Суд України не є суб'єктами правотворчої (нормотворчої) діяльності у силу непоширення на них положень цього Закону і водночас поширення на них посередництвом статті 19 Конституції України спеціально-дозвільного типу правового регулювання.

Частково про це свідчать і положення статей 65 та 66 Закону України «Про правотворчу діяльність», які встановлюють необхідність застосування судом аналогії права та аналогії закону як засобів подолання прогалин у праві (частини третя та четверта статті 65), а також встановлюють правила вирішення проблеми колізійного регулювання суспільних відносин (стаття 66) [12, ст.ст. 65, 66]. Також у цілому правила застосування аналогії права та аналогії закону, а також методика вибору джерела, яке підлягає застосуванню у ході вирішення справи закріплені у статтях 10 ЦПК України та 11 ГПК України, які, крім того, містять заборону у здійсненні відмови від правосуддя з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини [7, ст. 10; 8, ст. 11].

У рамках комплексного аналізу наведених положень створюються передумови для висновку, що вітчизняне законодавство системно, хоча при цьому досить некатегорично, підкреслює саме правозастосовну орієнтацію судової гілки влади.

Ураховуючи прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» (який перебуває у процесі набрання чинності) постає закономірне запитання чому у його положеннях не отримала чіткого вирішення проблема судового нормотворення, тим більше, що він частково торкнувся цієї проблеми в аспекті непоширення дії на судові рішення.

Надаючи відповідь на це питання, слід розуміти, що в умовах потужних сучасних

позитивістських тенденції у регулюванні суспільних відносин, а також пошуку гармонії у забезпеченні інтересів суспільства та держави цей Закон має яскраво виражене інструментальне і технічне значення й у своїй меті є досить прагматичним.

У самій преамбулі Закону чітко зазначається, зокрема, що він приймається «з метою впорядкування правотворчої діяльності в Україні» та «посилення взаємодії між учасниками правотворчої діяльності у процесі підготовки нормативно-правових актів». При цьому Закон визначає у тому числі «правові та організаційні засади правотворчої діяльності, принципи і порядок її здійснення».

Частиною четвертою статті 1 Закону виключається його поширення на правові акти «що не містяться норм права», зокрема на рішення і висновки Конституційного Суду України (пункт 1) та судові рішення (пункт 2) [12, преамбула, ст. 1].

Насправді, вважаємо, що такий підхід повністю визначається прагматикою переслідуваної законом мети з упорядкування процесу створення норм права у традиційному розумінні цього процесу і є виправданою спробою встановлення чітких рамок нормотворчості органів законодавчої та виконавчої гілок влади й процедури його здійснення з урахуванням частини другої статті 19 Конституції України, яка зобов'язує, зокрема органи державної влади діяти лише на підставі, в межах та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [5, ст. 19]. Свідченням цьому виступає чітка фрагментація правотворчого процесу на такі елементи з відображенням їх специфіки на рівні положень Закону України «Про правотворчу діяльність» як «планування правотворчої діяльності» (розділ III Закону), «підготовка проекту нормативно-правового акту» (розділ IV Закону), «техніка нормопроєктування» (розділ V Закону), «розгляд та прийняття нормативно-правового акту» (розділ VI Закону), «доведення нормативно-правового акту до відома населення та набрання ним чинності» (розділ VII Закону), «державна реєстрація підзаконного нормативно-правового акту» (розділ VIII Закону), «облік нормативно-правових

актів» (розділ IX Закону), «дія нормативно-правового акту» (розділ X Закону), «правовий моніторинг» (розділ XII Закону).

Закон вносить чіткість у розмежування повноважень у сфері правотворчої діяльності між суб'єктами її здійснення, а також у питання способів її здійснення. Свідченням тому виступає значна увага, що приділяється на рівні Закону таким аспектам правотворчої діяльності як види нормативно-правових актів (статті 9–18), їх юридична сила і ієрархія (стаття 19), послідовність та взаємоузгодження норм права та нормативно-правових актів (стаття 34). Також Закон визначає механізми подолання прогалин і колізій у правовому регулюванні різних суспільних відносин, зокрема у контексті ієрархії нормативно-правових актів, а також їх характеру в аспекті спеціалізації і часу прийняття (положення розділу XI «Правові прогалини, подолання правових колізій») [12].

Необхідно зважати на те, що Закон України «Про правотворчу діяльність» прийнято у серпні 2023 року, тобто через 32 роки після проголошення Незалежності України, а тому фактично після початку здійснення органами державної влади України правотворчої діяльності. При цьому слід розуміти, що у даному випадку йдеться у тому числі про процес створення основного джерела права у межах правових систем романо-германської правової сім'ї, тобто закон [13, с. 83] або у більш широкому розумінні про нормативно-правовий акт [14, с. 123; 15, с. 28; 16, с. 57].

У зв'язку з цим така «тонка», «делікатна» і водночас «глибока» проблема як судове нормотворення, цілком закономірно не отримала відображення у положеннях зазначеного Закону. Тим більше, що наразі вона все ще залишається малорозробленою на рівні правової доктрини. Багато аспектів цієї проблематики залишається недослідженими взагалі. Саме тому Закон України «Про правотворчу діяльність» певною мірою абстрагувавшись від неї, зосереджується на питаннях традиційного для правових систем романо-германської правової сім'ї формах нормотворчості.

Водночас факт існування відповідних нормативних положень не виключає сам по собі

судової нормотворчості, тим більше що створення норм права державою також, певною мірою, не є первісною формою правотворчого процесу.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У світлі викладених обставин, вважаємо, що на рівні положень чинного законодавства України зроблено спробу покладення на суд виключно функції застосування норм права. При цьому, що стосується «нормотворчих» можливостей суду, то вони як не санкціоновані чітко на рівні закону, так і не заборонені й не спростовані ним. Сама ж діяльність суду, яка полягає у «здійсненні правосуддя», наразі розкривається через форму такої діяльності, тобто «судочинство», конкретний зміст якої розкривається у положеннях процесуальних кодексів.

Таким чином з точки зору характеру вирішення піднятої проблеми на рівні положень законодавчих актів складається ситуація за якої концептуальні приписи, що містяться у Конституції України та Законі України «Про судоустрій і статус суддів», який є базовим для визначення правового статусу суду і встановлення правової природи здійснюваної ним діяльності, не розкривають комплексно сутність поняття «правосуддя» і не окреслюють у всій повноті механізм чи вичерпний інструментарій його здійснення. Водночас ці ж положення не містять чіткої заборони на здійснення судом окремих форм нормотворчої діяльності в аспекті всієї багатогранності і діапазоні такої діяльності.

При цьому положення Закону України «Про правотворчу діяльність» не поширюються на судові рішення. І лише процесуальні кодекси через визначення форми здійснення правосуддя, якою є судочинство, дозволяють встановити зміст характеру діяльності суду. Однак, по-перше, у даному випадку відбувається очевидна детермінація формою змісту, що, вважаємо, породжує ризик невірною встановлення змісту відповідного феномену, а, по-друге, на рівні відповідних положень у тому числі Конституції України не встановлюється виключність та безальтернативність регулювання діяльності суду при здійсненні правосуддя виключно єдиним для кожної судової юрисдикції про-

цесуальним кодексом, тобто не встановлюється, що діяльність, скажімо, господарських судів при здійсненні ним правосуддя, регулюється виключно Господарським процесуальним кодексом України. Тобто, гіпотетично відповідний вид діяльності господарських судів може бути альтернативно урегульований ще одним кодифікованим актом або ж певний закон процесуального характеру може врегулювати діяльність відповідних судів зі здійснення ними правосуддя в частині, не охопленій відповідним процесуальним кодексом. Цією частиною, принагідно, може виступити діяльність зі здійснення нормотворення.

У цілому ж слід констатувати відсутність в сучасних умовах практики критичних проблем, пов'язаних зі здійсненням судами правосуддя, які б спричинили «кризову» ситуацію, що продемонструвала би проблеми реалізації в межах правової системи України концепції поділу влад. Інакше кажучи, незважаючи на окреслену вище специфіку непрямого розкриття на рівні положень чинного законодавства України змісту поняття «правосуддя», а також спроби виведення судової діяльності за межі правотворчого процесу, чітко урегульованого нормативними положеннями, наразі питання «судової нормотворчості» *de facto* не виступає проблемою у контексті поділу влад ані для правового регулювання суспільних відносин, ані для практики правозастосування.

Тим не менше, цей феномен привертає значну увагу фахівців у сфері права, а також суспільства у цілому, а деякі суб'єкти юридичної діяльності, зокрема адвокати, дуже часто навіть нарікають на те, що українські суди (у першу чергу Верховний Суд) створюють нові норми права, незважаючи на те, що діють у межах правової системи романо-германської правової сім'ї.

У зв'язку з цим, вважаємо, що наразі можна з упевненістю констатувати, що проблема «судового нормотворення» перебуває у межах питання судового правозастосування, оскільки феномен створення судом норм права не має однорівневого характеру з феноменом судового правозастосування. Останнє щонайменше виступило «колискою»

для концепції «судового нормотворення», яке при цьому, якщо і має місце на даному етапі розвитку правової системи України, проте не може існувати поза судовим правозастосуванням в якості самостійного відокремленого виду діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Погребняк В. «Судова правотворчість» і «судова нормотворчість»: лексико-семантичний аналіз. *Право України*. 2024. № 5. С. 33–57.
2. Кройтор В. А. Суд як суб'єкт судової правотворчості в цивільному судочинстві України. *Аналітично-порівняльне правознавство*: електрон. наук. фахове вид. 2023. № 2. С. 375–379. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/67.pdf> (дата звернення: 01.07.2024).
3. Кривицький Ю. В. Теоретичні та практичні аспекти впливу судової правотворчості на судову реформу. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія ПРАВО*. 2024. Вип. 82, ч. 1. С. 89–97.
4. Бобрешов Є. Г. Судове правозастосування в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 18 с.
5. Конституція України: станом на 20.06.2024 р. *Відом. Верхов. Ради України*. 1996. № 30. ст. 141 (зі змінами).
6. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. *Відом. Верхов. Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545 (із змінами).
7. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2004. №№ 40–41, 42. Ст. 492 (із змінами).
8. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56 (із змінами).
9. Бігун В. С. Правосуддя як мета та мета правосуддя (до питання про філософію правосуддя). *Держава і право*. Одеса, 2009. Вип. 46. С. 9–13.
10. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним зверненням державного зовнішньоекономічного підприємства «Славутич-Сталь» щодо тлумачення статті 124 Конституції України і Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» № 44-з від 14.10.1997 р., справа № 016/1241-97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/vz44u710-97#Text> (дата звернення: 29.06.2024).
11. Спасівцев Д. С. Проблема *numerus clausus* способів судового захисту суб'єктивних цивільних прав на нерухоме майно. *Акт. пробл. держави і права*. Одеса, 2020. Вип. 86. С. 217–222.
12. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2003 р. № 3354-IX. *Офіц. вісн. України*. 2023. № 88. Ст. 5121 (із змінами).
13. Дуда С. М. Закон у системі джерел права романо-германської правової сім'ї. *Митна справа*. № 1 (91), ч. 2, кн. 2. 2014. С. 80–84.
14. Білозьоров Є. В. Джерела права в державах континентального і загального права: проблеми їх детермінації. *Наук. часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право*. 2013. Вип. 22. С. 120–127.
15. Корнелюк Ю. І., Дуда С. Особливості романо-германської правової системи в умовах сучасності. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: зб. тез ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 30 трав. 2020 р.). Львів: Львівська політехніка, 2020. С. 27–28.
16. Пильгун Н. В., Григоренко М. О. Особливості та значення норм права. *Юрид. наук. електрон. журн.*: електрон. наук. фахове вид. 2022. № 4. С. 55–57. URL: http://lsej.org.ua/4_2022/11.pdf (дата звернення: 25.06.2024).

Роговський Я. С.,

аспірант кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД МАЛОМОБІЛЬНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті розглянуто сучасний стан розвитку українського суспільства та держави, який характеризується необхідністю проведення теоретико-правового дослідження правових гарантій забезпечення прав і свобод маломобільних груп населення в реальних умовах.

У дослідженні здійснено узагальнення наукових підходів щодо гарантій прав і свобод особи, під якими необхідно розуміти, по-перше, певні умови, за яких можлива найповніша та всебічна реалізація прав і свобод особи; по-друге, засоби, які ефективно забезпечують охорону та захист прав і свобод особи в разі їх незаконного порушення. Автором статті зазначено, що в системі гарантій прав і свобод людини та громадянина окреме місце відведено правовим гарантіям, які створюють необхідні юридичні умови для перетворення закріплених у законодавстві прав і свобод людини та громадянина з можливостей на реальність.

Значну увагу приділено дослідженню правових гарантій забезпечення прав і свобод маломобільних груп населення в сучасних умовах як правових умов, засобів та способів, що визначають послідовний порядок дій певної категорії осіб щодо реалізації прав і свобод людини у спосіб та у формі, що закріплені міжнародним правом та чинним національним законодавством держави.

Автор статті пропонує здійснити поділ цих гарантій на дві великі групи: нормативно-правові (як сукупність правових норм, за допомогою яких забезпечується реалізація, охорона і захист прав і свобод маломобільних груп населення в сучасних умовах) та організаційно-правові (сукупність державних органів та органів місцевого самоврядування, а також політичних партій і громадянських організацій, засобів масової інформації, міжнародних правозахисних організацій та їх діяльність у сфері правотворчості і правозастосування, спрямована на створення сприятливих умов для реального користування маломобільними групами населення своїми правами і свободами).

Ключові слова: гарантування прав і свобод, маломобільні групи населення, механізм забезпечення прав і свобод людини та громадянина, права і свободи людини, правові гарантії прав і свобод людини та громадянина.

Rohovskyi Ya. S. Legal guarantees of providing the rights and freedoms of the disabled groups of the population in the current conditions: theoretical and legal aspect

Abstract. The article examines the current state of development of Ukrainian society and the state, which is characterized by the need to conduct a theoretical and legal study of legal guarantees of ensuring the rights and freedoms of low-mobility population groups in real conditions.

The research summarizes the scientific approaches to the guarantees of the rights and freedoms of the individual, under which it is necessary to understand, firstly, certain conditions under which the most complete and comprehensive realization of the rights and freedoms of the individual is possible; secondly, means that effectively ensure the protection and protection of a person's rights and freedoms in the event of their illegal violation. The author of the article states that in the system of guarantees of the rights and freedoms of a person and a citizen, a special place is given to legal guarantees that create the necessary legal conditions for transforming the rights and freedoms of a person and a citizen enshrined in legislation from possibilities into reality.

Considerable attention is paid to the study of legal guarantees of ensuring the rights and freedoms of low-mobility population groups in modern conditions as legal conditions, means and methods that determine the consistent order of actions of a certain category of persons regarding the realization of human rights and freedoms in the manner and in the form established by international law and in force national legislation of the state.

The author of the article proposes to divide these guarantees into two large groups: regulatory and legal (as a set of legal norms, which ensure the implementation, protection and protection of the rights and freedoms of

low-mobility population groups in modern conditions) and organizational and legal (a set of state bodies and bodies local self-government, as well as political parties and civil organizations, mass media, international human rights organizations and their activities in the field of law-making and law enforcement, aimed at creating favorable conditions for the real use of their rights and freedoms by less mobile population groups).

Key words: *guarantee of rights and freedoms, low-mobility population groups, the mechanism of ensuring the rights and freedoms of a person and a citizen, rights and freedoms of a person, legal guarantees of the rights and freedoms of a person and a citizen.*

Вступ. Конституція України вперше у практиці державотворення України визначила принципове положення про те, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження та їх забезпечення складають головний обов'язок сучасної державної влади. Внаслідок цього, процес побудови демократичної, правової, соціальної держави Україна направлений на формування ефективного та дієвого механізму забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина в умовах сучасних викликів та загроз [1].

Водночас, реальність прав і свобод людини та громадянина означає такий їх стан, коли кожна людина не лише згідно з законом, але й фактично володіє цими правами і свободами, може безперешкодно, за своєю волею як у суспільних, так і в особистих інтересах користуватися та розпоряджатися можливостями, захищати їх від порушень і вимагати від компетентних органів держави відновлення цих прав і свобод.

Необхідно зазначити, що реальний демократизм будь-якої держави визначається її ставленням до правових гарантій забезпечення прав і свобод людини та громадянина. За чинною Конституцією України утвердження та забезпечення прав людини є ключовим обов'язком держави. Щодо утвердження, то слід відмітити, що в Основному Законі, дійсно, закріплено широке коло особистих, соціально-економічних, політичних і культурних прав та свобод у відповідності до міжнародних стандартів. Що ж до реального забезпечення прав і свобод певних соціальних груп, які в силу різних причин (вагітність, вік, наявність інвалідності, вади здоров'я тощо) відчувають певні труднощі при самостійному пересуванні, одержанні послуги, необхідної інформації, орієнтуванні у просторі, то тут є серйозні проблеми в реалізації їх конституційно-правового статусу [2, с. 239].

Враховуючи те, що до категорії маломобільних груп населення відносяться люди з порушенням здоров'я, вагітні жінки, люди старшого (похилого) віку тощо, які відчувають певні труднощі та незручності в соціально-побутовому житті, тому і виникає необхідність у проведенні теоретико-правового дослідження правових гарантій забезпечення прав і свобод цієї категорії громадян в умовах сьогодення.

Дослідження у сфері правових гарантій забезпечення прав і свобод людини та громадянина здійснювали такі науковці як С.В. Бобровник, Є.В. Білозьоров, С.Д. Гусарев, М.М. Гуренко, К.Г. Волинка, В.П. Власенко, Т.М. Заворотченко, А.М. Колодій, Ю.В. Кривицький, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков, І.Й. Магновський, О.В. Негодченко, А.Й. Олійник, Н.М. Оніщенко, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, Е.Є. Регушевський, О.Ф. Скакун, В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, О.Ф. Фрицький, А.І. Хальота, Ю.С. Шемшученко та інші дослідники. Але не зважаючи на наявність значної кількості досліджень у сфері реалізації прав і свобод людини, проблематика правових гарантій забезпечення прав і свобод маломобільних груп населення в сучасних умовах залишається відкритою та малодослідженою. Тому вважаємо доцільним розглянути це питання на новому теоретико-методологічному рівні із врахуванням досягнень юридичної науки.

Виклад основного матеріалу. Сучасний стан наукового дослідження правових гарантій забезпечення прав і свобод маломобільних груп населення можна охарактеризувати як такий, що потребує додаткового вивчення та напрацювання відповідних пропозицій, що особливо актуалізується в умовах побудови соціальної, демократичної, правової держави та інтеграції України до Європейського Союзу й інших міжнародних співтовариств.

Визначенню правових гарантій забезпечення прав і свобод маломобільних груп

населення в сучасних умовах реаліях, на наш погляд, об'єктивно має передувати розкриття змісту та встановлення обсягу таких понять як гарантії прав і свобод людини та громадянина.

У наукових працях побутують різні методологічні підходи до визначення поняття гарантій, що пов'язано як з обсягом, так і складністю цього питання. Доводиться констатувати, що запропоновані дослідниками дефініції з різною мірою повноти розкривають зміст цього складного явища. При цьому розуміння сутності гарантій прав і свобод особи, осмислення всієї системи гарантування має важливе теоретичне і практичне значення в правозастосовній діяльності [3, с. 24].

В енциклопедичній літературі зазначається, що конституційні права та свободи людини і громадянина в Україні забезпечуються за допомогою встановлених законодавством гарантій. Поняття «гарантії» (франц. *garantie* – забезпечення, порука) охоплює всю сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав і свобод, на усунення можливих перешкод їх повного або належного здійснення. Держава, яка закріплює права та свободи особи в законодавстві, бере на себе певні зобов'язання зі створення сприятливих умов для ефективного забезпечення останніх. Розрізняють чотири види гарантій: економічні, політичні, ідеологічні та юридичні (правові). Неухильне дотримання гарантій прав і свобод людини та громадянина є однією з умов розвитку демократії, законності, прогресу в усіх сферах суспільного життя [4, с. 130].

Гарантії представляють собою складне соціально-політичне та юридичне (правове) явище, яке характеризує щонайменше три аспекти: 1) пізнавальний – дозволяє розкрити предметні теоретичні знання про об'єкт їх впливу, отримати практичні відомості про соціальну і правову політику держави; 2) ідеологічний – використовується політичною владою як засіб пропаганди демократичних ідей усередині країни та за її межами; 3) практичний – визнає гарантії в якості інструментарію правничої науки, передумови задоволення соціальних потреб

людини. Таким чином, гарантії – це система соціально-економічних, політичних, моральних, юридичних, організаційних передумов, умов, засобів і способів, які забезпечують рівні можливості особі для здійснення своїх прав, свобод та інтересів [5, с. 275].

У свою чергу О.В. Петришин інтерпретує гарантії прав і свобод людини та громадянина в якості системи загальних (політичних, економічних, духовних тощо) і спеціально юридичних (правових) засобів та інститутів, спрямованих на створення умов для реалізації прав людини, а також забезпечення їх всебічної охорони та захисту від порушень [6, с. 456].

Водночас С.Д. Гусарєв, А.Ю. Олійник та О.Л. Слюсаренко стверджують, що гарантії забезпечення прав і свобод людини – це відповідні умови та засоби, які сприяють перетворенню в життя проголошених прав і свобод та виконанню обов'язків особи [7, с. 241].

Подібну позицію з цього приводу обґрунтовує К.Г. Волинка, яка вважає, що гарантії забезпечення прав і свобод людини – це певні умови та засоби, які забезпечують реальне (фактичне) здійснення її прав і свобод; це сукупність установлених Конституцією норм, які виступають основним засобом захисту прав і свобод людини, а також певна система встановлених Конституцією правозахисних інститутів разом з основними принципами їх діяльності [8, с. 18].

Окрім того, в правничій літературі зазначено, що гарантії є важливим засобом охорони та захисту прав і свобод людини. Вони є системою норм, принципів і вимог, які забезпечують процес реалізації прав і законних інтересів людини. Призначенням гарантій є забезпечення найсприятливіших умов для реалізації конституційного статусу людини в реальних правових відносинах.

Можна стверджувати, що гарантії є засобом, що забезпечує втілення передбачених конституцією можливостей людини до фактичної дійсності, а разі порушення прав і свобод – ефективним інструментом їх відновлення. Як свідчить міжнародний досвід, ефективність гарантій залежить від рівня розвитку загальноправових принципів, стану економіки, рівня розвитку демократичних

інститутів, реальності політичної системи суспільства, наявності системи досконалих законів у державі, ефективності механізмів реалізації інституту юридичної відповідальності, ступеня правової свідомості та культури населення, узгодженості інтересів населення та суспільства в цілому і наявності високоефективного органу конституційного контролю. Гарантії складають систему узгоджених чинників, що забезпечують фактичну реалізацію та всебічну охорону прав і свобод людини.

Таким чином, під гарантіями прав і свобод особи необхідно розуміти, по-перше, певні умови, за яких можлива найповніша та всебічна реалізація прав і свобод особи; по-друге, засоби, які ефективно забезпечують охорону та захист прав і свобод особи в разі їх незаконного порушення. Тобто гарантії прав і свобод людини та громадянина як загальне поняття представляють собою основні умови і засоби, за допомогою яких особа або певна група осіб можуть реалізувати свої права і свободи згідно чинного законодавства.

Необхідно зазначити, що в правничій літературі представлені різні підходи не лише до трактування поняття гарантій прав і свобод людини та громадянина, але і до їх класифікації. Система гарантій прав і свобод особи є досить складною та розгалуженою через існування різних чинників, які забезпечують реальність таких прав і свобод. Систематизація гарантій прав і свобод людини та громадянина здійснюється по-різному, адже існує велика кількість теорій, доктрин, ідей, критерій щодо класифікації останніх. Багатоманітність точок зору зумовлена різними дослідницькими підходами до цього питання, інтересами вчених, періодами дослідження тощо.

Так, П.М. Рабінович поділяє гарантії прав і свобод на загальносоціальні та спеціальні (правові). До загальносоціальних належать: економічні, політичні, духовно-ідеологічні. Спеціальні (правові) – це встановлені державою юридичні норми, які спеціально спрямовані на забезпечення прав людини, а також практична діяльність із застосування цих норм та правозастосовувальні акти відповідних органів державної влади [9, с. 7–8].

В.Ф. Погорілко здійснює поділ гарантій на дві основні групи: загальносуспільні (загальносоціальні) та юридичні (правові). У свою чергу, поміж загальносуспільних гарантій учений розрізняє політичні, економічні, соціальні та духовні (культурні) гарантії, тобто відповідно до суспільних систем – політичної, економічної, соціальної, культурної (духовної), які склалися й функціонують у нашому суспільстві [10, с. 41].

Отже, політичними, економічними, соціальними, ідеологічними і культурними гарантіями прав і свобод особи є певні суспільні сфери – політична, економічна, соціальна, ідеологічна і культурна, які історично склалися й функціонують у суспільстві. Необхідно зазначити, що ці гарантії забезпечують найбільш повну і всебічну реалізацію прав і свобод особи за наявних політичних, економічних, соціальних та інших передумов.

У суспільному житті реалізація прав і свобод забезпечується юридичними (правовими) гарантіями, що являють собою правові засоби, за допомоги яких реалізуються, охороняються, захищаються права й свободи громадян, поновлюються їх порушені права [11, с. 237]. Дотримання правових гарантій є однією з головних умов забезпечення законності та правопорядку в державі та в усіх сферах суспільного життя.

Ефективність правових гарантій прав і свобод людини залежить від Конституції та чинних нормативно-правових актів, розвитку правових принципів, здійснення конституційного контролю, а також від того, як виконують ці закони державні органи та громадські організації, які повинні створювати умови для реалізації прав і дотримання обов'язків громадянами. Правові гарантії прав і свобод особи, які формуються у громадянському суспільстві, залежать від інститутів демократії, економічного становища держави, рівня правового виховання і культури населення, ефективного функціонування і взаємодії гілок державної влади.

Таким чином, роль і значення правових гарантій визначається тим, що вони створюють необхідні юридичні умови для перетворення закріплених у законодавстві прав і свобод людини та громадянина з можливостей на реальність.

Для того, щоб детальніше з'ясувати призначення правових гарантій забезпечення прав і свобод людини в сучасних реаліях, потрібно проаналізувати погляди вчених-юристів щодо цього виду гарантій.

Юридичні (правові) гарантії – це специфічні засоби забезпечення, реалізації, охорони та захисту прав людини та громадянина; першочергового значення вони набувають за практичної реалізації суб'єктивних прав громадянина. Тобто, це передбачені законом спеціальні засоби практичного забезпечення прав та свобод людини і громадянина [12, с. 40].

У правничій науці існує позиція, що правові гарантії – це зумовлена особливостями економічного і суспільного ладу система умов і засобів, яка закріплена в чинному законодавстві та безпосередньо спрямована на забезпечення законності, безперешкодне здійснення, захист прав і свобод [13, с. 219].

Зважаючи на зазначене вище, можна дійти висновку, що правові гарантії забезпечення прав і свобод людини в сучасних реаліях – це сукупність правових засобів і способів, що визначають умови і порядок безперешкодної реалізації прав та свобод особи, а також їх охорону й надійний захист від протиправних посягань.

Необхідно зазначити, що на основі проведеного методологічного аналізу правових гарантій, можна стверджувати, що функції, які вони виконують, охоплюють увесь процес забезпечення прав і свобод людини, а не тільки їх охорону та захист. Правові гарантії повинні забезпечити реальність проголошених державою прав і свобод людини та створити належні умови для їх реалізації. Ефективність реалізації прав і свобод буде тоді, коли в чинному законодавстві будуть визначені реальні механізми та порядок їх здійснення, а не тільки нормативна регламентація та визначення форми їх охорони

й захисту. Функціональне призначення правових гарантій забезпечення прав і свобод людини полягає в тому, що вони повинні забезпечити реалізацію, охорону та захист прав і свобод людини та громадянина в умовах сьогодення.

Висновки. Поняття правових (юридичних) гарантій прав людини як систему умов, засобів та способів забезпечення можливостей для реалізації своїх прав вживають зазвичай для визначення гарантій у широкому розумінні цього терміну. Щодо правових гарантій забезпечення прав і свобод маломобільних груп населення в сучасних умовах, то потрібно зазначити, що ці правові умови, засоби та способи визначають послідовний порядок дій певної категорії осіб щодо реалізації прав і свобод людини у спосіб та форму, що закріплені міжнародним правом та чинним національним законодавством держави.

На наше переконання, ці правові гарантії умовно можна поділити на дві великі групи: нормативно-правові та організаційно-правові. Нормативно-правові гарантії включають в себе сукупність правових норм, за допомогою яких забезпечується реалізація, охорона і захист прав і свобод маломобільних груп населення (людей з порушенням здоров'я, вагітних жінок, людей старшого (похилого) віку тощо) в сучасних умовах. До них відносяться правові гарантії, які закріплені в конституціях держав (чинному законодавстві) і міжнародно-правових актах.

Організаційно-правові гарантії – це сукупність державних органів та органів місцевого самоврядування, а також політичних партій і громадянських організацій, засобів масової інформації, міжнародних правозахисних організацій та їх діяльність у сфері правотворчості і правозастосування, спрямована на створення сприятливих умов для реального користування маломобільними групами населення своїми правами і свободами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 26.09.2024).
2. Шемшученко Ю. С. На перехресті століть : вибрані праці. Київ : Юридична думка, 2010. 608 с.
3. Білосьоров Є. В. Правові гарантії прав і свобод людини та громадянина у сфері діяльності міліції : монографія. Київ : Аванпост-прим, 2009. 190 с.

4. Васецький В.Ю. Права особи в романо-германській правовій системі. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. 2004. Вип. 24. С. 60–66.
5. Теорія держави та права : підруч. / Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін. / За заг. ред. Є. О. Гіди. Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. 576 с.
6. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. 584 с.
7. Теорія права і держави : навч. посіб. / С. Д. Гусарєв, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. Київ : Правова єдність, 2008. 270 с.
8. Волинка К. Г. Правовий статус особи та гарантії реалізації прав і свобод за Конституцією України. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1998. 34 с.
9. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків: Право, 1997. 64 с.
10. Нова Конституція України: Огляд, коментарі і текст Основного Закону / За ред. В. Ф. Погорілка. Київ : Правова держава, 1997. 156 с.
11. Кушніренко О. Г., Т. М. Слінько Права і свободи людини та громадянина : навч. посіб. Харків : Факт, 2001. 440 с.
12. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України : підручник. Київ : Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2010. 432 с.
13. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія права : підручник. Київ: Кондор, 2002. 353 с.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342:349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.7>

Андрейченко С. С.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри міжнародного та морського права
Міжнародного гуманітарного університету

ПРАВО НА СВОБОДУ ОБ'ЄДНАНЬ В ПРОФСПІЛКИ В ЗАКОНОДАВСТВІ ФРН

Анотація. Стаття досліджує право на свободу об'єднання у професійні спілки в законодавстві ФРН, робиться акцент на сучасному стані забезпечення прав та свобод працівників, позначається роль профспілки в представництві інтересів працівника.

Підкреслено, що Основний закон ФРН, стаття 9, гарантує свободу асоціацій. Ніхто не може бути позбавлений права вступити до профспілки. Водночас членство в профспілці є добровільним та нікого не можуть змусити вступати до цього об'єднання.

Позначено, що центральним завданням профспілок є колективні переговори. Зроблено акцент на тому, що найчисельнішою і найвпливовішою профспілковою організацією Німеччини є Об'єднання німецьких профспілок.

Профспілки мають право створюватись як представницькі органи найманих працівників там, де їх раніше не існувало. Профспілки можуть мати право ініціювати вибори виробничої ради. Підкреслено, що колективні договори завжди є обов'язковими для членів відповідної профспілки.

Зазначено, що колективні договори мають юридичну силу, якщо вони відповідають встановленим законом мінімальним стандартам. Зазвичай вони укладаються на галузевому рівні відповідною профспілкою та об'єднанням роботодавців і охоплюють одну галузь на рівні регіону або всієї країни.

Підкреслено, що принцип пропорційності обмежує права на страйк і локаут для профспілок, особливо у життєво важливих службах, наприклад, медичні заклади, пошта.

Перераховані випадки, коли колективний договір застосовується до трудового договору.

Зроблено висновок, що законодавство ФРН щодо регулювання організації та діяльності профспілок містить сучасні міжнародні стандарти захисту прав працівників, що сприяє ефективному представництву їх інтересів.

Аргументовано, що український законодавець може скористатися позитивним досвідом ФРН, для удосконалення національного законодавства у питанні регулювання права на свободу об'єднання у професійні спілки. Удосконалення національного законодавства сприятиме демократичному розвитку України та відповідатиме сучасним тенденціям в сфері захисту прав людини.

Ключові слова: профспілка, об'єднання профспілок, право на свободу об'єднань, Основний закон ФРН, колективний договір, виробничі ради, трудові відносини.

Andreichenko S. S. The right to freedom of association in trade union in the legislation of Germany

Abstract. The article explores the right to freedom of association in trade unions under the legislation of the Federal Republic of Germany (FRG), with a focus on the current state of ensuring the rights and freedoms of workers, and highlights the role of trade unions in representing workers' interests.

It emphasizes that Article 9 of the Basic Law of the FRG guarantees freedom of association. No one can be deprived of the right to join a trade union. At the same time, trade union membership is voluntary, and no one can be forced to join such an organization.

The article notes that the central task of trade unions is collective bargaining. It highlights that the largest and most influential trade union organization in Germany is the German Confederation of Trade Unions (DGB).

Trade unions have the right to be established as representative bodies for employees where none previously existed. Trade unions also have the right to initiate the election of works councils. It is emphasized that collective agreements are always binding for members of the respective trade union.

It is stated that collective agreements have legal force if they comply with statutory minimum standards. These agreements are usually concluded at the sectoral level by the appropriate trade union and employers' association and cover one sector at the regional or national level.

The principle of proportionality limits the right to strike and lockout for trade unions, especially in essential services such as healthcare and postal services.

The article lists instances where a collective agreement applies to employment contracts.

The conclusion is drawn that German legislation regulating the organization and activities of trade unions incorporates modern international standards for the protection of workers' rights, promoting effective representation of their interests.

It is argued that the Ukrainian legislator could benefit from the positive experience of the FRG in improving national legislation regarding the right to freedom of association in trade unions. Enhancing national legislation would contribute to the democratic development of Ukraine and align with modern trends in human rights protection.

Key words: *trade union, association of trade unions, right to freedom of association, Basic Law of the Federal Republic of Germany, collective agreement, works councils, labor relations.*

Профспілки – це солідарні спільноти, які відстоюють права працівників. На політичному рівні профспілки вимагають справедливих умов праці та доходів, а також захисту робітників.

Системи профспілоку європейських країнах різняться в багатьох аспектах, відображаючи різні політичні традиції. У той час як в Австрії або Німеччині після 1945 року домінували єдині профспілки (Einheitsgewerkschaften: профспілки, відкриті для всіх працівників незалежно від їхніх ідеологічних переконань чи політичних уподобань), в таких країнах, як Італія та Франція, важливу роль відігравали профспілки з більш конкретними ідеологічними або партійно-політичними зв'язками (Richtungsgewerkschaften), будь то християнські або ліві. У таких країнах, як Португалія та Іспанія, а також у Центральній і Східній Європі, наприклад в Польщі, різні політичні орієнтації розвинулися лише на основі свободи організації, яка з'явилася в 1970-х роках або після 1989 року.

Мета статті – дослідити право на об'єднання профспілки, об'єднання профспілок, право на свободу об'єднань у профспілки у ФРН та позначити позитивні моменти такого дослідження для правової системи України, оскільки відбувається процес інтеграції нашої країни до ЄС.

Не лише політичні традиції профспілок, але й їхні організаційні принципи відрізняються. Наприклад, іноді професійні асоціації, а іноді галузеві профспілки організують цілі сектори; і якщо в скандинавських країнах профспілки надають соціальні виплати та послуги, то в інших місцях є профспілки, які не мають таких організаційних підстав. Основний закон ФРН гарантує свободу асоціацій. Так, стаття 9 «Свобода асоціацій» позначає:

«Усі німці мають право створювати корпорації й інші асоціації. Об'єднання, цілі чи діяльність яких суперечать кримінальному закону або спрямовані проти конституційного ладу чи концепції міжнародного взаєморозуміння, заборонені» [1].

Для працівників це означає: право організуватися в профспілки. Ніхто не може бути позбавлений права вступити до профспілки. Водночас членство в профспілці є добровільним: нікого не можуть змусити вступати до неї. На відміну від багатьох інших країн, німецькі профспілки не беруть участі у виплатах по безробіттю або в пенсійних виплатах [2, р. 2]. Центральним завданням профспілок є колективні переговори. Основними джерелами трудового права є федеральне законодавство, колективні договори, трудові договори та судова практика. Єдиного Трудового кодексу немає; мінімальні норми праці встановлюються окремими актами з різних питань праці, які доповнюються постановами уряду [3, р. 2].

Зазвичай щомісячний внесок до профспілки в ФРН становить 1% від середнього місячного брутто-доходу. Студенти, пенсіонери та ті, хто шукають роботу, сплачують менші внески, які відрізняються залежно від профспілки. Членство в профспілці надає багато переваг, крім забезпечення правового захисту.

Н. М. Полховська підкреслює, що: «Профспілки Німеччини – це об'єднання, що представляють інтереси працівників різного рівня, консультують своїх членів з питань трудового права та правового захисту. Найчисельніша і найвпливовіша профспілкова організація Німеччини – Об'єднання німецьких профспілок (нім. Deutscher Gewerkschaftsbund, DGB), заснована у 1949 р.» [4, с. 41]. Членство в профспілці також зміцнює залучення особи

до життєдіяльності підприємства. Німецький профспілковий союз (DGB) має 8 різних членських профспілок [5].

Профспілки мають права у зв'язку зі створенням представницьких органів найманих працівників там, де раніше їх не існувало відповідно до Закону про виробничі ради (Betriebsverfassungsgesetz). Профспілки можуть мати право ініціювати вибори виробничої ради відповідно до розділів 17 (2), (3) Закону про виробничі ради. Але навіть якщо виробнича рада вже сформована, профспілки іноді можуть впливати на організації (і на виробничі ради). Зокрема, виробнича рада повинна скликати виробничі збори з ініціативи профспілки, представленої на підприємстві, якщо такі збори не відбулися протягом попереднього календарного півріччя [6].

Як позначає М. Сорочишин: «На нашу думку, норми щодо створення виробничих рад і їх складу можуть з успіхом майже в незмінному вигляді бути запозичені в законодавство України. У разі включення до вітчизняного законодавства норм щодо діяльності виробничих рад уважаємо, що порядок розмежування їхніх повноважень із повноваженням профспілок також може бути запозичений із німецької моделі, а саме: роботодавець зобов'язаний проводити обмін інформацією, консультації, узгоджувальні процедури саме з виробничою радою по всіх питаннях, крім тих, що стосуються укладення, виконання та зміни колективного договору» [7, с. 100–101]. Крім того дослідник підкреслює, що певний час на розгляді у Верховній Раді України перебував проєкт Закону України «Про трудові колективи», який потім було знято з розгляду. Статтю 4 цього проєкту передбачалося створення органів трудового колективу, які мають назву «виробничі ради» [8].

Колективні договори (Tarifverträge) мають юридичну силу, якщо вони відповідають встановленим законом мінімальним стандартам. Зазвичай вони укладаються на галузевому рівні відповідною профспілкою та об'єднанням роботодавців і охоплюють одну галузь (або її частини) на рівні регіону або всієї країни. Однак іноді колективні переговори також відбуваються на рівні підприємства.

Колективні договори завжди є обов'язковими для членів відповідної профспілки та об'єднання роботодавців. Якщо виконуються певні умови, обов'язковість договору може бути поширена на всіх працівників галузі в конкретному регіоні. На практиці важливу роль також відіграє підприємство (Betrieb). Це організаційна одиниця, де реалізуються певні робочі завдання. На цьому рівні умови праці, як ті, що визначені у Законі про виробничі ради, можуть бути або в деяких випадках повинні бути закріплені у виробничих угодах (Betriebsvereinbarung). Це письмові угоди, укладені між роботодавцем і виробничою радою (органом, що представляє інтереси працівників підприємства).

Положення колективного договору забороняє страйки, поки ці договори діють. Страйки для виконання колективних угод заборонені. Щоб бути законним, страйк повинен бути організований профспілкою. «Дикі» страйки, які не організовані профспілкою, є незаконними [9]. Страйки можуть оголошуватися з питань, які не містяться в колективному договорі, або якщо профспілки чи роботодавці денонсують положення, погоджені в колективних угодах [10]. Законодавчої вимоги для профспілок щодо проведення голосування перед страйком немає. Однак більшість статутів профспілок вимагають голосування і 75% підтримки серед членів профспілки, перш ніж почати страйк.

Принцип пропорційності обмежує права на страйк і локаут. Профспілки повинні забезпечувати мінімальне обслуговування під час страйків у життєво важливих службах, таких як лікарні, утилізація відходів, енергопостачання, водопостачання або пошта. За рішеннями Федерального трудового суду локаути є незаконними, за винятком випадків, коли вони використовуються для захисту від часткових і вибіркових страйків. У 1980-х роках Федеральний трудовий суд розробив обмеження щодо кількості працівників, які можуть бути охоплені локаутами, і вони досі не були скасовані. «Якщо профспілка закликає до страйку 25% або менше працівників роботодавця, роботодавець може законно локаутувати ще 25%. Якщо профспілка закликає більше ніж 25%, але менше ніж 50%, роботодавець може локаутувати достатню кіль-

кість працівників, щоб довести цей відсоток до 50%» [11]. Локауту не застосовувалися з часів великого конфлікту щодо 35-годинного робочого тижня в металургійній і поліграфічній промисловостях у 1983 році.

Закон про колективні переговори в Німеччині відкритий для укладання колективних договорів на різних рівнях. Він дозволяє укладати колективні договори на національному, регіональному, галузевому, корпоративному або виробничому рівнях. Через структуру профспілок галузевий рівень став домінуючим рівнем переговорів. У Німеччині ніколи не існувало національних колективних договорів для всіх галузей, подібних до тих, які є у Франції, де вони стали важливими інструментами національного соціального діалогу і заклали основу для змін у законодавстві. Окрім спроб встановити політику заробітної плати на основі продуктивності через так звану «узгоджену дію» (Konzertierte Aktion) (1967–1977) і Альянс за роботу уряду Шредера (Bündnis für Arbeit) (1998–2003), національний соціальний діалог у Німеччині не був інституціолізованим, а організовувався на випадковій основі, як це видно, наприклад, з неформальних угод між урядом і колективними партнерами під час великої рецесії (2008–2009), щоб уникнути скорочень робочих місць через поділ роботи, і регулярних національних угод щодо професійної підготовки молоді.

Основний принцип єдності колективного договору (Tarifeinheit), згідно з яким у компанії може діяти лише один колективний договір, також був міцно закріплений у судовій практиці. Цей принцип зобов'язував конкуруючі профспілки вести переговори разом у рамках колективних переговорних груп. Однак у 2010 році Федеральний трудовий суд відмовився від цього принципу та дозволив існування конкуруючих колективних договорів у межах однієї компанії. Кілька професійних профспілок (машиністи, лікарі, екіпажі літаків, пілоти) вийшли з колективних переговорних груп і почали страйки для покращення умов праці для своїх членів. Закон про єдність колективного договору (Gesetz zur Tarifeinheit) діє з липня 2015 року. Закон був ухвалений переважно через тиск об'єднань роботодав-

ців, які хотіли запобігти розпорошенню суперечок між різними профспілками. Великі промислові профспілки також підтримали закон, оскільки хотіли зупинити менші, але впливові професійні профспілки від вибіркового підходу. Закон передбачає, що в разі конфлікту колективних договорів, юридично дійсними будуть ті, які укладені профспілкою з найбільшою кількістю членів у компанії на момент підписання останнього колективного договору.

У Німеччині існує понад 40 000 дійсних колективних договорів. Більшість умов праці, таких як робочий час, відпустки, питання охорони здоров'я і безпеки, терміни попередження про звільнення тощо, регулюються в так званих Загальних рамкових угодах (Manteltarifverträge). Оскільки ці угоди щодо довгострокових умов праці не можуть переглядатися щорічно, термін їхньої дії зазвичай становить п'ять років і часто продовжується. Це ж стосується і Рамкових угод про оплату праці (Lohnrahmentarifverträge), де встановлені шкали зарплат і критерії класифікації. Рівні оплати праці визначаються у Загальних угодах про встановлення заробітної плати (Lohntarifverträge), які зазвичай переглядаються на один-два роки. Окремі питання, такі як навчання, спільні фонди зборів або захист від раціоналізації, регулюються в окремих угодах.

Термін дії угод про заробітну плату часто триває більше року, коли одночасно ведуться переговори з питань кількох угод, а покращення в двох загальних угодах фінансуються за рахунок стриманості в зарплатах. Значні скорочення робочого часу за останні десятиліття були профінансовані через такі довгострокові угоди [12, р. 625].

Загальні рамкові угоди зазвичай покращують законодавчі мінімальні стандарти. До кінця 1990-х років німецькі профспілки не лобювали підвищення багатьох законодавчих стандартів умов праці, оскільки вважали це своєю сферою діяльності. Прикладом може бути опір німецьких профспілок запровадженню національної мінімальної зарплати до 2005 року. З того часу ситуація суттєво змінилася через скорочення охоплення колективними договорами. Законодавчі мінімальні стандарти стали все важливішими для зрос-

таючої кількості працівників, не охоплених колективними угодами. Робочий час є гарним прикладом. Узгоджений тижневий робочий час зазвичай становить від 35 до 40 годин, тоді як у деяких неохоплених компаніях він збільшений до 44 годин. Інший приклад – це відпускні виплати. Більшість колективних угод гарантують шість тижнів відпустки, тоді як законодавчий мінімум становить чотири тижні.

До середини 1990-х років узгоджені умови в добре організованих галузях, особливо в металургії, слугували шаблонами для інших, менш організованих секторів. Це призводило до того, що заробітні плати зростали по всій економіці відповідно до зростання продуктивності, що, своєю чергою, підтримувало макрорівень солідарності поза межами окремих компаній та галузей, що характерно для інклюзивних систем визначення зарплат. Часто інноваційні колективні угоди слугували зразками для законодавства.

Отже, колективний договір може застосовуватись до трудового договору в таких випадках:

1. Колективний договір діє для особи, якщо вона є членом профспілки, яка уклала цей договір, і її роботодавець зобов'язаний дотримуватись його умов. Роботодавець зобов'язаний дотримуватися договору, якщо він є членом профспілки або сам уклав договір із профспілкою.

2. Колективний договір діє для особи також, якщо у трудовому договорі з роботодавцем узгоджено, що певний колективний договір застосовується до цих трудових відносин.

3. Колективний договір діє для особи також, якщо він був визнаний обов'язковим Міністерством праці та соціальних питань.

Цікавим є факт, що у Німеччині немає основних профспілкових організацій на підприємствах. Натомість, при вирішенні виробничих проблем найважливішими контактними особами є саме виробничі ради, які тісно співпрацюють з профспілками.

Вона контролює дотримання чинних законів, правил охорони праці, колективних договорів і виробничих угод роботодавцем. Рада також виступає за рівне ставлення до працівників і інтеграцію іноземних працівників. Для того, щоб рада могла виконувати свої завдання, вона має певні повноваження та можливості для прийняття рішень на підприємстві.

Рада може укласти з роботодавцем виробничі угоди. Виробничі угоди – це загальні правила, тобто ті, що діють для всіх працівників підприємства або для певних груп працівників, і ґрунтуються на договорі між роботодавцем і радою. У виробничих угодах багато положень, що визначають права та обов'язки працівників підприємства. Це можуть бути, наприклад, загальні принципи відпусток або плани відпусток на поточний рік, робочий час, облік робочого часу, правила перерв або ж рекомендації щодо поведінки з колегами чи клієнтами. Багато виробничих угод також важливі з фінансової точки зору, оскільки вони можуть встановлювати права на виплати, наприклад, комісійні, надбавки до зарплати або річні плани.

Отже, досвід Німеччини щодо регулювання права на об'єднання у профспілки, щодо формування виробничих рад та укладання колективних договорів – сприяє захисту прав працівників та ефективному представництву їх інтересів.

Працівники об'єднуються в профспілки, щоб представляти свої інтереси перед роботодавцями. Це право закріплено в Основному законі ФРН. Колективні ж договори можуть обговорюватися та укладатися лише між профспілками та роботодавцями чи об'єднаннями роботодавців. Щоб відстояти існуючі інтереси, профспілки мають можливість закликати до страйку. Ці положення є цікавими та доцільними для дослідження з метою покращення національного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Основоположний закон Федеративної Республіки Німеччина, 1949 р. URL: <http://surl.li/yeegou> (дата звернення: 29.09.2024).
2. Dribbusch H., Birke P. Trade Unions in Germany: Organisation, Environment, Challenges. Friedrich-Ebert-Stiftung, Central and Eastern Europe, 2012. 18 p.

3. Jung L. National Labour Law Profile: Federal Republic of Germany. April 2001. 16 p. URL: <https://www.ilo.org/resource/national-labour-law-profile-federal-republic-germany> (дата звернення: 29.09.2024).
4. Полховська Н.М. Міжнародний досвід правового регулювання правового статусу професійних спілок працівників правоохоронних органів. *Право та державне управління*. 2023. № 1. С. 39-41.
5. Gewerkschaften. URL: <https://www.eu-gleichbehandlungsstelle.de/eugs-de/eu-buerger/infothek/gewerkschaften> (дата звернення: 29.09.2024).
6. Works Constitution Act of 25 September 2001. *Federal Law Gazette*. № I. P. 2518, as amended by Article 1 of the Act of 19 July 2024. *Federal Law Gazette*. 2024. № I. P. 248. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_betrvng/englisch_betrvng.html (дата звернення: 29.09.2024).
7. Сорочишин М. Правове регулювання діяльності виробничих рад у Німеччині: досвід для України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 98-101.
8. Про трудові колективи: Проект Закону України № 6047-1 від 13.09.200. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=10932 (дата звернення: 29.09.2024).
9. Warneck W. Strike Rules in the EU27 and Beyond. A Comparative Overview, European Trade Union Institute for Research, Education and Health and Safety. Brussels, 2007. URL: https://www.asi.is/media/7581/Strike_rules_in_the_EU27.pdf (дата звернення: 29.09.2024).
10. Däubler W. Industrial actions in Germany – Realistic in an international context? *Revista Derecho Social y Empresa*. 2015. Vol. 4. P. 33-64.
11. Westfall D., Thüsing G. Strikes and Lockouts in Germany and Under Federal Legislation in the United States: A Comparative Analysis. *International and Comparative Law Review*. 1999. № 22. P. 29. URL: <http://lawdigitalcommons.bc.edu/iclr/vol22/iss1/3> (дата звернення: 29.09.2024).
12. Bosch G. From 40 to 35 Hours: Reduction and Flexibilisation of the Working Week in the Federal Republic of Germany. *International Labour Review*. 1990. Vol. 129. P. 611-627.

УДК 342.573

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.8>

Діденко О. М.,
доктор філософії у галузі права, голова
Центральної виборчої комісії

ЩОДО ПРОБЛЕМ ПІДВИЩЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО РІВНЯ ЧЛЕНІВ ВИБОРЧИХ КОМІСІЙ

Анотація. У статті розглядаються питання забезпечення підвищення професійного рівня членів виборчих комісій.

Відзначається, що реалізований у Виборчому кодексі України підхід до формування складу виборчих комісій з числа осіб, до яких не висувається будь-яких вимог відносно рівня їх освіти, зумовлює на практиці виникнення цілої низки проблем з належним застосуванням членами таких комісій виборчого законодавства під час виконання повноважень, дотриманням виборчих прав громадян.

Проведення для членів виборчих комісій навчань з правових, фінансових, інформаційно-технічних, організаційних, мовних та інших питань, з якими вони стикатимуться в роботі, має чималого значення для досягнення дієвості представницької демократії, уможливлення визнання справедливими встановлених підсумків голосування суб'єктами виборчого процесу та усім цивілізованим світом.

Відзначається, що у повоєнний період навчанням членів і кандидатів у члени виборчих комісій та комісій з референдуму має займатися Центр підготовки учасників виборчих процесів, положення про який затверджено постановою Центральної виборчої комісії від 14 січня 2022 року.

Для покращення дотримання виборчого законодавства, належного забезпечення виборчих прав громадян у діяльності окружних, територіальних і дільничних виборчих комісій під час організації і проведення виборів у повоєнний час пропонується внести ряд змін до Виборчого кодексу України.

Зокрема пропонується визначити строк на проведення повоєнних виборів не менш як шість місяців з дня припинення або скасування воєнного стану. Закріплення такого строку визнається об'єктивно необхідним для створення належних умов для організації і проведення повоєнних виборів, забезпечення на них виборчих прав для усіх виборців, а також для проведення навчань для членів виборчих комісій.

Ключові слова: вибори, виборчі комісії, виборче законодавство, навчання, тренінг, демократія, європейські виборчі стандарти, політичні партії, збройна агресія.

Didenko O. M. Regarding the problems of raising the professional level of election commission members

Abstract. The article deals with the issue of ensuring the professional level of election commission members.

It is noted that the approach implemented in the Election Code of Ukraine to the formation of the composition of election commissions from the number of persons to whom no demands are made regarding the level of their education, leads in practice to the emergence of a whole series of problems with the proper application of election legislation by members of such commissions during the exercise of their powers, observing the electoral rights of citizens.

Conducting training for members of election commissions on legal, financial, information-technical, organizational, linguistic and other issues that they will face in their work is of considerable importance for achieving the effectiveness of representative democracy, enabling the recognition of established voting results by the subjects of the election process and the whole civilized world.

It is noted that in the post-war period, the training of members and candidates for election commissions and referendum commissions should be carried out by the Center for the Training of Participants in Election Processes, the provision of which was approved by the Central Election Commission Resolution of January 14, 2022.

In order to improve the observance of election legislation, the proper provision of the electoral rights of citizens in the activities of district, territorial and precinct election commissions during the organization and conduct of elections in the post-war period, it is proposed to make a number of changes to the Election Code of Ukraine.

In particular, it is proposed to determine the term for post-war elections at least six months from the date of termination or abolition of martial law. Fixing such a term is recognized as objectively necessary for creating

the proper conditions for the organization and holding of post-war elections, ensuring electoral rights for all voters, as well as for conducting training for members of election commissions.

Key words: elections, election commissions, election legislation, education, training, democracy, European election standards, political parties, armed aggression.

Триваюче повномасштабне вторгнення військ російської федерації в нашу державу, постійні ракетні атаки та обстріли міст і селищ України, які вже обумовили й надалі очевидно збільшуватимуть численні руйнування об'єктів житлової, освітньої, адміністративно-управлінської, енергетичної, інформаційно-комунікаційної та іншої інфраструктури, обладнання і засобів, які до 2022 року використовувалися для забезпечення народного волевиявлення, травмування, каліцтва і виїзд на безпечні території (у тому числі за кордон) значної кількості виборців, призвели до виникнення цілого комплексу нових, що не існували будь-коли раніш впродовж усього періоду незалежного демократичного розвитку України, викликів у сфері організації і проведення як загальнодержавних, так й місцевих виборів, які мають відбутися у повоєнний час.

З метою створення правового підґрунтя для ефективного подолання вказаних зумовлених діями держави-агресора викликів під час виборчих кампаній у повоєнний час, починаючи з другої половини 2022 року членами і працівниками Секретаріату Центральної виборчої комісії (далі – ЦВК, Комісія) у взаємодії з народними депутатами України з Комітету Верховної Ради з питань державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування за залучення фахівців з неурядових організацій, які спеціалізуються на виборчій тематиці, розробляються і обговорюються різні варіанти змін до виборчого законодавства, прийняття і реалізація яких після припинення бойових дій має дозволити провести «перезавантаження» представницьких інститутів публічної влади з дотриманням європейських виборчих стандартів та за забезпечення прав обирати і бути обраним для усіх носіїв цих прав (у тому числі для військовослужбовців під час виконання обов'язків служби, осіб, які внаслідок бойових дій отримали каліцтва або травмування, мільйонів внутрішньо перемішених і які знаходяться за кордоном виборців) тощо.

До кола проблем, над вирішенням яких необхідно працювати у процесі створення умов для належної організації і проведення в повоєнний час в Україні виборів, належить також вже традиційна за чинної «партійної» моделі формування окружних, територіальних і дільничних виборчих комісій з числа осіб, щодо яких законодавством не встановлюється будь-яких вимог відносно наявності у них певної освіти, досвіду та/або проходження спеціального навчання, і водночас які виконують свої повноваження переважно на громадських засадах, проблема забезпечення необхідного професійного рівня членів зазначених суб'єктів виборчої адміністрації.

Так, у відповідності із рекомендацією, закріпленою у підпункті «е» підпункту 3.1 пункту 3 розділу II Керівних принципів виборів, прийнятих Венеційською комісією на 51-й пленарній сесії (Венеція, 5-6 липня 2002 року), про те, що «політичні партії мають бути рівною мірою представлені у виборчих комісіях» [1], у Виборчому кодексі України (далі – ВК України, Кодекс) передбачено формування складу окружних, територіальних та дільничних виборчих комісій відповідно на виборах народних депутатів України і на місцевих виборах з числа осіб, які подаються політичними партіями, їх місцевими організаціями (статті 140–142, 203–204). У частині першій статті 34 Кодексу встановлено загальне правило, що членами виборчих комісій можуть бути *громадяни України, які мають право голосу* відповідно до статті 70 Конституції України. Лише для секретаря виборчої комісії визначено вимогу щодо обов'язкового володіння державною мовою (частина шоста статті 34 ВК України) [2].

З наведених приписів частини шостої статті 34 ВК України, а також з огляду на зміст рекомендацій, наданих Урядом Уповноваженим із захисту державної мови в Річному звіті про стан дотримання Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у 2023 році, слідує, що однією з прогалин правового регулювання в Кодексі,

яка потребує усунення, є відсутність визначення обов'язку володіти державною мовою для усіх, а не лише для секретаря, членів виборчих комісій. А саме, у зазначеному Звіті Кабінету Міністрів України рекомендовано підготувати та подати на розгляд до Верховної Ради України проєкт закону щодо внесення змін до ВК України та до Закону України «Про всеукраїнський референдум», яким крім іншого передбачити, що однією з підстав для дострокового припинення повноважень члена окружної, територіальної, дільничної виборчої комісії, члена окружної, дільничної комісії з всеукраїнського референдуму, дільничної комісії з електронного голосування з всеукраїнського референдуму є повторне протягом року вчинення ним порушення вимог Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у процесі виборів та референдумів, встановлене Уповноваженим із захисту державної мови відповідно до закону [3, с. 312]. Виконання цієї рекомендації Уповноваженого із захисту державної мови потребує водночас закріплення у статтях 34, 38 Кодексу обов'язку для членів виборчих комісій володіти державною мовою та використовувати її під час виконання повноважень.

Відмітимо також те, що реалізований у приписах ВК України «партійний» підхід до формування складу окружних, територіальних і дільничних виборчих комісій, хоча забезпечує більш високий рівень довіри суб'єктів виборчого процесу до результатів голосування, на практиці зумовлює виникнення цілої низки проблем із належним застосуванням норм виборчого законодавства, нерідко спричиняє порушення гарантій виборчих прав громадян у процесі виконання ними повноважень на непрофесійній основі. А це у свою чергу актуалізує важливість підготовки з правових, організаційних, фінансових, інформаційно-технічних, мовних та інших питань, з якими члени зазначених виборчих комісій стикатимуться в їх роботі.

Водночас варто відмітити, що повоєнні вибори відбуватимуться в умовах перебування чималої кількості виборців у стані посттравматичного стресового розладу (синдрому) через пережиті жахіття війни, травми,

загибель близьких, побратимів тощо. Не можна виключати того, що на виборчих дільницях виникатимуть небезпечні конфлікти. Тому нагального значення у процесі підготовки до цих виборів матиме, на наш погляд, також проведення хоча б елементарної психологічної підготовки (навчань) для членів комісій, які адмініструватимуть повоєнні виборчі процеси, з тим, щоб вони могли раціонально і послідовно діяти в *конфліктних ситуаціях, успішно їх залагоджувати*.

Проведення навчань для членів виборчих комісій та осіб, які залучаються до роботи у цих комісіях, набуває чималого значення для досягнення дієвості представницької демократії, уможливлення визнання справедливими (чесними) підведених підсумків голосування суб'єктами виборчого процесу та усім цивілізованим світом.

Стандартне навчання членів виборчих комісій усіх рівнів, у тому числі тих, які призначаються політичними партіями, згідно з положеннями пункту 84 Пояснювальної доповіді до керівних принципів виборів, ухваленої Венеційською комісією на 52-му пленарному засіданні 18–19 жовтня 2002 року, являє собою одну з процесуальних гарантій належної практики забезпечення виборчих прав [1]. Тобто набуття членами виборчих комісій, зокрема тими, кандидатури яких подаються партіями, організаціями партій, таких якостей як компетентність і професіоналізм є рекомендованим стандартом виборчої адміністрації в країнах – членах Ради Європи, у тому числі Україні.

Крім надання знань щодо норм чинного виборчого законодавства, належної практики їх застосування, правил колегіального ухвалення і доведення до адресатів рішень, заповнення виборчої документації, ведення діловодства, застосування інформаційних технологій, стандартів державної мови, дотримання фінансової дисципліни, психологічних засобів подолання конфліктів в роботі названих органів адміністрування виборів тощо, проведення навчань (тренінгів) дозволяє прищеплювати для членів виборчих комісій також розуміння важливості дотримання ними в їхній діяльності принципів та ідей демократії загалом, імперативів неупередже-

ності, доброчесності і непідкупності, необхідності всебічного та своєчасного задоволення виборчих прав громадян, недопущення виборчих правопорушень і відповідного реагування на факти виявлення таких правопорушень.

У червні – липні 2023 року на замовлення Міжнародної фундації виборчих систем IFES (далі – IFES) за запитом ЦВК було проведено соціологічне дослідження з метою визначення основних потреб в організації навчання для членів органів адміністрування виборів, цільовою аудиторією якого були 755 члени та членкині дільничних виборчих комісій, а також сільських, селищних, районних у місті, міських, районних та обласних ТВК, що працювали на президентських, парламентських і місцевих виборах у 2019 та 2020 роках.

Серед найбільш поширених проблем, які виникали в опитаних під час виконання обов'язків членів виборчих комісій, назвали такі: 1) брак кваліфікованих кадрів як серед керівного складу, так і рядових членів комісій; 2) незадовільний рівень професійної підготовки членів, відсутність у них необхідних знань, досвіду роботи, комп'ютерних навичок; 3) брак друкованих навчально-методичних матеріалів; 4) недоступність тренінгів для усіх, проблеми з формуванням складу та розподілом обов'язків між членами комісій; 5) низький рівень мотивації та відповідальності частини членів, особливо на рівні дільничних виборчих комісій; 6) низький рівень оплати праці за роботу; 7) недбале ставлення політичних партій до відбору та підготовки кандидатур до складу комісій; 8) незадовільний рівень матеріально-технічного забезпечення роботи та погана якість інтернету або взагалі його відсутність, некомфортні умови праці (холодні приміщення, перебої з електропостачанням) [4, с. 64].

Переважна більшість респондентів названого соціологічного дослідження відмітили важливість навчання членів виборчих комісій не лише напередодні виборів, а й між ними (періодичного). Так, 77 % опитаних повідомили, що готові брати участь в інтерактивних онлайн-тренінгах. До найбільш корисних для вивчення тем респонденти з числа членів ТВК віднесли такі: організація роботи

ТВК (68 % опитаних); місцеві вибори (58 %); правовий статус, повноваження ТВК, права та обов'язки членів таких комісій (55 %); порядок розгляду скарг виборчими комісіями з місцевих виборів, відповідальність за порушення законодавства про вибори (55 %); організація роботи ТВК у день голосування (49 %); встановлення підсумків голосування на відповідних виборах (49 %); встановлення результатів місцевих виборів (47 %); реєстрація кандидатів (43 %); порядок підрахунку голосів виборців на виборчій дільниці (43 %); взаємодія ТВК з іншими виборчими комісіями з місцевих виборів (42 %); порядок утворення дільничних виборчих комісій з місцевих виборів (40 %); система виборчих комісій (38 %); виборчі бюлетені з місцевих виборів (37 %); реєстрація довірених осіб кандидатів та їх права (33 %); офіційні спостерігачі та їх права (33 %); інформаційні плакати та інформаційні буклети організацій політичних партій – суб'єктів виборчого процесу (26 %). 80 % респондентів водночас вказали, що у них є потреба ознайомитися з темою «юридична відповідальність членів виборчих комісій», 76 % – «організаційне планування роботи виборчих комісій та їх окремих членів», 66 % – «вирішення конфліктів, медіація, стресостійкість», 58 % – «робота в команді», 49 % – «етичні дилеми в роботі членів виборчої комісії» [4, с. 48, 54, 55].

Зауважимо, що перші спроби організації навчань для покращення знань і навичок членів виборчих комісій нижчого рівня мали місце на початку 2000-х років. Комісією розроблялися і поширювалися власні методичні та роздаткові матеріали для членів виборчих комісій, затверджувалися навчальні посібники, розроблені IFES, ОБСС, іншими організаціями і міжнародними проєктами, а також проводилися семінари для керівництва окружних виборчих комісій.

З метою забезпечення підвищення професійного рівня членів і працівників виборчих комісій та інших зацікавлених сторін у травні 2016 року ЦВК разом з IFES утворили спільний Центр управління навчанням учасників виборчого процесу (Тренінговий центр). Для проведення масштабних навчань перед виборами Тренінговий центр залучав зовнішніх

консультантів та регіональних координаторів. За роки своєї діяльності Тренінговий центр провів понад 2 200 заходів, в яких взяли участь понад 150 000 учасників [5, с. 14–16].

Підпунктом «н» пункту 3 його Розділу ХХХХІІ «Прикінцеві і перехідні положення» прийнятого 19 грудня 2019 року ВК України Закон України «Про Центральну виборчу комісію» (далі – Закон № 1932-IV) [6] доповнено статтею 35-1, в якій визначено функціонування для забезпечення виконання Комісією повноважень щодо підвищення правової культури учасників виборчого процесу та процесу референдуму Центру підготовки учасників виборчих процесів (далі – Центр підготовки) (частина перша). На реалізацію приписів цієї статті Закону № 1932-IV напередодні широкомасштабного російського вторгнення в Україну Комісія постановою від 14 січня 2022 року № 4 затвердила Положення про Центр підготовки та концепцію його утворення і функціонування [7]. Для початку практичної діяльності Центру підготовки передусім мають бути визначені необхідні призначення у законі про державний бюджет, а також Кабінет Міністрів України має прийняти постанову з питань оплати праці його працівників та тренерів. Центр підготовки має на постійній основі займатися програмами навчання кандидатів на посади членів виборчих комісій та комісій з референдуму з основ виборчого права, міжнародних стандартів виборів, документування діяльності виборчих комісій, оновлених правил української мови, засобів психологічного подолання виборчих конфліктів, здійснення закупівель та інших питань роботи органів адміністрування виборів і референдумів тощо. Крім того, доречно, щоб Центр підготовки здійснював облік осіб, які успішно пройшли навчання та отримали відповідний сертифікат, утворивши відповідний Реєстр.

Водночас за умов пріоритету витрат держави на сферу оборони і безпеки для протистояння збройній агресії російської федерації кошти з державного бюджету на фінансування роботи Центру підготовки цілком об'єктивно виділятися не можуть. Тому з метою надання методичної допомоги територіальним виборчим комісіям в Центральній виборчій комісії

утворена робоча група з підготовки зразків постанов та іншої виборчої документації для цих виборчих комісій. Цією робочою групою напрацьовано та оприлюднено на сайті Комісії тринадцять зразків постанов для ТВК, у тому числі нещодавно зразки постанов про залишення вакантним депутатського мандату у зв'язку з вичерпанням єдиного виборчого списку відповідної організації партії [8].

Для покращення дотримання виборчого законодавства, належного забезпечення виборчих прав громадян у діяльності окружних, територіальних і дільничних виборчих комісій під час організації і проведення виборів у повоєнний час варто, на наш погляд, прийняти ряд змін до Кодексу, а саме щодо:

- визначення, що повоєнні вибори відбуватимуться щонайменше через шість місяців з дня припинення або скасування воєнного стану. Законодавче закріплення такого строку є об'єктивно необхідним для створення належних умов для організації і проведення повоєнних виборів, забезпечення виборчих прав для усіх виборців, у тому числі тих, які перебувають за кордоном, внутрішньо переміщених осіб, військовослужбовців тощо. Це також дозволить провести необхідні навчання (тренінги) для членів відповідних виборчих комісій;

- обмеження суб'єктів подання кандидатур (політичних партій, їх організацій, кандидатів) у праві на безумовну та необмежену в кількості разів заміну членів виборчих комісій;

- установа відповідальності, у тому числі кримінально-правової, для кожного члена відповідної виборчої комісії за голосування під час ухвалення колегіальних рішень у супереч рішенням судів та/або рішенням ЦВК, виборчих комісій вищого рівня;

- закріплення обов'язку для членів виборчих комісій володіти державною мовою і використовувати її під час виконання повноважень;

- гарантування належного рівня оплати праці членів виборчих комісій у день голосування (повторного голосування), а також у дні підрахунку голосів виборців і встановлення підсумків голосування. Адже саме в ці дні навантаження на членів виборчих комісій є надзвичайно великим.

Вважаємо, що названі заходи сприятимуть підвищенню професійного рівня роботи членів виборчих комісій під час адміністрування повоєнних виборів, які очевидно будуть надзвичайно складними з позицій їх

безпечної організації і проведення, забезпечення активного і пасивного виборчого права для усіх виборців, і мають відбутися у відповідності з європейськими виборчими стандартами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кодекс належної практики у виборчих справах, CDL-AD(2002)023rev. URL.: https://eos.cartercenter.org/uploads/document_file/path/279/CoE_Venice_Commission_Code_of_Good_Practice_UK.pdf.
2. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-IX. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>.
3. Річний звіт Уповноваженого із захисту державної мови про стан дотримання Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у 2023 році. 318 с. С. 312. URL.: https://mova-ombudsman.gov.ua/storage/app/sites/14/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82%202023/%D0%A0%D0%86%D0%A7%D0%9D%D0%98%D0%99%20%D0%97%D0%92%D0%86%D0%A2%202023.pdf?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAAR3KV9caINt0uN3wauVOcwFklph_75Sro8PhQVzQQvm7-qOi4lkuApfcwM_aem_Afk7p_W5dZ1wVgH7KmSlSq91Dh39IFvoqydDfy1277b7nx2r7okk27E6rf94maTrzMDvisqkr85QAkMILhUtxoNHG
4. Марцінковська Т. Проблеми та можливості в організації навчання для членів виборчих комісій. Результати соціологічного дослідження. К., 2023. 93 с.
5. Навчання і розбудова спроможності органів адміністрування виборів: Кращі практики, виклики та підходи. К.: Міжнародна фундація виборчих систем, 2023. 64 с.
6. Закон України «Про Центральну виборчу комісію» від 30 червня 2004 року № 1932-IV. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-15#Text>.
7. Постанова Центральної виборчої комісії «Про Центр підготовки учасників виборчих процесів» від 14 січня 2022 року № 4. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004359-22#Text>.
8. Зразки постанов та іншої виборчої документації для територіальних виборчих комісій з питань організації та проведення місцевих виборів). URL.: <https://www.cvk.gov.ua/novini/do-uvagi-chleniv-tvk-2.html>

УДК 342.951.132.4

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.9>

Козін А. О.,

доктор філософії в галузі права,
старший науковий співробітник відділу актуальних питань філософії права
та юридичної лінгвістики
Науково-дослідного інституту публічного права

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПНОСТІ МУНІЦИПАЛЬНИХ ПОСЛУГ ШЛЯХОМ ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Анотація. Наукова стаття присвячена дослідженню питання доступності муніципальних послуг в Україні; визначенню ролі цифрових технологій у забезпеченні доступності муніципальних послуг. Визначено хронологію забезпечення доступності муніципальних послуг за допомогою цифрових технологій. Проаналізовано нормативно-правове закріплення та реалізацію способів надання муніципальних послуг в Україні. Наведено особливості застосування цифрових технологій у діяльності муніципальних органів. Визначено роль органів місцевого самоврядування у забезпеченні доступності муніципальних послуг, та визначено повноваження інших органів, що залучені до надання муніципальних послуг шляхом використання цифрових технологій. Наведено повноваження органу місцевого самоврядування у сфері цифрових технологій, визначено проблеми їх реалізації. Досліджено питання стратегічного планування у контексті реалізації повноважень органами місцевого самоврядування у сфері цифрової трансформації. Проаналізовано взаємодію органів місцевого самоврядування з центральним органом, що формує політику у сфері цифрової трансформації та результати такої взаємодії. Зазначено про взаємодію органів місцевого самоврядування з міжнародними організаціями в рамках забезпечення доступності муніципальних послуг, зокрема, шляхом використання цифрових технологій. Наведено ефективний досвід зарубіжних країн у сфері забезпечення доступності муніципальних послуг, а також шляхи забезпечення такої доступності, та проблеми, з якими стикались зарубіжні країни у питанні забезпечення доступності муніципальних послуг. Запропоновано шляхи удосконалення функціонування органів місцевого самоврядування у сфері забезпечення доступності муніципальних послуг, а також способи удосконалення нормативно-правового регулювання забезпечення доступності муніципальних послуг, зокрема, на основі ефективного досвіду зарубіжних країн.

Ключові слова: муніципальні послуги, органи місцевого самоврядування, цифрові технології, доступність послуг, муніципальні послуги зарубіжних країн.

Kozin A. O. Ensuring the accessibility of municipal services by using digital technologies

Abstract. The scientific article is devoted to the study of the availability of municipal services in Ukraine; determining the role of digital technologies in ensuring the availability of municipal services. The chronology of ensuring the availability of municipal services with the help of digital technologies has been determined. The regulatory and legal consolidation and implementation of methods of providing municipal services in Ukraine are analyzed. Features of the use of digital technologies in the activities of municipal bodies are given. The role of local self-government bodies in ensuring the availability of municipal services is defined, and the powers of other bodies involved in the provision of municipal services through the use of digital technologies are defined. The authority of the local self-government body in the field of digital technologies is given, and the problems of their implementation are identified. The issue of strategic planning in the context of the implementation of powers by local self-government bodies in the field of digital transformation has been studied. The interaction of local self-government bodies with the central body that forms policy in the field of digital transformation and the results of such interaction are analyzed. The interaction of local self-government bodies with international organizations in the framework of ensuring the availability of municipal services, in particular, through the use of digital technologies, is noted. The effective experience of foreign countries in the field of ensuring the availability of municipal services, as well as the ways of ensuring such availability, and the problems faced by foreign countries in the issue of ensuring the availability of municipal services are presented. Ways of improving the functioning of local self-government bodies in the field of ensuring the availability of municipal services are proposed, as well as ways of improving the regulatory and legal regulation of ensuring the availability of municipal services, in particular, based on the effective experience of foreign countries.

Key words: municipal services, local self-government bodies, digital technologies, availability of services, municipal services of foreign countries.

Постановка проблеми. Активний розвиток інформаційних технологій, інформатизація всіх сфер життєдіяльності суспільства, та загалом розвиток держави і суспільства є підставою для перегляду правил і способів функціонування органів, що надають послуги з метою забезпечення доступності їх отримання кожною особою. Найбільш наближеними до громади є муніципальні послуги, однак із запровадженням загальнодержавного застосування «Дія», отримати деякі загальнодержавні послуги особі стало швидше і зручніше ніж муніципальні послуги. Цифрова держава – це курс, обраний в рамках державної політики з 2019 року, тож і муніципальні органи мають забезпечувати реалізацію такого курсу, удосконалювати свої функції і забезпечувати доступність отримання муніципальних послуг, обізнаність населення у нових можливостях та способів користуватись ними, що відповідно і потребує дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань надання органами місцевого самоврядування муніципальних послуг, зокрема, електронних послуг чи з використанням цифрових технологій в Україні та зарубіжних країнах займалися такі науковці і експерти у визначеній сфері як: Сухінін Д., Дробуш І., Тимошук В., Гуненкова О., Яра О., Блажеєв А., Головка Л., Башкатова В., Чукут С., Полярна В. та інші.

Метою наукової статті є дослідження муніципальних послуг, що надаються шляхом використання цифрових технологій, визначення проблем, з якими стикаються органи у частині забезпечення доступності муніципальних послуг, та надання пропозицій щодо удосконалення процесу забезпечення доступності муніципальних послуг в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Співвідношення муніципальної та адміністративної послуги давно здійснювалось у правовій доктрині, однак на нормативному рівні відбулось внаслідок затвердження у 2006 році Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 90-р, відповідно до

якої визначено, що складова адміністративних послуг наявна у муніципальних послугах, а муніципальні послуги визначені як такі, що надаються органами місцевого самоврядування, а також органами виконавчої влади та підприємствами, установами, організаціями в порядку виконання делегованих органами місцевого самоврядування повноважень за рахунок коштів місцевого бюджету [1].

Перелік органів місцевого самоврядування визначений Конституцією України як ради та їх виконавчі органи, і відповідно виконавчі органи здійснюють відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» власні та делеговані повноваження, тож муніципальні послуги – це реалізація органами місцевого самоврядування саме делегованих повноважень.

Вищезазначена Концепція закріпила напрямки реформування і муніципальних послуг, зокрема, основними принципами послуг закріплено доступність послуг та їх відкритість. Однак, вищезазначена Концепція не передбачала у контексті доступності забезпечення отримання муніципальної послуги з використанням цифрових технологій, а було передбачено лише правило «єдиного вікна», тобто отримання всіх послуг у одному місці. Цьому принципу наразі відповідають центри надання адміністративних послуг, що створені майже при кожній адміністрації у містах. Постійно діючими органами або підрозділами органів місцевого самоврядування, що надають адміністративні послуги через адміністратора шляхом його взаємодії з суб'єктами надання адміністративних послуг відповідно до статті 12 Закону України «Про адміністративні послуги» є центри надання адміністративних послуг [2]. Близько 1000 територіальних громад станом на кінець 2022 року отримують необхідні послуги через центри надання адміністративних послуг, яких налічується 3142 [3].

Визначення поняття «муніципальна послуга» чи «муніципальна адміністративна послуга» не є однозначним у правовій доктрині, наводяться різні визначення, зокрема, на думку Сухініна Д. слід визначати муніципальну послугу як послугу адміністративного, управлінського, соціального, житлово-кому-

нального спрямування, що надається органом місцевого самоврядування, або його комунальними підприємствами, установа, організаціями, під контролем органу місцевого самоврядування [4, с. 262]; Дробуш І. визначає муніципальну послугу як таку, що є різновидом публічної послуги, яка надається органом місцевого самоврядування з метою реалізації прав громади в межах компетенції такого місцевого органу [5, с. 5]; Тимошук В. пропонує визначати послугу такою, що надається органами місцевого самоврядування та комунальними підприємствами, установами, організаціями як комунальну, а не муніципальну, через її надання здебільшого комунальними структурами [6, с. 119], з чим ми не погоджуємось, адже територіальні органи центральних органів виконавчої влади також надають послуги на місцях, і такі органи не є комунальними.

У контексті визначення поняття муніципальної послуги Гуненкова О. вважає, що муніципальними є послуги, що надаються органами місцевого самоврядування під їх повну відповідальність, або надаються державними, комунальними організаціями, установами чи підприємствами за умови повного або часткового фінансування, правового регулювання та контролю органами місцевого самоврядування. Сама послуга науковцем визначається як реалізація органами місцевого самоврядування своїх повноважень з метою задоволення потреб громад в отриманні документу або дії, що спрямовані на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків за заявою відповідного заявника [7].

Розвиток цифрової (електронної послуги) послуги, зокрема у столиці України, розпочався у 2015 році зі створення профільного структурного підрозділу Київської міської державної адміністрації, – Департаменту інформаційно-комунікаційних технологій. Інші міста в Україні також розвивали напрямок ІТ і створювали відповідні структурні підрозділи при виконавчих органах рад. Разом зі структурними змінами у цей період затверджувались муніципальні програми у сфері ІТ, які дозволяли користуватись електронними муніципальними послугами, на кшталт електронних квитків у муніципальному транспорті тощо.

Згодом, із запровадженням загальнодержавного застосунку «Дія» електронні послуги почали надаватись за допомогою цього застосунку, в електронній формі. Більшість адміністративних послуг українці можуть отримати, використавши зазначений застосунок, однак не всі муніципальні послуги до нього включені. Станом на вересень 2021 року послуги у застосунку Дія розширили та внесли муніципальні послуги [8]. Процес надання електронної послуги зазвичай складається з таких етапів як електронний портал, що пропонує різні документи документів (довідки, свідоцтва тощо), особа клікає на необхідну послугу, а про її готовність отримує повідомлення у веб-порталі, по результату отримання послуги – вивантажує документ тощо. Електронні послуги як результат пропонують не лише документ, а і дію, однак етапність виконання здебільшого збігається.

Відповідно розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2021 р. № 969-р до переліку адміністративних послуг внесли адміністративні послуги, що надаються органами місцевого самоврядування у порядку виконання делегованих повноважень, зокрема, такі як послуги державних адміністрацій та територіальних органів центральних органів виконавчої влади з питань соціального захисту, діяльності бізнесу та громадських формувань, земельних та екологічних питань, питань будівництва та нерухомості, транспорту, громадянства та міграції, освіти, спорту, туризму, релігії і культури, безпеки життєдіяльності, виробництва та обігу окремих видів продукції тощо [9].

Підставою відповідних змін стало прийняття законодавства щодо оптимізації функціонування центрів надання послуг та спрощення надання адміністративних послуг, суб'єктом надання яких є орган місцевого самоврядування, якщо така послуга здійснюється через зазначений центр надання адміністративних послуг [10].

Веб-портали і центри надання адміністративних послуг є ефективними інструментами надання муніципальних послуг, однак наступним кроком реформування адміністративних послуг є використання штучного інтелекту під час надання адміністративної послуги.

Зокрема, дослідження науковців у сфері використання штучного інтелекту під час функціонування органів державної влади чи місцевого самоврядування вже відбувається, зокрема, в межах таких досліджень пропонується розробляти технології на благо людства з використанням штучного інтелекту при створенні нових програм, зокрема програм забезпечення надання електронних послуг [11, с. 281–289].

Досвід зарубіжних країн свідчить про створення веб-порталів для надання електронних послуг, які стають все більш інтегрованими та оптимізованими з метою надання послуги в Інтернеті. Для покращення надання електронних послуг створюються онлайн-опитування. Розвиненою система надання електронних послуг вважається у Сполучених Штатах Америки, де більшість державних веб-сайтів проводять опитування та надають максимум електронних послуг. Також, варто зазначити, що індекс онлайн-послуг є одним із трьох компонентів індексу розвитку електронного уряду ООН [12].

Оцінювати рівень розвитку у зарубіжних країнах надання адміністративних електронних послуг варто шляхом дослідження міжнародних рейтингів, зокрема, таких як Digital Economy and Society Index (Індекс цифрової економіки та суспільства, що порівнює надання цифрових послуг у Європі), EGDІ (показник Уряд для народу) [13]. Відповідно до цих міжнародних рейтингів Данія, Фінляндія та Нідерланди мають показник взаємодії населення з державою за допомогою порта-

лів державних послуг – більш ніж 90%. Найгірші показники цифровізації послуг мають Румунія, Болгарія та Італія [14]. Міжнародний рейтинг EGDІ за показником цифровізації послуг переможцем визначив Данію. Приклад Данії є перспективним для використання Україною, адже кожен данський громадянин має онлайн кабінет, за допомогою якого спілкується з державними органами: отримує роз'яснення, послуги тощо. Крім цього 95% данських домоволодінь мають доступ до швидкісного інтернету тощо [15].

Висновки. Муніципальні послуги перебувають у процесі активного переходу у електронну форму їх надання. Державна політика формується у напрямку стимулювання розвитку надання електронних послуг органами місцевого самоврядування, адже їх кількість на веб-порталі «Дія» лише збільшується з часом. Закони і підзаконні нормативно-правові акти також прописані лише на користь розвитку електронних муніципальних послуг. Надання електронних послуг оптимізує витрати з державного бюджету, скорочує кадровий голод та не створює перешкод особи у отриманні послуги за принципом «тут і зараз», розвиває інформаційно-комунікаційні навички громадян та позитивно впливає на готовність громадян до змін. Ефективність розвитку електронних послуг залежить від якості їх створення, їх зручності та доступності. Системне використання штучного інтелекту має бути наступним кроком у розвитку надання муніципальних електронних послуг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Концепція розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 90-р. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади в Україні. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/29277890>
2. Про адміністративні послуги. Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text>
3. Рабчинська Л. Що покращилося у Центрах надання адміністративних послуг. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/02/24/7325177>
4. Сухінін Д. В. Муніципальні послуги в системі публічних послуг. *Актуальні проблеми державного управління*. 2005. № 16/17. С. 262.
5. Дробуш І. В. Якість муніципальних послуг як критерій ефективності реалізації соціальних прав місцевим самоврядуванням. *Право і суспільство*. 2013. № 6-2. С. 5.
6. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / авт. упоряд. В. П. Тимошук. Київ: Факт, 2003. 496 с.

7. Гуненкова О. Муніципальні адміністративні послуги як особливий вид діяльності органів місцевого самоврядування. *Демократичне врядування*. 2016. Вип. 16/17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2016_16-17_17.

8. Розширення переліку адміністративних послуг у ЦНАП. URL: https://center.diia.gov.ua/uploads/0/797-rozsirennia_pereliku_adminposlug_u_snap.pdf

9. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 травня 2014 р. № 523 «Деякі питання надання адміністративних послуг органів виконавчої влади через центри надання адміністративних послуг». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/523-2014-p#Text>

10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації мережі та функціонування центрів надання адміністративних послуг та удосконалення доступу до адміністративних послуг, які надаються в електронній формі. Закон України від 03.11.2020 № 943-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-20#Text>

11. Yara O., Brazheyev A., Golovko L., Bashkatova V. Legal Regulation of the Use of Artificial Intelligence: Problems and Development Prospects. *European Journal of Sustainable Development*. 2021. № 10 (1). P. 281-289.

12. Does E-Government Improve Government Capacity? Evidence from Tax Administration and Public Procurement. *Development Economics 2016 World Development Report Team*. 2016. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/334481468193734893/pdf/WPS7657.pdf>

13. The Digital Economy and Society Index (DESI). URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/desi>

14. E-Government Development Index (EGDI). URL: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/About/Overview/-E-Government-Development-Index>

15. Чукут С. А., Полярна В. Л. Основні напрями та пріоритети надання електронних послуг в країнах європейського союзу: на прикладі Данії. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. № 12. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1015>.

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 347.15/17:355.271 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.10>

Кізлова О. С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики
Міжнародного гуманітарного університету

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. У представлений статті розглянуто окремі питання здійснення та захисту особистих немайнових прав фізичних осіб в умовах воєнного стану. Визначено, що основу нормативно-правового регулювання категорії особистих немайнових прав фізичних осіб становлять норми конституційного права, що закріплюють загалом систему особистих прав громадян, а також встановлюють правові гарантії їхнього здійснення.

В статті акцентується увага на тому, що в умовах воєнного стану, від агресії РФ, щоденно завдається моральна шкода громадянам України, тобто порушуються їх особисті немайнові права. Дуже важливим постає питання щодо захисту немайнових прав, компенсації моральної шкоди, завданої фізичними та моральними стражданнями, тортурами, тощо, а також щодо відновлення справедливості і притягнення винних осіб до відповідальності.

Зазначено, що одним із найпоширеніших способів захисту особистих немайнових прав фізичних осіб є компенсація морального шкоди, яка представляє собою фізичні та моральні страждання, спричинені фізичній особі у результаті порушення його прів і законних інтересів.

Особисті немайнові права є достатньо комплексним і добре захищеним інститутом, оскільки зачіпає найбільш важливі і основоположні права людини, які захищаються, як основним законом держави, так і на міжнародному рівні в таких актах як Конвенції про захист прав людини і основних свобод, постанови Європейського Суду з прав людини тощо. Комплекс способів захисту даної категорії прав досить добре освітлений у загальних положень ЦК України, та в Постановах Верховного суду України.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, особисті немайнові права, фізичні особи, здійснення особистих немайнових прав, захист особистих немайнових прав, воєнний стан.

Kizlova O. S. Some issues of exercising and protecting personal non-property rights of individuals under martial law

Abstract. The present article considers some issues of exercising and protecting personal non-property rights of individuals under martial law. It is determined that statutory regulation of the category of personal non-property rights of individuals is based on the provisions of constitutional law which generally enshrine the system of personal rights of citizens and establish legal guarantees for their exercise.

The article focuses on the fact that under martial law, the Russian aggression inflicts moral damage on Ukrainian citizens on a daily basis, i.e., violates their personal non-property rights. Thus, it is crucial to protect non-property rights, compensate for moral damage caused by physical and mental suffering, torture, etc., as well as restore justice and bring perpetrators to justice.

It is noted that one of the most common ways to protect personal non-property rights of individuals is compensation for non-pecuniary damage, which constitutes physical and moral suffering caused to an individual as a result of violation of their and legitimate interests.

Personal non-property rights are a fairly comprehensive and well-protected institution, as they affect the most important and fundamental human rights, which are protected both by the basic law of the state and at the international level by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, judgments of the European Court of Human Rights, etc. The complex of ways to protect the relevant category of rights is well covered in the general provisions of the Civil Code of Ukraine and the rulings of the Supreme Court of Ukraine.

Key words: civil law, civil legislation, civil law relations, personal non-property rights, individuals, exercise of personal non-property rights, protection of personal non-property rights, martial law.

Вступ. Актуальність теми пояснюється необхідністю визначення поняття, сутності та ознак здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб в умовах воєнного стану, особливо нормативного регламентування способів захисту зазначених особистих немайнових прав в умовах сучасних реалій. Перш ніж розпочати розгляд окремих аспектів особистих немайнових прав фізичних осіб, зокрема безпосередньо способів захисту немайнових прав в умовах воєнного стану, хотілося б приділити увагу такому питанню, як визначення поняття та сутність особистих немайнових прав.

Для початку необхідно зазначити, що у положеннях ЦК України не розкривається таке поняття як особисті немайнові права, але стаття 177 ЦК України згадує, що до об'єктів цивільних прав належать нематеріальні блага. Також у статті 201 ЦК України міститься перелік особистих немайнових благ, до них відносяться: «життя та здоров'я, гідність особистості, особиста недоторканність, честь та добре ім'я, ділова репутація, свобода творчості, ім'я громадянина, авторство, тощо, а також інші блага, що охороняються законом» [12]. Варто відзначити, що наведений перелік наведений у вищезазначеній статті не є вичерпним, ЦК України передбачає можливість віднесення інших немайнових благ, які належать фізичним особам від народження або в силу закону, невідчужувані і непередавані іншим способом.

Велика кількість думок щодо поняття та сутності такої категорії як особисті немайнові права фізичних осіб, опосередковані відсутністю законодавчого закріплення самого визначення поняття та єдиного походу розуміння цієї категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці питань здійснення особистих прав фізичними особами, у тому числі немайнових прав в умовах воєнного стану присвячено праці багатьох науковців, які є представниками різних галузевих юридичних наук. Так, вагомий внесок у дослідження цієї проблеми зробили такі вчені: В. О. Бажанов, С. Б. Булеца, А. О. Вербицька, А. С. Довгерт, М. Жалдак, Д. В. Кравчук, О. В. Кохановська, В. М. Коссака, В. Є. Макода, Н. Риженко,

О. І. Сафончик, Р. Стефанчук, Л. В. Свіщук, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Б. С. Щербина та інші.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до комплексного наукового підходу, основу нормативно-правового регулювання категорії особистих немайнових прав фізичних осіб становлять норми конституційного права, що закріплюють загалом систему особистих прав громадян, а також встановлюють правові гарантії їхнього здійснення.

Так, у розділі 2 Конституції України закріплено, що на території нашої держави визнаються та гарантуються права та свободи людини та громадянина відповідно до загальноновизнаних принципів та норм міжнародного права. Основні права та свободи людини невідчужувані і непорушні. Здійснення права і свободи людини і громадянина не має порушувати прав та свободи інших осіб. Відповідно до статті 24 Конституції України: «державна гарантує рівність прав і свобод людини і громадянина незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового становища, місця проживання, ставлення до релігії, політичних переконань, а також інших обставин» [2]. При цьому прямо забороняються будь-які форми обмеження прав громадян за ознаками соціальної, расової, етнічної, статевої, мовної чи релігійної приналежності.

Цивільні правовідносини (майнові та немайнові) регулюються нормами цивільного права.

В даний час можна виділити загальні тенденції розвитку цивільного права, тенденції розвитку окремих галузей цивільного права та тенденції розвитку певних підгалузей та інститутів.

Тенденції, що стосуються особистих немайнових прав, з причин появи можна поділити на викликані зовнішніми політичними, соціальними, економічними процесами, науково-технічним прогресом і на обумовлені зміною світогляду людини, її погляду на навколишній світ і на себе.

В даний час відсутня система нормативно закріплених засобів захисту немайнових прав фізичних та юридичних осіб, держави, які постраждали через військову агресію РФ, яка з 24 лютого 2022 року розпочала повно-

масштабне вторгнення на територію України, і вже третій рік ведуться активні бойові дії, у результаті яких порушується основне право людини – право на життя.

Вбивства, спричинення тілесних ушкоджень, незаконне позбавлення волі шляхом викрадення громадян України на тимчасово окупованих територіях з подальшим їх примусовим вивезенням, тортури і нелюдське поводження, зґвалтування тощо, є прямим порушенням прав на життя, гідність і недоторканність. Водночас, в умовах «війни» вчиняються порушення прав фізичних осіб на охорону здоров'я шляхом обмеження доступу до отримання медичних послуг на тимчасово окупованих територіях, а також заподіяння шкоди здоров'ю через травми тощо.

Слід звернути увагу на наукові дослідження за результатами яких науковці при визначенні поняття і сутності особистих немайнових прав виділяють фундаментальні ознаки, то як: «цивільні правовідносини, що виникають з приводу нематеріальних благ, є особистими, вони складаються з приводу особливої категорії об'єктів – нематеріальних благ, що носять чітко виражений особистісний характер, тобто дані правовідносини є немайновими та не мають безпосереднього зв'язку з майновими відносинами; у своєму непорушеному стані право на честь та гідність, право на життя та здоров'я, особисту недоторканність тощо не припускають виникнення майнових прав у їхніх власників, тобто ця категорія прав позбавлена будь-якої вартісної характеристики; особисті немайнові права носять абсолютний характер, тобто дане суб'єктивне право належить до числа невідчужуваних» [11].

Також науковці доходять висновку, що: «особисті немайнові права є тими нематеріальними благами, які нерозривно пов'язані з особою, належать їй від народження і є невідчужуваними» [1].

У даний час існує кілька підходів до класифікації особистих немайнових прав у відповідності до змісту їх ознак, основоположними з яких є невід'ємність від особи і немайновий характер [13].

В свою чергу Л. М. Максимов зазначає, що: «за змістом цивільного звання законо-

давства (стаття 201 ЦК України) поняттям «немайнові блага» охоплюються і особисто немайнові права» [4, с. 136–139]. Більше того, відзначна частина юристів вивчаючи дане питання розглядають немайнові права і нематеріальні блага у межах ЦК України, тобто в якості тотожних понять.

С. О. Сліпченко дає наступне визначення: «нематеріальні блага як об'єкти цивільних прав представляють собою блага, належні фізичній особі від народження або у відповідності до закону, невід'ємні від нього і невідчужувані» [11].

Як зазначає Д. С. Ромась: «нематеріальні блага, не мають економічного характеру, деякі невіддільні від особистості, носять нематеріальний характер, носять змінний характер. Немайнові права, в свою чергу, опосередковують відносини, що виникають з приводу особистого немайнового блага, в тому числі за його придбанням і захистом» [10, с. 127–134].

Таким чином, розглянувши кілька підходів наукових цивілістів і вивчивши норми законодавства, можна зробити висновок, що особисті немайнові права надають собі суб'єктивні права фізичних осіб, нерозривно пов'язані з особистістю, властиві їм від народження, на нематеріальні блага, перераховані в статті 201 ЦК України.

Далі розглянемо способи захисту особистих немайнових цивільних прав фізичних осіб в умовах воєнного стану як окремий аспект здійснення таких прав фізичних осіб в умовах воєнного стану.

Так, стаття 201 ЦК України передбачає, що «нематеріальні блага підлягають захисту у випадках та порядку передбачених цивільним законодавством та іншими законами, а також у тих випадках і межах, у яких використання способів захисту цивільних прав (стаття 16 ЦК України) впливає з порушеного нематеріального блага або особистого немайнового права та характеру наслідків цього порушення» [5].

Так одним із найпоширеніших способів захисту є компенсація морального шкоди. Моральна шкода представляє собою фізичні та моральні страждання, спричинені фізичній особі у результаті порушення його прів і закон-

них інтересів. У разі наявності такого роду страждань фізична особа має право звернутися до суду з вимогою визначення обов'язку грошової компенсації, розмір якої залежить, крім іншого, від ступеня провини порушника.

В умовах воєнного стану [7; 8], від агресії російської федерації, щоденно завдається моральна шкода громадянам України, тобто порушуються їх особисті немайнові права. Дуже важливим постає питання щодо захисту немайнових прав, компенсації моральної шкоди, завданої фізичними та моральними стражданнями, тортурами, тощо, а також щодо відновлення справедливості і притягнення винних осіб, у сучасних реаліях це військовослужбовців РФ та осіб, які підтримують і фінансують військову агресію і своїми діями також порушують немайнові права фізичних осіб – громадян України, до відповідальності.

Відповідно до положень Конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод» (Європейської конвенції з прав людини): «кожна держава має обов'язки перед своїми громадянами: зокрема негативний обов'язок, який полягає у тому, що державні органи та службові особи держави не можуть позбавляти людину життя, за винятком ситуацій, коли таке позбавлення є абсолютно необхідним (випадки, за яких держава може застосувати летальну силу, перераховані в положеннях частини другої статті Конвенції), а також позитивний обов'язок, який полягає у необхідності встановлення державою законодавчих положень, які б захищали життя людини, передбачали юридичну відповідальність за протиправне позбавлення людини життя та забезпечення об'єктивного й ефективного розслідування незалежними органами фактів посягання на людське життя та здоров'я» [3]. Звертається увага на те, що показниками ефективності проведення розслідування виступають: «виявлення та притягнення до відповідальності осіб, які вчинили порушення особистих немайнових прав фізичних осіб, зокрема права на життя».

Безумовно, у сучасних реаліях, відповідальність за вчинення порушення особистих немайнових прав фізичних осіб повною мірою лежить на РФ як країні-агресорі, визнаною такою ООН. Проте це не виключає й обов'язку

Українського уряду виконати свої обов'язки у вигляді створення процедур та механізмів захисту порушених особистих немайнових прав фізичних осіб в умовах воєнного стану.

Ступінь моральних або фізичних страждань оцінює суд, при цьому він враховує фактичні обставини морального шкоди, індивідуальні особливості потерпілого та інші конкретні обставини, які свідчать про тяжкість страждань, перенесених фізичною особою, особисті немайнові права якої були порушені.

Відповідно до пункту 9 частини другої статті 16 ЦК України фізичні особи можуть звернутися з вимогою про відшкодування моральної (немайнової) шкоди як засобу захисту своїх особистих немайнових чи майнових прав та інтересів.

Існує кілька способів відшкодування шкоди, заподіяної в результаті військової агресії РФ.

По-перше, репарації: РФ, як країна-агресор буде зобов'язана сплатити компенсаційні платежі, щоб відшкодувати матеріальні збитки, завдані Україні, яку вона атакувала та на території якої з 24 лютого 2022 року розпочала повномасштабні військові дії. Це можуть бути фінансові внески, відновлення інфраструктури, реконструкція пошкоджених будівель тощо. Репарації РФ включатимуть також компенсацію за втрату життя, травми та інші страждання, заподіяні громадянам України.

Крім того, може бути використана гуманітарна допомога: міжнародна спільнота може надавати гуманітарну допомогу Україні, яка постраждала від військової агресії. Гуманітарна допомога спрямована на надання невідкладної допомоги тим, хто потерпів від воєнного конфлікту, з метою забезпечення мінімальних умов життя і допомоги у відновленні.

Разом з тим, існує відшкодування шкоди за рішенням міжнародного суду: у разі, коли військова агресія РФ визнана злочином проти міжнародного права, започатковуються судові процеси перед міжнародними судами, такими як Міжнародний кримінальний суд або Міжнародний суд ООН. У разі винесення вироку винна сторона, зокрема РФ, буде зобов'язана відшкодувати шкоду Україні, яка постраждала.

Звертається увага на те, що Верховна Рада України постановою від 14 квітня 2022 року № 2188-IX: «визнала дії, вчинені збройними силами РФ та її політичним і військовим керівництвом під час збройної агресії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, геноцидом Українського народу» [9]. Крім того, у 2022 році РФ було визнано державою-терористом парламентською асамблеєю НАТО, яка підтримала відповідну резолюцію щодо створення спеціального трибуналу, а також разом з тим парламент ЄС визнав РФ державою-спонсором тероризму та державою, яка застосовує засоби тероризму.

Нарешті, може бути використана допомога від міжнародних організацій, що включає звернення до міжнародних організацій, держави та громадських організацій, щоб отримати підтримку у відшкодуванні шкоди та відновленні країни.

Згідно до положень статті 23 ЦК України: «фізичний біль і страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; душевні страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів, завдають особі моральної шкоди» [5].

Відповідно до положень статті 128 КПК України: «особа, якій воєнним злочином завдано майнової або моральної шкоди, має право під час кримінального провадження до початку судового розгляду пред'явити цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи, яка за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння».

За загальною нормою статті 1177 ЦК України: «шкода, завдана фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, відшкодовується відповідно до закону» [5].

Відповідно до положень статті 1168 ЦК України: «моральна шкода, завдана каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, може бути відшкодована одноразово або шляхом здійснення щомісячних платежів» [5].

Крім того положеннями частин дев'ятої та десятої статті 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» передбачають: «спеціальне правило, згідно з яким відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації державі Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на РФ як на державу, що здійснює окупацію, при цьому Україна всіма можливими засобами сприяє відшкодуванню матеріальної та моральної шкоди РФ» [6].

З урахуванням вищевикладеного можна зробити висновок, що особисті немайнові права є достатньо комплексним і добре захищеним інститутом, оскільки зачіпає найбільш важливі і основоположні права людини, які захищаються, як основним законом держави, що має головне значення в ієрархії нормативно-правових актів, так і на міжнародному рівні в таких актах як Конвенції «Про захист прав людини і основних свобод», постанови ЄСПЛ тощо. Комплекс способів захисту даної категорії прав досить добре освітлений, прикладом є зміст загальних положень ЦК України, а більш роз'яснювальні та конкретизовані положення містяться в Постановах Верховного суду України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Давидова Н. О. Особисті немайнові права : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Н. О. Давидова. К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2008. 27 с.
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950. Конвенцію ратифіковано Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

4. Максимов Л.М. Загальна характеристика нематеріальних благ як об'єктів цивільних прав. Юридичний науковий електронний журнал. № 8/2023. С. 136–139.
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. Станом на 15 вересня 2021 року / За заг. ред. Теремецького В. І. Київ.: Видавничий дім «Професіонал», 2021. 1158 с.
6. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України. Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 26, ст. 892) // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>
7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19/stru#Stru>
8. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>
9. Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні». Постанова Верховної Ради України від 14.04.2022 № 2188-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>
10. Ромась, Д. С. Відшкодування моральної (немайнової) шкоди як захід цивільно-правової відповідальності за порушення авторського права. Київський часопис права, 2022 (4), 127–134.
11. Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів : монографія / Х., 2013. 552 с.
12. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар. За заг. ред. доктора юридичних наук, профсора Харитонова Є.О. кандидата юридичних наук, доцента Калітенко О.М. вид. «Норма права», 2023. 1424 с.
13. Юркевич Ю. М., Дутко А. О. та ін. Особисті немайнові права особи : навч. посібник / за ред. А. О. Дутко. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 444 с.

УДК 346.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.11>

Ляховецький О. О.,

аспірант кафедри господарського права і процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

ФОРМИ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКИХ ПРАВОВІДНОСИН

Анотація. Стаття присвячена аналізу форм (засобів, різновидів) діджиталізації діяльності суб'єктів господарювання через виникнення і реалізацію господарських правовідносин. Діджиталізація – це не мета, а постійний процес, завдяки якому у діяльність підприємств втілюються сучасні цифрові досягнення, внаслідок чого вони не прив'язані до жодного фізичного активу. Для успішної трансформації бізнесу необхідно розробити чітку стратегію, інвестувати в технології та розвивати компетенції персоналу. Основними сучасними формами діджиталізації є: електронний документообіг, який передбачає перехід від паперових документів до електронних; електронна комерція, завдяки якій відбувається продаж товарів та послуг через інтернет; інтернет-маркетинг, мета якого полягає у просування товарів та послуг в інтернеті; індустрія 4.0, застосування якої дозволяє автоматизацію виробничих процесів за допомогою цифрових технологій та використання роботів, сенсорів, штучного інтелекту. Зазначені форми є об'єктами господарсько-правового регулювання та господарських відносин.

Внаслідок діджиталізації з'являються цифрові господарські правовідносини які представляють собою сукупність юридичних зв'язків, що виникають у процесі здійснення господарської діяльності за допомогою цифрових технологій. Ці відносини охоплюють широкий спектр взаємодій між суб'єктами господарювання, споживачами та державою у цифровому середовищі.

До особливостей цифрових господарських правовідносин можливо віднести: віртуальність, тобто багато процесів відбуваються в цифровому просторі, без фізичного контакту між суб'єктами; глобальність, що означає відсутність географічних обмежень під час здійснення на практиці, що дозволяє вести бізнес у масштабах усього світу; швидкість, тобто транзакції здійснюються миттєво, інформація поширюється з величезною швидкістю; анонімність, яка дозволяє часто не ідентифікувати точну особу учасника правовідносин та нові види майна, а саме: цифрові активи, криптовалюти, інтелектуальна власність у цифровому форматі.

Ключові слова: діджиталізація господарських відносин, електронний документообіг, електронна комерція, інтернет-маркетинг, індустрія 4.0., цифрові активи.

Liakhovetskyi O. O. Forms of digitalization of economic legal relations

Abstract. The article is devoted to the analysis of the forms (means, types) of digitization of business entities through the emergence and implementation of economic legal relations. Digitization is not a goal, but a continuous process, thanks to which modern digital achievements are embodied in the activities of enterprises, as a result of which they are not tied to any physical asset. For successful business transformation, it is necessary to develop a clear strategy, invest in technology and develop personnel competencies. The main modern forms of digitization are: electronic document circulation, which involves the transition from paper documents to electronic ones; e-commerce, thanks to which goods and services are sold over the Internet; Internet marketing, the purpose of which is to promote goods and services on the Internet; industry 4.0, the application of which allows the automation of production processes with the help of digital technologies and the use of robots, sensors, and artificial intelligence. The specified forms are objects of economic and legal regulation and economic relations.

As a result of digitalization, digital economic legal relations appear, which represent a set of legal relationships that arise in the process of conducting economic activities with the help of digital technologies. These relationships cover a wide range of interactions between economic entities, consumers and the state in the digital environment.

Features of digital economic legal relations include: virtuality, that is, many processes take place in the digital space, without physical contact between subjects; globality, which means the absence of geographical limitations when implemented in practice, which allows doing business on a worldwide scale; speed, that is, transactions are carried out instantly, information is distributed at a tremendous speed; anonymity, which often allows not to identify the exact identity of a participant in legal relations and new types of property, namely: digital assets, cryptocurrencies, intellectual property in digital format.

Key words: digitization of economic relations, electronic document flow, electronic commerce, Internet marketing, Industry 4.0., digital assets.

Вступ. Сучасні досягнення цифровізації вплинули на появу різноманітних форм-інструментів, які у подальшому стали привабливими для використання у сфері господарювання, та, завдяки яким виникли нові господарські правовідносини та їх суб'єкти. **Тобто відбувається цифровізація господарських правовідносин** як певний процес переходу від традиційних паперових документів та ручних процедур до електронних інструментів та автоматизації в усіх сферах господарської діяльності. Цей процес не лише змінює спосіб ведення бізнесу, але й ставить перед правовою системою нові виклики та вимагає розробки нових правових інструментів, що обумовлює актуальність їх виокремлення і дослідження, а також відповідного правового забезпечення.

Дослідження цифрових форм і процесів господарських відносин проводилися у працях чисельних фахівців, як економістів так й юристів, а саме: В.В. Апалькової, С. М. Веретюка, О.М. Вінник, О.Ю. Коваленко, Ю.О. Нікітін, О.В. Шатілова та інших, але потребують уточнення їх господарсько-правова природа.

Метою статті є виокремлення та аналітично-змістовна характеристика цифрових форм і процесів господарських правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Цифрова трансформація суттєво впливає на всі сфери нашого життя, а особливо на бізнес. Господарські правовідносини, що раніше були пов'язані переважно з паперовим документообігом та ручними процедурами, сьогодні все більше переходять у цифрову площину. Для зручності, доступності та економічно-соціального ефекту суб'єкти господарювання застосовують різноманітні засоби (форми) діджиталізації. Так, в Оксфордському словнику англійської мови діджиталізація означає «дію або процес з оцифрування; перетворення аналогових даних (зображень, відео та текстових матеріалів) у цифрову форму, також діджиталізація – це «запровадження або збільшення використання організаціями, в певній галузі, країні, тощо цифрових і комп'ютерних технологій» [8]. Більш широке трактування зазначеного процесу призводить до виникнення нової економічної парадигми – цифрової економіки. С. Веретюк та

С. Пілінський дотримуються думки про те, що цифрова економіка є складовою частиною економіки, в якій домінують знання суб'єктів та нематеріальне виробництво – основний показник під час визначення інформаційного суспільства. Поняття «цифрова економіка», «економіка знань», «інформаційне суспільство», «смарт-суспільство», «смарт-міста» формують нову економічну систему, яка замінює індустріальну парадигму. Ця економічна модель надає можливість реалізації висококонкурентної продукції з високою доданою вартістю, створення робочих місць нової якості, пошук ефективних рішень соціальних, культурних та екологічних завдань [1, с. 52]. Тобто, «виникає цифрове суспільство – «суспільство, яке інтенсивно та продуктивно використовує цифрові технології для власних потреб – самореалізації, роботи, відпочинку, навчання, дозвілля, а також для досягнення та реалізації спільних економічних, суспільних та громадських цілей» [11]. У цьому сенсі доречним є відповідне правове забезпечення, адже, як слушно зазначає О. Вінник «формування цифрової економіки та її соціальне спрямування вимагає адекватного правового регулювання. І хоча в Україні прийнята значна кількість актів (в т.ч. вищезгаданих), проте потребує вирішення проблема комплексного регулювання основних видів відносин у сфері цифрової економіки за допомогою кодифікаційного акту, яким може бути Закон «Про цифрову економіку» чи Кодекс цифрової економіки. Це дозволить вдосконалити законодавство в цій сфері з точки зору змісту, форми, системи та адаптації до кращих світових стандартів з урахуванням власних надбань, а можливо, й створити більш досконале правове регулювання відносин електронної економіки, ніж вже існуюче за кордоном» [2, с. 176].

Для підтримки конкурентоспроможності підприємства підприємствам необхідно використовувати можливості діджиталізації за всіма можливими напрямками та формами: клієнтський досвід; партнерство та колаборація; робота з даними; впровадження інновацій; HR-стратегія та культура; управління цінністю тощо [6, с. 22]. Важливим різновидом є управління, адже саме «цифрові тех-

нології, які автоматизують багато рутинних управлінських процесів, дозволяючи керівникам приділяти більше часу стратегічному плануванню та прийняттю рішень. Діджиталізація сприяє підвищенню ефективності управління, надаючи можливості для ефективного прийняття рішень, комунікації та координації, оскільки менеджери використовують нові інструменти та навички. До таких підходів належать гнучкі, інтерактивні процеси управління, де робочі команди працюють у короткострокових циклах розробки та регулярно взаємодіють з клієнтами. Оцифрування допомагає досягти гнучкості завдяки використанню спеціалізованих інструментів для співпраці та комунікації в режимі реального часу, надає організаціям доступ до великих обсягів даних, які можна використовувати для аналізу та прогнозування змін у бізнес-середовищі. Керівництво може використовувати аналітичні інструменти для прийняття обґрунтованих рішень щодо стратегій змін та адаптації» [3, р. 7].

Найбільшій актуальності сьогодні набувають питання регіональної діджиталізації, так як саме цей рівень влади найбільш наближений до громадян, державних інституцій та бізнес – структур. Цей процес має бути спрямований не тільки на збільшення ефективності та вдосконалення якості послуг, що надаються, алей й на залучення громадян, підприємців в управлінський процес, підвищення рівня довіри до влади [5, с. 67]. Багато країн світу активно впроваджують цифрові технології на рівні регіонів, наприклад, яскравими прикладами є Скандинавські країни, Сингапур, Південна Корея. В Україні також здійснюються значні зусилля для цифрової трансформації регіонів. **Тобто, регіональна діджиталізація** представляє собою процес впровадження цифрових технологій на рівні регіонів з метою підвищення ефективності управління, покращення якості життя населення та стимулювання економічного розвитку. Це не просто технологічна модернізація, а комплексна трансформація, яка торкається всіх сфер життя суспільства, у тому числі й економічних процесів та відносин.

На підставі аналізу сучасних досягнень щодо цифрових технологій та процесів мож-

ливо виокремити основні форми діджиталізації, які застосовуються у сфері господарювання, а саме: електронний документообіг, завдяки якому здійснюється перехід від паперових документів до електронних, автоматизація процесів обробки та зберігання інформації, збільшення швидкості обміну документами та зниження витрат (наприклад: електронні підписи, хмарні сховища, системи управління документами (ECM); електронна комерція, яка складається з продажу товарів та послуг через інтернет, створення онлайн-магазинів та маркетплейсів, використання цифрових платежів та логістичних сервісів (наприклад: інтернет-магазини, онлайн-аукціони, сервіси доставки); Інтернет-маркетинг, змістом якого є просування товарів та послуг в інтернеті; використання SEO, контекстної реклами, соціальних мереж, email-маркетингу, аналіз ефективності маркетингових кампаній (наприклад: Google Ads, соціальні мережі, SEO-оптимізація); індустрія 4.0, завдяки якій відбувається автоматизація виробничих процесів за допомогою цифрових технологій, використання роботів, сенсорів, штучного інтелекту, створення інтелектуальних фабрик (наприклад: 3D-друк, інтернет речей (IoT), предиктивна аналітика); хмарні технології, які дозволяють: зберігання та обробка даних на віддалених серверах, використання програмного забезпечення як послуги (SaaS), збільшення масштабованості та доступності бізнес-процесів (наприклад: Google Cloud, Amazon Web Services, Microsoft Azure); цифрова трансформація бізнес-процесів, завдяки якій відбувається оптимізація всіх бізнес-процесів за допомогою цифрових технологій, створення цифрових моделей бізнесу, поліпшення ефективності та конкурентоспроможності (наприклад: CRM-системи, BPM-системи, BI-системи».

Одним з ключових аспектів цифрової трансформації бізнес-процесів є використання хмарних технологій. За даними дослідження компанії Gartner, станом на 2022 рік 90 % опитаних підприємств вже використовують хмарні технології в якості основного інструменту для розвитку своїх бізнес-процесів [15]. Дослідження також показують, що цифрова трансформація може допомогти

підприємствам знизити витрати на розробку та впровадження нових продуктів та послуг. За даними дослідження компанії Deloitte, підприємства, які використовують цифрові технології, можуть знизити витрати на розробку нового продукту або послуги на 30–50 % [14]. Взагалі саме «цифрова трансформація» (англ. Digital Transformation) є більш широким поняттям, яке охоплює глибоке перетворення бізнесу, культури та процесів з використанням цифрових технологій. Цифрова трансформація включає в себе не тільки заміну аналогових процесів на цифрові, але й переосмислення бізнес-моделей, стратегій та взаємодій з клієнтами. Це глибоке переформатування організації, щоб вона могла ефективніше функціонувати в цифровому світі. Цифрова трансформація охоплює весь бізнес, від процесів та інфраструктури до культури та стратегії. Тому, хоча діджиталізація може бути частиною цифрової трансформації, вона фокусується на конкретних аспектах, тоді як цифрова трансформація охоплює глибоке перетворення всієї організації» [16].

Для діджиталізації господарської діяльності можливо виокремити суттєві переваги, а саме: збільшення ефективності: автоматизація рутинних задач, оптимізація бізнес-процесів; зниження витрат: скорочення витрат на папір, друк, поштові відправлення; підвищення якості продукції та послуг: контроль якості на всіх етапах виробництва; покращення взаємодії з клієнтами: персоналізація обслуговування, швидка реакція на запити; вихід на нові ринки: доступ до глобальної аудиторії через інтернет та підвищення конкурентоспроможності: швидка адаптація до змін ринку. Тобто, «цифрова трансформація є ключовим елементом успішної оптимізації бізнес-процесів підприємств. Вона допомагає підприємствам знижувати витрати, покращувати ефективність та якість продукту, забезпечує взаємодію та співпрацю між різними підрозділами та працівниками, а також забезпечує конкурентоспроможність на ринку. Крім того, цифрова трансформація дозволяє підприємствам пристосовуватись до змін ринкового середовища та бізнес-моделей компаній для досягнення кращих результатів» [12, р. 308].

Інструменти цифрового документообігу допомагають бізнес-організаціям отримувати легший та швидший («на вимогу») доступ до необхідної документації. Крім того, ці інструменти забезпечують бізнес-організацію можливістю зберігання великих об'ємів інформації, що після проведення ретельного аналізу можуть у подальшому використовуватись для процесів планування, організації та контролю. Цифрові інструменти накопичення та аналізу інформації, які досить часто є частиною впровадження програм цифрового робочого місця, забезпечують керівників інформацією про діяльність їхньої бізнес-організації. Ця інформація не просто доступна у будь-який час на вимогу для оцінки та аналізу у зручному для них форматі, але й зберігається упродовж бажаного ними періоду часу та може бути ефективно проаналізована. Крім того, подібні інструменти зменшують необхідність втручання керівництва у внутрішні справи підрозділів, оскільки інтерактивні системи контролю продуктивності працівників забезпечують організацію певною автоматизацією діяльності. Такі інструменти надають потужну інформаційну базу для здійснення процесів планування та організаційного проектування [10].

Аналітики компанії-виробника програмного забезпечення Profitbase (Осло, Норвегія) пропонують три етапи переходу бізнесу до цифрової моделі: клаптева автоматизація, пов'язаність сервісів та рішення з урахуванням даних [13]. У залежності від того, наскільки широко у своїй діяльності компанії використовують цифрові технології їх можна класифікувати наступним чином [4, с. 26]:

1. Традиційний (або аналоговий) бізнес. У структурі таких підприємств переважають матеріальні активи. При цьому виникають передумови та оцінюються можливості впровадження цифрових рішень та інструментів, що мають стихійний, фрагментарний характер.

2. Бізнес у режимі online. Такі підприємства активно впровадили цифрові технології. У структурі діяльності такого бізнесу переважають віртуальні канали збуту та комунікацій. Але важлива роль відводиться і фізичним активам (наявні офіси продажу та обслуговування, пункти видачі, склади зберігання запасів тощо).

3. Віртуальний бізнес. Він втілює у собі діяльність підприємств із високим проникненням цифрових досягнень. Такі підприємства не прив'язані до жодного фізичного активу. Дана класифікація представляє собою своєрідну модель цифрової трансформації бізнесу від offline до online-діяльності, в залежності від ступеня залучення digital-технологій та складності інформаційної архітектури підприємств. Зазначимо, що головним недоліком даних підходів до опису процесу цифрової трансформації бізнесу є відсутність чіткої характеристики кожної стадії, відсутні критерії віднесення бізнесу до певної фази цифровізації.

Взагалі в бізнесі можна автоматизувати до 45 % бізнес-процесів, що дозволить зменшити витрати та звільнити працівників від рутинної роботи, і одночасно збільшити доходи на 30 % та більше. Це ілюструють декілька вдалих прикладів. Так, впровадження ERP-системи в компанії «Нова Пошта» призвело до скорочення часу перебування вантажів на складах на 30 %, зменшення термінів доставки замовлень клієнтам на 20 % і зниження витрат на управління складською логістикою на 15 %. Або АТ «Укргазвидобування» впровадило ERP-систему з метою оптимізації бізнес-процесів та підвищення ефективності управління. Внаслідок цього вдалого кроку, прибуток компанії зріс на 60 % в порівнянні з попереднім роком. Після впровадження CRM-системи у компанії «Діамант» (ТМ Козуб), яка є виробником харчових продуктів з понад 3000 співробітниками, взаємодія з клієнтами та процес продажу були оптимізовані. За даними компанії, впровадження CRM призвело до збільшення обсягу продажів на 30 % та зниження витрат на маркетинг на 20 % [9].

На думку економістів «основні ознаки та властивості цифрової трансформації бізнес-процесів компаній – це:

насамперед, зміна філософії управління компанією у відповідності до об'єктивних технологічних змін в економіці;

складний багатовимірний і багатоступінчастий процес, який змінює соціально-економічну парадигму;

зміна структури економіки за рахунок перенесення центру створення доданої вартості в сферу цифрових ресурсів;

широке впровадження технологічних інновацій з використанням гнучких адаптаційних механізмів;

забезпечення відповідності робочих процесів компанії технологіям;

фундаментальні зміни операційної діяльності компанії;

наявність у компанії стратегії, глибокої аналітики, розумних систем і хмарної архітектури. Практика цифрової трансформації компаній різних сфер діяльності показує та дає можливість зазначити, що без урахування вищенаведеного неможливо забезпечення гнучкості та стійкості бізнесу у мінливих умовах сьогодення» [7].

Висновки. Таким чином, тенденціями розвитку форм діджиталізації господарських правовідносин є: удосконалення і розвиток регуляторної бази, що передбачає створення міжнародних стандартів та національного законодавства для регулювання цифрової економіки; посилення захисту персональних даних за допомогою застосування нових технологій для забезпечення конфіденційності даних та розвиток штучного інтелекту, тобто його широке використання для автоматизації бізнес-процесів і прийняття рішень. Цифрові господарські правовідносини є одним з найдинамічніших напрямків сучасного права, а їх об'єктами є новітні інформаційно-цифрові продукти, що вимагає постійного адаптування законодавства та правозастосовчої практики до нових технологічних реалій.

Важливим за територіальною ознакою є виокремлення регіональної діджиталізації, основними складовими чинниками якої є: електронне урядування, тобто впровадження електронних послуг для громадян і бізнесу, створення відкритих даних, розвиток цифрових платформ для взаємодії органів влади з громадськістю; розвиток інфраструктури, завдяки чому відбувається будівництво сучасної телекомунікаційної інфраструктури, забезпечення доступу до інтернету у віддалених населених пунктах та розвиток цифрової економіки, тобто створення сприятливих умов для розвитку ІТ-компаній, підтримка стартапів та стимулювання інновацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Веретюк С. М., Пілінський В. В. Визначення пріоритетних напрямків розвитку цифрової економіки в Україні. *Наукові записки Українського науково-дослідного інституту зв'язку*. 2016. № 2 (42). С. 51-58.
2. Вінник О. М. Цифрова економіка: проблеми комплексного правового забезпечення. *Приватне право і підприємництво*. 2018. Вип. 18. С. 173-178.
3. Галушка З. Вплив діджиталізації на нагромадження соціального капіталу економіки. *International Science Journal of Management, Economics & Finance*. Vol. 3. No. 2. 2024, pp. 1-10.
4. Дергачова Г.М., Колешня Я.О. Цифрова трансформація бізнесу: сутність, ознаки, вимоги та технології. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2020. № 17. С. 17-27.
5. Коваленко О.Ю. Процеси діджиталізації економіки та їх оцінка: регіональний аспект. *Науковий вісник ДонНТУ*. 2020. № 1. С. 60-68.
6. Лігоненко Л.О., Хріпко А.В., Доманський А.О. Зміст та механізм формування стратегії діджиталізації в бізнес-організаціях. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2018. № 22 (62). 2 т. С. 20-24.
7. Трушкіна Н.В., Шкригун Ю.О. Цифрова трансформація бізнес-процесів: зарубіжна практика. URL: <https://easychgate.net/publication/362868468> (дата звернення: 01.09.2024).
8. Україна 2030Е – країна з розвинутою цифровою економікою. Український Інститут Майбутнього. Available at: <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoju.html> (дата звернення: 27 серпня 2024).
9. Цифрова трансформація українського бізнесу. Діджиталізація. URL: <https://digitalization-ai.com/> (дата звернення: 01.09.2024).
10. Шатілова О. В., Шишук Н. О. Цифрові інструменти інноваційного розвитку бізнес-організації. *Проблеми економіки*. 2020. № 4 (46). С. 249-255.
11. Oxford Dictionary of English URL: [http //https://www.malavida.com/ru/soft/oxford-dictionary-ofenglish/#gref](http://https://www.malavida.com/ru/soft/oxford-dictionary-ofenglish/#gref) (дата звернення: 27 серпня 2024).
12. Peterson E. & Fogelberg E. (2020) The role of digital transformation in driving sustainable business value. *Journal of Business Research*, no. 118, pp. 301–309.
13. Profitbase. Turn risk into opportunities. URL: <https://www.profitbase.com> (дата звернення: 27 серпня 2024).
14. The Fourth Industrial Revolution Is Here – Are You Ready? (2021) Available at: <https://www2.deloitte.com/insights/us/en/focus/industry-4-0/overview.html> (accessed 17 April 2023).
15. What is Digital Transformation? (2022) Available at: <https://www.gartner.com/en/search?keywords=digital%20transformation> (accessed 16 April 2024).
16. What Is Digital Transformation? Available at: <https://www.salesforce.com/products/platform/what-is-digital-transformation> (accessed 11 July 2024).

Поліщук Р. М.,

доктор філософії, докторант

Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого

Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад

«Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ПРЕДМЕТ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТОВАРИСТВ З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ ТА ПРАВОВИХ ЗАСАД ЇХ ПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ

Анотація. Дана наукова стаття присвячена проблематиці визначення предмету господарсько-правового регулювання функціонування товариств з обмеженою відповідальністю та правових засад їх платоспроможності. У праці досліджено визначення понять правового регулювання, предмету правового регулювання, системи права неспроможності, складовою частиною якого є інститут неплатоспроможності боржників – юридичних осіб, зокрема, товариств з обмеженою відповідальністю. Автором проаналізовано норми Кодексу України з процедур банкрутства, Господарського кодексу України, Цивільного кодексу України, праці вітчизняних науковців у розрізі досліджуваного предмету. Наголошено на тому, що з прийняттям Кодексу України з процедур банкрутства, мало місце запровадження принципу концентрації усіх спорів, у тому числі майнових, з боржниками – товариствами з обмеженою відповідальністю у межах єдиного відкритого провадження у справах про банкрутство. Охарактеризовано відносини неспроможності через аналіз досліджень вітчизняних авторів, встановлено, що вони мають комплексну публічно-приватну природу, спрямовані на встановлення умов і порядку відновлення платоспроможності товариств з обмеженою відповідальністю або ж визнання їх банкрутами через застосування ліквідаційної процедури з метою справедливого та пропорційного задоволення вимог кредиторів. У статті резюмовано, що предмет господарсько-правового регулювання функціонування товариств з обмеженою відповідальністю та правових засад їх платоспроможності складається з чотирьох елементів: суб'єктів; їхньої поведінки; об'єктів; фактів, які є безпосередніми підставами виникнення чи припинення відповідних правових відносин. Акцентовано увагу на тому, що правовідносини, які складаються між боржниками – товариствами з обмеженою відповідальністю із кредиторами у судових процедурах, відносини щодо арбітражного управління, та у самих процедурах банкрутства відповідних підприємств в цілому, припиняються з підстав зазначених у частині першій статті 90 Кодексу України з процедур, тобто з постановленням ухвали господарським судом про закриття провадження у справах про банкрутство.

Ключові слова: банкрутство, неспроможність, суб'єкт господарювання, господарський суд, розпорядження майном, санація, ліквідація.

Polishchuk R. M. The subject of economic and legal regulation of the functioning of limited liability companies and the legal basis of their solvency

Abstract. This scientific article is devoted to the problems of determining the subject of economic and legal regulation of the functioning of limited liability companies and the legal foundations of their solvency. The work examines the definition of the concepts of legal regulation, the subject of legal regulation, the system of insolvency law, an integral part of which is the institution of insolvency of debtors – legal entities, in particular, limited liability companies. The author analyzed the norms of the Code of Ukraine on bankruptcy procedures, the Commercial Code of Ukraine, the Civil Code of Ukraine, the work of domestic scientists in the context of the subject under study. It is emphasized that with the adoption of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, there was an introduction of the principle of concentration of all disputes, including property, with debtors – limited liability companies within the framework of a single open bankruptcy proceedings. The article characterizes the insolvency relations through the analysis of studies of domestic authors, establishes that they have a complex public-private nature, aimed at establishing the conditions and procedure for restoring the solvency of limited liability companies or declaring them bankrupt through the application of the liquidation procedure in order to fairly and proportionately satisfy the creditors' claims. The article summarizes that the subject of economic and legal regulation of the functioning of limited liability companies and the legal foundations of their solvency

consists of four elements: subjects; their behavior; objects; facts that are the direct grounds for the emergence or termination of relevant legal relations. Attention is focused on the fact that the legal relations that develop between debtors – limited liability companies with creditors in judicial procedures, relations on arbitration management, and in the bankruptcy procedures of the respective enterprises as a whole, are terminated on the grounds specified in part one of Article 90 of the Code of Ukraine on Procedures, that is, with the decision of the economic court to close bankruptcy proceedings.

Key words: *bankruptcy, insolvency, business entity, economic court, disposal of property, rehabilitation, liquidation.*

21 жовтня 2019 року набув чинності Кодекс України з процедур банкрутства, яким було встановлено умови та порядок відновлення платоспроможності боржників, зокрема, товариств з обмеженою відповідальністю або визнання їх банкрутами з метою задоволення вимог кредиторів. Актуальність даної статті полягає у тому, що станом на сьогоднішній день у провадженнях господарських судів України перебуває надзвичайно багато справ про банкрутство товариств з обмеженою відповідальністю, а тому вивчення питання правовідносин, які складаються внаслідок неспроможності даних підприємств, є надзвичайно важливим.

Правове регулювання – це певний процес, обумовлений об'єктивними та суб'єктивними чинниками, такими як рівень зрілості й стійкості суспільних відносин, рівень соціальної культури суспільства, стан економічного розвитку суспільства, загальний рівень правової культури населення тощо [1].

Як зазначає О. Ф. Скакун предмет правового регулювання як сукупність якісно однорідних суспільних відносин, урегульованих правовими нормами. Предмет правового регулювання вказує, на яку сферу (або коло) суспільних відносин спрямований вплив норм права, зокрема їх диспозицій (прав та обов'язків) [2].

Система права банкрутства (неспроможності) – це сукупність його інститутів у взаємозв'язку та певній логічній послідовності. І, як будь-яка система, вона являє собою одночасно і єдність, і внутрішню диференціацію, іншими словами, система права банкрутства (неспроможності), з одного боку, – єдине ціле, а з іншого – сукупність відмінних частин, що утворюють її структуру [3].

Складовою частиною системи права банкрутства (неспроможності) є інститут неплатоспроможності боржників – юридичних осіб,

зокрема, товариств з обмеженою відповідальністю.

До предмета господарсько-правового регулювання функціонування товариств з обмеженою відповідальністю та правових засад їх платоспроможності належать суспільні відносини, що виникають у судових та позасудових процедурах банкрутства щодо відновлення платоспроможності таких боржників або визнання їх банкрутами задля максимального задоволення вимог кредиторів.

Варто наголосити на тому, що з прийняттям 18.10.2018 року Кодексу України з процедур банкрутства, було запровадження принципу концентрації будь-яких майнових спорів з боржниками – товариствами з обмеженою відповідальністю у межах єдиного відкритого провадження у справах про банкрутство з метою судового контролю за діяльністю та виявлення всього майна із включенням його до ліквідаційної маси таких юридичних осіб. Саме даний принцип сприятиме якомога більшому задоволенню вимог кредиторів у разі визнання банкрутами товариств з обмеженою відповідальністю або ж відновлення їх платоспроможності.

Відносини господарсько-правового регулювання функціонування товариств з обмеженою відповідальністю та правових засад їх платоспроможності відносяться до предмета регулювання як банкрутного (права неспроможності), так і господарського права.

Так, відносини, що виникають під час відновлення платоспроможності суб'єктів підприємництва або визнання їх банкрутом, зараховують до організаційно-господарських відносин. Тобто це ті відносини, що складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю [4].

Як зазначає Б. М. Поляков відносини неспроможності – це відносини, які тісно пов'язані з господарськими відносинами, що належать до предмета правового регулювання господарського права; відносини, які виникають у зв'язку з неплатоспроможністю господарюючого суб'єкта як результат його господарської діяльності, спрямовані на застосування судових реабілітаційних заходів з метою відновлення його платоспроможності, а за неможливості на примусову ліквідацію [5].

В. В. Джуль вважає, що право банкрутства має комплексну публічно-приватну природу, оскільки його інструментарій здійснює необхідне врегулювання відносин між неплатоспроможним боржником і його кредиторами як у сфері господарського майнового обороту, так і у сфері наповнення бюджетних фондів і фондів державного соціального страхування [6].

П. Д. Пригуза характеризує правовідносини неспроможності, посилаючись на норми Закону про банкрутство, зокрема на те, що законодавець визначив предмет правового регулювання правовідносин неплатоспроможності у двох напрямках, які прямо вказані в законі, а саме: 1) правовідносини щодо встановлення умов і порядку відновлення платоспроможності суб'єкта підприємницької діяльності – боржника – з метою задоволення (повного або часткового) вимог конкурсних кредиторів; 2) правовідносини щодо встановлення умов і порядку визнання банкрутом суб'єкта підприємницької діяльності – боржника – та застосування ліквідаційної процедури з метою справедливого й пропорційного (повного або часткового) вимог кредиторів [7].

У свою чергу, А. А. Бутирський наголошує на тому, що питання врегулювання відносин неспроможності нормами господарського права зумовлено тим, що процедура банкрутства є результатом здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, внаслідок чого суб'єкт підприємництва не здатний виконати свої грошові зобов'язання перед іншими особами (неспроможність) [8].

Предмет правового регулювання складається з наступних елементів: А) суб'єкти – індивідуальні, колективні; Б) їхню поведінку (дії, діяльність); В) об'єкти – предмети і явища

навколишнього світу, з приводу яких люди вступають у взаємозв'язок; Г) соціальні факти (обставини, випадки), які є безпосередніми підставами виникнення чи припинення відповідних правових відносин [9].

До суб'єктного складу відносин господарсько-правового регулювання функціонування товариств з обмеженою відповідальністю та правових засад їх платоспроможності відносяться боржник, заінтересовані особи стосовно боржника, представник працівників боржника, уповноважена особа засновників (учасників) боржника, арбітражний керуючий (розпорядник майна, керуючий санацією, ліквідатор), кредитори, господарський суд, державний орган з питань банкрутства.

Відповідно до статті 55 Господарського кодексу України суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством. Суб'єктами господарювання є господарські організації – юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України, державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до цього Кодексу, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку. Суб'єкти господарювання – господарські організації, які діють на основі права власності, права господарського відання чи оперативного управління, мають статус юридичної особи, що визначається цивільним законодавством та цим Кодексом. Статтею 62 Господарського процесуального кодексу України встановлено, що підприємство – самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому цим Кодексом та іншими законами [10].

Господарська компетенція виникає з моменту створення суб'єктів господарювання, а її обсяг може змінюватися на основі положень норм різних НПА та з укладанням певних договорів. Компетенція різних суб'єктів господарювання має свої особливості, зокрема різниться за обсягами [11].

О. А. Беляневич вважає, що господарська правосуб'єктність і органів господарського управління, і суб'єктів господарювання визначається через: 1) господарську компетенцію, тобто конкретні права й обов'язки щодо здійснення господарської діяльності та керівництва нею. Такі права й обов'язки є суб'єктивними правами й обов'язками, що існують відповідно до закону, тобто в межах абсолютних (не персоніфікованих) правовідносин; 2) господарську правоздатність, тобто можливість своїми діями набувати права й обов'язки, що відповідають предмету діяльності суб'єкта, не конфліктують із цілями діяльності цього суб'єкта [12].

Ознаками товариств з обмеженою відповідальністю є: 1) обмеження ризику учасників товариства за результати діяльності товариства розміром сплачених вкладів (акцій) та відсутність у них чи обмеженість субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями товариства; 2) основний установчий документ – статут; 3) участь учасників в управлінні справами та розподілі прибутку товариства залежить, як правило, від розміру їх часток у статутному капіталі товариства; 4) управління товариством здійснюється за допомогою його органів, порядок формування та вимоги до яких встановлюються законодавством та установчими документами; 5) обов'язковість майнової та необов'язковість персональної участі в товаристві для його учасників; 6) можливість здійснення контролю над товариством з боку одного учасника, який володіє контрольним пакетом акцій [13].

Варто відзначити, що до 2004 року відносини у сфері діяльності товариств з обмеженою відповідальністю врегульовувалися Законом України «Про господарські товариства», який у 2018 році втратив чинність, у зв'язку з прийняттям Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю».

У 2003 році було прийняті Цивільний кодекс України та Господарський кодекс України, які по різному регулювали порядок створення, реорганізації, ліквідації товариств з обмеженою відповідальністю; встановили відмінності в їх установчих документах, порядку управління у порівнянні з Законом України «Про господарські товариства».

Станом на сьогоднішній день мають місце юридичні колізії, адже відповідні суспільні відносини щодо товариств з обмеженою відповідальністю регулюються по-різному зазначеними вище нормативно-правовими актами, хоча у кінцевому варіанті мають бути застосованими саме положення Цивільного або Господарського кодексу України.

Більш того, норми двох кодексів, які мають однакову юридичну силу, теж мають відмінності в регулюванні суспільних відносин у одній і тій же сфері. У цьому випадку не можна говорити, що норми того чи іншого кодексу є не чинними. З цього приводу виникає ще більше проблем застосування норм права.

Так, відповідно до статті 1 Кодексу України з процедур банкрутства боржник – юридична особа, неспроможна виконати свої грошові зобов'язання, строк виконання яких настав [14].

Відносини господарсько-правового регулювання функціонування товариств з обмеженою відповідальністю та правових засад їх платоспроможності пов'язані передусім із самим боржником у судових та позасудових процедурах банкрутства.

Слід зазначити, що заява про відкриття провадження у справі про банкрутство товариств з обмеженою відповідальністю має подаватися і самими боржниками у разі загрози їх неплатоспроможності із переліком кожного із кредиторів та загальною сумою грошових вимог, як це передбачено частиною четвертою статті 34 Кодексу України з процедур банкрутства.

При цьому, згідно із положеннями частини шостої статті 34 Кодексу України з процедур банкрутства боржник зобов'язаний у місячний строк звернутися до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі у разі, якщо задоволення вимог одного або кількох кредиторів призведе до неможливості

виконання грошових зобов'язань боржника в повному обсязі перед іншими кредиторами (загроза неплатоспроможності), та в інших випадках, передбачених цим Кодексом. Якщо органи управління боржника допустили порушення цих вимог, вони несуть солідарну відповідальність за незадоволення вимог кредиторів. Питання порушення органами управління боржника зазначених вимог підлягає розгляду господарським судом під час здійснення провадження у справі. У разі виявлення такого порушення про це зазначається в ухвалі господарського суду, що є підставою для подальшого звернення кредиторів своїх вимог до зазначених осіб [14].

Дані відносини припиняються тільки у разі ухвалення господарським судом рішення про закриття провадження у справі про банкрутство боржника – товариства з обмеженою відповідальністю.

Відповідно до частини першої статті 90 Кодексу України з процедур банкрутства господарський суд закриває провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) у разі, зокрема, припинення у встановленому законодавством порядку юридичної особи, яка є боржником, про що є відповідний запис в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань; затвердження звіту керуючого санацією в порядку, передбаченому цим Кодексом; затвердження звіту ліквідатора в порядку, передбаченому цим Кодексом; якщо відкрита справа про банкрутство господарських товариств, які відповідають сукупно таким критеріям: є оператором критичної інфраструктури; частки (акції, паї) господарського товариства були примусово відчужені під час дії воєнного стану; державі у статутному капіталі господарського товариства прямо або опосередковано належить більше 50 відсотків часток (акцій, паїв), крім господарських товариств, які ліквідуються за рішенням боржника; в інших випадках, передбачених цим Кодексом [14].

Відносини господарсько-правового регулювання функціонування товариств з обмеженою відповідальністю та правових засад їх платоспроможності тісно поєднуються і з кредиторами таких боржників.

Так, відповідно до статті 1 Кодексу України з процедур банкрутства кредитор – юридична або фізична особа, а також контролюючий орган, уповноважений відповідно до Податкового кодексу України здійснювати заходи щодо забезпечення погашення податкового боргу та недоїмки зі сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування у межах своїх повноважень, та інші державні органи, які мають вимоги щодо грошових зобов'язань до боржника, а також адміністратор за випуском облігацій, який відповідно до Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» діє в інтересах власників облігацій, які мають підтверджені у встановленому порядку документами вимоги щодо грошових зобов'язань до боржника; забезпечені кредитори – кредитори, вимоги яких до боржника або іншої особи забезпечені заставою майна боржника; конкурсні кредитори – кредитори за вимогами до боржника, що виникли до відкриття провадження у справі про банкрутство і виконання яких не забезпечено заставою майна боржника; поточні кредитори – кредитори за вимогами до боржника, що виникли після відкриття провадження у справі про банкрутство. При цьому, неплатоспроможність – неспроможність боржника (іншого, ніж страховик або кредитна спілка) виконати після настання встановленого строку грошові зобов'язання перед кредиторами не інакше, як через застосування процедур, передбачених цим Кодексом, або встановлена Національним банком України неплатоспроможність страховика відповідно до Закону України «Про страхування» чи неплатоспроможність кредитної спілки відповідно до Закону України «Про кредитні спілки». Більш того, банкрутство – визнана господарським судом нездатність боржника, крім страховика або кредитної спілки, відновити свою платоспроможність за допомогою процедури санації та реструктуризації і погасити встановлені у порядку, визначеному цим Кодексом, грошові вимоги кредиторів інакше, ніж через застосування ліквідаційної процедури або процедури погашення боргів боржника, а також віднесення страховика або кредитної спілки відповідно до рішення Національного банку України

до категорії неплатоспроможних відповідно до Закону України «Про страхування» або Закону України «Про кредитні спілки» [14].

Частина перша статті 193 Господарського кодексу України встановлює, що суб'єкти господарювання та інші учасники господарських відносин повинні виконувати господарські зобов'язання належним чином відповідно до закону, інших правових актів, договору, а за відсутності конкретних вимог щодо виконання зобов'язання – відповідно до вимог, що у певних умовах звичайно ставляться і до виконання господарських договорів застосовуються відповідні положення Цивільного кодексу України з урахуванням особливостей, передбачених цим Кодексом. Частиною другої статті 193 Господарського кодексу України визначено, що кожна сторона повинна вжити усіх заходів, необхідних для належного виконання нею зобов'язання, враховуючи інтереси другої сторони та забезпечення загальногосподарського інтересу. Порушення зобов'язань є підставою для застосування господарських санкцій, передбачених цим Кодексом, іншими законами або договором [10].

Частиною третьою статті 34 Кодексу України з процедур банкрутства встановлено, що заява кредитора, крім відомостей, передбачених частиною першою цієї статті, повинна містити відомості про розмір вимог кредитора до боржника із зазначенням окремо розміру неустойки (штрафу, пені), яка підлягає сплаті. Заява кредитора може ґрунтуватися на об'єднаній заборгованості боржника за сукупністю його різних зобов'язань перед цим кредитором. Кредитори мають право об'єднати свої вимоги до боржника і звернутися до суду з однією спільною заявою. Таку заяву підписують усі кредитори, які об'єднали свої вимоги до боржника [14].

Натомість відносини між боржниками – товариствами з обмеженою відповідальністю та кредиторами у судових процедурах не можуть розпочатися у разі постановлення господарським судом ухвали про відмову у відкритті провадження з підстав зазначених у частині 6 статті 39 Кодексу України. Такими підставами є: наявність спору про право між боржниками та кредиторами, який має вирі-

шуватися у позовному провадженні та якщо вимоги кредиторів були повністю погашені до підготовчого засідання.

Дані відносини можуть припинитися з підстав зазначених у пунктах п'ятому, восьмому, десятому, одинадцятому частини першої статті 90 Кодексу України з процедур постановленням ухвали господарським судом про закриття провадження у справі про банкрутство товариства з обмеженою відповідальністю, у разі: відновлення платоспроможності боржника або погашення всіх вимог кредиторів згідно з реєстром вимог кредиторів; якщо до боржника після офіційного оприлюднення оголошення про відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) за його заявою не висунуто вимог; якщо господарським судом не встановлені ознаки неплатоспроможності боржника; укладення мирової угоди між боржником та кредиторами відповідно до статті 192 Господарського процесуального кодексу України [14].

Варто відзначити, що процедура банкрутства товариств з обмеженою відповідальністю пов'язана із призначенням господарським судом арбітражного керуючого (керуючого санацією, розпорядника майна, ліквідатора), який є ключовою фігурою у таких справах і наділений правами та обов'язками передбаченими статтею 12 Кодексу України з процедур банкрутства. При цьому, протягом усіх судових процедур арбітражне управління не пов'язане тільки з однією особою арбітражного керуючого, а усунення старої та призначення нової кандидатури такого учасника справи не свідчить про припинення такого управління, яке може завершитися виключно у разі закриття провадження у справі про банкрутство згідно із положеннями статті 90 Кодексу України з процедур банкрутства.

Об'єкт правового регулювання визначає зміст правовідносин, що спрямовані на здійснення заходів щодо відновлення платоспроможності (санації) боржника або заходів з ліквідації майна і справ банкрута та припинення його як суб'єкта права [7].

Об'єктом господарсько-правового регулювання досліджуваного інституту є діяльність товариств з обмеженою відповідальністю –

боржників в судових (розпорядження майном, санація, ліквідація) та позасудових процедурах банкрутства; організаційно-майнові відносини, що складаються стосовно умов та порядку відновлення їх платоспроможності або визнання їх банкрутами з метою задоволення вимог кредиторів та контролю за їх функціонуванням.

Межі правового регулювання – рубежі владно-вольового впливу громадянського суспільства (народу) й держави (її органів) на суспільні відносини. За допомогою меж визначаються предмети та окреслюються сфери правового регулювання [2].

Як зазначає Б. М. Поляков, відносини неспроможності поділяються на майнові й організаційні. Майнові поділяються на основні, забезпечувальні, реабілітаційні та ліквідаційні. Організаційні поділяються на самоуправлінські, контролюючі й процедурні [5].

Підставою виникнення відносин господарсько-правового регулювання функціонування товариств з обмеженою відповідальністю та правових засад їх платоспроможності є судовий акт господарського суду про відкриття провадження у справі про банкрутство за заявою самого боржника або кредитора (кредиторів), як це передбачено статтею 39 Кодексу України з процедур банкрутства.

Відповідно до частини восьмої статті 39 Кодексу України з процедур банкрутства в ухвалі про відкриття провадження у справі про банкрутство зазначається про, зокрема: визнання вимог кредитора та їх розмір; введення мораторію на задоволення вимог кредиторів; введення процедури розпорядження майном; призначення розпорядника майна, встановлення розміру його винагороди та джерела її сплати; вжиття заходів щодо забезпечення вимог кредиторів шляхом заборони боржнику та власнику майна (органу, уповноваженому управляти майном) боржника приймати рішення щодо ліквідації, реорганізації боржника, а також відчужувати основні засоби та предмети застави; строк проведення розпорядником майна інвентаризації майна боржника, який не може перевищувати двох місяців, а в разі значного обсягу майна – трьох місяців після дати проведення підготовчого засідання суду; тощо [14].

Висновки. Складовою частиною системи права банкрутства (неспроможності) є інститут неплатоспроможності боржників – юридичних осіб, зокрема, товариств з обмеженою відповідальністю.

До предмета господарсько-правового регулювання функціонування товариств з обмеженою відповідальністю та правових засад їх платоспроможності належать суспільні відносини, що виникають у судових та позасудових процедурах банкрутства щодо відновлення платоспроможності таких боржників або визнання їх банкрутами задля максимального задоволення вимог кредиторів. Дані відносини відносяться до предмета регулювання як банкрутного (права неспроможності), так і господарського права.

До суб'єктного складу відносин господарсько-правового регулювання функціонування товариств з обмеженою відповідальністю та правових засад їх платоспроможності відносяться боржник, заінтересовані особи стосовно боржника, представник працівників боржника, уповноважена особа засновників (учасників) боржника, арбітражний керуючий (розпорядник майна, керуючий санацією, ліквідатор), кредитори, господарський суд, державний орган з питань банкрутства. Проте насамперед вони пов'язані передусім із самим боржником у судових та позасудових процедурах банкрутства.

Заява про відкриття провадження у справі про банкрутство товариств з обмеженою відповідальністю має подаватися і самими боржниками у разі загрози їх неплатоспроможності із переліком кожного із кредиторів та загальною сумою грошових вимог. Дані правові відносини тісно поєднуються і з кредиторами таких боржників. Припиняються ж вони тільки у разі ухвалення господарським судом рішення про закриття провадження у справі про банкрутство боржника – товариства з обмеженою відповідальністю. Варто відзначити, що вони не можуть розпочатися у разі постановлення господарським судом ухвали про відмову у відкритті провадження з підстав зазначених у частині 6 статті 39 Кодексу України.

Об'єктом господарсько-правового регулювання досліджуваного інституту є діяльність товариств з обмеженою відповідальністю –

боржників в судових (розпорядження майном, санація, ліквідація) та позасудових процедурах банкрутства; організаційно-майнові відносини, що складаються стосовно умов та порядку відновлення їх платоспроможності або визнання їх банкрутами з метою задоволення вимог кредиторів та контролю за їх функціонуванням.

Підставою виникнення відносин господарсько-правового регулювання функціонування товариств з обмеженою відповідальністю та правових засад їх платоспроможності є судовий акт господарського суду про відкриття провадження у справі про банкрутство за заявою самого боржника або кредитора (кредиторів).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
2. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. 4-те вид., доп. і перероб. Київ: Алерта, 2013. 524 с.
3. Радзивілюк В.В. Запобігання банкрутству (неплатоспроможності): господарсько-правовий аспект: монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. 532 с.
4. Подцерковний О.П., Квасніцька О.О., Смітюх А.В. Господарське право: підручник. 2-ге вид., доп. і перероб. Харків: Одиссей, 2012. 640 с.
5. Поляков Б.М. Право неспроможності (банкрутства) в Україні: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Ін Юре, 2011. 560 с.
6. Джуль В.В. Теоретико-прикладні проблеми реформування законодавства України про банкрутство. URL: <https://mydisser.com/en/avtoref/view/16495.html> (дата звернення: 27.09.2024).
7. Пригуза П.Д. Проблеми предмету регулювання відносин неспроможності та банкрутства в Україні. URL: <https://ks.arbitr.gov.ua/sud5024/8/8/726> (дата звернення: 27.09.2024).
8. Бутирський А.А. Заходи щодо відновлення платоспроможності боржника як шлях подолання банкрутства: монографія. Чернівці: Книги-XXI, 2008. 180 с.
9. Цвік М.В., Ткаченко В.Д., Петришин О.В. Загальна теорія держави і права. URL: <http://radnuk.info/pidrychnuku/teoriua-prava/38-tsvik/198-2009-11-09-19-54-54.html> (дата звернення: 27.09.2024).
10. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#n2261> (дата звернення: 16.09.2024).
11. Деревянко Б.В. Послуги у сфері освіти: правове регулювання: монографія / Б. В. Деревянко; МВС України, Донецький юридичний інститут. Донецьк: Видавничий дім «Кальміус», 2013. С. 187.
12. Беяневич О.А. Теоретичні проблеми господарського договірної права: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право» / О. А. Беяневич. К., 2006. 506 с.
13. Господарське право : навч. посібник / укл. А.А. Бутирський. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 144 с.
14. Кодекс України з процедур банкрутства від 18.10.2018 р. № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19> (дата звернення: 27.09.2024).

Савченко Є. Ю.,

аспірант кафедри приватного права
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ЦИФРОВІ РЕЧІ, ЦИФРОВІ АКТИВИ, ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ ТА ЦИФРОВІ ТОКЕНИ: РОЗМЕЖУВАТИ НЕ МОЖНА КОНСОЛІДУВАТИ

Анотація. Автором розглянуто питання співвідношення понять та сутності цифрових речей, цифрових активів, віртуальних активів та цифрових токенів через призму їх економічної та правової природи, положень актів нормативного характеру України та Європейського Союзу, міжнародних та європейських організацій, а також позицій вітчизняних вчених-правників.

В цілому з'ясовано, що вітчизняні правники-науковці, законодавці та практики не мають однозначної відповіді на порушене в даній праці питання. Це зумовлено різноманітними факторами, в тому числі, унікальністю та комплексністю приватно-правової природи віртуальних активів в юридичному контексті, яка відносно донедавна була невідома вітчизняній правовій науці.

У статті окреслено проблематику, яка полягає у відсутності законодавчих розмежувань дефініцій та природи цифрових речей, цифрових активів, віртуальних активів та цифрових токенів, а також комплексних цивільно-правових досліджень відносно зазначеної проблематики. На думку автора, така нормативно-правова прогалина разом з недостатнім станом наукової розробки, в результаті спричиняє правову невизначеність в аспекті розуміння природи відповідних цифрових інструментів та, як наслідок, може мати негативний вплив на можливі способи їх використання учасниками цивільних правовідносин та захисту останніми свої прав.

На основі проведеного аналізу дефініцій та природи цифрових речей, цифрових активів, віртуальних активів та цифрових токенів, у статті доведено, що вказані об'єкти мають спільні риси такі як існування в цифровому середовищі та наявність економічної цінності, вимірюваної в грошовому еквіваленті. Проте, цифрові речі та цифрові активи не можуть ототожнюватись виходячи з їх сутності, а також родових та видових характеристик, з віртуальними активами та цифровими токенами. Варто зазначити, що цифрові речі та цифрові активи є тотожними категоріями за своєю сутністю, але їх можна розрізнити за природою походження: цифрові речі є юридичною категорією, яка описує дану сутність з точки зору об'єкта цивільних прав, тоді як цифрові активи мають переважно економічну природу і характеризуються, зокрема, як одиниці бухгалтерського обліку. Цифрові речі та цифрові активи, у свою чергу, є родовими категоріями по відношенню до віртуальних активів, які виступають видовою категорією в даному контексті. Аналогічно, цифрові токени можна розглядати як видову категорію віртуальних активів, які є родовою категорією у наведеному співвідношенні.

Ключові слова: цифрова річ, цифровий актив, віртуальний актив, криптоактив, цифровий токен, віртуальна валюта, криптовалюта, правовий режим віртуальних активів.

Savchenko Ye. Yu. Digital objects, digital assets, virtual assets, and digital tokens: to differentiate or consolidate

Abstract. The author examines the relationship between the concepts and essence of digital things, digital assets, virtual assets, and digital tokens through the lens of their economic and legal nature, as well as the provisions of normative acts of Ukraine and the European Union, international and European organizations, and the positions of domestic legal scholars.

Overall, it has been determined that domestic legal scholars, legislators, and practitioners do not have a definitive answer to the issue raised in this work. This ambiguity is due to various factors, including the uniqueness and complexity of the private-law nature of virtual assets in a legal context, which has been relatively unknown to domestic legal science until recently.

The article outlines the problems associated with the lack of legislative distinctions between the definitions and nature of digital things, digital assets, virtual assets, and digital tokens, as well as the absence of comprehensive civil-law research on this issue. According to the author, this normative-legal gap, along with the insufficient level of scientific development, results in legal uncertainty in understanding the nature of these digital instruments, which, in turn, negatively affects the potential methods of their use by participants in civil legal relations and the protection of their rights.

Based on the analysis of the definitions and nature of digital things, digital assets, virtual assets, and digital tokens, the article demonstrates that these objects share common features, such as existence in a digital environment and the presence of economic value measured in monetary terms. However, digital things and digital assets cannot be equated with virtual assets and digital tokens due to their essence and the differences in their generic and specific characteristics. It is worth noting that digital things and digital assets are similar categories in essence, but they can be distinguished by their origin: digital things are a legal category describing this essence from the perspective of civil law objects, whereas digital assets primarily have an economic nature and are characterized, in particular, as units of accounting. Digital things and digital assets, in turn, are generic categories concerning virtual assets, which act as a specific category in this context. Similarly, digital tokens can be regarded as a specific category of virtual assets, which are a generic category in this relationship.

Keywords: *digital item, digital asset, virtual asset, crypto-asset, digital token, virtual currency, cryptocurrency, legal framework of virtual assets.*

Вступ. Цифрові технології стали невід'ємною частиною нашої життєдіяльності завдяки їх глобальній інтеграції у суспільні відносини.

Постійний розвиток цифрових технологій спричинив появу нових інструментів – віртуальних активів, які стали одним з найпоширеніших цифрових об'єктів, що використовуються в приватно-правовому обороті. Попри поширеність віртуальних активів в економічних відносинах, питання їх сутності в юридичному контексті часто залишається незрозумілим як для самих суб'єктів правовідносин, так і для державних інституцій. Насамперед це пов'язано з універсальністю та новизною феномену віртуальних активів, що призводить до відсутності усталеної практики використання уніфікованого понятійного апарату в цивільно-правовому обороті, а також до браку або недосконалості законодавчої бази щодо регулювання ринку віртуальних активів, що ускладнює розуміння юридичної природи даного інструменту.

Варто констатувати, що станом на сьогодні в приватно-правовому обороті, діловій практиці, звітах міжнародних та європейських організацій, а також в науковій доктрині використовується безліч термінів для позначення віртуальних активів або їх різновидів: криптоактиви, цифрові активи, віртуальні валюти, цифрові валюти, криптовалюти, токени – це далеко не виключний перелік вживаних дефініцій. Водночас слід зазначити, що українські науковці глибоко дослідили питання співвідношення понять та сутностей «віртуальні активи», «криптоактиви» та «криптовалюти», дійшовши здебільшого висновку, що «віртуальні активи» та «криптоактиви» є тотожними категоріями, в той час як «криптовалюти»

є одним з їх різновидів¹. Натомість, питання співвідношення сутностей «цифрові речі», «цифрові активи», «віртуальні активи» та «цифрові токени», залишилось недостатньо дослідженим серед вітчизняних науковців-правників, що разом з відсутністю чинних законодавчих актів, які встановлюють особливості правового режиму віртуальних активів, створює плутанину для дослідників, учасників цивільних відносин та державних інституцій, які часто ототожнюють усі або більшість із зазначених понять, тим самим уподібнюючи їхню сутність.

Невизначеність аспекту термінологічного апарату та відмінностей природи зазначених вище цифрових явищ, може спричинити суттєві проблеми як в науковій, так і в законодавчій та практичній сферах, що, в свою чергу, може мати негативний вплив на використання відповідних об'єктів в приватно-правовому обігу, що підкреслює особливу **актуальність** даного дослідження.

З огляду на зазначене, автором розглянуто питання співвідношення понять та сутності цифрових речей, цифрових активів, віртуальних активів та цифрових токенів, через призму їх економічної та технологічної природи, дефініцій, які використовуються європейськими та міжнародними організаціями, науковцями, а також через призму положень нормативних актів у сфері регулювання віртуальних активів. Це дозволяє провести всебічне дослідження, враховуючи як цивілістичний аспект, так і економічний аналіз права. Слід зазначити, що при написанні статті використано як загальнона-

¹ Автор підтримує запропонований підхід та використовує терміни «віртуальні активи» та «криптоактиви» як синоніми по тексту даної статті.

укові, так і спеціальнонаукові **методи дослідження**.

В цілому з'ясовано, що вітчизняні правники-науковці, законодавці та практики не мають однозначної відповіді на порушене в даній праці питання. Це зумовлено різноманітними факторами, в тому числі, унікальністю та комплексністю приватно-правової природи віртуальних активів в юридичному контексті, яка відносно донедавна була невідома вітчизняній правовій науці.

При цьому слід зауважити, що, зокрема, Р.А. Майданик, Дмитрик О.О., Логойда В.М., Некіт К.Г., Кудь О.О. та Самсін Р.І., вивчали різноманітні наукові та практичні аспекти, що стосуються понять та правового статусу віртуальних активів, цифрових речей, токенизованих активів та токенів, переважно в аспекті аналізу праць вітчизняних вчених, практик та підходів окремих іноземних юрисдикцій, законопроектів, зареєстрованих Верховною Радою України до 2022 року, законодавства або рекомендацій у сфері запобігання та протидії відмиванню доходів або ж через призму Закону України «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 № 2074-IX (надалі – Закон № 2074-IX) [1].

Разом з тим, автором не було виявлено праць науковців, які комплексно досліджували питання співвідношення наступних понять та сутностей: «цифрові речі», «цифрові активи», «віртуальні активи», та «цифрові токени», в контексті, зокрема, звітів міжнародних та європейських організацій, які, в тому числі, зосереджують увагу на тлумаченні походження та природи зазначених цифрових інструментів, положення Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав» від 10.08.2023 № 3320-IX [2] та Регламенту (ЄС) 2023/1114 Європейського Парламенту та Ради від 31 травня 2023 року про ринки криптоактивів (надалі – Регламент (ЄС) 2023/1114)) [3]. Відтак, дане дослідження можна вважати, без будь-яких перебільшень, унікальним.

В результаті, правовий контекст дослідження характеризується недостатнім станом нормативної та **наукової розробки**. В нормативному контексті це виражено відсут-

ністю дефініцій та положень, що визначають особливості існування або обігу «цифрових активів» та «цифрових токенів», а в контексті наукової розробки – відсутністю аналогічних досліджень у вигляді дисертаційного характеру та наукових статей.

У статті окреслено **проблематику**, яка полягає у відсутності законодавчих розмежувань дефініцій та природи цифрових речей, цифрових активів, віртуальних активів та цифрових токенів, а також комплексних цивільно-правових досліджень відносно зазначеної проблематики. На думку автора, така нормативно-правова прогалина разом з недостатнім станом наукової розробки, в результаті спричиняє правову невизначеність в аспекті розуміння природи відповідних цифрових інструментів та, як наслідок, негативно впливає на можливі способи їх використання учасниками цивільних правовідносин та захисту останніми свої прав.

Автор пропонує практичні шляхи вирішення окресленої проблематики, що вказує на наявність не лише теоретичних, а й практичних **результатів дослідження**. Теоретичний аспект полягає у формуванні розуміння того, як розмежувати сутність цифрових речей, цифрових активів, віртуальних активів та цифрових токенів. Варто зауважити, що результати можуть бути використані в правотворчій діяльності при розробці нових норм права, що встановлюють особливості правового режиму віртуальних активів, а також під час формування правозастосовчої практики органами судової влади, що обумовлює практичний аспект дослідження.

Мета статті полягає в тому, щоб надати вичерпну відповідь на назріле питання щодо співвідношення понять та сутності цифрових речей, цифрових активів, віртуальних активів та цифрових токенів, тим самим забезпечивши правову ясність у регулюванні цивільно-правового обігу відповідних цифрових інструментів.

Виклад основного тексту. Досягнення ринкової капіталізації віртуальних активів позначки 1,5 мільярда доларів США в кінці травня 2013 року [6] значно підвищило інтерес до криптовалют з боку громадян, підприємців та державних органів. Зрос-

тання попиту сприяло подальшому розвитку криптоіндустрії, що, зокрема, призвело до ширшого залучення користувачів віртуальних активів. Свого піку ринкова капіталізація віртуальних активів, яка досягла приблизно 3 трильйони доларів США, сягнула в листопаді 2021 року, перед початком спаду на початку 2022 року [7], коли капіталізація опустилась на рівень приблизно 1 трильйона доларів США. У 2023 році капіталізація відновила зростання і наразі становить приблизно 2,19 трильйони доларів США [8].

Стрімкий розвиток технологій та крипто-ринку призвів не лише до значного зростання ринкової капіталізації, але й стимулював появу нових віртуальних активів та їх різновидів. Варто зазначити, що кількість віртуальних активів на ринку збільшувалася надзвичайно швидкими темпами – з менш ніж 70 у 2013 році до понад 1 000 у 2017 році та більш ніж 10 000 у 2022 році [9].

В таких умовах ринок віртуальних активів не міг залишатись поза увагою державних інституцій, європейських та міжнародних організацій, які неодноразово намагалися розтлумачити понятійний апарат, пов'язаний з існуванням та обігом віртуальних активів, сформулювати їх базові характеристики, а також врегулювати правовий статус віртуальних активів.

Не виключенням стала і Україна, де з 2014 і по сьогодні державні органи та законотворці неодноразово намагались розкрити сутність віртуальних активів або їх окремих категорій та надати відповідним цифровим інструментам належні дефініції. Важливим етапом на даному шляху стала публікація Закону № 2074-IX в офіційних виданнях у березні 2022 року. Відповідно до пункту 1) частини першої статті 1 Закону № 2074-IX [1], віртуальним активом є нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав. При цьому, Закон № 2074-IX визначає правовий режим вірту-

альних активів та поділяє їх на дві категорії: незабезпечені віртуальні активи, які не посвідчують майнових прав та забезпечені віртуальні активи, які посвідчують майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав (частина друга та третя статті 4). Серед забезпечених віртуальних активів згаданий Закон виділяє фінансові віртуальні активи, які можуть бути забезпеченими валютними цінностями або цінними паперами чи деривативними фінансовими інструментами (частина шоста статті 4). Під забезпеченням віртуального активу розуміється посвідчення ним майнових прав, зокрема прав вимоги на інші об'єкти цивільних прав. Забезпечення віртуальних активів не є забезпеченням виконання зобов'язання. Під посвідченням майнових прав розуміється підтвердження права власника забезпеченого віртуального активу вимагати об'єкт забезпечення. Об'єктом забезпечення віртуального активу є інший об'єкт цивільних прав, права вимоги на який посвідчує такий віртуальний актив. Об'єкт забезпечення віртуального активу визначається правочинном, згідно з яким такий віртуальний актив створено. Майнові права, зокрема права вимоги, на об'єкт забезпечення віртуального активу передаються набувачу такого віртуального активу (частина четверта та п'ята статті 4 Закону № 2074-IX).

Варто зазначити, що при визначенні поняття віртуальних активів та їх правового статусу, Закон № 2074-IX не оперує термінами «цифрові активи» або «цифрові токени», при цьому надаючи доволі детальну дефініцію терміну віртуальні активи та характеристику їх правового статусу. У цьому контексті цікавою є думка Логойди В.М., який досліджував цивільно-правову природу криптовалют, згідно з якою забезпечені та незабезпечені віртуальні активи в розумінні згаданого закону слід прирівнювати до криптовалют та криптовалют відповідно, зважаючи, зокрема, на те, що частина токенів посвідчує майнові права на певні фізичні або цифрові активи [10].

На відміну від Закону № 2074-IX, Регламент (ЄС) 2023/1114, що є першим в світі комплексним нормативно-правовим актом,

що регулює ринок віртуальних активів, визначає криптоактив як цифрове представлення вартості або права, яке можна передавати та зберігати в електронному вигляді за допомогою технології розподіленого реєстру або подібної технології (пункт 5 частини першої статті 1). При цьому, Регламент класифікує криптоактиви на три типи: (i) криптоактиви, які прагнуть стабілізувати свою вартість шляхом прив'язки до однієї офіційної валюти та визначені в Регламенті як «токени електронних грошей», (ii) «токени з прив'язкою до активів», які прагнуть стабілізувати свою вартість шляхом прив'язки до іншої вартості або права, або їх комбінації, включаючи одну або кілька офіційних валют, (iii) криптоактиви, які не є вищепереліченими токенами, і охоплюють широкий спектр криптоактивів, включаючи утилітарні токени, що призначені лише для надання доступу до товару чи послуги, що надаються його емітентом. До криптоактивів також віднесено унікальні та невзаємозамінні токени (NFT), включаючи цифрове мистецтво та колекційні предмети, а також криптоактиви, що представляють послуги або фізичні активи, які є унікальними та невзаємозамінними, хоча вони й виключені з сфери дії зазначеного Регламенту.

Слід зазначити, що відповідно до положень Регламенту (ЄС) 2023/1114, емітент здійснює емісію токенів електронних грошей за номінальною вартістю, на суму, що дорівнює сумі фактично отриманих ним грошових коштів, тобто в пропорції 1:1. В свою чергу, емітент токенів з прив'язкою до активів створює та підтримує резерв активів, до яких прив'язаний відповідний токен. При цьому, сукупна вартість такого резерву має бути щонайменше рівною сукупній вартості прав вимоги власників токенів з прив'язкою до активів, що перебувають в обороті, до емітента.

Важливо зауважити, що за запитом власника токена електронних грошей, емітент цього токена приймає на себе зобов'язання у будь-який час і за номінальною вартістю викупити токен електронних грошей, виплативши власнику токена електронних грошей його грошову вартість у коштах, відмінних від електронних грошей (частина 4 статті 49

Регламенту (ЄС) 2023/1114). При цьому емітент токена з прив'язкою до активів зобов'язаний здійснити погашення відповідного токена на вимогу його власника, що може бути пред'явлена в будь-який момент, шляхом сплати грошових коштів, які не є електронними грошима, за ринковою вартістю такого токена або шляхом передачі активів, до вартості яких прив'язані відповідні токени (частина 2 статті 39 Регламенту (ЄС) 2023/1114).

Регуляторні положення Регламенту (ЄС) 2023/1114 побудовані на принципі технологічної нейтральності, а тому криптоактиви, що підпадають під існуючі законодавчі акти Європейського Союзу щодо фінансових послуг, залишаються регульованими в рамках існуючого регуляторного середовища, незалежно від технології, яка використовується для їх випуску або передачі, а не в рамках згаданого Регламенту. Відповідно, Регламент (ЄС) 2023/1114 прямо виключає зі своєї сфери застосування криптоактиви, які кваліфікуються як (i) фінансові інструменти, (ii) депозити, включаючи структуровані депозити, (iii) грошові кошти, за винятком випадків, коли вони кваліфікуються як токени електронних грошей, (iv) сек'юритизаційні позиції, (v) договори страхування життя чи інших видів страхування, (vi) пенсійні продукти чи схеми та схеми соціального захисту.

Що стосується використання терміну та концепції «цифрового активу», то Регламент (ЄС) 2023/1114 містить лише дві згадки з цього приводу, які стосуються виключень певних криптоактивів із сфери застосування зазначеної регуляції. Так, цифрові активи, випущені центральними банками, що виконують функції монетарних органів, включаючи гроші центрального банку в цифровій формі, або криптоактиви, випущені іншими державними органами, включаючи центральні, регіональні та місцеві адміністрації, не повинні підпадати під дію Регламенту (ЄС) 2023/1114. Це ж стосується і цифрових активів, що приймаються лише емітентом або оферентом і які технічно неможливо передати безпосередньо іншим власникам (схеми лояльності, де бали лояльності можна обміняти на вигоди лише в емітента або оферента цих балів).

Керуючись зазначеними положеннями Регламенту (ЄС) 2023/1114, можна констатувати існування поняття та сутності криптоактиву, що є всеохоплюючою категорією, яка, в свою чергу, включає в себе токени електронних грошей, токени з прив'язкою до активів, утилітарні токени, а також всі будь-які інші криптоактиви, що можуть бути передані іншим власникам відповідно до їх призначення та технічних характеристик. Крім того, Регламент визнає криптоактивами так звані «оцифровані» за допомогою технології розподіленого реєстру (іншої подібної технології) інструменти фінансових ринків, в тому числі, фінансові інструменти, депозити та грошові кошти, які не кваліфікуються як токен електронних грошей, проте виключає їх зі сфери свого регулювання.

Що стосується цифрових активів, то Регламент (ЄС) 2023/1114 не надає дефініцію даному терміну, використовуючи його в тексті преамбули. Разом з тим, користуючись методами індукції та дедукції, а також формально-юридичним методом дослідження, можна прийти до висновку, що законодавець використовує сутність «цифрового активу» в якості категорії, яка охоплює (i) криптоактиви (включаючи криптоактиви, які кваліфікуються як інструменти фінансових ринків), (ii) цифрові інструменти, що не можуть бути передані іншим власникам відповідно до природи їх існування, а також (iii) криптоактиви, що представляють цифрове мистецтво, послуги або фізичні активи, які є унікальними та невзаємозамінними, (iv) цифрові інструменти, випущені центральними банками в межах своїх монетарних функцій, (v) цифрові гроші, емітовані центральними банками та (vi) криптоактиви, емітовані державними органами.

Протилежної думки притримується Дмитрик О.О., яка приходить до висновку, що зазвичай віртуальний актив не має прямого відображення реальної вартості, або безпосередньої фінансової цінності в реальному світі. Авторка вважає, що головна відмінність віртуальних активів та цифрових активів полягає в тому, що цифрові активи мають реальну фінансову вартість і можуть бути обмінювані на реальні гроші або інші активи,

тоді як віртуальні активи, як правило, відображають об'єкти у віртуальному світі і можуть бути обмінювані в межах цього світу. Поряд із цим вартість і власність віртуальних активів є більш складнішою і, в багатьох випадках, вони визначені і обмежені правилами гри, власником децентралізованої платформи, обмінними платформами [11, с. 251]. На переконання Кудя О.О., цифровий актив є одним із видів токенизованого активу як поліфункціональний інструмент фіксації, обліку та управління майновими правами на активи, але який водночас надає значно більше можливостей його користувачеві внаслідок передачі частинами, можливості бути похідним інструментом, новим засобом управління правами та інших його властивостей. При цьому, Кудя О.О. визначає токенизований актив як вид віртуального активу, що існує виключно в системі обліку цифрових даних на базі технології розподіленого реєстру у вигляді запису з ідентифікатором інформації, що є похідною від первинного активу, а цифровий актив як інформаційний ресурс, похідний від права на цінність і такий, що обертається в розподіленому реєстрі у вигляді унікального ідентифікатора [12, с. 38].

В контексті глибинного аналізу природи та дефініції віртуальних активів, цифрових активів та цифрових токенів, особливої уваги заслуговує дослідження позицій міжнародних та європейських організацій з порушеного питання. Так, відповідно до звіту Банку міжнародних розрахунків (BIS Papers No 138), криптоактиви визначаються в якості виду цифрового активу приватного сектора, який виражається в основному за допомогою криптографії та технології розподіленого реєстру або подібної технології. Цифровим активом є цифровий інструмент, який не включає цифрові представлення фіатних валют, та випускається або представляється за допомогою технології розподіленого реєстру або подібної технології. Цифровий актив називається монетою або токеном. При цьому, токенизація – це процес створення цифрового представлення (токена) активу та розміщення його на розподіленому реєстрі. Інформація, збережена в токенизованій формі, може включати тип активу, деталі власності, оцінку,

правову основу, опціональність та вимоги до розрахунків, а також інші елементи, що забезпечують значні можливості налаштування для вибору емітентом та власником [7, с. 40–41]. Керуючись звітом Ради з фінансової стабільності, криптоактивом є вид цифрового активу приватного сектора, який в основному залежить від криптографії та технології розподіленого реєстру або подібної технології. В свою чергу цифровим активом є цифровий інструмент, що випускається або представлений за допомогою технології розподіленого реєстру або подібної технології та не включає цифрові представлення фіатних валют. Цифровим токеном вважається будь-яке цифрове представлення інтересу, яке може мати вартість, право на отримання вигоди або виконання певних функцій, або може не мати визначеного призначення чи використання. При цьому в звіті до цифрових токенів віднесено, зокрема, (i) цифрові засоби обміну, які не забезпечуються емітентом (наприклад, біткоїн), (ii) токени цінних паперів, (iii) токени, забезпечені активами, що представляють право власності на майно, (iv) так звані утилітарні токени, які використовуються для отримання доступу до товарів або послуг на певній цифровій платформі, або (v) невзаємозамінні токени, що використовуються як колекційні предмети чи інвестиційні інструменти [13, с. 3, 25]. Згідно звіту Робочої групи Європейської ради з системних ризиків (ESRB) з криптоактивів та децентралізованих фінансів, криптоактивом є вид цифрового активу приватного сектора, який в основному залежить від криптографії та технології розподіленого реєстру або подібної технології. Він може бути переданий і зберігається електронним шляхом. Разом з тим, цифровим активом визнається цифровий інструмент, що випускається або представлений за допомогою технології розподіленого реєстру або подібної технології. Це не включає цифрові представлення фіатних валют [14, с. 68].

В свою чергу, Європейське банківське управління (EBA) в тексті свого звіту із рекомендаціями для Європейської комісії щодо криптоактивів зазначає, що базова таксономія криптоактивів включає три основні категорії криптоактивів: платіжні/обмінні/валютні

токени, інвестиційні токени та утилітарні токени [15, с. 7].

Варто зазначити, що доволі ґрунтовний аналіз природи токенів здійснено у Робочих документах Міжнародного валютного фонду. Так, у вказаному документі зазначено, що в контексті цифрових технологій термін «токен» є метафорою того, чим токени є у фізичному світі, тобто об'єктами, які або представляють цінність (наприклад, токени казино), або надають доступ до іншого об'єкта (наприклад, жетони для гардеробу) чи до послуги (наприклад, старі телефонні жетони, які дозволяли користувачам здійснювати дзвінки з публічних телефонів). Через відсутність фізичної реальності токени просто представлені числом у реєстрі, яке символізує цінність. В свою чергу, правовий аналіз токенів може базуватися на таксономії токенів, яка розрізняє різні «рівні». Першою відмінністю в таксономії є розмежування між нативними токенами та іншими. Нативні токени регулюються протоколом DLT, існують виключно в блокчейні, не включають будь-яких прав та не мають зв'язків із будь-якою іншою реальністю поза їхнім віртуальним середовищем. Інші токени пов'язані з активами або послугами через смарт-контракти. Смарт-контракти визначають права, які мають власники токенів. Додатково можна розрізнити токени, що стосуються послуг і активів, які існують лише у віртуальному середовищі, та токени, що надають права на послуги й активи, які існують в матеріальному світі [15, с. 7, 25].

З технологічної точки зору токен є лише кодом, фрагментом інформації, що зберігається в електронному вигляді. По суті, токен – це просто значення, яке внесено до бази даних (DLT). В юридичному контексті токени можуть бути класифіковані як цифрові активи, частина більш широкої категорії нематеріальних активів. Токени є цифровими активами. Цифрові активи – це нематеріальні активи, які створюються, торгуються та зберігаються в цифровому форматі. Поняття цифрових активів є надто широким і може включати будь-яку інформацію, що зберігається в електронному вигляді, таку як програмне забезпечення та інші форми інтелектуальної власності. У свою чергу, цифрові

активи належать до класу нематеріальних активів. Класифікація токена як активу має наслідки: це означає, що токени можуть бути об'єктом права власності. У деяких правових системах може виникати невизначеність щодо класифікації нематеріальних об'єктів як активів або прав. Однак це питання не повинно виникати в контексті токенів: токени, а не права, є передусім цифровими об'єктами, частиною бази даних та програмного забезпечення. Таким чином, токени є нематеріальними об'єктами, а не правами. Отже, токени можуть бути власністю – вони підлягають виключному контролю з боку власника, що є однією з визначальних характеристик власності [15, с. 27–28].

Підсумовуючи позиції міжнародних та європейських організацій, можна прийти до висновку, що «цифрові активи» та «криптоактиви» співвідносяться між собою як видова та родова категорії – цифрові активи є цифровими інструментами, що випускаються або представлені за допомогою технології розподіленого реєстру або подібної технології, тоді як криптоактиви є лише різновидом цифрових активів приватного сектору, які можуть бути передані і зберігаються в електронній формі. При цьому, на думку вищевказаних організацій, цифрові активи не включають в себе цифрові представлення фіатних валют. Що стосується цифрових токенів, то вони фактично є аналогами токенів, які існують або існували в матеріальному світі та можуть представляти цінність самі по собі або надавати доступ до іншого активу чи послуги як віртуального, так і фізичного світу. Цифрові токени фактично виступають формою існування криптоактивів та їх родовою категорією, що є видом цифрових активів.

Розглядаючи питання сутності цифрових речей у цивільно-правовому контексті, слід в першу чергу проаналізувати зміни, що внесені до ЦКУ Законом України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав», щоб набув чинності 03 вересня 2023 року.

Так, вказаним Законом було розширено коло об'єктів цивільних прав, викладених в статті 177 ЦКУ, цифровими речами, сферою існування яких визначено цифрове серед-

овище, що обумовлює форму об'єктів, особливості набуття, здійснення та припинення цивільних прав і обов'язків щодо них. Крім того, ЦКУ було доповнено новою статтею 179¹, яка надає визначення поняттю «цифрової речі», до якої, зокрема, віднесено і віртуальні активи, як «блага, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність». Важливо зазначити, що до категорії цифрової речі, окрім віртуальних активів, віднесено також цифровий контент та інші блага, щодо яких застосовується вказана дефініція. При цьому, особливості правового режиму цифрових речей визначаються законом. До цифрових речей застосовуються положення цього Кодексу про речі, якщо інше не встановлено цим Кодексом, законом або не впливає із сутності цифрової речі [2].

Як слушно зазначає Майданик Р.А., поняття цифрової речі ґрунтується на властивих будь-яким речам загальних ознаках, до яких відносять їх здатність бути приналежністю особи, перебувати в її правовому пануванні, мати економічну цінність і слугувати для використання, наскільки вони є складовими частинами майна, з урахуванням особливостей, які впливають із нематеріальної природи цифрової речі. Відповідно, цифрові дані, які не є складовою майна особи, не мають цінності, що піддається грошовій оцінці, або є невід'ємними від фізичної особи, не є цифровою річчю [17].

Керуючись зазначеним, можна прийти до висновку, що поняття цифрових речей є всеохоплюючим по відношенню до всіх інструментів, яким властиві ознаки існування в нематеріальному світі та економічної цінності. Фактично цифрова річ як цивільно-правова категорія є тотожною за своєю сутністю категорії цифрового активу, який має економічне походження.

Висновки. Підсумовуючи все вищевикладене, слід зазначити, що цифрові речі, цифрові активи, віртуальні активи та цифрові токени мають спільні риси такі як існування в цифровому середовищі та наявність економічної цінності, вимірюваної в грошовому еквіваленті. Проте, цифрові речі та цифрові активи не можуть ототожнюватись виходячи з їх сутності, а також родових та видових

характеристик, з віртуальними активами та цифровими токенами. Варто зазначити, що цифрові речі та цифрові активи є тотожними категоріями за своєю сутністю, але їх можна розрізнити за природою походження: цифрові речі є юридичною категорією, яка описує дану сутність з точки зору об'єкта цивільних прав, тоді як цифрові активи мають переважно економічну природу і характеризуються, зокрема,

як об'єкти та одиниці бухгалтерського обліку. Цифрові речі та цифрові активи, у свою чергу, є родовими категоріями по відношенню до віртуальних активів, які виступають видовою категорією в даному контексті. Аналогічно, цифрові токени можна розглядати як видову категорію віртуальних активів та форму існування останніх, які є родовою категорією у наведеному співвідношенні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX : станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text> (дата звернення: 20.08.2024).
2. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав : Закон України від 10.08.2023 р. № 3320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3320-20#Text> (дата звернення: 20.08.2024).
3. Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on markets in crypto-assets, and amending Regulations (EU) No 1093/2010 and (EU) No 1095/2010 and Directives 2013/36/EU and (EU) 2019/1937 : Regulation від 31.05.2023 р. № 2023/1114. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj> (дата звернення: 20.08.2024).
4. Historical Snapshot – 27 May 2013 | CoinMarketCap. *CoinMarketCap*. URL: <https://coinmarketcap.com/historical/20130527/> (дата звернення: 20.08.2024).
5. Bank for International Settlements. Financial stability risks from cryptoassets in emerging market economies. 2023. 51 с. URL: <https://www.bis.org/publ/bppdf/bispap138.pdf> (дата звернення: 21.08.2024).
6. Number of cryptocurrencies 2013-2024 | Statista. *Statista*. URL: <https://www.statista.com/statistics/863917/number-crypto-coins-tokens/> (дата звернення: 21.08.2024).
7. Global Cryptocurrency Market Cap Charts. <https://www.coingecko.com>. URL: <https://www.coingecko.com/en/global-charts> (дата звернення: 21.08.2024).
8. Логойда В. М. Криптовалюти як об'єкт цивільних прав: порівняльно-правовий аналіз : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 081. Ужгород, 2022. 287 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/45948> (дата звернення: 23.08.2024).
9. ДМИТРИК О. О. ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ І ЦИФРОВІ АКТИВИ: ДО ПИТАННЯ ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ. *Право та інноваційне суспільство*. 2023. Т. 2, № 17 (2021). С. 248–254. URL: [https://doi.org/10.37772/2309-9275-2021-2\(17\)-33](https://doi.org/10.37772/2309-9275-2021-2(17)-33) (дата звернення: 23.08.2024).
10. Кудь А. А. Феномен віртуальних активів: економіко-правовий аспект. *International Journal of Education and Science*. 2020. Т. 3, № 3. URL: <https://doi.org/10.26697/ijes.2020.3.3> (дата звернення: 23.08.2024).
11. The Financial Stability Board. Assessment of Risks to Financial Stability from Crypto-assets. 2022. 30 с. URL: <https://www.fsb.org/wp-content/uploads/P160222.pdf> (дата звернення: 23.08.2024).
12. ESRB Task Force on Crypto-Assets and Decentralised Finance. Crypto-assets and decentralised finance: Systemic implications and policy options. 2023. 77 с. URL: <https://www.esrb.europa.eu/pub/pdf/reports/esrb.cryptoassetsanddecentralisedfinance202305-9792140acd.en.pdf> (дата звернення: 23.08.2024).
13. European Banking Authority. Report on crypto assets with advice for the European Commission. 2019. 30 с. URL: <https://extranet.eba.europa.eu/sites/default/documents/files/documents/10180/2545547/67493daa-85a8-4429-aa91-e9a5ed880684/EBA%20Report%20on%20crypto%20assets.pdf?retry=1> (дата звернення: 24.08.2024).
14. International Monetary Fund, Garrido J. M. Digital Tokens: A Legal Perspective. 2023. 67 с. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2023/07/28/Digital-Tokens-A-Legal-Perspective-537041> (дата звернення: 23.08.2024).
15. Майданик Р.А. ЦИФРОВА РІЧ: ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА. *Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, ІТ та Інтернет права* : Шоста всеукр. науково – практ. конф., м. Львів, 29 верес. 2022 р. Львів, 2022. С. 173–178. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/11/Zbirnyk.pdf> (дата звернення: 24.08.2024).

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.14>

Холодков А. В.,

аспірант кафедри публічного та міжнародного права
Юридичного інституту
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРАВ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ ВНАСЛІДОК ВІЙНИ

Анотація. В даній статті розкрито поняття та особливості прав осіб з інвалідністю внаслідок війни.

Відзначено, що національне законодавство України не містить чіткого визначення поняття «особа з інвалідністю внаслідок війни». Визначення «особи з інвалідністю внаслідок війни» на законодавчому рівні віднесено до категорії «ветерани війни».

Особа з інвалідністю внаслідок війни – це **фізична особа**, яка зазнала стійкого фізичного, психічного, інтелектуального або сенсорного порушення внаслідок безпосередньої участі у воєнних діях або впливу воєнних обставин.

Особливостями категорії «осіб з інвалідністю внаслідок війни» є: 1) різноманітність причин інвалідності. Інвалідність може бути спричинена пораненнями, контузійми, каліцтвами, захворюваннями або психічними травмами, отриманими під час воєнних дій або внаслідок їхнього впливу; 2) включення різних груп населення до осіб, які можуть стати інвалідами внаслідок війни. До цієї категорії належать: військовослужбовці, цивільні особи та діти, які зазнали впливу воєнних дій або безпосередньо брали участь у них; 3) потреба в спеціалізованій медичній та психологічній допомозі. Особи з інвалідністю внаслідок війни потребують комплексної медичної, реабілітаційної та психологічної допомоги для відновлення та підтримки їхнього здоров'я і якості життя; 4) соціальна та економічна вразливість. Ця категорія осіб зазнає значних соціальних та економічних труднощів, що пов'язані з втратою працездатності, необхідністю тривалого лікування та реабілітації, а також із можливим переселенням або втратою житла; 5) необхідність особливого правового захисту та соціальної підтримки. Особи з інвалідністю внаслідок війни потребують спеціальних заходів правового захисту та соціальної підтримки, включаючи доступ до освіти, працевлаштування, соціальних послуг і житла. Законодавство має враховувати їхні специфічні потреби і забезпечувати реалізацію їхніх прав нарівні з іншими громадянами.

Ключові слова: особа з інвалідністю, військовослужбовці, захист прав, публічна адміністрація, державна політика, соціалізація, права осіб з інвалідністю внаслідок війни.

Kholodkov A. V. The concept and features of the rights of persons with disabilities as a result of the war

Abstract. This article reveals the concept and features of the rights of persons with disabilities as a result of the war.

It was noted that the national legislation of Ukraine does not contain a clear definition of the concept of «person with a disability as a result of the war». The definition of «person with a disability as a result of war» at the legislative level is assigned to the category of «war veterans».

A person with a disability as a result of war is a natural person who has suffered a permanent physical, mental, intellectual or sensory impairment as a result of direct participation in military operations or exposure to wartime circumstances.

Features of the category «persons with disabilities due to war» are: 1) variety of causes of disability. Disability may be caused by injuries, contusions, mutilations, diseases or mental injuries received during or as a result of hostilities; 2) inclusion of various population groups among persons who may become disabled as a result of the war. This category includes: military personnel, civilians and children who were affected by hostilities or directly participated in them; 3) the need for specialized medical and psychological assistance. Persons with disabilities as a result of the war need comprehensive medical, rehabilitation and psychological assistance to restore and maintain their health and quality of life; 4) social and economic vulnerability. This

category of persons experiences significant social and economic difficulties associated with the loss of working capacity, the need for long-term treatment and rehabilitation, as well as possible resettlement or loss of housing; 5) the need for special legal protection and social support. Persons with war-related disabilities require special measures of legal protection and social support, including access to education, employment, social services and housing. Legislation must take into account their specific needs and ensure the realization of their rights on an equal basis with other citizens.

Key words: a person with a disability, military personnel, protection of rights, public administration, state policy, socialization, rights of persons with a disability due to war.

Постановка проблеми. Військові конфлікти та воєнні дії, що тривають на території України, спричинили значне збільшення кількості осіб, які отримали інвалідність внаслідок поранень, контузій, травм чи інших уражень здоров'я. Це створює нагальну потребу в адекватному законодавчому регулюванні прав таких осіб та в забезпеченні ефективних механізмів їхньої соціальної підтримки. Відсутність або недостатність ресурсів для реабілітації та соціальної адаптації осіб з інвалідністю після війни є серйозною проблемою. Реабілітаційні центри часто переповнені, а реабілітаційні програми не завжди відповідають специфічним потребам інвалідів війни, особливо тих, хто зазнав психологічних травм. Особам з інвалідністю внаслідок війни часто важко повернутися до повноцінного соціального життя, знайти роботу, адаптуватися до нових умов життя. Питання соціальної інтеграції часто залишається невирішеним через відсутність належної державної підтримки та відчуженість у суспільстві.

Метою статті є розкриття поняття та особливостей прав осіб з інвалідністю внаслідок війни.

Стан дослідження. Окремі питання прав осіб з інвалідністю внаслідок війни були предметом дослідження Кондратенко В. М. – адміністративно-правові засоби забезпечення прав і свобод осіб з інвалідністю; Варгуляк О. Г. – адміністративно-правове забезпечення реалізації права осіб з інвалідністю на доступність об'єктів і послуг; Смирнова І. І., Медведева Т. А., Сergyoga O. B. досліджували проблеми соціального захисту людей з інвалідністю; Мінка Т. П., Герасімчук С. С. досліджували сучасний стан та шляхи удосконалення адміністративно-правового регулювання прав осіб з інвалідністю; Костюк В.Л. розкривала міжнародні стандарти права осіб з інвалідністю в умовах правової та соціальної держави.

Виклад основного матеріалу. Війна в Україні створила нову категорію людей з інвалідністю – тих, хто отримав інвалідність внаслідок воєнних дій. Забезпечення їх прав і підтримка вимагає особливого підходу та комплексних заходів. Мова йде про такі категорії суб'єктів, які постраждали від бойових дій: 1) військовослужбовці: багато військовослужбовців отримали тяжкі поранення, які призвели до втрати кінцівок або інших функціональних обмежень. Вони потребують складних хірургічних втручань, протезування та тривалої реабілітації. Військові дії залишають глибокі психологічні травми, включаючи посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), депресію та тривожні розлади. Військовослужбовці потребують психологічної підтримки та довготривалої психотерапії; 2) цивільні особи часто стають жертвами руйнувань будинків, шкіл, лікарень та інших критично важливих об'єктів інфраструктури. Це призводить до фізичних травм, інвалідності та ускладнює доступ до медичної допомоги. Мільйони цивільних осіб змушені залишати свої домівки, рятуючись від бойових дій. Багато з них живуть у тимчасових притулках або переселенських таборах, де умови життя далекі від належних, що особливо важко для людей з інвалідністю. В той же час, варто говорити про те, що в категорію «цивільні особи» також належать особи з інвалідністю, які отримали інвалідність до початку війни; 3) діти: – діти, які постраждали від війни, можуть отримати фізичні травми, що ведуть до інвалідності. Вони також переживають значний психологічний стрес, втрату близьких, відчувають страх та невизначеність, що потребує спеціалізованої допомоги. Війна часто призводить до закриття шкіл та інших навчальних закладів, що перериває процес навчання дітей з інвалідністю. Це ускладнює їхню соціалізацію та розвиток, погіршує

ючи їхні життєві перспективи; 4) старші люди: старші люди з інвалідністю часто мають хронічні захворювання, які потребують регулярного медичного догляду. Війна ускладнює доступ до медичних послуг, ліків та необхідного догляду. Дана категорія суб'єктів часто є менш мобільними та більш вразливими до фізичних та психологічних наслідків війни. Вони потребують додаткової підтримки та захисту для забезпечення їхніх основних життєвих потреб.

Ряд міжнародних нормативно-правових актів, та актів національного законодавства наводять поняття особа з інвалідністю. Зокрема:

Конвенція про права осіб з інвалідністю називає особою з інвалідністю – це особи зі стійкими фізичними, психічними, інтелектуальними або сенсорними порушеннями, які при взаємодії з різними бар'єрами можуть заважати їхній повній та ефективній участі в житті суспільства нарівні з іншими [1, ст. 1];

В Законі України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» визначено, що особою з інвалідністю є особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити їй соціальний захист [2, ст. 1];

В Законі України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» та в постанові Кабінету Міністрів України «Питання медико-соціальної експертизи», визначено, що особа з інвалідністю – повнолітня особа зі стійким обмеженням життєдіяльності, якій у порядку, визначеному законодавством, встановлено інвалідність [3].

Таким чином, поняття «особа з інвалідністю», яке наведено в зазначених правових актах не є уніфікованим та містить розбіжності. Відмінності між поняттями полягає в наступному: щодо визначення яке наведено в Конвенції, то поняття має широкий міжнародний контекст, включає різні типи порушень (фізичні, психічні, інтелектуальні, сенсорні), підкреслює взаємодію з бар'єрами в суспільстві та забезпечення участі нарівні з іншими;

в Законі України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», увага законодавця зосереджується на розладі функцій організму; наголошує на взаємодії із зовнішнім середовищем, що може обмежувати життєдіяльність; включає зобов'язання держави щодо створення умов для реалізації прав та соціального захисту; в Законі України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» та постанова Кабінету Міністрів України «Питання медико-соціальної експертизи» ставиться акцент на повнолітніх осіб, підкреслюється стійке обмеження життєдіяльності, включає офіційне встановлення інвалідності у визначеному законодавством порядку.

Хоча всі визначення стосуються осіб з інвалідністю, вони мають різні акценти та контексти. Конвенція підкреслює бар'єри в суспільстві та рівність участі, закон про соціальну захищеність зосереджується на державних обов'язках щодо забезпечення прав, а закон про реабілітацію і постанова Кабінету Міністрів уточнюють процедурні аспекти встановлення інвалідності та акцентують на повнолітніх особах зі стійким обмеженням життєдіяльності.

Війна в Україні створила нову категорію людей з інвалідністю, включаючи військовослужбовців, цивільних осіб, дітей та старших людей, які отримали інвалідність внаслідок бойових дій, мінно-вибухових пристроїв, психологічних травм, антисанітарних умов життя, вимушеного переселення та соціально-економічних факторів – все це спричиняє збільшення кількості людей з інвалідністю. Відзначимо, що в жодному з зазначених нормативно-правових актах не наведено поняття «особа з інвалідністю внаслідок війни».

Розуміння причин виникнення інвалідності є важливим для розробки комплексних заходів підтримки та реабілітації, що включають медичну допомогу, психологічну підтримку, соціальне забезпечення та правову допомогу. Ці заходи мають бути спрямовані на відновлення здоров'я та соціальної інтеграції осіб з інвалідністю, створення умов для їх активного та повноцінного життя в суспільстві. Для ефективного реагування на ці виклики необхідно розробляти та впроваджувати комплексні програми підтримки, реабілітації

та соціальної інтеграції осіб з інвалідністю, забезпечуючи їхні права та покращуючи якість їхнього життя.

Слід відзначити, що національне законодавство України не містить чіткого визначення поняття «особа з інвалідністю внаслідок війни». Визначення «особи з інвалідністю внаслідок війни» на законодавчому рівні віднесено до категорії «ветерани війни». Так, ст. 4 визначено, що ветеранами війни є особи, які брали участь у захисті Батьківщини чи в бойових діях на території інших держав. До ветеранів війни належать: учасники бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, учасники війни [4, ст. 4].

Втім, на нашу думку, поняття «особа з інвалідністю внаслідок війни» є ширшим від поняття «ветеран війни», адже, до осіб з інвалідністю внаслідок війни варто відносити не лише перелік, який наведений в ст. 7 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [4] визначено, що до осіб з інвалідністю внаслідок війни належать особи з числа: а) військовослужбовці діючої армії та флоту; б) партизани; в) підпільники; г) працівники, які стали особами з інвалідністю внаслідок поранення, контузії, каліцтва, захворювання, одержаних під час захисту Батьківщини, виконання обов'язків військової служби (службових обов'язків) чи пов'язаних з перебуванням на фронті, у партизанських загонах і з'єднаннях, підпільних організаціях і групах та інших формуваннях, визнаних такими законодавством України, в районі воєнних дій, на прифронтових ділянках залізниць, на спорудженні оборонних рубежів, військово-морських баз та аеродромів у період громадянської та Другої світової воєн або з участю в бойових діях у мирний час.

Мова йде про те, що особами з інвалідністю внаслідок війни можуть бути і цивільні особи, які постраждали від бойових дій, діти, які отримали інвалідність через воєнні дії, та інші категорії осіб, які не підпадають під зазначені категорії, але стали інвалідами через війну. Це створює правову прогалину, яка потребує подальшого уточнення та конкретизації законодавства для забезпечення захисту прав усіх постраждалих осіб.

В той же час, ч. 2 ст. 7 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» визначено більш ширше коло осіб, які законодавець відносить до числа осіб з інвалідністю внаслідок війни, наприклад, особи, які стали особами з інвалідністю внаслідок поранень чи інших ушкоджень здоров'я, одержаних від вибухових речовин, боєприпасів і військового озброєння « ... » з 24 лютого 2022 року – на території проведення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України; під час виконання робіт, пов'язаних з розмінуванням боєприпасів, незалежно від часу їх виконання [4, ч. 2 абз. 4].

З даного приводу виникає декілька питань, по-перше, в різні проміжки часу території проведення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України є різними. А з огляду, на просування ворога та деокупацію територій розташування даних територій можуть змінюватися. По-друге, законодавець не урегулював питання набуття інвалідності внаслідок війни цивільним населенням та дітьми.

На нашу думку, такі поняття як «ветеран війни» та «особа з інвалідністю внаслідок війни» не можна ототожнювати, адже, в контексті Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» особа з інвалідністю передбачає, що однією з підстав набуття даного статусу участь в оборонно захисних заходах, що направлені на збереження територіальної цілісності та незалежності України. В той же час, коли мова йде про осіб, які отримали інвалідність внаслідок війни, то сюди пропонуємо включати в тому числі і ветеранів війни, тобто осіб перелік яких наведено в ст. 7 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» та інші суб'єкти, які отримали інвалідність в результаті негативного впливу та їх життя та здоров'я.

Наша точка зору, аргументована наступним:

1. Активні бойові дії на території України, постійні ракетні удари, обстріли та інші бойові

дії створюють ситуації постійної непередбачуваної небезпеки. З огляду на те, що їх масштаби є неконтрольовані, то в переважній більшості випадків цивільне населення може отримати інвалідність внаслідок збройної агресії. Саме тому, військові конфлікти зачіпають не тільки військовослужбовців, але і цивільне населення. Багато цивільних осіб отримують травми і каліцтва, що призводять до інвалідності, через бойові дії, артилерійські обстріли, бомбардування та інші воєнні дії. Наприклад, внаслідок атаки РФ на дитячу лікарню 8 липня там загинули двоє людей, за медичною допомогою звернулися 32 поранених. Госпіталізовані з травмами 8 дітей. 9 липня під час нічного розбору завалів багатоповерхівки в Шевченківському районі виявили тіло хлопчика. В Офісі генпрокурора уточнили, що, станом на ранок 9 липня, з-під завалів будинку на Сирці деблокували тіла 4 дітей: загинули дві дівчинки віком 8 та 14 років, а також 2 хлопчики віком 8 та 10 років [5].

2. Вразливі групи, такі як діти та літні люди, працівники сільського господарства, які зосереджені на польових роботах, особливо вразливі під час воєнних дій. Вони часто стають жертвами мін, невибухлих боєприпасів та інших небезпек війни, що може призвести до фізичних або психічних порушень. Військовий конфлікт залишає тривалі наслідки на здоров'я та розвиток дітей, що потребує особливої уваги. Наприклад, 29.03.2024 р. у Херсонській області загинув тракторист, підірвавшись у полі на російському вибуховому пристрої. У селі Піски-Радьківські Ізюмського району Харківської області чоловік на власному подвір'ї підірвався на вибуховому пристрої. Його з пораненнями госпіталізували. Зазначається, що потерпілого з осколковим пораненням лівої ноги доправили до медичного закладу. Станом на 16 жовтня 2023 р. від початку повномасштабного вторгнення на Харківщині сталося 236 випадків підриву цивільного населення на боєприпасах, унаслідок чого 45 осіб загинули, 227 – зазнали травм [6].

3. Жінки, які стали жертвами сексуального насильства та інших форм фізичного і психологічного насильства під час війни, що також

може призвести до інвалідності. Психічні травми, отримані під час війни, також можуть бути значними і тривалими.

4. Інвалідність внаслідок психологічних травм. Багато осіб, як військових, так і цивільних, страждають від посттравматичного стресового розладу (ПТСР) та інших психологічних проблем внаслідок війни. Ці психічні порушення можуть серйозно обмежувати їхню життєдіяльність і потребують спеціалізованої підтримки та реабілітації.

Таким чином, поняття «особи з інвалідністю внаслідок війни» має бути розширене, щоб охопити категорії суб'єктів, які отримали інвалідність внаслідок воєнних дій, включаючи цивільних осіб, дітей, жінок, а також осіб, які страждають від психологічних травм. Це забезпечить більш справедливий і всеохоплюючий підхід до соціального захисту та підтримки всіх постраждалих від війни.

Отже, **особа з інвалідністю внаслідок війни** – це **фізична особа**, яка зазнала *стійкого фізичного, психічного, інтелектуального або сенсорного порушення внаслідок безпосередньої участі у воєнних діях або впливу воєнних обставин*.

Особливостями категорії «осіб з інвалідністю внаслідок війни», на нашу думку, є:

1) різноманітність причин інвалідності. Інвалідність може бути спричинена пораненнями, контузіями, каліцтвами, захворюваннями або психічними травмами, отриманими під час воєнних дій або внаслідок їхнього впливу;

2) включення різних груп населення до осіб, які можуть стати інвалідами внаслідок війни. До цієї категорії належать: військовослужбовці, цивільні особи та діти, які зазнали впливу воєнних дій або безпосередньо брали участь у них;

3) потреба в спеціалізованій медичній та психологічній допомозі. Особи з інвалідністю внаслідок війни потребують комплексної медичної, реабілітаційної та психологічної допомоги для відновлення та підтримки їхнього здоров'я і якості життя;

4) соціальна та економічна вразливість. Ця категорія осіб зазнає значних соціальних та економічних труднощів, що пов'язані з втраченою працездатністю, необхідністю тривалого

лікування та реабілітації, а також із можливим переселенням або втратою житла;

5) необхідність особливого правового захисту та соціальної підтримки. Особи з інвалідністю внаслідок війни потребують спеціальних заходів правового захисту та

соціальної підтримки, включаючи доступ до освіти, працевлаштування, соціальних послуг і житла. Законодавство має враховувати їхні специфічні потреби і забезпечувати реалізацію їхніх прав нарівні з іншими громадянами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конвенція про права осіб з інвалідністю. Офіційний вісник України, 2010 р., № 17, / № 101. Ст. 799. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text
2. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21 березня 1991 року № 875-XII. Відомості Верховної Ради УРСР, 1991. № 21. Ст.252.
3. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 6 жовтня 2005 року № 2961-IV. Відомості Верховної Ради України, 2006. № 2-3. Ст.36.
4. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22 жовтня 1993 року № 3551-XII. Відомості Верховної Ради України, 1993. № 45. Ст.425.
5. Аварійні роботи в Охматдиті завершені: кількість загиблих унаслідок атаки РФ по Києву зросла. URL: <https://suspilne.media/kyiv/786223-avarijni-roboti-v-ohmatditi-zaverseni-kilkist-zagiblih-unaslidok-ataki-rf-po-kievu-zroslo/>
6. На Харківщині чоловік на власному подвір'ї підірвався на міні, його госпіталізували. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3781483-na-harkivsini-colovik-na-vlasnomu-podviri-pidirvavsa-na-mini-jogogospitalizovali.html>

Шаповалова К. Г.,
доктор філософії з галузі «Право»

МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ

Анотація. Стаття присвячена комплексному аналізу правових механізмів, що забезпечують соціальні права державних службовців в Україні. В умовах сучасних трансформацій державного управління та зростання суспільних очікувань щодо якості державних послуг, гарантування соціальних прав державних службовців є ключовим аспектом забезпечення стабільності і ефективності державної служби.

У статті розглядаються особливості правового регулювання соціального захисту, включаючи право на працю, оплату праці, соціальне забезпечення, а також інші соціальні гарантії, передбачені національним і міжнародним соціальним законодавством.

Особлива увага приділяється ролі законодавчих та підзаконних актів у забезпеченні ефективного механізму їх реалізації та захисту. У дослідженні висвітлюється, як сучасне трудове законодавство та акти, що регулюють державну службу, впливають на забезпечення стабільності соціальних прав державних службовців. Автор здійснює порівняльний аналіз українського законодавства з відповідними правовими нормами Європейського Союзу, що дозволяє виявити наявні недоліки у вітчизняній правовій системі і запропонувати шляхи їхнього усунення для наближення до міжнародних стандартів.

Автор також звертає увагу на проблеми, пов'язані з неузгодженістю різних норм права, що регулюють соціальні права державних службовців, зокрема, між законами про державну службу та іншими галузевими актами. Окремо розглядаються питання судового та адміністративного захисту соціальних прав, включаючи аналіз судової практики, яка відображає реальний стан захисту цих прав. Розкрито значення ефективного механізму захисту соціальних прав для мотивації та збереження високопрофесійних кадрів на державній службі.

Ключові слова: правовий механізм, соціальний захист, соціальні права, державні службовці, соціальне законодавство.

Shapovalova K. H. Mechanism for the protection of the social rights of civil servants

Abstract. The article is devoted to a comprehensive analysis of legal mechanisms that ensure the social rights of civil servants in Ukraine. In the conditions of modern transformations of public administration and the growth of public expectations regarding the quality of public services, guaranteeing the social rights of public servants is a key aspect of ensuring the stability and efficiency of the public service.

The article examines the peculiarities of legal regulation of social protection, including the right to work, wages, social security, as well as other social guarantees provided for by national and international social legislation.

Special attention is paid to the role of legislative and by-laws in ensuring an effective mechanism for their implementation and protection. The study highlights how modern labor legislation and acts regulating the civil service affect the sustainability of the social rights of civil servants. The author carries out a comparative analysis of Ukrainian legislation with the relevant legal norms of the European Union, which allows to identify the existing shortcomings in the domestic legal system and to propose ways to eliminate them in order to approach international standards.

The author also draws attention to the problems related to the inconsistency of various legal norms regulating the social rights of civil servants, in particular, between civil service laws and other sectoral acts. Issues of judicial and administrative protection of social rights are considered separately, including the analysis of judicial practice, which reflects the real state of protection of these rights. The importance of an effective mechanism for the protection of social rights for the motivation and retention of highly professional personnel in the public service is revealed.

Key words: legal mechanism, social protection, social rights, civil servants, social legislation.

Постановка проблеми. Правове регулювання, як реалізації, так й забезпечення соціальних прав державних службовців має велику кількість недоліків. Це стосується надмірних повноважень керівників державної служби щодо допомоги у реалізації соці-

альних прав, наприклад, права на службове житло чи соціально-побутове забезпечення. Крім того, надміру бюрократизованим є процес надання соціального захисту та забезпечення, що збільшує ймовірність помилок у роботі вповноважених посадових осіб. Ще однією проблемою є зміни у законодавство, особливо щодо фінансового забезпечення державних службовців, що можуть порушувати принцип визначеності та не відповідати правовим очікуванням державних службовців, а надалі спричиняти виникнення соціальних ризиків та неможливість забезпечити державним службовцем достатнього рівню добробуту для себе та членів своєї сім'ї. Відповідно, втілення соціальних прав державними службовцями ускладнене великою кількістю об'єктивних економічних та соціальних чинників та ризиком суб'єктивного проти-правного впливу на діяльність державного службовця. Така ситуація вказує на гостру необхідність дії механізму захисту соціальних прав державних службовців.

Аналіз механізму захисту соціальних прав державних службовців надасть можливість глибше розкрити його сутність та призначення, а отже й ефективність дії в сучасних умовах зміни соціальних цінностей, підходу до державного управління, контролю та нагляду. Встановлення елементів механізму захисту дозволить краще розуміти, яким саме чином відбувається вплив на відносини із реалізації й забезпечення соціальних прав державних службовців. Це, у свою чергу, розкриє значення кожного з елементів для такого механізму, способи й порядок їх взаємодії. З'ясування елементів механізму захисту соціальних прав державних службовців надасть відповідь на запитання щодо наявності пріоритетних елементів, ролі та місця норм права та органів державної влади в ньому. Не менш важливим є дослідження особливостей кожного елементу механізму захисту соціальних прав, що становить зміст відмінностей від механізмів реалізації та забезпечення. Крім того, висвітлення елементів механізму захисту ілюструватиме варіативність способів та засобів захисту, що є вкрай важливим з огляду на різноманітність правопорушень у соціальній сфері.

Стан опрацювання цієї проблематики.

Варто зазначити, що механізм захисту соціальних прав є ще малодослідженим. Окремі питання загального характеру були висвітлені у наукових роботах наступних науковців: В.А. Багрій, Ю. Г. Барабаш, Ю. А. Будник, Л. М. Булкат, В. Я. Буряк, А. П. Горзов, О. Г. Данильян, О. А. Долгий, Т. П. Єгорова-Луценко, М. І. Іншин, О. С. Кальян, Ю. В. Кузьменко, І. В. Лагутіна, О. В. Муза, В. В. Назаров, Ю. Ю. Пайда, С. П. Параниця, М. І. Попадинець, М. В. Савчин, Д. П. Садчиков, В. В. Скоріков, Б. І. Стахура, Г. В. Форос, Ю. С. Шемшученко, І. А. Шуміло та інші.

Метою статті є аналіз механізму захисту соціальних прав державних службовців та його теоретико-правова характеристика.

Виклад основного матеріалу. Механізм захисту соціальних прав державних службовців об'єднує у собі велику кількість елементів, що гарантують його ефективну дію та відповідність нормам права. Проте, перелік таких елементів, як і розуміння їх значення для функціонування усього механізму захисту є неоднозначним, адже різняться підходи до трактування терміну «захист», що часто охоплює увесь механізм дії права та законодавчого закріплення соціальних прав державного службовця. Однак, такий підхід надміру узагальнює захист, позбавляє його самостійних та властивих лише йому рис, що підкреслюють відмінність від механізму реалізації та забезпечення. Водночас, механізм захисту забезпечує дієвість реалізації та забезпечення, виступає додатковою гарантією їх дії, адже за порушення процесу їх втілення буде застосована юридична відповідальність. Досліджуючи механізм захисту прав та свобод людини О. Г. Данильян розуміє його, як систему із соціальних інститутів, норм права, засобів захисту (цивільно-правові, кримінальні, адміністративні, судові) [1, с. 54]. Погоджуємося із автором щодо тлумачення механізму захисту, як системи, адже це вказує на наявність міцних зв'язків між елементами механізму та свідчить про послідовність та логічність дії механізму, його обумовленість правовими та соціальними чинниками, залежність від чинного законодавства. Дискусійним вважаємо включення до меха-

нізму захисту соціальних інститутів, адже таке поняття не містить чіткого та єдиного розуміння в правовому полі, що особливо небезпечно для захисту соціальних прав державних службовців. Важливо, щоб захист проходив об'єктивно та передбачувано, адже відповідно до законодавства. Включення соціальних інститутів до механізму захисту дозволяється вплив суб'єктивних, політичних, протиправних чинників, що негативно впливатиме на рівень захищеності та привабливість державної служби для кваліфікованих осіб.

Погоджується із наявністю внутрішньої структури механізму захисту прав й інтересів О. В. Муза, однак поділяє її на рівні: нормативний, адміністративно-процедурний, адміністративно-правозастосовчий та інституційний [2, с. 33]. Аналізуючи такий перелік виникає питання щодо розподілу адміністративних процедур та правозастосування від безпосередньої діяльності органів державної влади із захисту соціальних прав державних службовців, адже елементи не повинні бути спільними по змісту та сутності. Крім того, наявність окремих рівнів передбачає наявність ієрархії у дії елементів, хоча їх значення для механізму захисту соціальних прав державних службовців є рівнозначним.

Ю. Ю. Пайда пропонує розглядати захист прав людини, як діяльність компетентних органів щодо правозастосування, яка спрямована на примусове виконання обов'язків, що є невід'ємними від реалізації прав, відновлення таких прав, припинення порушення чи попередження їх [3, с. 55]. Відповідно, механізм захисту соціальних прав державних службовців є неможливим без суб'єктів, що проводять захист. Для запобігання випадкам неправомірного чи не співмірного захисту соціальних прав, захист має здійснювати згідно з законодавством. Тобто, норми права, які входять до механізму захисту охоплюють питання не лише вірного порядку втілення соціальних прав, але й питання процесуального порядку проведення захисту, повноважень органів державної влади, підстав застосування захисту та заходів примусу й юридичної відповідальності.

Децо інший підхід пропонує Б. І. Стахура, що наголошує на динамізмі механізму

захисту, який складається із правових форм, заходів та засобів щодо охорони прав, захисту прав та надання юридичної допомоги [4, с. 50]. Для захисту соціальних прав державних службовців отримання юридичної допомоги не завжди є необхідним, особливо у випадку застосування дисциплінарних стягнень чи захисту в адміністративному порядку, де справа ініціюється за скаргою державного службовця чи після виявлення вповноваженою посадовою особою правопорушення самостійно. Залежно від сутності правопорушення юридична допомога може використовуватися під час розгляду справи порушення соціальних прав у суді. Окремо слід наголосити, що охорона та захист не є тотожними поняттями, адже охорона проводиться щодо усіх соціальних прав державних службовців ще до моменту їх порушення, коли ж робота механізму захисту ініціюється саме неможливістю втілити соціальне право через наявність перешкод та/чи порушень.

Тож, на основі проведеного дослідження можливо дійти висновку, що механізм захисту соціальних прав державних службовців має наступні структурні елементи:

1. Норми права, як елемент механізму захисту соціальних прав державних службовців;
2. Форми захисту, як елемент механізму захисту соціальних прав державних службовців;
3. Суб'єкти захисту, як елемент механізму захисту соціальних прав державних службовців;
4. Юридична відповідальність, як елемент механізму захисту соціальних прав державних службовців.

До елементів механізму захисту соціальних прав державних службовців зараховуємо норми права. Такі норми доцільно розподіляти на матеріальні, тобто такі, що деталізують право на захист, встановлюють особливості його втілення для державних службовців та процесуальні норми щодо порядку та процедур із захисту конкретного соціального права. Насамперед, норми права щодо захисту містяться у Конституції України, де ст. 43 визначено право на «захист від незаконного звільнення»; ст. 55 передбачає, що «права

й свободи людини захищаються судом. Кожен може оскаржити в суді рішення чи бездіяльність органів публічної влади. Кожен може звернутися до Уповноваженого ВРУ з прав людини, звернутися із скаргою до КСУ, а після використання усіх національних засобів юридичного захисту звернутися до міжнародних судових установ. Кожен має право захищати свої права у будь-який не заборонений законом спосіб»; у ст. 56 зазначено, що «кожен має право на відшкодування завдане незаконним рішенням, діями чи бездіяльністю органів публічної влади»; ст. 59 вказує на право на «професійну правничу допомогу»; ст. 60 визначає, що «ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні накази чи розпорядження» [5]. Право на захист має загальний характер та може застосовуватися у випадку будь-якого порушення соціальних прав й незалежно від наявності у спеціального правового статусу державного службовця. До прикладу, порушення права на житло чи права на освіту. Разом з тим, особливо важливим є уточнення щодо оскарження у суді рішень органів публічної влади, адже такі впливають на стан матеріального забезпечення державних службовців, на можливість отримати спеціальні блага, як то матеріальну допомогу для вирішення соціально-побутових питань. Спеціальним є норма щодо відсутності обов'язку виконувати злочинний наказ. Як і решта конституційних норм щодо прав чи гарантій захисту, така норма деталізується в профільному законі, однак не вирішеними залишаються питання «явності» злочинного наказу, відповідальності державного службовця за порушення наказу, якщо його визнають не злочинним або ж навпаки скасування такої відповідальності.

Таким чином, норми права, як елемент механізму захисту соціальних прав державних службовців мають наступні особливості:

1. Досліджувані норми права обмежують перелік засобів та форм захисту соціальних прав державних службовців. Обмеження стосуються оперативності дію засобів захисту та відновлення порушених соціальних прав, як у випадку із захистом від незаконного звільнення із посади. Крім того, обмеження можуть стосуватися варіативності засобів захисту,

адже забороненим є страйк. Крім того, недостатньо встановлені засоби охорони соціальних прав державного службовця за наявності підтверджених загроз їх втіленню.

2. Норми права спрямовані на упорядкування застосування засобів захисту та відновлення порушених соціальних прав державних службовців. Упорядкування здійснюється завдяки деталізації порядку втілення права на судовий чи адміністративний захист, визначенню основних прав державних службовців, соціальні права яких було порушено. Не менш важливим є встановлення обов'язків та заборон для вповноважених на захист посадових осіб, строків виконання повноважень та юридичної відповідальності за порушення у юридичній сфері.

3. Норми права механізму захисту соціальних прав державних службовців мають превентивний та каральний характер. Превентивний характер допомагає взаємодіяти механізму захисту соціальних прав із механізмом забезпечення, оскільки запобігає вчиненню правопорушень. Водночас, каральний характер розкривається через обов'язковість застосування юридичної відповідальності для покарання порушника та попередження наступних протиправних дій. Слід зауважити, що відновлення соціальних прав чи компенсація завданої шкоди далеко не завжди є наслідком настання юридичної відповідальності за порушення соціальних прав державних службовців.

Наступним елементом механізму захисту соціальних прав державних службовців вважаємо форми захисту. Аналіз чинного законодавства дозволяє дійти висновку, що державні службовці можуть реалізувати власне право на захист соціальних прав у 3 формах: самозахист, захист в адміністративному порядку та захист у судовому порядку. Звісно, що кожна із форм має власний спосіб втілення, підстави й обмеження в застосуванні.

Щодо самозахисту, як форми захисту соціальних прав державними службовцями, то його тлумачення та визнання серед науковців є доволі спірним. Так, С. П. Параниця під самозахистом прав розуміє сукупність із дозволених та визнаних чи не заборонених державою дій самої людини із припинення

протиправних посягань на її права та свободи або їх порушення без звернення до компетентних органів [6, с. 37]. Тобто, для самозахисту властиво самостійне прийняття рішення державним службовцем про спосіб захисту, який не повинен суперечити законодавству, однак може не залучати інших посадових осіб органів публічної влади. З огляду на визначення усіх прав та обов'язків державного службовця у законодавстві єдиним варіантом самозахисту для них, що поширюється і на соціальні права є утримання від виконання явно злочинного наказу, а також повідомлення про ймовірно злочинний наказ вищим органам державної влади. Відповідно, повністю уникнути комунікації із компетентними органами під час самозахисту для державного службовця не вдасться, проте ключовим являється наявність волі до захисту свого правового положення та не вчинення правопорушення. В контексті захисту соціальних прав бездіяльність щодо вчинення правопорушення разом із повідомленням про злочинний наказ дозволяє уникнути відповідальності разом із збереженням усіх спеціальних прав, надбавок та пенсії, які належать державному службовцю та уникнення численних соціальних ризиків.

Тож, форми захисту, як елемент механізму захисту соціальних прав державних службовців володіють наступними особливостями:

1. Форми захисту, як елемент механізму захисту соціальних прав державних службовців є взаємозамінними. Тобто, використання права на самозахист чи подання скарги в адміністративному порядку не скасовує право на звернення до суду для державного службовця. Вибір форми захисту соціальних прав обумовлюється обставинами конкретної справи, оперативністю припинення порушення соціальних прав.

2. Форми захисту, як елемент механізму захисту соціальних прав державних службовців є обмеженими. У випадку самозахисту обмеження стосується дозволених варіантів поведінки, що стосується лише бездіяльності у виконання явно злочинного наказу. Обмеженим є й адміністративне оскарження, яке в питаннях проходження державної служби розглядається лише керівником державного

службовця. Обмеження у судовому розгляді стосуються неможливості більш оперативного проведення адміністративного судочинства, як це характерно для цивільного.

3. Форми захисту, як елемент механізму захисту соціальних прав державних службовців мають системний характер. Тобто, кожна форма захисту є логічно групованим набором із засобів, способів та методів захисту соціальних прав. Її застосування узгоджується із законодавством та відповідає сутності правопорушення. Порушення системності у застосуванні форми захисту соціальних прав державного службовця призведе до її не ефективності у досягненні мети з припинення правопорушення та відновлення порушених соціальних прав.

Також, елементом механізму захисту соціальних прав державних службовців є суб'єкти захисту. Таких суб'єктів є декілька, які різняться за напрямом своєї діяльності та засобами захисту соціальних прав. Найперше, суб'єктами захисту соціальних прав можливо вважати безпосереднього керівника державного службовця та керівника державної служби, що забезпечують комфортні та безпечні умови проходження державної служби, а також допомагають із втіленням інших соціальних прав. Відповідно до ст. 63 Закону України «Про державну службу» обов'язками керівника державної служби є «здійснення контролю за виконанням посадових обов'язків державними службовцями; забезпечуватися таке виконання, у тому числі шляхом дисциплінарних стягнень; проведення профілактичних заходів за запобігання дисциплінарним проступкам; своєчасне їх виявлення та припинення» [7]. Тобто, керівник державної служби захищає соціальні права державних службовців, як через припинення протиправних дій, так й створення умов, які усувають потребу в протиправних діях, що особливо стосується належного матеріального та соціального забезпечення. Керівник державної служби не лише має право, але й зобов'язаний виявляти правопорушення та застосовувати дисциплінарні стягнення разом зі повідомленням про це вищих органів, адже в іншому випадку юридична від-

повідальність за вчинення правопорушення буде поширюватися і на керівника.

Таким чином, суб'єкти захисту соціальних прав державних службовців, як елемент механізму захисту таким прав володіють наступними особливостями:

1. Суб'єкти захисту соціальних прав державних службовців є не спеціалізованими. Тобто, соціальні права охоплюються із загальною компетенцією щодо контролю, нагляду, захисту та судового розгляду. Така ситуація є неоднозначною з огляду на необхідність оперативності відновлення порушених соціальних прав, проте відповідає економічним можливостям держави та оптимальній організації державного управління.

2. Діяльність суб'єктів захисту соціальних прав державних службовців доповнює та не виключає один одну. Такий підхід дозволяє обрати найбільш доцільний варіант захисту соціальних прав в конкретній ситуації та змінити його, якщо він виявився менш ефективним. Крім того, варіативність суб'єктів захисту зменшує негативні наслідки від випадків незаконної чи корупційної діяльності одного із суб'єктів захисту.

3. Суб'єкти захисту соціальних прав державних службовців забезпечують динамічність дії механізму захисту. Завдяки їх діяльності норми права втілюються та пристосовуються до реальних правовідносин та виконують своє завдання. Тлумачення ж норм права посадовими особами вповноважених на захист соціальних прав державних службовців органів державної влади гарантують гнучкість та ефективність завдяки високому рівню правосвідомості та використанні правових принципів, незважаючи на першочергово імперативний метод правового регулювання захисної діяльності.

Останнім елементом механізму захисту соціальних прав державних службовців вважаємо юридичну відповідальність. Складність дослідження юридичної відповідальності за порушення соціальних прав державних службовців пояснюється її не спеціалізованим характером та наявністю різних видів. До прикладу, В. В. Скоріков пропонує розподіляти відповідальність державних службовців на соціальну (моральну та громадянську) й юри-

дичну (конституційну, кримінальну, матеріальну, адміністративну, дисциплінарну та цивільно-правову) [8, с. 150]. Соціальна відповідальність впливає лише на рівень правосвідомості усіх учасників відносин із реалізації соціальних прав державним службовцем, однак в сучасних умовах не може суттєво вплинути на правове становище лише тих державних службовців. Юридична відповідальність для державних службовців, також, не може бути визначена на конституційному рівні, оскільки вид покарання чи відновлення соціальних прав не встановлюється. Тому, більш доречним буде дотримання саме засад застосування юридичної відповідальності та проведення захисту, які й встановлені у Конституції України.

Окремо слід розглянути проблему отожднення юридичної відповідальності та засобів покарання за правопорушення, хоча останнє далеко не завжди є метою дії механізму захисту соціальних прав державних службовців. В контексті досліджуваної теми, захист повинен проводитися щодо відновлення порушених соціальних прав, надання компенсації за завдану матеріальну шкоду, а також забезпечення можливості надалі перебувати на посадах у державній службі. Відповідно, юридична відповідальність, як інструмент покарання застосовується уже додатково для запобігання протиправній поведінці у майбутньому, ілюстрування невідворотності настання негативних наслідків за порушення соціальних прав. Тому, можливо розподіляти юридичну відповідальність на ту, що застосовується для захисту соціальних прав державних службовців та ту, що застосовується для покарання. Хоча обидва види мають примусовий характер, в останній вид має більш різноманітні засоби притягнення до відповідальності, а кошти, сплачені правопорушником надходять до держави, а не відшкодовують завдану шкоду. Важливо, що наведені види юридичної відповідальності можуть бути застосовані одночасно та не суперечать один одному.

Найперше, порушник соціальних прав державних службовців може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності, що встановлена у главі 2 Закону України «Про

державну службу». Притягнення до дисциплінарної відповідальності має внутрішній характер, тобто правопорушник, також, володіє спеціальним правовим статусом державного службовця. Саме правопорушення може стосуватися надання недостовірних даних, вимагання отримання неправомірної вигоди, погрози звільнення чи настання інших соціальних ризиків для державного службовця. Досліджуючи процес притягнення до дисциплінарної відповідальності А. П. Горзов зазначає, що застосування дисциплінарних стягнень є недостатньо публічним. Надання громадськості інформації про дисциплінарні правопорушення державних службовців сприятиме підвищенню їх дисципліни та зростанню довіри населення [9, с. 52]. Для захисту соціальних прав державних службовців публічність дозволить зменшити випадки правопорушень разом із випадками її неправомірного використання для вчинення тиску на поведінку державного службовця, адже дисциплінарні стягнення впливають на обсяг його соціальних прав. Слід зазначити, що дисциплінарна відповідальність за порушення соціальних прав державних службовців направлена на усунення перешкод в їх реалізації та використовується лише в тих випадках, коли адміністративного чи кримінального правопорушення не було вчинено.

Ще одним видом юридичної відповідальності, яка направлена на відновлення соціальних прав державних службовців чи компенсацію завданої правопорушенням шкоди є цивільно-правова. Аналізуючи Цивільний кодекс України, окрім загальних положень щодо відшкодування майнової та моральної шкоди, у ст. 1173–1175 передбачає відшкодування шкоди, яка завдана органом публічної влади, нормотворчою діяльністю такого органу чи його посадовими особами [10]. Тобто, цивільно-правова відповідальність може бути застосована і в публічно-правових спорах, якщо наявна матеріальна шкода для державного службовця чи членів його сім'ї. До цивільно-правової відповідальності може бути притягнуто виключно судом й розмір компенсації також доводиться у суді. Наявність відшкодування завданої шкоди дозволяє державному службовцю відновити

звичний рівень матеріального забезпечення та покрити витрати пов'язані із таким відновленням. Особливістю цивільно-правової відповідальності є те, що вона може застосовуватися разом із кримінальною чи адміністративною, якщо державний службовець виявить таке бажання та подасть позов до суду. Проблемним аспектом її застосування є надмірна тривалість, що може поглибити негативні наслідки, а також складність отримання підтверджуючих документів державним службовцем, адже вони знаходяться в органах публічної влади. Варто уточнити, що відшкодування шкоди за порушення соціальних прав державного службовця повинно бути співмірним вчиненому правопорушенню. Тому, спірним є відшкодування моральної шкоди за порушення соціальних прав, яка далеко не завжди присутня, а її доведення потребує вказівки на фактичні негативні наслідки.

Тож, юридична відповідальність, як елемент механізму захисту соціальних прав державних службовців має наступні особливості:

1. Юридична відповідальність за порушення соціальних прав державних службовців має примусовий характер. Тобто, застосування юридичної відповідальності є безальтернативним та здійснюється незалежно від погодження та волі особи-порушника. Разом з тим, повноваження щодо застосування є спеціальними та їх межі чітко визначені законодавчо, що запобігає перевищенню чи зловживанню.

2. Юридична відповідальність за порушення соціальних прав державних службовців є матеріальною. Така ситуація обумовлюється можливістю відновлення соціальних прав лише за допомогою коштів та залежністю здатності втілювати соціальні права від матеріального забезпечення державного службовця та його членів сім'ї. Водночас, матеріальна юридична відповідальність може доповнюватися іншими видами захисту та покарання залежно від виду правопорушення.

3. Юридична відповідальність за порушення соціальних прав державних службовців спрямована і на захист, і на покарання. Застосування покарання необхідне для запо-

бігання наступним протиправним діям та зменшенню кількості порушень соціальних прав державних службовців загалом. Захист полягає у відновленні можливості втілювати свої соціальні права державним службовцем чи членами його сім'ї.

Висновки. Отже, на основі проведеного дослідження можливо дійти висновку, що механізм захисту державних службовців має декілька форм реалізації, вибір між якими обумовлений законодавством та волею державного службовця. Правове регулювання дії механізму захисту слід вдосконалити щодо деталізації повноважень суб'єктів захисту та збільшення їх профільності саме на захисту

соціальних прав державних службовців. Крім того, більшого захисту потребує збереження спеціального правового статусу державного службовця в умовах скарги на дії керівництва. Аналіз елементів механізму захисту соціальних прав державних службовців свідчить про рівність у їх взаємодії та їх взаємозалежність, а тому недоліки дії хоча б одного з них впливає на загальну результативність. Також, було встановлено, що механізм захисту соціальних прав державних службовців окрім захисної, виконує й превентивну функцію, адже запобігає вчиненню правопорушень завдяки ілюструванню негативних наслідків й їх невідворотності для порушника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Данильян О. Г. Механізм захисту прав людини в сучасному суспільстві: теоретико-правовий дискурс. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 2013. № 4. С. 48-55.
2. Муза О. В. Адміністративно-правовий механізм захисту прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб в Україні. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України, 2014. № 6. С. 32-36.
3. Пайда Ю. Ю. Визначення юридичних гарантій як елемент захисту прав людини. Науковий вісник публічного та приватного права, 2018. Вип. 2. С. 50-54.
4. Стахура Б. І. Роль органів внутрішніх справ у забезпеченні прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право, 2015. Вип. 30(1). С. 48-59.
5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996 р. № 30. Ст. 141.
6. Параниця С. П. Самозахист прав в адміністративному праві. Адміністративне право та процес України: пріоритетні напрями розвитку в умовах демократизації: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції пам'яті доктора юридичних наук, професора, Заслуженого діяча науки і техніки України Леоніда Васильовича Ковалю. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. С. 35-38.
7. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2016. № 4. С. 43.
8. Скоріков В. В. Види відповідальності державних службовців. Державне управління та місцеве самоврядування, 2017. Вип. 1. С. 145-151.
9. Горзов А. П., Долгий О. А. Дисциплінарна відповідальність державних службовців. Науковий часопис Національної академії прокуратури України, 2017. № 1. С. 48-54.
10. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. № 40. С. 356.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.16>

Беззубов Д. О.,

доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії вищої освіти України,
провідний науковий співробітник відділу проблем державного управління
та адміністративного права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

Коваль М. В.,

доктор військових наук,
головний науковий співробітник науково-дослідного управління розвитку
автоматизованих систем управління збройними силами
науково-дослідного центру розвитку автоматизації та безпілотних систем
Центрального науково-дослідного інституту ЗСУ

ЯКІСТЬ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В СФЕРІ ПРОТИДІЇ ПОДАТКОВИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Анотація. Досліджуються управлінські аспекти забезпечення якості і ефективності діяльності органів державної влади з позицій класичного адміністративного права, аналізуються системи протидії податковим правопорушенням як фактор, що формує підґрунтя розвитку науки адміністративного права, визначаються елементи впливу такої діяльності на стан режиму законності та правопорядку. Увага акцентується на такому аспекті якості і ефективності, як захист правопорядку та забезпечення економічної безпеки держави, що формують галузеві особливості реалізації норм адміністративного права. Відсутність прикладної бази досліджень категорії якості та ефективності в діяльності органів виконавчої влади, слабо розвинена теорія та практика впровадження напрацювань науки в практичне правове поле, правовий нігілізм у законодавчій роботі та зниження кількості й кваліфікації управлінських кадрів органів виконавчої влади підвищують ступінь загроз і ризиків розвитку держави в цілому. Формування окремого напрямку досліджень кількісних і якісних показників діяльності органів виконавчої влади та впровадження результатів наукових надбань у практичне правове життя є основою для адекватного розвитку суспільства та держави, особливо в мовах зовнішньої агресії.

Якість та ефективність адміністративно-правового забезпечення діяльності органів виконавчої влади в сфері протидії податковим правопорушенням залежать від кількох ключових чинників. По-перше, наявність стабільної та чіткої законодавчої бази, яка регулює податкові відносини, грає важливу роль у забезпеченні правового порядку. По-друге, кадровий потенціал, включаючи професійну підготовку співробітників, значно впливає на якість контролю. Також важливими є технологічні засоби, які дозволяють здійснювати автоматизований моніторинг та аналіз даних, а також міжвідомча взаємодія, що забезпечує комплексний підхід до вирішення проблем податкових правопорушень. Додатково, фінансування та ресурси, які виділяються на боротьбу з правопорушеннями, а також активна участь громади у контролі за діяльністю органів влади, сприяють підвищенню прозорості та підзвітності. Сприятливий психологічний клімат в організаціях також є важливим аспектом, що впливає на ефективність роботи. Таким чином, інтеграція цих чинників може значно поліпшити якість адміністративно-правового забезпечення в цій сфері.

Ключові слова: адміністративне право, функція, якість, ефективність, обачність, податкові правопорушення.

Bezzubov D. O., Koval M. V. The quality and effectiveness of administrative and legal support for the activities of executive authorities in the field of combating tax offenses

Abstract. The managerial aspects of ensuring the quality and efficiency of the activities of state authorities are studied from the standpoint of classical administrative law, the systems of combating tax offenses are analyzed as a factor that forms the basis for the development of the science of administrative law, and the elements of the influence of such activities on the state of the regime of legality and law and order are determined. Attention is focused on such aspects of quality and efficiency as the protection of law and order and ensuring the economic security of the state, which form the sectoral features of the implementation of the norms of administrative law. The lack of an applied base of research in the category of quality and efficiency in the activities of executive authorities, poorly developed theory and practice of implementing the achievements of science in the practical legal field, legal nihilism in legislative work and a decrease in the number and qualifications of managerial staff of executive authorities increase the degree of threats and risks to the development of the state in as a whole. The formation of a separate direction of research on quantitative and qualitative indicators of the activity of executive authorities and the implementation of the results of scientific acquisitions in practical legal life is the basis for the adequate development of society and the state, especially in the languages of external aggression.

The quality and effectiveness of the administrative and legal support of the activities of the executive authorities in the field of combating tax offenses depend on several key factors. First, the presence of a stable and clear legal framework that regulates tax relations plays an important role in ensuring the legal order. Secondly, the personnel potential, including the professional training of employees, significantly affects the quality of control. Also important are technological tools that allow automated monitoring and data analysis, as well as interdepartmental interaction, which provides a comprehensive approach to solving the problems of tax offenses. In addition, the funding and resources allocated to the fight against crimes, as well as the active participation of the community in monitoring the activities of authorities, contribute to increased transparency and accountability. A favorable psychological climate in organizations is also an important aspect affecting work efficiency. Thus, the integration of these factors can significantly improve the quality of administrative and legal support in this area.

Key words: *administrative law, quality, efficiency, prudence, tax offenses.*

Постановка проблеми. Питання і проблема якості і ефективності державного управління в системі забезпечення економічної безпеки держави є центральною з позицій дотримання законодавства в сфері економічної діяльності.

Структура адміністративного права як класичної галузевої науки дозволяє нам стверджувати про те, що якість і ефективність є частиною нормативного забезпечення діяльності органів виконавчої влади, формування режиму правопорядку в діяльності органів виконавчої влади.

Метою статті є визначення якості та ефективності адміністративно-правового забезпечення діяльності органів виконавчої влади в сфері протидії податкових правопорушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для об'єктивного та повного розгляду основних понять та елементів адміністративно-правового забезпечення діяльності органів державної влади щодо протидії податкових правопорушень необхідно зазначити, що окремими питаннями діяльності органів державної влади щодо профілактики правопору-

шень були предметом наукових досліджень таких відомих вчених-адміністративістів як: В.Б. Авер'янова, І.П. Голосніченко, С.Т. Гончарука, С.В. Ківалова, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Є.В. Курінного, Т.О. Мацелика, Ц.А. Ямпольскої та багатьох інших. Однак, поняття та елементи адміністративно-правового забезпечення діяльності органів державної влади щодо протидії податкових правопорушень комплексно не розглядались.

Виклад основного матеріалу. Адміністративно-правове забезпечення діяльності органів державної влади щодо протидії податкових правопорушень – це система правових заходів спрямованих на убезпечення суспільства від податкових правопорушень; які виконуються через правоохоронну діяльність відповідних органів державної влади, що направлена на попередження та спрямована проти вчинення податкових правопорушень.

Стосовно вдосконалення адміністративно-правового забезпечення діяльності органів державної влади щодо протидії податкових правопорушень, яке на нашу думку склада-

ється із двох основних складових, а саме: нормативно-правове та інформаційно-аналітичне забезпечення, більш детально буде розглянуто у наступних підрозділах.

Якість та ефективність предмету нашого дослідження забезпечується через встановлення наступних дефініцій:

– адміністративно-правове забезпечення в системі правового забезпечення – це система правових заходів спрямованих на урегулювання суспільних відносин адміністративно-правовими нормами;

– господарювання – це суспільно-корисна діяльність фізичних та юридичних осіб, яка здійснюється на власний розсуд та спрямована на організацію виробництва благ;

– проступок у сфері господарювання – це винне, протиправне, умисне діяння фізичної або юридичної особи, яке суперечить встановленим нормам порядку управління фінансово-господарською діяльністю, завдає суттєвої шкоди економічній безпеці країни, матеріальну і моральну шкоду інтересам держави та за яку підлягає притягненню до відповідальності;

– протидія податкових правопорушень – комплекс профілактичних та попереджувальних заходів спрямованих на забезпечення економічної безпеки у сфері господарської діяльності та здійснюється суб'єктами протидії податкових правопорушень;

– правоохоронні органи – це органи державної влади, які створені у передбаченому Законом порядку, мають відповідний адміністративно-правовий статус щодо здійснення правоохоронної діяльності, яка являється їх основною функцією;

– діяльність органів державної влади щодо протидії податкових правопорушень – це правоохоронна діяльність органів державної влади, яка направлена на попередження та спрямована проти суспільно-шкідливих, протиправних діянь у сфері господарювання;

– адміністративно-правове забезпечення діяльності органів державної влади щодо протидії податкових правопорушень – це система правових заходів спрямованих на убезпечення суспільства від податкових правопорушень; які виконуються через правоохоронну діяльність відповідних органів держав-

ної влади, що направлена на попередження та спрямована проти вчинення податкових правопорушень.

Одним із напрямків профілактики податкових правопорушень через забезпечення економічної обачності в адміністративному праві є дослідження функцій, форм та методів діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування у економічній обачності.

Функція державного управління – це певний напрям однорідної і цілеспрямованої діяльності виконавчої влади задля досягнення визначеної мети. Функції впливають із завдань управління, а саме сутність управлінських функцій обумовлена комплексом політичних, економічних, соціально-культурних та інших умов, що існують у суспільстві. У функціях безпосередньо виявляється владно-організуючий зміст державного управління, яке здійснюється певних процесуальних формах через постійний інформаційний обмін між суб'єктом та об'єктом управління. Звідси функцію державного управління із забезпечення економічної обачності можна визначити як частину діяльності держави, яку здійснюють на основі закону чи іншого правового акту органи виконавчої влади властивими їм методами за для виконання поставлених перед ними завдань у сфері забезпечення економічної обачності та стабільного стану економіки.

Функції виконавчої влади можна виокремлювати за різними критеріями. Але в аспекті досліджуваної проблеми найдоцільніша є їх класифікація на загальні, спеціальні та допоміжні функції.

Загальними функціями державного управління є прогнозування, планування, організація, регулювання, координація, облік, контроль. Цей розподіл зроблено на підставі внутрішньої технології управлінської діяльності.

Функція прогнозування означає наукове передбачення на основі систематичного дослідження стану, структури і динаміки розвитку суспільних явищ та процесів, властивих суб'єкту й об'єкту управління. Державне управління покликане вирішувати довгострокові, не тільки короткострокові. Але й завдання, виконання яких відбуватиметься в умовах певної невизначеності, тому і потрібна функція прогнозування.

Функція планування полягає у визначенні мети, напрямків, завдань та засобів реалізації тих чи інших проектів суспільного розвитку, а також розроблені програм, за допомогою яких ці плани будуть утілені в життя.

Функція організації має на меті сформувати керуючі та керовані системи, а також зв'язки між ними. Зміст функції організації включає створення органів управління та їх структурних підрозділів, розробку положень про них, підбір і розстановку кадрів тощо. Ця функція діє і при реорганізації чи ліквідації органів управління, підприємств, установ, організацій.

Функція регулювання охоплює поточні заходи впливу на будь-які відхилення від заданих програм. За допомогою регулювання здійснюється безпосереднє управління керованим об'єктом тобто станом економіки та економічної діяльності.

Функція координації забезпечує узгодженість дій усіх суб'єктів системи управління, як внутрішньому середовищі так і зі зовнішніми управлінськими структурами. Ця функція дозволяє більш ефективно організувати співпрацю між різними органами виконавчої влади при забезпеченні економічної обачності як елементу профілактики податкових правопорушень.

Функція обліку пов'язана зі збиранням, передачею, зберіганням і обробленням даних, про діяльність органів управління, витрати ресурсів тощо. Облік є передумовою контролю.

Функція контролю покликана надавати інформацію про дійсний стан справи щодо виконання завдань органами управління. Ця функція є універсальною для всієї управлінської системи. Контроль покликаний постійно.

Спеціальні функції характеризують особливості конкретного суб'єкта чи об'єкта управління. До спеціальних функцій державного управління, що здійснюються на вищому рівні належать:

– забезпечення державного суверенітету й економічної самостійності України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави;

– розроблення проекту Закону про Державний бюджет і забезпечення його виконання;

– розроблення та здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального й культурного розвитку держави тощо [1, с. 76].

Спеціальні управлінські функції здійснює Президент України як глава держави. Розмежування функцій існує й на нижчих рівнях виконавчої влади. Так, місцеві державні адміністрації на своїй території забезпечують здійснення таких основних функцій: виконання Конституції та законів України, актів Президента, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади; підтримання законності та правопорядку; додержання прав і свобод громадян; виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку; програм охорони довкілля; підготовка та виконання відповідних обласних і районних бюджетів; звіт про виконання відповідних бюджетів; взаємодія з органами місцевого самоврядування; реалізація інших, наданих державою чи делегованих відповідними радами, повноважень. [2]

Спеціальні функції можна згрупувати за типами виконуваних – добір та розстановка кадрів, складання бюджету, здійснення довгострокових програм, подолання кризових ситуацій, що стосується забезпечення економічної обачності.

Спеціальні функції поділяють також на види залежно від галузей управління (економіка, соціально-культурна, політична сфера). Подальша диференціація цих функцій через специфіку об'єктів управління здійснення з використанням допоміжних функцій, призначення м'яких є обслуговування загальних і спеціальних функцій. Тобто, допоміжні функції створюють необхідні умови для нормальної діяльності управлінських структур.

Допоміжні функції класифікують на групи: а) у цілепокладаючій діяльності – прогнозування, стратегічне та поточне планування; б) у ресурсному забезпеченні – фінансування, матеріально-технічне постачання, транспортне обслуговування, кадрове забезпечення; в) у регламентуванні управління – координація, організація та контроль [3, с. 87].

Особливість виконавчої влади серед гілок державної влади полягає в тому, що саме в процесі її реалізації відбувається втілення

у життя законів та інших правових актів держави, практичне застосування всіх важелів державного впливу на суспільний розвиток. У найзагальнішому вигляді форма управлінської діяльності це певний спосіб зовнішнього вираження змісту такої діяльності. Форми управління показують, як практично здійснюється управлінська діяльність. А методи – це прийоми впливу органів управління та їх посадових осіб на підпорядковані їм об'єкти. Методи проявляються у формах управління через взаємодію його суб'єктів і об'єктів. Тому метод і форма управління є взаємопов'язаними сторонами єдиного процесу управління. Саме у певній формі певний метод управління виконує роль способу керуючого впливу, тобто форма управління погоджує його методи.

Отже, якість державного управління – це зовнішній вияв конкретних дій які органів виконавчої влади за для вирішення поставлених перед ними завдань. Якщо функції управління розкривають напрями цілеспрямованого впливу суб'єктів на об'єкти управління, то форми управління – це способи реалізації такого цілеспрямованого впливу. Форми управління визначаються характером суспільних відносин, які складаються в процесі виконавчої та розпорядчої діяльності.

Сукупність форм виконавчої влади – це системне утворення, компоненти якого тісно взаємодіють один з одним, проте не є взаємозамінними. За допомогою цієї системи забезпечується підтримка встановленого порядку; використання в інтересах і цілях державного управління потенціалу недержавних структур; гласність і врахування громадської думки; зміцнення режиму законності [4].

Ефективність органів виконавчої влади – це ступінь впливу на суспільні відносини в своїй діяльності з позицій матеріальних та часових затрат на такий вплив.

Ефективність органів виконавчої влади в системі протидії податковим правопорушенням формується через форми управлінської діяльності та їх пряму ефективність.

Форми управління обумовлюються тими юридичними приписами, за допомогою яких держава регулює діяльність виконавчої влади. Вони закріплюються в Конституції України,

законах, указах Президента України, постановках Уряду та інших правових актах. Різноманітність форм державного управління робить актуальною проблему їх класифікації. Найбільш поширеними є дві класифікації: а) за значенням наслідків використання тої чи тої форми (правовий ефект); б) за ступенем правової регламентації процесу їх застосування.

За значенням наслідків, які виникають у результаті використання форм, виділяють правову форму здійснення виконавчої влади і неправову форму її здійснення. Діяльність пов'язана з виданням правових актів, що призводять до виникнення, зміни чи припинення певних адміністративних правовідносин, є правовою формою. Однак значна частина управлінської діяльності не втілюється у правову форму, вона є організаційною формою, яка безпосередньо не викликає якихось юридичних наслідків.

За ступенем правової регламентації виокремлюють такі форми державного управління: видання нормативних актів управління; видання індивідуальних (адміністративних) актів управління; проведення організаційних заходів; здійснення матеріально-технічних операцій; укладання адміністративних договорів (угод); вчинення інших юридично значимих дій [5].

В системній діяльності виконавчої влади щодо забезпечення власних потреб і закупівлі товарів і послуг одним із критеріїв ефективності ми можемо виділити категорію господавської обачності.

У відповідності до форм державного управління ми виділимо наступні форми забезпечення економічної обачності: нормативне забезпечення економічної обачності (видання нормативних актів щодо забезпечення економічної обачності); індивідуальне (адміністративне) забезпечення економічної обачності (регулятивна діяльність органів місцевого самоврядування щодо забезпечення економічної обачності); організаційне забезпечення економічної обачності (проведення нарад, конференцій з питань підвищення ефективності забезпечення економічної обачності, наукове забезпечення економічної обачності); матеріально-технічне забезпечення економічної обачності (закупівля

обладнання, машин і механізмів); договірне забезпечення економічної обачності (укладання договорів на охорону майна фізичних та юридичних осіб державної служби охорони); юридичне (адміністративне) забезпечення економічної обачності (укладання договорів щодо обслуговування певних об'єктів недержавної форми власності щодо протипожежного та хімічного захисту відповідними державними службами).

Видання нормативних актів управління передбачає розпорядчу діяльність, спрямовану на виконання закону шляхом встановлення певних правил у сфері державного управління. Прийняття норм права підзаконного характеру – це адміністративна нормотворчість, яка здійснюється у формі видання нормативних актів управління. Це пояснюється тим, що загальні правила поведінки, сформульовані в законах, не в змозі детально урегулювати всі суспільні відносини. Тому виникає необхідність у конкретизації та правових норм на стадії їх застосування.

За означеними критеріями ми пропонуємо виділити адміністративно-регламентаційні форми актів державного управління забезпечення економічної обачності. До таких актів можливо віднести: видання нормативних актів (нормативне забезпечення) забезпечення економічної обачності (Законів, постанов та інше); підзаконне забезпечення економічної обачності (видання локальних нормативних актів, підзаконного характеру). Видання таких нормативних актів має першочергове значення щодо забезпечення економічної обачності, оскільки регулює не тільки суспільні відносини в звичайних режимах функціонування економіки, а й в умовах профілактики податкових правопорушень.

Видання індивідуальних (адміністративних) актів управління є близьким до нормативного, але не тотожне йому. Відмінність між ними полягає в тому, що індивідуальні акти управління встановлюють, змінюють або припиняють конкретні адміністративні правовідносини. Вони різняться від нормативних тим, що звернені до конкретних суб'єктів і їх дія припиняється після одноразового застосування (наприклад, видання наказу про призначення державного службовця на посаду) [5].

Індивідуальні адміністративні акти забезпечення економічної обачності спрямовані на регламентацію поведінки окремих фізичних та юридичних осіб, що використовують на законних підставах засоби підвищеної небезпеки (хімікати, мінеральні добрива, отруйні речовини) щодо дотримання відповідних процедур забезпечення економічної обачності (видання ліцензій на виготовлення отруйних речовин).

Проведення організаційних заходів – це необхідна умова управлінської діяльності, оскільки вони спрямовані на забезпечення чіткої та ефективної роботи відповідних структур управління. Стосовно органів виконавчої влади такими заходами можуть бути: роз'яснення змісту певних правових актів або організаційних заходів; інспектування та інструктування підпорядкованих органів і посадових осіб; підготовка та проведення різних нарад, конференцій тощо.

Організаційні заходи забезпечення економічної обачності мають не правові наслідки, а більше інформаційні та суспільні. Такими наслідками є прийняття планів дій в умовах надзвичайних ситуацій, рекомендації конференції та інше. Слід звернути увагу, що організаційне забезпечення економічної обачності має і наукове підґрунтя, оскільки такими заходами є захист дисертацій, що стосуються питань економічної обачності або обачності окремих галузей народного господарства та прийняття висновків спеціалізованих вчених рад і відповідно рекомендацій щодо подальшого розроблення даної тематики. Тобто можливо говорити про науково – організаційну форму забезпечення економічної обачності.

Здійснення матеріально-технічних операцій є найбільш об'ємною частиною управління. Ці операції носять допоміжний характер і обслуговують управлінську діяльність. Матеріально-технічні операції включають підготовку матеріалів для видання правових актів, проведення організаційних заходів, діловодство, складання довідок, звітів тощо.

Матеріально-технічні операції забезпечення економічної обачності складають матеріальне підґрунтя для функціонування служб і відділів забезпечення економічної обачності.

До таких операцій ми можемо віднести: закупівлю обладнання, машин і механізмів, автомобілів за допомогою яких функціонують відповідні служби і відділи підприємств, установ і організацій.

Укладання адміністративних договорів (угод). Договори в адміністративному праві здебільшого є угодами нормативного характеру, тобто встановлюють правила поведінки для широкого кола адресатів, котрі повинні видати правові акти, укласти угоди або здійснити юридично значимі дії. Предметом адміністративного договору є відносини владного характеру, причому лише ті з них, у яких допускається узгодження волевиявлення владних суб'єктів. Суб'єктами такого договору є органи виконавчої влади і місцевого самоврядування та їх посадові особи. Водночас суб'єктами можуть виступати такі особи, які не мають владних повноважень, але є у публічно-правовій сфері носіями деяких владних функцій (трудові колективи, органи самоорганізації населення тощо) [6–8].

Адміністративні угоди спрямовані на забезпечення економічної обачності в окремих сферах суспільного життя. До них ми віднесемо укладання договорів на охорону майна і життя фізичних осіб, охорону майна юридичних осіб, забезпечення обмеженого доступу до певних об'єктів підвищеної небезпеки недержавної форми власності за угоди

між власником об'єкту і державною службою охорони та інше.

Висновки. Як основний висновок потрібно підкреслити, що таке цілеспрямоване підпорядкування поведінки фізичних та юридичних осіб загальнообов'язковим умовам і вимогам економічної обачності є комплексною владною дією органів виконавчої влади та місцевого самоврядування України із адміністративного забезпечення обачності, що утворює систему, яка впливає на поведінку організаційно не підлеглих даним органам фізичних, юридичних осіб. Як правило, воно пов'язане із втручанням в адміністративно-господарську, організаційно-розпорядливу та інші види діяльності вказаних осіб.

Умови, обмеження, дозволи та заборони, що містяться в загальнообов'язкових умовах і вимогах обачності та закріплені в нормах законів й підзаконних нормативно-правових актів, реалізуються в повсякденній діяльності фізичних та юридичних осіб з можливим правомірним використанням ними предметів, явищ та процесів всіх ймовірних джерел фінансування, що адміністративно санкціонуються та контролюються державою в особі органів виконавчої влади та місцевого самоврядування України, але можуть створити економічну небезпеку конституційним й іншим законним правам та інтересам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Адміністративне право України. Академічний курс: пі-учник: у 2 т. Т. 1: Загальна частина / редкол.: В.Б. Авер'янов (голова) та ін. К.: Юрид. думка. 2004. 584 с.
2. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2006. 656 с.
3. Петков С.В. Нормативно-правове забезпечення публічних відносин під час побудови громадянського суспільства в Україні: монографія. Запоріжжя : КПУ, 2011. 104 с.
4. Солов'євич І.В. Державна влада в Україні і місце в ній правоохоронної діяльності: конституційно-правові аспекти : автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 „Конституційне право”. Х., 1997. 22 с.
5. Соболев Є.Ю., Горлов Є.В. Органи державної влади як суб'єкт запобігання правопорушенням у сфері господарських відносин. *Напрями удосконалення протидії правопорушенням у сфері господарської діяльності*: зб. наук. пр. міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26-27 листопада 2010 року). Національний університет ДПС України. К. : Алерта, 2010. С. 394-397.
6. Поняття правового регулювання і його відмінність від правового впливу. *Сфера, основні напрямки і межі правового регулювання. Види, способи і типи прав*. URL: <http://www.refine.org.ua/pageicl-2254-l.html>.
7. Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні [Текст]: Навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2003. 336 с.
8. Адміністративне право України [Підручник для юрид. вузів і фак. / Ю. П. Битяк, В. В. Богуцький, В. М. Гарашук та ін.]; За ред. Ю. П. Битяка. Харків: Право, 2000. 520 с.

Драчов О. В.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного та міжнародного права
Юридичного інституту
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

ГЕНЕЗИС ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ СВІТОВОЇ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ

Анотація. Не зважаючи на те, що останнім часом, в світі спостерігається значне зростання міжнародних конфліктів та загострень, головною рушійною силою розвитку людства залишаються глобалізаційні процеси, які спостерігаються в різних сферах людського життя. Так однією з таких ключових сфер є фінансова, завдяки якій мобілізуються вільні кошти фізичних та юридичних осіб та перерозподіляються в ті сфери, де вони мають найбільш вигідне застосування.

Важливо відмітити, що сама фінансова система на сьогодні вийшла за межі національних кордонів та стала над національною, тобто світовою. Таким чином, сьогодні досить важко уявити собі якусь закриту національну фінансову систему, яка буде ефективно функціонувати самостійно, без взаємодії з іншими національними, регіональними фінансовими системами та взагалі в рамках світової фінансової системи. Україна також не є виключенням з цього правила, особливо в контексті того, що наша країна напряму залежить від постійних фінансових вливань в нашу економіку зі сторони західних партнерів.

Саме тому вивчення процесу становлення світової фінансової системи, аналіз її складових частин, визначення етапів її розвитку. Дозволяє нам більш ґрунтовно та цілісно зрозуміти, як вона функціонує, який напрямок її розвитку та яким чином наша теперішня фінансова система України може бути інтегрована в більш глобальну світову фінансову систему. Для нашої країни це питання є особливо актуальне в контексті післявоєнної відбудови, адже створення сприятливого інвестиційного клімату, налагодження стабільних грошових потоків та належне їх правове забезпечення буде лежати в основі подальшої ефективної такої відбудови. Крім того, в цілому просвіропейський вектор розвитку, який Україна, визначила для себе як пріоритетний вимагає повноцінної такої інтеграції, також в рамках й фінансового сектору. Аналіз етапів становлення світової фінансової системи та особливо скупчення уваги на ключових її елементах дає змогу більш глибоко зрозуміти, на чому саме треба робити акценти в розвитку, що при адекватній державній політиці може принести нашій державі стрімкий розвиток в післявоєнний період.

Ключові слова: *світова фінансова система, банківська система, ринок капіталу, страховий ринок, голландська фінансова система, британська фінансова система, американська фінансова система, Бреттон-Вудська фінансова система, ямайська фінансова система.*

Drachiev O. V. Genesis of the formation and establishment of the world financial system

Abstract. Despite the fact that recently, the world has seen a significant increase in international conflicts and exacerbations, the main driving force of human development remains the globalization processes observed in various spheres of human life. Thus, one of these key areas is financial, thanks to which the free funds of individuals and legal entities are mobilized and redistributed to those areas where they have the most beneficial application.

It is important to note that the financial system itself today has gone beyond national borders and has become above national, i.e. global. Thus, today it is quite difficult to imagine a closed national financial system that will function effectively independently, without interaction with other national, regional financial systems and generally within the framework of the world financial system. Ukraine is also no exception to this rule, especially in the context of the fact that our country directly depends on constant financial infusions into our economy from Western partners.

That is why the study of the process of formation of the world financial system, the analysis of its constituent parts, and the determination of the stages of its development. Allows us to more thoroughly and holistically understand how it functions, what is the direction of its development and how our current financial system of Ukraine can be integrated into a more global world financial system. For our country, this issue is particularly relevant in the context of post-war reconstruction, because the creation of a favorable investment climate,

the establishment of stable cash flows and their proper legal support will be the basis of further effective reconstruction. In addition, in general, the pro-European vector of development, which Ukraine has identified as a priority, requires full-fledged such integration, also within the framework of the financial sector. The analysis of the stages of the formation of the world financial system and especially the concentration of attention on its key elements enables a deeper understanding of what exactly needs to be emphasized in development, which, with an adequate state policy, can bring rapid development to our country in the post-war period.

Key words: *world financial system, banking system, capital market, insurance market, Dutch financial system, British financial system, American financial system, Bretton Woods financial system, Jamaican financial system.*

Актуальність теми. Українська держава вибрала вектором свого розвитку інтеграцію в Європейське співтовариство. Таким чином головним завданням України є становлення рівноправним партнером держав-членів ЄС в тому числі й в фінансовому, економічному та політичному аспектах. У зв'язку з цим необхідно значно покращити вітчизняну фінансову систему, а це у свою чергу неможливо без врахування досвіду провідних країн світу. Сучасні виклики, які спіткали нашу країну, потребують чималих зусиль для подальшої відбудови нашої країни та створення гармонійного поєднання державного та приватного секторів економіки.

Сьогодні глобалізаційні процеси зачіпають всі без винятку країни світу і Україна не є виключенням з цього. При цьому одним із ключових інструментів економічної інтеграції багатьох, розрізнених фінансових систем світу є світова фінансова система. Саме її розвиток має бути направлений на постійне покращення життя людей, захист навколишнього середовища, як складової сталого розвитку та стабільний розвиток економік країн світу.

Необхідно відзначити, що покликання світової фінансової системи полягає в тому, щоб забезпечити світову фінансову стабільність. Адже саме стабільність фінансової системи нерозривно пов'язана з економічним зростанням та захистом від потенційних кризових явищ. Саме для реалізації цієї цілі світова фінансова система має володіти необхідними та ефективними інструментами виявлення, регулювання, моніторингу та запобігання економічних кризових явищ.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблемою формування та розвитку фінансової системи загалом та його окремих структурних елементів, аналізом категорійного складу визначень пов'язаних з фінансовою систе-

мою, її структури є предметом дослідження багатьох українських та зарубіжних науковців. Серед них доцільно виділити Богатирьов І.І., Клименко О.В., Латковський П.П., Стукало Н.В., Турпенко О.А. та інші. Серед класичних наукових праць, у яких досліджуються проблеми функціонування фінансових відносин можна виділити роботи Петті В., Сміта А., Рікардо Д., Маркса К., Кейнса Дж.М. Тим не менш вбачаю за доцільне зробити системний аналіз утворення та розвитку світової фінансової системи від витоків її розвитку до сьогодення.

Мета статті – проаналізувати історичну складову формування та становлення світової фінансової системи. Завдання статті: визначити етапи формування світової фінансової системи, спираючись на системний метод дослідження, визначити закономірності розвитку, суб'єкти та структуру світової фінансової системи та виділити їх особливості, провести порівняльний аналіз визначень – «світова фінансова система», «міжнародна фінансова система», «глобалізована фінансова система».

Виклад основного матеріалу. Сьогодні ні для кого не викликає сумнівів, що фінансова система, як національного так і міжнародного рівня становить кровеносну систему усієї економічної системи. Тим не менш важливо відмітити, що так було не завжди та реалії сьогодення формувалися поступово.

Деякі науковці зазначають, що світова фінансова система почала формуватися лише в 50-ті роки минулого століття, разом із виникненням євродоларів та євrorинків ринків [1, с. 88]. Тим не менш на мою думку, це твердження має досить вузький характер і ґенезу розвитку треба розглядати в більш широкому часовому діапазоні.

Важливо відмітити, що основними елементами світової фінансової системи на сьогодні

є: міжнародний кредитний, валютний, страховий, банківський ринок та ринок капіталів. Всі вони поступово формувалися протягом тривалого періоду часу. Тим не менш з поміж всіх них, передусім, можна виділити два основних, це ринок капіталів та банківський. Саме вони стали першоджерелом формування та розвитку всіх інших і світової фінансової системи загалом.

Важливо відмітити, що розвиток прототипів банківської справи ми можемо спостерігати ще за часів античної доби. Адже коли виникли гроші тоді також з'явилися необхідність в наданні кредитів для фермерів та торговців, що везли товари від міста до міста. Початки банківської справи ми можемо побачити в багатьох регіонах світу. Зокрема в Месопотамії та Персії, стародавньому місті Вавилон [2, с. 251]. В Індії в IV – II століттях до н.е. існував фінансовий інструмент під назвою «адеша», що є еквівалентом обігового векселя [3]. Приблизно в той самий час в Греції існували так звані трапезисти, які брали на зберігання вклади для здійснення платежів за рахунок вкладників. Їм давали на зберігання також цінні документи, договори, спірні суми [4]. Як зазначають дослідники, Вельгуш В.В. та Коваль О.М., у ранньому Стародавньому Римі депозитні банкіри були відомі як «*argentarii*», а пізніше (з II століття «*annodomini*» тощо) – як «*nummularii*» (Andreau 1999 р., р. 2) або «*mensarii*». Банки були відомі як «*Taberae Argentarioe* та «*Mensae Numularioe*». Гроші-кредитори будуть встановлювати свої намети всередині закритих двориків, які називаються «*macella*», на довгій лаві, що називається «*banca*» від чого утворилось слово «банк» [5, с. 125]. Тим не менш ці організації працювали більше не як повноцінні банківські установи з прийманням вкладів, а більше як конвертаційні пункти. Варто відзначити, що з часів падіння римської імперії, протягом багатьох століть банківська справа не здійснювалася, аж до часів перших хрестових походів.

Саме в часи хрестових походів починається поступове відновлення банківської справи. Це відбулося завдяки лицарському ордену тамплієрів, який був створений французьким лицарем Гюго де Пейн. Ці лицарі

захищали торгові шляхи на святій землі від бандитів, чим зробили паломництво більш безпечним. Вони також відкривали філії свого ордену в своїх рідних країнах (Іспанія, Франція, Англія та інші) чим створили прототип першої міжнародної фінансової організації. Фінансова складова їх діяльності полягала в тому, що вони приймали гроші від паломників чи інших зацікавлених осіб в одному з темплів та видавали їх в іншому. Таким чином вони були першою міжнародною корпорацією з грошових переказів в Європі. Не зважаючи на досить типову банківську функцію грошових переказів, вважати тамплієрів банківською установою досить передчасно.

Як зазначає дослідниця І.Б. Кудас, початком формування сучасної банківської діяльності прийнято вважати епоху середньовіччя Італії, яка завдяки перебуванню в центрі торговельних шляхів, що пов'язували країни Європи та Сходу, була вдалим географічним місцем. За даними з історичних джерел відомо, що перші банки сучасного виду виникли на початку XV ст. у Генуї (банк Св. Георгія), а також у Венеції та Флоренції. Сенат Венеціанської республіки в 1584 р. видав декрет про заснування громадського банку під назвою *Banco della Piazza de Rialto* [6, с. 3]. Розвиток цієї людської сфери діяльності не зупинився лише на Італії, і вже на початку 17-го ст. в інших європейських країнах почали з'являтися подібні організації. Так в 1609 р. в Амстердамі був створений банк, в Гамбурзі в 1618 р., а згодом наприкінці століття в 1694 р. в Англії був створений банк у формі акціонерного товариства. Отже саме з XVI – XVII століть можна сміливо стверджувати початок банківської справи, в сучасному її розумінні.

Другою важливою складовою світової фінансової системи є ринок капіталу. Цей ринок також почав зароджуватися саме з повноцінним виникненням банківської справи, адже саме міста-держави такі як Венеція, Генуя і Флоренція були центрами міжнародної торгівлі між Сходом і Заходом. Саме в рамках початкової банківської системи було запроваджено такий інструмент ринку капіталу, як вексель, який слугував для обслуговування товарообігу та безпечного

передавання грошей на великі відстані через систему «вуличних мінял».

Однак повноцінне створення фондового ринку, як складової ринку капіталу, відбулося із запровадженням в господарський обіг такої організаційної складової, як акціонерні товариства, які почали створюватися в Нідерландах та Англії. Першими найвідомішими такими компаніями були Голландська Ост-Індійська компанія, яка була заснована в 1602 р. та Англійська Ост-Індійська компанія, яка була заснована в 1600 р. [7] Саме завдяки уряду Голландії, який фінансував створення Голландської Ост-Індійської компанії і можна говорити про створення на території Нідерландів першого ринку цінних паперів в його сучасному розумінні. Саме Амстердам, як місце створення першої фондової біржі, вніс вагомий вклад в формування нових методів торгівлі цінними паперами.

Тим не менш, лише майже через століття з'являється Лондонська фондова біржа, яка утворилася завдяки створенню Банку Англії та приватизації державного боргу, що стало результатом конвертації неліквідного державного боргу в ліквідний приватний борг через формування довіри інвесторів щодо зобов'язань держави. Таким чином другою фондовою біржею стала Лондонська, заснована в 1698 році.

Важливо також відмітити, що розвиток банківської справи та ринків капіталів рухався паралельно із формуванням світового фінансового порядку. Загалом його можна поділити на декілька етапів, кожен з яких характеризувався своєю специфікою.

1. Голландський світовий фінансовий порядок, який існував в XVII – XVIII ст. Цей етап характеризується тим, що в Амстердамі запровадили практики створення комерційних кредитів, які набули форми так званої «комісії», вони передбачали випуск векселів та торгівлю ними. Централізація комерційних кредитних практик та створення грошового ринку відбулося завдяки діяльності Amstedam Exchange Bank і його мережі приватних агентів [8, с. 32].

Саме цей банк став безпечною гаванню для капіталу з усієї Європи. Крім того завдяки централізації матеріальних ресурсів, Амстер-

дам міг гарантувати, що відсоткові ставки по кредитам були найнижчі в Європі. Таку величезну централізацію капіталу підкріплювала «Агропромисловий виробничий комплекс» в який входила згадувана Голландська Ост-Індійська компанія, наявність розвинутих колоній в індійському та тихому океані, розвинутим судноплавством, а також найбільшим торговим портом світової економіки у сімнадцятому столітті.

2. Британський світовий фінансовий порядок (Лондон). Початок гегемонії Лондону як фінансового центру починається з початком XIX ст. і тривав до 30-х років XX ст. Цей період характеризувався відносною стабільністю як ієрархічних відносин влади, так і організації світових кредитних відносин. В цілому можна сміливо стверджувати, що Лондон, по суті, виконував таку саму роль як Амстердам в попередній період. Можна також підкреслити, що роль Лондона полягала в так би мовити «перевалочному» світовому фінансовому центрі. Також структурною особливістю фінансового порядку в Лондоні була значне спекулятивне накопичення капіталу за рахунок світової кредитної політики, цей розквіт тривав до 1914 р. Важливо відзначити, що протягом XIX ст. в світі існував золотомонетний стандарт в основу сальдо платіжного балансу було покладено експорт / імпорт золота.

Перша світова війна прискорила виникнення нестабільності у британському фінансовому порядку заклавши ще більшу децентралізацію між Лондоном та Нью-Йорком, що зробило проблематичним управління світовою кредитною політикою. Останньою краплею була світова криза 1929–1931 рр., яка почалася з Wall Street і швидкими темпами поширилася на центральну Європу, а саме Німеччину та Австрію. Таким чином активи лондонських фінансистів були заморожені в Австрії та Німеччині, що звичайно підривало впевненість у фунті стерлінгів як провідної резервної валюти, що у свою чергу спонукало континентальні центральні банки продавати фунти стерлінги та купувати золото. З 1914 по 1939 роки існували золото злитковий стандарт та золото-девизний стандарт, так звана Генуезька валютна система,

обмінний курс якої базувався на попиті та пропозиції на валюту при збереженні золотих паритетів [9, с. 15].

3. Американський фінансовий порядок (Нью-Йорк). Можна цілком припустити, що цей етап почався з 30-х років ХХ ст. Фінансова криза кінця 20-х початку 30 років (Велика депресія), неможливість Лондону відреагувати на її наслідки, поступове зміцнення економіки США, друга світова війна все це підштовхнуло США, як провідну військово-політичну державу, до започаткування нового світового фінансового порядку. Теоретичним підґрунтям якої стало кейнсіанство. Крім того після 2-ї світової війни повсталала потреба в відбудові зруйнованої Європи, а також інституційного та юридичного оформлення нового фінансового порядку, яке відбулося в Бреттон-Вудді у 1944 р. На конференції, що відбулася в цьому місті вперше в історії людства були засновані міжнародні валютно-кредитні організації – Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР).

Більше того, на ній були визначені головні принципи функціонування такого порядку, які полягали у наступному:

– Золото зберігало за собою функцію розрахункового засобу в міжнародній торгівлі. При цьому ціна на золото встановлювалась за фіксованим курсом в 35 доларів за 1 тройську унцію.

– Резервними та платіжними засобами виступали золото, долар США та фунт стерлінгів.

– Суттєву роль в міжнародному фінансовому житті почали відігравати міжнародні організації МВФ та МБРР.

Треба зазначити, що крім вищезазначеного, цей етап характеризувався рядом особливостей. Американський долар фактично встановлював монопольну валютну гегемонію, фунт стерлінгів втратив свою стабільність. Відтік довгострокового капіталу США, притаманний американському фінансовому порядку, все частіше став заміщуватися коротко- та середньостроковим кредитом в доларах, джерелом якого були короткострокових запаси долара з офшорних євrorинків [8, с. 35-40]. При цьому розподіл в фінансо-

вих впливах відбувався наступним чином: довгострокові капітали оберталися в Нью-Йорку, а коротко- та середньострокові капітали в Лондоні, який був центром ділової активності Європи.

4. Сучасний світовий фінансовий порядок. Деякі науковці зазначають, що він почався з 1970-х років минулого століття, зокрема це відбулося після неспроможності Бреттон-Вудської системи, побудованої на кейнсіанстві, вирішувати нагальні фінансові потреби держав. Краху Бреттон-Вудської системи також сприяла нерозбірливість уряду США в методах вирішення проблемних питань, а саме світової нафтової кризи, загострення в'єтнамської війни, скасування президентом Р. Ніксоном прив'язки долара до золота, неможливість уряду США дотримуватися Смітсонівської угоди, а також прихильність США до плаваючих обмінних курсів – лягло в основу фінансової політики «неприйняття рішень», яка призвела до фактичного збільшення значущості ринкового чинника у кредитній політиці [8, с. 43].

Все вищезазначене призвело до необхідності зміни парадигми з кейнсіанства на нову неоліберальну фінансову модель, яка була запроваджена Ямайською валютною системою, в основі якої були закладені такі принципи:

- повна демонетизація золота;
- впровадження плаваючих валютних курсів;
- надання спеціальним правом запозичення МВФ статусу головного резервного активу і міжнародної розрахункової одиниці;
- поліцентричність побудови грошово-валютної світової валютної системи (поява додаткових резервних валют Євро);
- зростання обсягів фінансової експансії ТНК та ТНБ;
- урізноманітнення форм і моделей факторингу, форфейтингу, фінансового інжинірингу [8, с. 44].

В цілому проведення ямайської конференції та прийняття нового програмного документу в сфері фінансових відносин показує, що світовий фінансовий порядок еволюціонував в декількох напрямках. Перший це еволюція державних органів в напрямку зроста-

ючого впливу з боку приватних фінансів та представників приватного сектору, зокрема ТНК та ТНБ. Другий полягає в тому, що збільшується відкритість інформації та технічних проблем в світовій структурі регулювання, що зрештою призвело до відділення фінансового сектору від політичного протексту. Цей аспект полягає в зростаючій автономії проведення політики органів державної влади міністерства фінансів та центральних банків. Зокрема, такі державні агентства підвищують легітимність приватних регулятивних органів шляхом визнання та легалізації їх ролі в більш широкій системі управління [10, с. 255–258].

Аналізуючи вищезазначені етапи, може скластися думка про те, що останній етап суттєво відрізняється в трьох попередніх. Тим не менш на мою думку він є логічним продовженням попередніх, адже перші два етапи це формування двох основних рушійних сил в фінансовому секторі: ринку капіталу та банківського ринку. А вже починаючи з третього етапу фінанси стають більш глобалізованими, через зміну їх механізму управління, яка стає міжнародною через відповідні міжнародні інститути.

Важливо також відмітити, що з початку 1950-х р. завдяки відновленню економік країн Європи, які стали наслідком плану Маршала – відновлюються світогосподарські зв'язки, посилюються та поглиблюються інтеграційні процеси особливо на території Європи, починають створюватися та запроваджуватися новітні технології у сферу матеріального виробництва. Таким чином розвиток фінансових інновацій спричинив виникнення ринку євродоларів, єврооблігацій та євrorинків, почало становлення офшорних фінансових центрів з консолідацією в Лондоні. Компанії з різних секторів економіки стають багатонаціональними. Тобто починають з'являтися великі транснаціональні корпорації, які поступово рік за роком все більше проникають на національні ринки [11, с. 11]. Загалом, як зазначають деякі науковці, одним із ключових аспектів в напрямку глобалізації та становлення світової фінансової системи був відхід від моноцентричної моделі на користь глобалізованої, який проявився у створенні євrorинків (євровалют, єврокредитів, євро

капіталів), який проявився у трьох подіях. Першою була заборона уряду Великої Британії в 1957 р. британським банкам фінансувати торгівлю нерезидентів. Друга відбулася, коли була створена ЄЕС, а саме в 1958 році, в рамках якої відбулося конвертування валют Німеччина, Франції та Італії. Третьою подією було введення Федеральною резервною системою США обмежень щодо процентних нарахувань на депозити у внутрішніх банках країни [1, с. 88].

Таким чином, ми бачимо з одного боку, що американська фінансова система була по суті продовженням амстердамської та лондонської в частині гегемонії центрів, а з іншого вона стала початком інтеграційних процесів, які почалися з Європи та розповсюдилися на всю планету. По суті формуванню світовій фінансовій глобалізації сприяли:

- інтернаціоналізація суспільного виробництва через зростання обсягів фінансової експансії ТНК та ТНБ;
- фінансові інновації;
- розвиток міжнародного поділу праці;
- лібералізація національних фінансових ринків, за допомогою якої владні структури суверенних держав прагнули підвищити свою конкурентоспроможність;
- поліцентричність побудови грошово-валютної світової валютної системи;
- концентрація та централізація фінансового капіталу через відповідні фінансові центри.

Саме ці чинники стали визначальними в процесі переходу від перших двох до наступних двох етапів становлення світової фінансової системи.

Проводячи дослідження становлення та розвитку світової фінансової системи варто зупинити свою увагу на самому терміні світова фінансова система, адже досить часто спостерігаються розбіжності в тлумаченнях понять «міжнародна фінансова система», «світова фінансова система», «глобальна фінансова система». Аналізуючи різні підходи до визначення цих понять, можна погодитись з Латковським П.П., який визначає, що міжнародна фінансова система являє собою сукупність взаємодій між фінансовими ринками, інституціями та учасниками

різних держав. На думку дослідника, міжнародна фінансова система здебільшого розглядається як система взаємовідносин між країнами та їхніми економічними зв'язками, включаючи такі поняття, як міжнародна торгівля, валютний обмін, іноземні інвестиції та інші фінансові операції на глобальному рівні. У свою чергу світова фінансова система є об'єднанням національних фінансових систем, що демонструє глибокий рівень фінансової інтеграції між країнами та ринками. Кожна країна розробляє та впроваджує свою фінансову політику на основі ринкових або позаринкових принципів і механізмів розподілу та перерозподілу світових фінансових ресурсів. Глобальна фінансова система охоплює не лише фінансові взаємодії між країнами, але й інтеграцію та взаємозалежність у світовому фінансовому просторі, включаючи національні, регіональні та місцеві фінансові системи і їхню взаємодію. Цей термін також враховує вплив глобальних факторів, таких як технологічний розвиток, світові фінансові кризи, кліматичні зміни, що впливають на фінансову стабільність і економічний розвиток усіх країн [12, с. 219].

В цілому погоджуючись з таким підходом, тим не менш вважаю, що терміни світова та глобальна по суті ідентичні, адже етимологічно вони виступають синонімами. Тому в цілому вважаю за доцільне зупинитися на вузькому та широкому значенні понять фінансової системи, де вузьке значення охоплює міжнародну, а широке світову фінансові системи.

Таким чином аналізуючи поняття світової фінансової системи можна зробити висновок, що воно має комплексний характер, який складається з декількох рівнів, а саме: рівень функцій елементів системи, рівень суб'єктів та їх взаємодія, рівень акумуляції фінансових ресурсів.

На рівні функцій елементів можна виділити такі основні групи, це: ринок капіталу, грошовий ринок та валютний ринок. Останнім часом, особливо в контексті інтеграційних процесів, які відбуваються в ЄС, дослідники до ці види розширюють за рахунок міжнародного кредитного ринку, міжнародного банківського ринку, міжнародного страхового ринку.

Тим не менш на мою думку вони є відповідними підрозділами зазначених вище ринків.

На рівні суб'єктів та їх взаємодії один з одним, науковець Турпенко О.А. виділяє наступні: *національні учасники*, які включають держави, регулюючі органи державної влади, корпорації, банки, фондові біржі, товарні біржі, спеціалізовані кредитні фінансові інститути; *приватні учасники*, які також представлені корпораціями, банками, інвестиційними фондами, різними видами бірж, спеціалізованими кредитними фінансовими інститутами; *міжнародні учасники*, які представлені ТНК, ТНБ, міжнародними валютно-фінансовими організаціями, міжнародні товарні та фондові біржі, спеціалізовані кредитно-фінансові інститути. Крім того розглядаючи рівень взаємодії між суб'єктами, то можна поділити їх за територіальним принципом, на: національну ФС, регіональну ФС, міжнародну ФС, транскордонну ФС, Глобальну ФС [13, с. 52–53].

Аналізуючи ці категорії ми можемо побачити, що є певна взаємопов'язаність між цими категоріями національні перетинаються з приватними та міжнародними, приватні з міжнародними, а міжнародні з національними, адже одні й ті самі суб'єкти одночасно можуть знаходитись в двох категоріях і більшій кількості категорій. Тому на мою думку краще проводити аналіз за принципом поділу на суб'єкти які мають публічний та приватний характер, а вже згодом на ті які мають міжнародний та національний характер відповідно.

Висновки. У результаті проведеного вище дослідження, можна дійти наступних висновків. Міжнародна та світова фінансові системи не є тотожними поняттями. Світова фінансова система є поняттям більш комплексним яке включає не тільки фінансові відносини між різними країнами, але й їх глибоку фінансову інтеграцію, взаємозалежність, технологічний розвиток, загальнолюдські завдання, такі як зміна клімату, сталий розвиток, попередження та запобігання фінансовим кризам тощо. Формування світової фінансової системи в сучасному розумінні досить тривалий процес, який що найменше зайняв декілька століть і продовжує вдосконалюватись. Умовно на сьогодні можна його поділити на чотири осно-

вні етапи, які можна визначити наступним чином: Голландський фінансовий порядок; Британський фінансовий порядок; Американський фінансовий порядок; Сучасний фінансовий порядок. Варто також зазначити, що подальший технологічний розвиток в тому числі в фінансовій сфері, фінансові

кризи, які надалі притаманні національному та світовому простору, протистояння процесів глобалізації та де глобалізації – все це спонукає до припущення, що ми стоїмо на порозі встановлення нового світового фінансового порядку та як наслідок змін в функціонуванні світової фінансової системи як такої.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Лазебник Л.Л. Міжнародна фінансова система: історія, актуальні фактори та тенденції розвитку, Економічний вісник, 2013, № 1 URL: https://ev.nmu.org.ua/docs/2013/1/EV20131_086-091.pdf
2. Moorey, P.R.S. Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence. Pennsylvania State University Press, 1999. P. 251.
3. Gomez S. Institutes of financial markets and financial services. Prentice Hall, 2010, 528 p.
4. Паркер З.Н. Європа, Америка та ширший світ: нариси економічної історії західного капіталізму. Cambridge University Press, 26 квітня 1991 р. ISBN 0521274796. Архів оригіналу 2 травня 2006 р. Довідкові роботи Brill Online. Трапезити. Koninklijke Brill NV. 6 вересня 2015.
5. Вельгуш В.В., Коваль О.М., Історія виникнення та розвитку банківництва у світі. Юридичний науковий електронний журнал. № 6, 2020. С. 124–128.
6. Кудас І. Б. Створення та розвиток міжнародної банківської системи. Теорія і практика правознавства. Вип. 1 (5) / 2014. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_1_33
7. Міклсуейт Дж., Вулдрідж Е. Компанія: коротка історія революційної ідеї. Нью-Йорк: Modern Library, 2003. 230 с.
8. Колінець Л. Б. К 60 Новий світовий фінансовий порядок : моногр. Тернопіль : ТНЕУ, 2018. 360 с.
9. Богатирьов, І. І. Становлення та розвиток міжнародних фінансів: генезис етапів. Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. праць; за ред. М. І. Зверякова (голов. ред.) та ін. Одеса: Одеський національний економічний університет. 2016. Вип. 1. № 60. С. 11–18.
10. Underhill G. R. D. Keeping Governments out of Politics: Transnational Securities Markets, Regulatory Cooperation, and Political Legitimacy. Review of International Studies. 1995. Vol. 21. No. 3. P. 251–278.
11. Васютинська, Л.А. Міжнародні фінанси : Навчальний посібник / Л. А. Васютинська. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2017. 310 с.
12. Латковський П. П. Міжнародна фінансова система: поняття та структура. Право і суспільство. № 1, 2024. Т. 2. С. 215–220.
13. Турпетко О.А. Генезис світової фінансової системи. Актуальні проблеми міжнародних відносин. Випуск 110 (Частина II), 2012. С. 50–56.

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.18>

Замрига А. В.,

кандидат економічних наук, доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри публічного та міжнародного права
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

Черненко О. В.,

керівник групи DevOps інженерів,
аспірант кафедри публічного та приватного права
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВОДЖЕННЯ З ПОБУТОВИМИ ВІДХОДАМИ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

Анотація. Розкрито питання адміністративно-правове регулювання поводження з побутовими відходами в особливих умовах.

Авторами визначено, що існує проблема перевищення обсягів побутових відходів та необхідність їх сортування до чого призвело зростання обсягів побутових відходів. Основними причинами цього явища є: 1) зростання споживання, адже, з підвищенням рівня життя зростає споживання товарів та послуг, що призводить до збільшення кількості відходів. Багато товарів мають короткий термін служби, що сприяє швидкому утворенню відходів; 2) у багатьох регіонах наявна недостатня кількість сміттєзвалищ і станцій для збору відходів, що призводить до їх накопичення на територіях, а також до забруднення навколишнього середовища; 3) відсутність ефективних політик поводження з побутовими відходами. Мова йде про відсутність чіткої політики у сфері управління відходами, що ускладнює контроль за їх утворенням і утилізацією. Невиконання законодавства може призвести до негативних наслідків для екології та здоров'я населення; 4) необхідність проведення інформаційної політики щодо сортування побутових відходів.

Зазначено, що сортування побутових відходів є одним з найефективніших способів вирішення проблеми їх перевищення. Основні переваги цього процесу включають: – зменшення обсягу відходів (сортування дозволяє відокремлювати перероблювані матеріали (папір, скло, пластик, метал) від неперероблюваних, що зменшує обсяги сміття, яке потрапляє на звалища); – економія ресурсів (переробка вторинних сировин дозволяє зменшити потребу у видобутку нових природних ресурсів, знижуючи негативний вплив на навколишнє середовище та економлячи енергію); – поліпшення екологічної ситуації (сприяє зменшенню забруднення довкілля, оскільки зменшує кількість відходів, що потрапляють на звалища, і знижує викиди шкідливих речовин); – залучення громадськості (сортування побутових відходів може стимулювати громадську активність і відповідальність, адже участь населення в цьому процесі формує культуру екологічної свідомості); – створення робочих місць (розвиток інфраструктури для збору та переробки вторинних сировин створює нові робочі місця в секторі екологічних послуг).

Втім, на жаль, в Україні питання сортування побутових відходів не набуло такої масової підтримки організації. Головними негативними чинниками, на нашу думку, стали: 1) відсутність інфраструктури; 2) недостатня обізнаність населення; 3) відсутність культури поводження з побутовими відходами; 4) низька мотивація для населення; 5) неузгодженість законодавства; 6) відсутність ефективних механізмів збору та переробки; 7) обмежені фінансові ресурси.

Ключові слова: побутові відходи, сортування відходів, переробка відходів, управління відходами, забруднення навколишнього природного середовища.

Zamryha A. V., Chernenko O. V. Administrative and legal regulation of domestic waste treatment under special conditions

Abstract. The issue of administrative and legal regulation of household waste management in special conditions is revealed.

The authors determined that there is a problem of exceeding the volume of household waste and the need to sort it, which led to the increase in the volume of household waste. The main reasons for this phenomenon

are: 1) the growth of consumption, after all, as the standard of living increases, the consumption of goods and services increases, which leads to an increase in the amount of waste. Many products have a short lifespan, which contributes to the rapid generation of waste; 2) in many regions, there is an insufficient number of landfills and waste collection stations, which leads to their accumulation in the territories, as well as to environmental pollution; 3) lack of effective household waste management policies. We are talking about the lack of a clear policy in the field of waste management, which makes it difficult to control their generation and disposal. Failure to comply with the legislation can lead to negative consequences for the environment and public health; 4) the need to carry out an information policy on the sorting of household waste.

It is noted that the sorting of household waste is one of the most effective ways to solve the problem of its excess. The main advantages of this process include: – reducing the amount of waste (sorting allows you to separate recyclable materials (paper, glass, plastic, metal) from non-recyclable ones, which reduces the amount of garbage that ends up in landfills); – saving resources (processing of secondary raw materials allows to reduce the need for extraction of new natural resources, reducing the negative impact on the environment and saving energy); – improvement of the ecological situation (contributes to the reduction of environmental pollution, as it reduces the amount of waste that ends up in landfills and reduces emissions of harmful substances); – involvement of the public (sorting of household waste can stimulate public activity and responsibility, because public participation in this process forms a culture of environmental awareness); – creation of jobs (the development of infrastructure for the collection and processing of secondary raw materials creates new jobs in the sector of environmental services).

However, unfortunately, in Ukraine, the issue of household waste sorting has not gained such mass support of the organization. In our opinion, the main negative factors were: 1) lack of infrastructure; 2) insufficient awareness of the population; 3) lack of a culture of household waste management; 4) low motivation for the population; 5) inconsistency of legislation; 6) lack of effective collection and recycling mechanisms; 7) limited financial resources.

Key words: *household waste, waste sorting, waste processing, waste management, environmental pollution.*

Постановка проблеми. У сучасному світі зростання обсягів побутових відходів стало серйозною екологічною, соціальною та економічною проблемою. Правильне поводження з відходами є критично важливим для забезпечення чистоти навколишнього середовища, захисту здоров'я населення та збереження природних ресурсів. Однак в умовах особливих обставин, таких як військові конфлікти, природні катастрофи або пандемії, виникають нові виклики для адміністративно-правового регулювання в цій сфері.

У кризових ситуаціях можуть бути порушені діючі законодавчі норми, що ускладнює виконання зобов'язань з утилізації відходів. Відсутність чітких регуляцій може призвести до правового вакууму, що негативно вплине на організацію збору та обробки відходів. У випадках надзвичайних ситуацій обсяги побутових відходів можуть різко зрости, що потребує термінового реагування та адаптації чинних систем управління відходами. Це може призвести до переповнення сміттєзвалищ і збільшення негативного впливу на довкілля.

На нашу думку, важливо, щоб адміністративно-правове регулювання поводження з відходами стало частиною загальної сис-

теми управління надзвичайними ситуаціями. Це потребує тісної координації між різними державними органами, місцевими адміністраціями та гуманітарними організаціями. Адже, неправильне управління побутовими відходами під час кризових ситуацій може призвести до серйозних загроз здоров'ю населення, зокрема до епідемій. Відсутність чітких правил і норм щодо поводження з відходами може створити умови для розповсюдження інфекційних захворювань.

В той же час, особливо важливим, вважаємо, є залучення громади до процесу управління відходами. Однак недостатня обізнаність населення про права та обов'язки може ускладнити цей процес.

Таким чином, адміністративно-правове регулювання поводження з побутовими відходами в умовах особливих ситуацій потребує термінового вдосконалення та адаптації до нових викликів. Це забезпечить ефективність управління відходами, захист навколишнього середовища та здоров'я громадян у складних умовах.

Метою статті є розкриття адміністративно-правове регулювання поводження з побутовими відходами в особливих умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Причини утворення відходів, їх значення для екологічної політики держави були предметом дослідження А. Г. Бикова, Г. П. Виговської, А. К. Кузіна, Н. Р. Малишевої, Ю. М. Маковецької, В. С. Міщенко, В. М. Петрини, В. В. Петрова, Г. П. Серова, М. О. Фролова, Ю. С. Шемшученка, М. В. Шульги та ін. Проблемам управління відходами і ресурсозбереження присвячено праці О. І. Бондара, Л. О. Бондара, Л. І. Васильєвої, А. Е. Воробйова, І. В. Вепренцева, З. В. Гуцайлюка, О. А. Новікова, А. Д. Трусова та ін.

Виклад основного матеріалу. Проблема сміттєзвалищ з'явилася в Україні не сьогодні й не учора – вона постала десятки років тому й окремі місця захоронення відходів розрослися настільки, що виглядають мало не державами в державі. Окрім захаращення непотребом великих площ дорогоцінної землі, сміттєзвалища наносять невивправну шкоду довкіллю через забруднення отруйними речовинами повітря, ґрунту і підземних вод, а відтак – здоров'ю людей. Полігон має наступний типовий вміст побутових відходів: картон та папір – 41%; сміття – 18%; метал – 9%; скло – 8,2%; деревина, гума та шкіра – 8,1%; залишки харчів – 8%; інші відходи – 2%. Але ще більшу небезпеку несуть в собі стихійні сміттєзвалища. Якщо офіційних (контрольованих) полігонів в Україні майже 6 000, то стихійних (неконтрольованих) за різними оцінками до 30 000 – це приблизно 7% від усієї площі України. А загальний обсяг відходів на усіх полігонах, включаючи й промислові, складає понад 450 мільйонів тон на рік, багато з яких – небезпечні [1].

В Україні сьогодні 99% сміттєзвалищ не відповідають екологічним вимогам, а перевантажених серед них налічується близько 25%. Такі полігони не можуть більше функціонувати, оскільки є джерелами наступних небезпек: розповсюдження інфекційних хвороб; забруднення підземних вод; утворення звалищного газу; самозаймання. Проте до них і надалі відправляють сміття з великих міст. Як приклад, київське сміттєзвалище, що в Підгірцях з 6,5 мільйонами тон відходів [1].

Таким чином, як бачимо, існує проблема перевищення обсягів побутових відходів та

необхідність їх сортування до чого призвело зростання обсягів побутових відходів. Основними причинами цього явища є: 1) зростання споживання, адже, з підвищенням рівня життя зростає споживання товарів та послуг, що призводить до збільшення кількості відходів. Багато товарів мають короткий термін служби, що сприяє швидкому утворенню відходів; 2) у багатьох регіонах наявна недостатня кількість сміттєзвалищ і станцій для збору відходів, що призводить до їх накопичення на територіях, а також до забруднення навколишнього середовища; 3) відсутність ефективних політик поводження з побутовими відходами. Мова йде про відсутність чіткої політики у сфері управління відходами, що ускладнює контроль за їх утворенням і утилізацією. Невиконання законодавства може призвести до негативних наслідків для екології та здоров'я населення; 4) необхідність проведення інформаційної політики щодо сортування побутових відходів.

Сортування відходів як вторинної сировини, що є у складі побутових відходів, допускається на підприємствах сортування та перероблення побутових відходів, які можуть входити до складу споруд полігона побутових відходів. На кожен полігон побутових відходів має бути розроблений, погоджений та затверджений проект, що включає санітарно-технічний паспорт [2].

Ми вважаємо, що сортування побутових відходів є одним з найефективніших способів вирішення проблеми їх перевищення. Основні переваги цього процесу включають: – зменшення обсягу відходів (сортування дозволяє відокремлювати перероблювані матеріали (папір, скло, пластик, метал) від неперероблюваних, що зменшує обсяги сміття, яке потрапляє на звалища); – економія ресурсів (переробка вторинних сировин дозволяє зменшити потребу у видобутку нових природних ресурсів, знижуючи негативний вплив на навколишнє середовище та економлячи енергію); – поліпшення екологічної ситуації (сприяє зменшенню забруднення довкілля, оскільки зменшує кількість відходів, що потрапляють на звалища, і знижує викиди шкідливих речовин); – залучення громадськості (сортування побутових відходів може

стимулювати громадську активність і відповідальність, адже участь населення в цьому процесі формує культуру екологічної свідомості); – створення робочих місць (розвиток інфраструктури для збору та переробки вторинних сировин створює нові робочі місця в секторі екологічних послуг).

Втім, на жаль, в Україні питання сортування побутових відходів не набуло такої масової підтримки організації. Головними негативними чинниками, на нашу думку, стали:

1) відсутність інфраструктури – неповна мережа контейнерів для збору різних типів відходів призводить до труднощів у сортуванні. Багато населених пунктів не мають достатньої кількості окремих контейнерів для скла, пластику, паперу та органічних відходів. В той же час, споживачі досить часто навмисно неправильно здійснюють сортування, що призводить до неможливості його ціленаправленого переміщення та переробки;

2) недостатня обізнаність населення – мова йде, в більшій мірі, про відсутність інформаційної політики щодо поводження з побутовими відходами. Багато громадян не мають чіткої інформації про важливість сортування відходів, що призводить до нерегулярного або неправильного сортування. Відсутність освітніх кампаній і інформаційних ресурсів обмежує розуміння населення про переваги та методи сортування;

3) відсутність культури поводження з побутовими відходами. У деяких громадах існує недовіра до системи збору відходів та переробки, що може зумовлювати небажання сортувати. Ставлення до екології як до вторинної проблеми може бути результатом низької свідомості щодо екологічних питань. Так, наприклад, Польща має жорстке законодавство та два тарифи за вивіз сміття, де на сортоване ціна значно нижча, ніж на несортоване сміття. Також існує система штрафів за регулярну відмову від сортування відходів;

4) низька мотивація для населення. Відсутність системи заохочення для громадян, які активно займаються сортуванням, зменшує стимул до участі в цьому процесі. Без очевидної вигоди або компенсації, люди можуть не вважати за потрібне змінювати свої звички. Так, наприклад, в Республіці

Хорватія діє Закон «Про поводження з відходами», яким передбачено компенсація за здачу побутових відходів в спеціальні контейнери [4]. Для порівняння: у Німеччині переробляють і компостують 66% побутових відходів, Швейцарії – 53%, у Польщі – 44%. У Швейцарії і Швеції захоронюється менше 1% побутових відходів. У Швеції біогаз від побутових відходів використовується для вироблення електроенергії, якою освітлюються житлові будинки [5]. Якщо мова йде про скляну та пластмасову тару, то вона повинна бути вимита; якщо папір чи картон, то максимально складена. Формами компенсації є: жетони на купівлю продуктів в магазинах, купони на знижки, гроші тощо;

5) неузгодженість законодавства – непослідовність у законодавчому регулюванні, відсутність чітких стандартів для сортування відходів і недостатня підтримка з боку держави створюють проблеми в реалізації програм з управління відходами. Даний негативний чинник стосується, в т.ч., і питань управління побутовими відходами;

6) відсутність ефективних механізмів збору та переробки – нерегулярний або неналежний збір відсортованих відходів, а також недостатня кількість підприємств для їх переробки призводять до того, що навіть відсортовані відходи часто потрапляють на звалища. В Україні наразі налічується близько 256 підприємств, які займаються переробкою побутових відходів. Це число включає компанії, що спеціалізуються на зборі, сортуванні та утилізації відходів. Однак рівень переробки залишається низьким – лише близько 3% від загального обсягу відходів, що вказує на значні проблеми в системі управління відходами. Багато з цих підприємств стикаються з труднощами через відсутність належної інфраструктури для збору та переробки, а також недостатню обізнаність населення про важливість сортованого збору. Крім того, нове законодавство, що регулює управління відходами, має на меті поліпшити ситуацію, але його ефективність ще потрібно перевірити на практиці;

7) обмежені фінансові ресурси. В даному випадку, маємо на увазі часта відсутність коштів в місцевому бюджеті для сортування

та переробки побутових відходів, що призводить до обмеження на інвестиції в інфраструктуру і технології.

З огляду на зазначене, пропонуємо, розробити та вжити комплексних заходів для підвищення ефективності сортування побутових відходів в Україні. Це включає розвиток інфраструктури, освітні кампанії для підвищення обізнаності населення, удосконалення законодавства, а також створення стимулів для активної участі громадян у процесі. Розвиваючи культуру відповідального ставлення до відходів, Україна зможе значно поліпшити ситуацію з їх утворенням і переробкою.

Ще однією актуальною проблемою є проблема неефективного управління відходами. Національною стратегією управління відходами в Україні до 2030 року акцентовано увагу на проблемах з утворенням, накопиченням, зберіганням, переробленням, утилізацією та захороненням відходів і характеризується подальшим розвитком екологічних загроз. Проблема відходів в Україні вирізняється особливою масштабністю і значимістю як внаслідок домінування в національній економіці ресурсоемних багатовідхідних технологій, так і через відсутність протягом тривалого часу адекватного реагування на її виклики. Значні масштаби ресурсокористування та енергетично-сировинна спеціалізація національної економіки разом із застарілою технологічною базою визначали і надалі визначають високі показники утворення та нагромадження відходів [3].

Загалом система управління відходами в Україні характеризується такими тенденціями: накопичення відходів як у промисловому, так і побутовому секторі, що негативно впливає на стан навколишнього природного середовища і здоров'я людей; здійснення неналежним чином утилізації та видалення небезпечних відходів; розміщення побутових відходів без урахування можливих небезпечних наслідків; неналежний рівень використання відходів як вторинної сировини внаслідок недосконалості організаційно-економічних засад залучення їх у виробництво; неефективність впроваджених економічних інструментів у сфері поводження з відходами. сучасні способи управління побуто-

вими відходами в Україні: орієнтовані на полігонне захоронення відходів, їх розміщення на сміттєзвалищах та/або стихійних сміттєзвалищах, більшість з яких не відповідають вимогам екологічної безпеки; мають низький технологічний рівень; обмежені підходами до прийняття комплексних управлінських рішень та фінансовими ресурсами; мають низький рівень впровадження інноваційних технологій [3]. Втім, Стратегія не могла врахувати умов воєнного стану і ще більшого загострення даної проблеми.

Наступною проблемою є недостатньо ефективна державна політика щодо переробки побутових відходів. Так, Національною стратегією управління відходами в Україні до 2030 року визначено, що забезпечення у 2023 році перероблення 15 відсотків побутових відходів за допомогою стимулюючих інструментів, збільшення населення, яке здійснює роздільне збирання побутових відходів, до 23 відсотків та введення в експлуатацію сміттєсортувальних ліній та сміттєпереробних заводів; забезпечення у 2030 році перероблення 50 відсотків побутових відходів загального обсягу їх утворення шляхом збільшення чисельності населення, яке здійснює роздільне збирання побутових відходів, до 48 відсотків та введення в експлуатацію додаткових сміттєсортувальних ліній та сміттєпереробних заводів; запровадження компостування органічної складової побутових відходів у приватних домогосподарствах сільської місцевості, а також приміських районів міст; створення в рамках пілотних проектів об'єктів з виробництва палива з побутових відходів на базі об'єктів механіко-біологічного оброблення за умови їх наближеного розташування до цементних заводів. Кількість і розташування виробництв залежатиме від прийняття нормативних документів, які регулюватимуть питання використання альтернативного палива; створення до 2022 року в обласних центрах мережі пунктів збирання для повторного використання меблів, побутової техніки, одягу та інших товарів, які були у вжитку [3].

Адміністративно-правове регулювання поводження з побутовими відходами в особливих умовах – це система

норм і процедур, що визначають організацію, управління та контроль за збором, обробкою, утилізацією та захороненням побутових відходів під час надзвичайних ситуацій, природних катастроф або в умовах військових конфліктів. Таке регулювання має на меті забезпечення безпеки населення, збереження навколишнього середовища та ефективного управління ресурсами в кризових ситуаціях. Включає в себе законодавчі ініціативи,

інструкції, а також механізми контролю за дотриманням екологічних стандартів у сфері управління відходами, з акцентом на адаптацію до специфічних умов та потреб, що виникають в результаті таких ситуацій.

Ця система регулювання є важливою для запобігання негативним наслідкам, пов'язаним із накопиченням відходів, і сприяє забезпеченню ефективного реагування органів виконавчої влади в умовах криз.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Сміттєзвалища та їх вплив на довкілля. URL: <https://www.reline.com.ua/statti/smittezvalyshha-ta-dovkillya/>
2. Про затвердження Правил експлуатації полігонів побутових відходів: затв. Наказом Міністерства з питань житлово-комунального господарства від 01.12.2010 № 435. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1307-10#Text>
3. Про схвалення Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року: затв. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 820-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/820-2017-%D1%80#Text>
4. Zakon o gospodarenju otpadom. URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2021_07_84_1554.html

УДК 338.432

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.19>

Коваленко В. В.,
кандидат юридичних наук,
докторант відділу проблем державного управління
та адміністративного права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ

Анотація. У статті наголошено на потребі вдосконалення законодавства на основі іноземного досвіду в частині правового статусу контрольно-ревізійних органів (неоднозначне визначення їх завдань та функцій, нечіткість закріплення повноважень, сприяє неналежному здійсненню контролю в розвитку економіки нашої держави), що впливає на забезпечення економічної й фінансової безпеки.

Наголошено, що у сучасному світі економічна складова набуває все більшого значення для належного функціонування країни та забезпечення її стабільності. Економіка країни та економічні права громадян, що захищені державою, є надійним базисом для подальшого зростання та розвитку. Розвиток будь-якої сфери державної діяльності потребує вивчення та адаптації найкращих світових практик до національного досвіду, і це стосується й державної політики в сфері економічної безпеки. В умовах сьогодні, коли значна кількість правопорушень, що вчиняються в державі негативно впливають на економіку держави, така діяльність набуває особливого значення, оскільки попередити порушення, запобігти йому є набагато вигіднішим для держави, а ніж застосовувати покарання до винних у його вчиненні.

Розглянуто іноземний досвід регулювання та реалізації національних державних політик розвитку економіки в контексті їх інституційного забезпечення, який засвідчив, що така система не може будуватись довільно, а за чітким алгоритмічним стратегічним пріоритетом. У процесі оновлення вітчизняного законодавства та реформування інституційної складової – важливо обережно поєднувати перевірені практикою та ефективні вітчизняні досягнення зі стандартами, закріпленими в правових системах інших країн. Неможливо у повному обсязі перенести досвід контрольно-ревізійних служб іноземних країн у вітчизняну правозастосовну практику. Проте знання про розвиток контролю у сфері економіки, а також вивчення позитивних досягнень суттєво вплине на створенні ефективної вітчизняної системи інституційного забезпечення безпеки у сфері економіки.

Ключові слова: іноземна практика, правове регулювання, державна політика, економіка, фінансовий контроль, державний контроль, економічна безпека.

Kovalenko V. V. Foreign experience of institutional security security in the economic sphere

Abstract. The article emphasizes the need to improve legislation on the basis of foreign experience in terms of the legal status of control and audit bodies (ambiguous definition of their tasks and functions, unclear establishment of powers, contributes to improper implementation of control in the development of the economy of our country), which affects the provision of economic and financial security.

It was emphasized that in the modern world the economic component is gaining more and more importance for the proper functioning of the country and ensuring its stability. The country's economy and the economic rights of citizens protected by the state are a reliable basis for further growth and development. The development of any sphere of state activity requires the study and adaptation of the best world practices to national experience, and this also applies to state policy in the field of economic security. In today's conditions, when a significant number of offenses committed in the state have a negative impact on the state's economy, such activity acquires special importance, since it is much more profitable for the state to prevent a violation, to prevent it, than to apply punishment to those guilty of its commission.

The foreign experience of regulation and implementation of national state economic development policies in the context of their institutional support was considered, which proved that such a system cannot be built arbitrarily, but according to a clear algorithmic strategic priority. In the process of updating domestic legislation and reforming the institutional component, it is important to carefully combine practice-tested and effective domestic achievements with standards established in the legal systems of other countries. It is impossible to

fully transfer the experience of control and audit services of foreign countries to domestic law enforcement practice. However, knowledge about the development of control in the economic sphere, as well as the study of positive achievements, will significantly affect the creation of an effective domestic system of institutional security in the economic sphere.

Key words: *foreign practice, legal regulation, state policy, economy, financial control, state control, economic security.*

Постановка проблеми. Важливу роль у сфері безпеки відіграють виклики, пов'язані із збройною агресією РФ та тимчасовою окупацією частини української території. Знищення економіки України є свідомим і цілеспрямованим кроком з боку Росії, що є одним із методів гібридної війни. Руйнування економіки призводить до незадоволеності населення, трудової міграції, соціальної напруги та підриває довіру до влади. У цьому контексті активно використовуються економічні інструменти впливу, зокрема санкції проти українських товарів і послуг, а також тиск на інші держави для ухвалення рішень, які суперечать основним національним економічним інтересам України [13].

Війна, формуючи низку економічних і соціально-політичних викликів, також ускладнює виконання Україною вимог для членства в Європейському Союзі. На сьогодні Україна просунулася в досягненні стабільності інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, права і свободи людини. Також сформувалась система органів, що здійснює контроль у сфері економіки, який поряд з виконанням основних завдань і функцій, проводять державні органи загальної компетенції, а також спеціальні органи, створені з цією метою. На даний час потребує вдосконалення законодавство, що визначає правовий статус контрольно-ревізійних органів, позаяк неоднозначне визначення їх завдань та функцій, нечіткість закріплення повноважень, сприяє неналежному здійсненню контролю в розвитку економіки України. На даний час існує проблема вдосконалення державного контролю в сфері економіки, яка вимагає комплексного підходу. Необхідно удосконалювати форми і методи його здійснення, розробляти шляхи підвищення ефективності, зокрема, важливу роль у забезпеченні дієвості і ефективності економічного контролю відіграватиме координація і взаємодія між контролюючими органами, бо всі

вони мають спільну мету – захист і охорону інтересів держави.

Також, слід вивчати досвід розвитку державного контролю в економічній сфері в інших країнах, це допоможе на шляху до правопорядку. Але повністю імплементувати досвід організації і діяльності контрольних служб інших держав в українське законодавство неможливо, тому що на розвиток контролю в галузі економіки впливає форма державного устрою та правління, а також традиції, що склалися в державі. Даний контроль зачіпає інтереси всіх і кожного, це зумовлює необхідність розробки Концепції його розвитку в Україні, що вказує на необхідність його дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід відмітити, що питаннями правового регулювання та реалізації національної державної політики розвитку економіки в іноземних країнах були предметом наукових досліджень таких фахівців як: К. М. Бліщук, В. М. Боголюбов, М. О. Клименко, І. В. Козачок, І. І. Комарницька, Д. О. Кошиков, Л. Г. Мельник, В. А. Прилипко, О. О. Ракоїд, Л. А. Савченко, М. М. Садченко, Л. І. Соломенко, Г. С. Третяк, А. В. Хмельков, Ю. Ю. Чуприна, Н. О. Шмигельська та ін.

Разом із цим, вказані науковці в своїх дослідженнях, багато в чому використовували однакові наукові джерела, крім того нормативні акти зарубіжних країн, які зазначались в дослідженнях, або втратили чинність, а, отже, актуалізація даного питання є доцільною та своєчасною.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі для належного функціонування країни та забезпечення її стабільності все більшого значення набуває економічна складова. Економіка країни та економічні права громадян, що належним чином захищені державою, стають надійним базисом для її подальшого зростання та розвитку. Для сучасної України, яка переживає часи економічного

спаду, що зумовлений світовою економічною кризою, пандемією коронавірусу COVID-19 та воєнного стану, питання забезпечення збереження економічної стабільності та забезпечення економічної безпеки є одним із пріоритетних напрямів роботи державних органів. В той же час, розвиток будь-якої сфери державної діяльності неможливий без вивчення та адаптації найкращих світових практик до національного досвіду, і в цьому питанні державна політика в сфері економічної безпеки не є виключенням [1, с. 125-126].

Безпековий аспект в економіці полягає в запобіганні розбалансуванню та підвищенні її стійкості до зовнішніх і внутрішніх викликів і загроз. Для цього впроваджується постійний моніторинг економічної стійкості. Моніторинг здійснюється на основі визначених індикаторів стану економічної безпеки та їх критичних меж (перелічених у додатку), перевищення яких може призвести до виникнення масштабних кризових процесів в економічній сфері [13].

Складовою частиною економічної є фінансова безпека. Соціально-економічний розвиток держави обумовлює потребу її забезпечення. Держава здійснює вплив на сферу фінансових відносин через встановлення податків, зборів, інших обов'язкових платежів, регулювання фінансового ринку, регламентацію кредитних відносин, відносин у сфері страхування та через систему фінансування. Таким чином, держава фактично здійснює не управління фінансами, а вплив через фінанси, в той час реалізуючи фінансову політику, відповідно до якої визначається об'єм розподілу і перерозподілу національного доходу, на фінансову систему [14].

Як правило, управління фінансами в розвинених країнах здійснюється декількома державними органами. До таких органів можна віднести парламент, Міністерство фінансів та його відділи, спеціальні органи державного фінансового контролю та галузеві відомства. У правовій демократичній державі особливе значення має система парламентського контролю. Незалежно від того, яке місце посідає парламентський контроль у діяльності того чи іншого парламенту, він має давню історію. Ще у 1789 р. у ст. 14 Декларації прав

людини було зазначено, що усі громадяни мають право безпосередньо або через своїх представників пересвідчуватися у необхідності оподаткування, санкціонувати податки, постійно контролювати [2, с. 184-185; 11].

Парламентський контроль найбільш ефективний тоді, коли парламент має доступ до різноманітних джерел інформації та аналізу. Хоча парламент відіграє провідну роль у здійсненні парламентського контролю, проте допомогу йому можуть надати досвідчені аудитори-аналітики. Особливо важливо для парламенту мати фаховий аналіз тоді, коли він вирішує питання бюджету та його виконання. Зокрема, у більшості держав існують комітети, які часто називаються бюджетними. Серед функцій, які вони виконують, необхідно виділити перевірку законності, правильності і повноти передбачених у бюджеті доходів і витрат, а також правильності звіту про виконання бюджету. Парламент періодично отримує інформацію від комітетів про виконання бюджету. Такі комітети є у Франції, Великобританії, Україні та деяких інших країнах. Вони створені для перевірки певних напрямів фінансової діяльності окремих ланок фінансової системи [3, с. 245-246].

Аналізуючи іноземну практику правового регулювання та реалізації національних державних політик розвитку економіки, можна сказати, що наприклад, парламентський контроль у Франції над видатками різних відомств здійснюють спеціальні працівники фінансових комітетів обох палат. Фінансові комітети наділені правами вимагати проведення спеціальних розслідувань, результати яких можуть призвести до необхідності притягти до Суду з питань бюджетної та фінансової дисципліни того чи іншого чиновника. Подані урядом Франції бюджетні документи перш ніж потрапити до галузевих комітетів аналізуються фінансовими комітетами обох палат парламенту, а саме палата Національних зборів та палата Сенату [4, с. 225-226].

Водночас, у Великобританії щорічну збірку офіційних документів про державні видатки, так звану Білу книгу, і бюджет вивчає спеціальний постійний комітет Палати громад у справах державної скарбниці та державної цивільної служби, доповідає про них перед

дебатами, під час яких парламент висловлює свої зауваження; у Швеції – подані до парламенту бюджетні документи розглядаються комітетом з фінансових питань і галузевими комітетами. У той же час при складанні бюджету комітет з фінансових питань не має переваг над галузевими комітетами; у США законодавча стадія розгляду бюджету починається після того, як президент подає бюджет до обох палат Конгресу (Сенату та Палати представників). Фінансові законопроекти розглядаються у 13 підкомітетах Палати представників і Сенату; у Німеччині провідну роль у складанні бюджету відіграє бюджетний комітет, який має особливий статус, оскільки його ревізійний підкомітет відповідає як за парламентський контроль, так і за управління бюджетно-фінансовою діяльністю [5, с. 106-107].

Загальновизнаною засадою демократії є пріоритет законодавчої влади щодо виконавчої в усьому, що пов'язане з державною скарбницею. У всіх демократичних країнах парламент повинен затверджувати всі видатки та доходи. Водночас, парламенти зарубіжних країн щоденно не здійснюють контроль за видатками. Вони влаштовують перевірки періодично. Щоденний нагляд покладається на бюджетну службу або Міністерство фінансів, які перебувають у складі органів виконавчої влади. Можна вказати на існування двох методів здійснення контролю – попереджувальний, коли законодавчий орган створює відомство, яке є майже дзеркальним відображенням відповідної установи у складі виконавчої влади для активного моніторингу витрачання коштів органами виконавчої влади, і реагуючий, коли законодавчий орган отримує необхідну йому інформацію від Міністерства фінансів [6, с. 98-99].

Парламентський контроль, як правило, у різних країнах світу здійснюється шляхом незалежних зовнішніх ревізійних перевірок урядових рахунків і відомчих операцій незалежним ревізором від імені законодавчого органу і його комітетами. Шведський парламент для здійснення парламентського контролю запровадив таку інституцію, як парламентські ревізори, які ним призначаються і подають йому результати досліджень,

а потім парламент приймає рішення про заходи, спрямовані на виправлення недоліків, виявлених ревізорами.

Одним із напрямів парламентського контролю в Японії є проходження всіх рішень, що стосуються державних фінансів, через парламент. Його здійснюють постійні комісії з питань державних фінансів і бюджетна [7, с. 125-126].

У США до спеціальних органів фінансового контролю можна віднести Міністерство фінансів, Головну контрольну службу, Адміністративно-бюджетне управління при Президентові, Бюджетну службу Конгресу, Службу генеральних інспекторів, головних працівників із фінансових питань. Представником уряду в США є Міністерство фінансів (Казначейство). Воно розробляє фінансову і податкову політику, здійснює грошовий обіг, емісію грошових знаків та управління державним боргом, займається питаннями внутрішніх займів, контролює виконання фінансового законодавства, здійснює збір внутрішніх доходів, несе основну відповідальність за збирання доходів і виплати, публікує місячні і річні звіти про фінансове становище федерального уряду. Можна зробити висновок, що цей державний орган сприяє оптимальному фінансовому управлінню державними ресурсами.

Також, важливе значення в управлінні фінансами в США належить Головній контрольній службі, яка була створена в 1921 році та є найважливішою контрольсько-ревізійною службою Конгресу, якій підзвітні фінансові операції федеральних міністерств та агентств. Ця служба перевіряє й аналізує, як виконуються федеральні програми, веде облік усіх державних коштів і забезпечує доступність фінансових відомостей для Конгресу та громадськості. Головна контрольна служба на чолі з Генеральним контролером представляє Конгрес. До функцій цієї служби відносять: тлумачення нормативно-правових актів з фінансових питань, контроль за законністю та ефективністю операцій, що проводяться відповідними органами, надання допомоги Конгресу тощо [8, с. 85-86].

У 1974 році було створено Бюджетну службу Конгресу, до основних завдань якої

належить надання своєчасної інформації про виконання бюджету, а також здійснює поточний контроль за фактичними загальними видатками і порівняння їх з видатками, передбаченими у бюджеті. Вона забезпечує Конгрес аналізом, який є необхідним у його бюджетній діяльності.

Органом державного управління фінансами у Великобританії є Казначейство, яке керує розробкою, складанням і виконанням державного бюджету, визначає податкову політику, здійснює фінансово-економічне прогнозування, міжнародні фінансові відносини, контроль за витрачанням коштів державними підприємствами. На чолі центрального уряду Великобританії стоїть Кабінет. Його головною фігурою є міністр фінансів (канцлер Державної скарбниці). Міністерство, яким він керує, опікується як прибутковими, так і видатковими аспектами бюджету, а також визначенням економічної та бюджетно-фінансової політики. Міністерство фінансів повинно представляти інтереси платника податків і забезпечувати належний розподіл коштів між міністерствами. Міністрові фінансів підпорядковані Управління податкових зборів, Управління митних і акцизних зборів (організовує виконання бюджету у частині збору мита і акцизів), а також Управління національних заощаджень, що керує великою кількістю програм акумуляції особистих заощаджень, якими фінансується значна частина державного сектора в позичкових коштах [12].

Ревізія фінансово-господарської діяльності державного сектора у Великобританії має давні історичні корені. Ще у 1314 році тут було засновано посаду Генерального контролера державної казни. У 1866 році, ця «служба» була перейменована на відомство Генерального контролера і ревізора. У 1983 році на базі зазначеної вище служби відповідно до Закону про фінансовий контроль було створено нині діюче Національне контрольно-ревізійне управління. До основних завдань якого належить: здійснення і покращання процесу фінансового контролю у міністерствах, відомствах та інших державних органах; сприяння ефективності використання фінансових та інших матеріальних ресурсів, що витрачаються безпосередньо

за рішенням парламенту; підвищення техніки і якості перевірок і ревізій, які проводяться в державному секторі, надання парламенту підтвердження того, що державні фінанси й інші ресурси, витрачені на цілі, що ним встановлені [9, с. 125-126].

У Франції управління фінансами здійснює Міністерство економіки, фінансів і бюджету, яке має такі функції: розробка державного бюджету і контроль за його виконанням, касове обслуговування бюджету; збір податків, мита й інших надходжень у казну; контроль за фінансовими операціями; здійснення зв'язку держави з підприємствами як акціонера, кредитора чи гаранта; забезпечення обліку і контролю. Міністерство складається з: управління прогнозів, яке опікується макроекономічними перспективними оцінками; податкового управління, сферою діяльності якого є податкове законодавство; управління рахунків державних установ, що контролює виконання бюджету в частині руху платежів і перевірки річних фінансових звітів; управління державної скарбниці, яке несе відповідальність за державні підприємства і програму обслуговування боргів; бюджетного управління. Бюджетне управління складається з підрозділів, які здійснюють фінансовий контроль і нагляд за відповідними галузями, а окремий підрозділ координує та складає бюджет як на стадії підготовки, так і на стадії його виконання, а також розробляє загальні напрями видаткової політики [12].

Також фінансовий контроль у Франції здійснюється Судом бюджетної і фінансової дисципліни, який належить до Рахункової палати, доповнює її матеріальні і процесуально-правові можливості для належного здійснення фінансового контролю. Діяльністю цього суду керує Перший голова Рахункової палати.

Органом державного управління фінансами у Німеччині є Міністерство фінансів, яке розробляє основи фінансової, податкової, валютної і кредитної політики. Воно складає проект бюджету і середньотермінового фінансового плану, здійснює касове обслуговування бюджету, контроль за його виконанням і розробку основ розподілу фінансових ресурсів між ланками бюджетної системи. Крім Міністерства фінансів, в управлінні

фінансами беруть участь Федеральне відомство з фінансів, яке займається податковою перевіркою підприємств, оподаткуванням іноземних капіталовкладень, проблемами усунення подвійного оподаткування та Федеральне управління державним боргом, яке здійснює операції з випуску і погашення позик та займається фінансуванням бюджетного дефіциту [10, с. 225-226].

Управлінням фінансами в Італії займаються чотири державні органи: Казначейство, яке здійснює управління державними видатками і фінансовий контроль; Міністерство фінансів – здійснює управління доходами; Міністерство бюджету і планування займається складанням державного бюджету і координує фінансові ресурси; Міністерство внутрішніх справ – здійснює управління місцевими фінансами.

Органом державного управління у Швеції є Міністерство фінансів, яке несе основну відповідальність за політику у сфері витрачання коштів і оподаткування, за бюджетно-фінансову та економічну політику. Міністерство фінансів складається з юридичного управління, управління економічної політики та бюджетного управління, в якому працюють п'ять відділів, кожен з яких виконує контрольні функції у різних галузях.

Систему органів фінансового контролю в Саудівській Аравії складають: Міністерство фінансів і національної економіки, Головне контрольне управління, Головне управління цивільної служби, Управління контролю і розслідувань. Основним завданням Міністерства фінансів і національної економіки є збір державних доходів і фінансування державних витрат. У структурі даного Міністерства створена Генеральна дирекція фінансового контролю, яка здійснює попередній фінансовий контроль та проводить ефективну кадрову політику [1, с. 174-175].

Одним із напрямів фінансового контролю в Японії є проходження всіх рішень, що стосуються державних фінансів, через парламент. Другим напрямом є діяльність Фінансово-ревізійної палати, правовий статус якої визначено Законом про фінансово-ревізійну палату, прийнятим у 1947 році. Фінансово-ревізійна палата здійснює ревізії та пере-

вірки, що покликані виявляти наявність або відсутність державних грошей, цінних паперів, майна, встановлювати відповідність чи невідповідність їх руху виправдовувальним документам, особливу увагу приділяє питанням встановлення законності фінансових операцій, дотримання всіх встановлених процедур розпорядження грошовими коштами і майном держави. Основною її функцією є регулярна перевірка фінансової діяльності уряду і доповіді парламенту [1, с. 176-177].

Із викладеного вище, можна зробити висновок, що, звичайно, повністю перенести досвід організації й діяльності контрольних служб іноземних держав в українське законодавство неможливо, але знання шляху, яким іде розвиток державного фінансового контролю у цих країнах, вивчення їх досягнень і помилок допомагає нам на нашому власному шляху до правопорядку, до створення ідеальної системи контролюючих суб'єктів.

Висновки. Підводячи підсумки, варто наголосити, що економічний розвиток країн з різних причин, але закономірно відбувається нерівномірно, що призводить до змін у співвідношенні сил і нагромадження суперечностей, які певною мірою вирішуються шляхом реформування і осучаснення договірних відносин або мовчазного прийняття змін. Але з часом приховані фундаментальні геоекономічні зрушення, пов'язані з нерівномірністю економічного розвитку, руйнують рівновагу і спричиняють переформатування світового порядку відповідно до нового співвідношення сил.

Держава забезпечує сталий розвиток економіки шляхом безпеки. Однак, довготривале перебування економіки України у кризовому стані й воєнні події сьогодні вимагають реалізації на державному рівні системно-комплексної програми дій, інституційної концепції економічної безпеки в системі оновленої економічної стратегії України, спрямованої на відродження економічного потенціалу, підвищення рівня забезпеченості національної безпеки та її економічної складової, визначення дестабілізуючих факторів, локалізації їх негативного впливу, проведення попереджувальних заходів, своєчасної компенсації

відхиленнь від нормального стану, що зумовлює необхідність проведення подальших наукових розробок за цим напрямом.

Інституційне проектування стратегії економічної безпеки України повинно будуватися на комплексності, що припускає охоплення всіх основних сфер економіки, які впливають на макроекономічну ситуацію, становище в різних секторах економіки; системності, наукової

обґрунтованості або розроблення стратегії розвитку на базі використання досягнень іноземного досвіду; альтернативності прийнятті стратегічних рішень; безперервності коригування стратегії залежно від зміни ситуації; цілеспрямованості й активізації стратегічного управління, що передбачає розроблення й реалізацію комплексних дій, спрямованих на досягнення поставлених цілей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Савченко Л. А. Правові проблеми фінансового контролю в Україні: дис... докт. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2002. 454 с.
2. Кошиков Д. О. Адміністративно-правові засади реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави: дис... докт. юрид. наук: 12.00.07. Харків: 2021. 485 с.
3. Стратегія сталого розвитку : підручник / Боголюбов В. М., Клименко М. О., Мельник Л. Г., Ракоїд О. О., Соломенко Л. І., Прилипко В. А. Київ : ВЦ НУБІПУ, 2019. 328 с.
4. Комарницька І. І. Профілактика правопорушень у фінансово-економічній сфері засобами адміністративного права: дис... докт. юрид. наук: 12.00.07. Львів: 2021. 512 с.
5. Шмігельська Н. О. Адміністративно – правове регулювання профілактики правопорушень у сфері економіки: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ: 2015. 173 с.
6. Садченко М. М. Правові та організаційні засади діяльності органів внутрішніх справ у здійсненні фінансового контролю: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ: 2015. 210 с.
7. Хмельков А. В. Державний фінансовий контроль : підручник. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. 228 с.
8. Третяк Г. С., Бліщук К. М. Державне регулювання економіки та економічна політика: навч. посіб. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. 128 с.
9. Чуприна Ю. Ю. Адміністративно-правові методи правового регулювання: сутність та зміст: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2017. 216 с.
10. Козачок І. В. Організаційно-правове забезпечення контрольної функції органу місцевого самоврядування в умовах сталого розвитку: дис.... докт. філос.: 081 – Право. Суми: 2023. 279 с.
11. Декларація прав людини і громадянина 1789. URL: https://vue.gov.ua/%D0%94%D0%B5%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2_%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8_%D1%96_%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D0%B8%D0%BD%D0%B0_1789
12. Фінанси зарубіжних країн: навч. посіб. / Кізіма Т. О., Кравчук Н. Я., Горин В. П. та ін.; за ред. О. П. Кириленко. Тернопіль: Економічна думка, 2013. 287 с.
13. Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року: Указ Президента України від 11.08.2021 р. № 347/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3472021-39613>
14. Бригінець О. О. Правове забезпечення фінансової безпеки України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2017. 464 с.

Козир О. О.,
аспірант кафедри права інтелектуальної власності
та патентної юстиції
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЗАКОНОДАВЧІ ТА ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КОРИСТУВАЦЬКОГО КОНТЕНТУ

Анотація. У статті проаналізовано визначення поняття користувацького контенту, закріпленого в Законі України «Про рекламу» та користувацького відео відповідно до Закону України «Про медіа». Визначено ознаки користувацького контенту відповідно до законодавства та доктринальних підходів. Зазначено, що користувацький контент в сучасних умовах є важливим джерелом інформації та отримав широке використання не лише на рівні користувачів, а й засобів масової інформації, суб'єктів господарювання, рекламної індустрії. Встановлено, що відповідно до законодавства творцем користувацького контенту визнається особа, що не підкреслює особливості правового статусу його авторів. У визначенні користувацького відео, закріпленого в Законі України «Про медіа» творцем визнається користувач, що підкреслює відмінність такого інформативного продукту від матеріалів, створених фахівцями (зокрема офіційними медіа). У свою чергу виходячи з визначення користувача, закріпленого у зазначеному законі, ще однією важливою ознакою використання медіа-сервісів користувачем, є відсутність комерційної мети та використання для господарської діяльності.

Користувацький контент отримав широке використання в різних сферах, серед яких: використання засобами масової інформації; використання суб'єктами господарювання для просування власної продукції за рахунок залучення відомих блогерів до проведення огляду продукції, її аналізу та характеристики; рекламна сфера, зокрема розміщення товару (продакт-плейсмент) у користувацькому відео.

Виділено такі ознаки користувацького контенту: створюється користувачами; це інформація, в тому числі яка може бути виражена у формі користувацького відео; створюється та/або поширюється на платформах спільного доступу до відео, до інформації або з використанням електронних комунікацій; може мати творчий характер; відкритий для різного кола користувачів інформаційних продуктів.

Ключові слова: користувацький контент, користувацьке відео, медіа, засоби масової інформації, реклама, творчість.

Kozyr O. O. Legislative and doctrine approaches to defining user content

Abstract. The article analyzes the definition of the concept of user content enshrined in the Law of Ukraine "On Advertising" and user video in accordance with the Law of Ukraine "On Media". The features of user content are defined in accordance with legislation and doctrinal approaches. It is noted that user content in modern conditions is an important source of information and is widely used not only at the level of users, but also by mass media, business entities, and the advertising industry. It has been established that according to the legislation, a person is recognized as the creator of user content, which does not emphasize the peculiarity of the legal status of its authors. In the definition of a user video, enshrined in the Law of Ukraine "On Media", the user is recognized as the creator, which emphasizes the difference of such an informative product from materials created by specialists (in particular, official media). In turn, based on the definition of the user established in the mentioned law, another important feature of the use of media services is the absence of a commercial purpose and usage for economic activity. User content has been widely applied in various areas, including its usage by mass media and business entities to promote their own products by involving well-known bloggers in the review of products, their analysis and characteristics; advertising sphere, in particular product placement in a custom video.

The following signs of user content are highlighted: it is created by users; this is information, including that which may be expressed in the form of a custom video; it is created and/or distributed on video sharing, information sharing or electronic communications platforms; it can be creative; it is open to a wide range of users of information products.

Key words: custom content, custom video, media, mass media, advertising, creativity.

Технологічний розвиток та всеохоплюючий доступ до мережі Інтернет суттєво розширили можливості користувачів щодо створення та поширення серед необмеженого кола осіб інформаційних продуктів. Якість наповнення такого контенту викликає чимало запитань, оскільки поширюється інформація без будь-яких редакційних правок та фільтрів. Попри це, чимало інформації є актуальною, оскільки відображає погляди користувачів, ставлення до подій, містить певні оціночні судження та висвітлює проблеми, які можуть стати предметом для подальшого аналізу та дослідження.

Наявність таких специфічних комунікаційних засобів для спілкування, як смайли, меми, абрєвіатури тощо, посприяли виникненню своєї специфічної мови спілкування. Особливістю спілкування в мережі є можливість висловлення своїх думок і змога бачити, як на них реагують інші представники різних соціальних груп. Цей процес допомагає подолати комунікативні бар'єри. Водночас комунікація у віртуальному просторі сприяє звільненню від зовнішніх обмежень, і це посилює відповідальність учасників інтернет-спілкування, які мають встановити самі для себе моральні й етичні рамки і дотримувати їх [1, с. 9-10].

Переміщення основних інформаційних потоків до мережі Інтернет обумовило поступово активне залучення користувачів не лише до дослідження розміщеної в мережі інформації, а й активне долучення до її створення, що в свою чергу обумовило появу користувачького контенту (user generated content).

Користувачький контент охопив широке коло питань з різних сфер життя, від висвітлення подій, як особистого, так і суспільного характеру, до висловлення фахових думок, громадянських позицій, оціночних суджень з різних аспектів соціального, політичного життя тощо.

Поступово користувачький контент перетворився на самостійне джерело інформації, яке активно почали використовувати суб'єкти масової інформації. При цьому таке використання в умовах сьогодення передбачає як безпосередньо запозичення інформації з метою її подальшого дослідження та підготовки журналістських матеріалів, так

і залучення користувачів до формування додаткового контенту безпосередньо на сайтах онлайн медіа.

З прийняттям Закону України «Про медіа» на законодавчому рівні закріплено визначення користувачького відео, тоді як визначення поняття користувачький контент закріплено в Законі України «Про рекламу».

Стан дослідження. Враховуючи поширеність користувачького контенту та можливості його використання в різних сферах, у наукових дослідженнях приділяється увага різним аспектам створення та поширення такої інформації, правовому статусу авторів контенту.

Коваль С.В. при дослідженні практики залучення користувачького контенту регіональними медіа робить висновок, що нині користувачький контент – важливий інструмент для залучення нової та втримання сформованої аудиторії. У редакції повинна бути стратегія, дотримання якої допоможе вміло залучити контент користувачів, не витрачаючи при цьому багато зусиль для перевірки контенту чи коштів для його отримання, а матеріали при цьому будуть якіснішими [2].

У науковій праці Побідаш І.Л., Івченко Я.В. досліджено сутність поняття користувачький контент, його головні риси, переваги серед інших способів просування в соціальних мережах у загальній стратегії просування компанії, а також надано практичні рекомендації щодо використання UGC [3].

У дослідженні Маранчака М.М. розкрито значення соціальних медіа як надзвичайно важливого ресурсу для моніторингу й аналізу громадської думки завдяки їх значному поширенню та величезній кількості користувачького контенту [4].

Разом з тим, комплексні дослідження, які розкривають правові засади створення та поширення користувачького контенту з урахуванням змін до законодавства у відповідній сфері, не проводились у сучасній правовій науці, що обумовлює актуальність звернення до зазначеної проблематики.

Метою дослідження є розкриття сутності користувачького контенту на підставі аналізу законодавства та наукових праць у зазначеній сфері.

Глобальна інформатизація як технологічна основа активізації глобальних процесів в усіх регіонах світу не лише забезпечує доступ усім категоріям членів сучасного суспільства до його інформаційних ресурсів, але й залучає їх також до активної участі в інформаційних обмінах, масового розвитку процесів інфотворення. Інформаційні можливості сучасності обумовлюють зростання соціальної активності членів суспільства. Ця активність виражається сьогодні в реалізації можливостей, що з'являються у зв'язку з розвитком інформатизації, у дедалі більшій кількості людей для самовираження, обміну соціальним досвідом, для вдосконалення соціальної структури суспільства, діяльності, спрямованої на особисте вдосконалення й прогресивний розвиток суспільства [5, с. 5].

Поява мережі Інтернет заклала фундамент для нового режиму реалізації права на інформацію, ключовою відмінністю якого стало зміщення акцентів з виключно отримання інформації на активне її створення та поширення. Можливість вільно поширювати інформацію, висловлювати власні коментарі, виражати позицію з тих чи інших питань сприяє формуванню нового інформаційного середовища, в якому відбувається поєднання приватних та публічних засад реалізації інформаційних прав. Обумовлено це, зокрема, тим, що інформація, яка поширюється у приватних блогах, сторінках у соціальних мережах, з суто приватної (інформації про приватне життя, уподобання особи) все частіше почала переходити в інформацію, яка має суспільне значення, стосується різних подій, що відбуваються в різних сферах. Стаючи свідками певних подій, фіксуючи їх на фото або відео та поширюючи в мережі, користувачі виступають фактично як представники ЗМІ, при цьому не маючи жодного відношення до офіційних мас-медіа [6, с. 60].

Потужний розвиток цифрових технологій уможливив застосування новітніх способів поширення користувацького контенту. Інтернет-ЗМІ використовують різноманітні плагіни для соціальних мереж на своїх сайтах, щоб заохотити відвідувачів спонтанно створювати та ділитися власним UGC, наприклад, вставляти потік повідомлень із «Twitter»

чи поле коментарів «Facebook», щоб читачі видання могли ділитися ним у своїх соціальних мережах або на власних блогах, також можливий веб-семинар, Twitter-чат. «Hootsuite», постачальник платформи для керування соціальними медіа, транспортує вміст UGC в «Instagram» Нині користувацький контент (англ. User-generated content, UGC) активно інтегрований до медійного простору. За допомогою різноманітних сервісів користувачі можуть залишати коментарі, брати участь в опитуваннях, обговореннях, надсилати петиції, поширювати різний контент на особистих сторінках у соціальних мережах, створювати власні блоги, розміщувати фото й відео на спеціальних платформах [7, с. 17].

Поширення користувацького контенту та його використання різними учасниками інформаційних відносин, а також потенційний вплив інформації такого контенту на різні категорії користувачів, обумовили необхідність правового регулювання відносин у зазначеній сфері.

Відповідно до Закону України «Про рекламу» користувацький контент визначається як інформація (у тому числі користувацьке відео), що створюється та/або поширюється особами на платформах спільного доступу до відео та на платформах спільного доступу до інформації або з використанням електронних комунікацій [8].

Закон про рекламу регулює відносини, пов'язані з поширенням інформації, яка є рекламою, у складі користувацького контенту. У разі якщо користувацький контент чи посилання на нього поширюється за грошову чи іншу винагороду або матеріальне заохочення (у формі грошових коштів, безоплатного отримання будь-яких товарів, робіт, послуг, знижок тощо), за умови що такий контент містить інформацію про особу та/або товар і призначений сформувати або підтримати обізнаність споживачів реклами та їхній інтерес щодо таких особи та/або товару, такий користувацький контент чи посилання на нього вважається рекламою.

Поняття користувацького відео розкрито в Законі України «Про медіа», відповідно до якого це сукупність рухомих зображень зі звуком або без звуку, що складає окрему оди-

ницю незалежно від тривалості, була створена користувачем та завантажена ним або іншим користувачем на платформу спільного доступу до відео [9].

Аналізуючи наведені законодавчі визначення користувацького контенту та користувацького відео, слід відзначити таке.

Виходячи з визначення користувацького контенту, можливо виділити такі його ключові характеристики, закріплені на законодавчому рівні:

По-перше, користувацький контент – це інформація, в тому числі яка може бути виражена у формі користувацького відео;

По-друге, така інформація створюється та/або поширюється особами на платформах спільного доступу до відео, до інформації або з використанням електронних комунікацій.

Автором або поширювачем такої інформації визнається особа, при цьому жодних вимог щодо визначення особливостей правового статусу такої особи не наведено. Такий підхід фактично дає можливість прирівняти до користувацького контенту інформацію, створену будь-якою особою, в тому числі й професійними журналістами.

Закон України «Про медіа» при визначенні користувацького відео зазначає, що воно може бути створено або завантажено на платформу спільного доступу користувачем. При цьому, користувачем визнається будь-яка фізична або юридична особа, яка використовує, отримує чи споживає медіа-сервіси для задоволення власних інформаційних потреб (без мети отримання прибутку чи ведення відповідної господарської діяльності).

Вбачається, що використання терміну «користувач» стосовно як користувацького відео, так і користувацького контенту в частині їх створення, є більш слушним, оскільки дозволяє підкреслити специфіку та відмінність такої інформації від інших інформаційних продуктів.

Виходячи зі змісту Закону України «Про медіа» відміною рисою користувача є використання, отримання та споживання медіа-сервісів для власних інформаційних потреб, що в свою чергу передбачає відсутність мети отримання прибутку та здійснення господарської діяльності.

Отже для правового статусу споживача важливим є відсутність комерційної мети у сфері використання медіа-сервісів. При цьому задоволення власних інформаційних потреб має розумітись в широкому сенсі не лише щодо отримання інформації, а й її поширення у формі користувацького контенту.

У наукових дослідженнях виділяється більше відмінних ознак користувацького контенту, які прямо не визначені на законодавчому рівні.

Горська К.О., визначаючи користувацький контент як публічно доступний контент, що створений користувачем (споживачем медіа-продукту) із використанням будь-яких медіа-технологій і є результатом творчої діяльності, виділяє чотири типи користувацького контенту, а саме: контент, що створюється користувачем і після редакційного контролю використовується ЗМІ у складі свого медіа-продукту; користувацький контент, що існує паралельно із професійним медіапродуктом ЗМІ (наприклад, коментарі на сайті); контент, що є продуктом спільної творчості працівників ЗМІ та користувачів (співавторство, опитування тощо); контент, що генерується та розміщується на спеціально створених медіа-платформах ЗМІ.

Дослідниця також виокремила параметри диференціації користувацького контенту серед яких: творчий характер створення; розміщення в публічному доступі; використання медіа-технологій [10, с. 19].

Розкриваючи різні доктринальні підходи до характеристики користувацького контенту М. Наем (Muhammad Naem) і С. Окафор (Sebastian Okafor) зазначають, що будь-який вид контенту може вважатися користувацьким контентом при дотриманні трьох критеріїв. По-перше, контент повинен бути опублікований, в іншому випадку він не може вважатися користувацьким контентом [11]. По-друге, створений контент має бути оригінальним; тобто він має бути роботою творця контенту [12]. По-третє, контент повинен створюватися без винагороди, тобто він не повинен бути платним контентом. Він повинен створюватися користувачем добровільно [13]. Він включає контент, створений або розповсюджений користувачами, які є перед-

платниками або членами онлайн-сервісу, а не створений та розповсюджений самим онлайн-сервісом чи веб-сайтом [14].

Враховуючи наповненість та змістовність користувацького контенту, охоплення широкої аудиторії читачів та активних користувачів таких інформаційних продуктів, користувацький контент отримав широке використання в різних сферах, серед яких слід відзначити такі:

– використання засобами масової інформації, що дозволяє залучати нову аудиторію, отримувати інформацію про події, а також матеріал для проведення журналістських розслідувань;

– використання суб'єктами господарювання для просування власної продукції за рахунок залучення відомих блогерів до проведення огляду продукції, її аналізу та характеристики. Адже рівень довіри на рівні «споживач-споживачеві» більш високий, ніж на рівні «виробник, продавець – споживач»;

– рекламна сфера, зокрема розміщення товару (продакт-плейсмент) у користувацькому відео.

Висновки. Користувацький контент в сучасних умовах є важливим джерелом інформації та отримав широке використання не лише на рівні користувачів, а й засобів

масової інформації, суб'єктів господарювання, рекламної індустрії. На законодавчому рівні закріплено визначення користувацького контенту, однак враховуючи, що його творцем визнається особа, не підкреслюється особливість правового статусу його авторів. У визначенні користувацького відео, закріпленого в Законі України «Про медіа» автором визнається користувач, що підкреслює відмінність такого інформативного продукту від матеріалів, створених фахівцями (зокрема офіційними медіа). У свою чергу виходячи з визначення користувача, закріпленого у зазначеному законі, ще однією важливою ознакою використання медіа-сервісів користувачем, є відсутність комерційної мети та використання для господарської діяльності.

Виходячи зі змісту доктринальних положень та законодавства слід виділити такі ознаки користувацького контенту: створюється користувачами; це інформація, в тому числі яка може бути виражена у формі користувацького відео; створюється та/або поширюється на платформах спільного доступу до відео, до інформації або з використанням електронних комунікацій; може мати творчий характер; відкритий для різного кола користувачів інформаційних продуктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Глуцук О.Г. Культура спілкування в нових реаліях інформаційно-комунікаційного середовища. *Вісник ХДАК*. Випуск 55. 2019. С. 7-15.
2. Коваль С.В. Практика залучення користувацького контенту регіональними медіа. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2017. V(19), I.:119. С. 47-50.
3. Івченко Я.В., Побідаш І.Л. User generated content як інструмент просування бренду в соціальних мережах. *Обрії друкарства*. 2022. № 2(12). С. 18-29.
4. Маранчак М.М. Соціальні медіа як інструмент моніторингу й аналізу громадської думки: методи та підходи. *Вісник науки та освіти*. 2024. № 2 (20). С. 1772-1785.
5. Соціальні мережі як чинник розвитку громадянського суспільства. *Монографія*. О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін. НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. К., 2013. 220 с.
6. Лисенко В.В. Громадянська журналістика як засіб реалізації прав людини на інформацію. *дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філософії права за спеціальністю 081 Право*, Одеса 2021. 197 с.
7. Коваль С.В. Традиційні та новітні форми залучення користувацького контенту. *Соціальні комунікації в інтеркультурному просторі : тези Другої Міжнародної науково-практичної конференції* (16 листоп. 2017 р., м. Київ) / Інститут журналістики Київського університету імені Бориса Грінченка. Київ : Видавництво КУБГ, 2017. С. 16-18.
8. Про рекламу: Закон України від 3 липня 1996 року № 270/96-ВР зі змінами і доповненнями. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80#Text>
9. Про медіа: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2849-ІХ. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>

10. Горська К.О. Медіаконтент цифрової доби: трансформації та функціонування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук із соц. комунік.: 27.00.01. Київ, 2016. 28 с.
11. Willis, E., & Wang, Y. Blogging the brand: Meaning transfer and the case of Weight Watchers' online community. *Journal of Brand Management*. 2016. № 23(4). P. 457-471. doi:10.1057/bm.2016.16
12. Jiao, Y., Ertz, M., Jo, M., & Sarigollu, E. Social value, content value, and brand equity in social media brand communities: A comparison of Chinese and US consumers. *International Marketing Review*. 2018. 35(1). P. 18-41. doi:10.1108/IMR-07-2016-0132
13. Chari, S., Christodoulides, G., Presi, C., Wenhold, J., & Casaletto, J. P. Consumer Trust in User-Generated Brand Recommendations on Facebook. *Psychology and Marketing*. 2016. № 33(12). P. 1071-1081. doi:10.1002/mar.20941
14. Muhammad Naem, Sebastian Okafor User-Generated Content and Consumer brand engagement. Leveraging Computer Mediated Marketing Environments. January / Gordon Bowen and Wilson Ozuem, editors. Description: Hershey, PA : Business Science Reference. 2019. Chap. 9. P. 193-220.

Криворучко Л. С.,

доктор юридичних наук, старший дослідник,
професор кафедри публічного та приватного права
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ЗАПРОВАДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. Запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини вимагає здійснення активної діяльності цілої низки суб'єктів, кожен з яких володіє своїм, особливим адміністративно-правовим статусом. Останній являє собою сукупність визначених нормами адміністративного права елементів, які у своїй сукупності є об'єктивним відображенням становища кожного окремого суб'єкта у відповідних правовідносинах. У межах досліджуваної наукової проблематики значення адміністративно-правового статусу полягає у тому, що, по-перше, визначити та створити межі можливої та необхідної поведінки уповноважених суб'єктів під час виконання ними завдань у певній сфері суспільних відносин; по-друге, визначити межі їх відповідальності; по-третє, створити всі необхідні умови для належної якісної та ефективної діяльності (забезпечити юридичні гарантії функціонування). Зазначене вище дає змогу говорити про те, що адміністративно-правовий статус суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини є явищем складним та багатоаспектним, що обумовлює його складну структуру. У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених та норм чинного законодавства, надано характеристику структурним елементам адміністративно-правового статусу суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини. Узагальнено, що законодавець, формуючи адміністративно-правовий статус суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини, повинен сумлінно підходити до змістовного наповнення кожного з окреслених нами елементів цього статусу. Визначено, що елемент адміністративно-правового статусу суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини – це юридичні гарантії їх діяльності. Юридичні гарантії являють собою сукупність визначених нормами чинного законодавства правових, організаційних, економічних та соціальних засобів, які у своїй сукупності надають можливість суб'єктам запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини виконувати свою діяльність якісно, ефективно й результативно, а також на засадах верховенства права, законності та незалежності. Зроблено висновок, що законодавець, формуючи адміністративно-правовий статус суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини, повинен сумлінно підходити до змістовного наповнення кожного з окреслених нами елементів цього статусу, адже від цього прямо залежать їх безпосередня діяльність та дієвість виконання покладених на них функцій.

Ключові слова: структура, елементи, адміністративно-правовий статус, міжнародні стандарти, забезпечення, захист прав людини.

Kryvoruchko L. S. To characterize the structural elements of the administrative and legal status of the subjects of the introduction of international standards in the field of ensuring the protection of human rights

Abstract. The implementation of international standards in the field of ensuring the protection of human rights requires the active activity of a number of subjects, each of which has its own, special administrative and legal status. The latter is a set of elements determined by the norms of administrative law, which in their totality are an objective reflection of the position of each individual subject in the relevant legal relationship. Within the researched scientific issues, the significance of the administrative-legal status is that, firstly, to define and create boundaries of the possible and necessary behavior of authorized subjects during their performance of tasks in a certain sphere of public relations; secondly, to determine the limits of their responsibility; thirdly, to create all the necessary conditions for proper high-quality and effective activity (provide legal guarantees

of functioning). The above makes it possible to say that the administrative-legal status of the subjects of the implementation of international standards in the field of ensuring the protection of human rights is a complex and multifaceted phenomenon, which determines its complex structure. The article, based on the analysis of the scientific views of scientists and the norms of the current legislation, characterizes the structural elements of the administrative and legal status of the subjects of the introduction of international standards in the field of ensuring the protection of human rights. In general, the legislator, forming the administrative-legal status of the subjects of the introduction of international standards in the field of ensuring the protection of human rights, must conscientiously approach the content of each of the elements of this status outlined by us. It was determined that an element of the administrative and legal status of the subjects of the introduction of international standards in the field of ensuring the protection of human rights is the legal guarantees of their activities. Legal guarantees are a set of legal, organizational, economic and social means determined by the norms of current legislation, which in their entirety provide the opportunity for the subjects of the introduction of international standards in the field of ensuring the protection of human rights to perform their activities qualitatively, efficiently and effectively, as well as on the basis of supremacy rights, legality and independence. It was concluded that the legislator, forming the administrative-legal status of the subjects of the introduction of international standards in the field of ensuring the protection of human rights, must conscientiously approach the meaningful content of each of the elements of this status outlined by us, because their direct activity and the effectiveness of the implementation of the tasks directly depend on this functions on them.

Key words: *structure, elements, administrative and legal status, international standards, provision, protection of human rights.*

Постановка проблеми. Запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини вимагає здійснення активної діяльності цілої низки суб'єктів, кожен з яких володіє своїм, особливим адміністративно-правовий статус. Останній являє собою сукупність визначених нормами адміністративного права елементів, які у своїй сукупності є об'єктивним відображенням становища кожного окремого суб'єкта у відповідних правовідносинах. У межах досліджуваної наукової проблематики значення адміністративно-правового статусу полягає у тому, що, по-перше, визначити та створити межі можливої та необхідної поведінки уповноважених суб'єктів під час виконання ними завдань у певній сфері суспільних відносин; по-друге, визначити межі їх відповідальності; по-третє, створити всі необхідні умови для належної якісної та ефективної діяльності (забезпечити юридичні гарантії функціонування). Зазначене вище дає змогу говорити про те, що адміністративно-правовий статус суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини є явищем складним та багатоаспектним, що обумовлює його складну структуру.

Стан дослідження. Варто відзначити, що на сьогоднішній день проблема запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини неодноразово потрапляла у поле зору різних

науковців. Зокрема, їй приділяли увагу: Н. Бурківська, І. Вакуліч, В. Валігура, В. Кузьменко, К. Левченко, І. Литвинчук, О. Соломатіна, С. Стеценко, Є. Тітов та багато інших. Втім, незважаючи на суттєвий теоретичний доробок, в науковій літературі недостатньо опрацьованим є питання адміністративно-правового статусу суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини та його структурних елементів.

Саме тому **метою статті є:** надати характеристику структурним елементам адміністративно-правового статусу суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи структуру адміністративно-правового статусу суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини, в першу чергу слід приділити увагу функціонально-цільовим елементам, оскільки саме вони, на наше переконання, визначають спрямованість діяльності відповідних органів, тобто їх ключове призначення. Важливо також зауважити, що вказані елементи можуть бути схожими для кожного окремого суб'єкта запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини. Так, перш за все слід, приділити увагу такому елементу адміністративно-правового статусу, як мета.

У найбільш загальному розумінні мета – це кінцевий результат, якого бажають досягти суб'єкти під час здійснення відповідної діяльності. Ю. Б. Корольов, аналізуючи зміст поняття «мета» у діяльності організації, пише, що це – це кінцевий стан, якого організація прагне досягти в певний момент у майбутньому (ідеальне уявлення про майбутні рубежі організації) [1]. Автор зауважує, що правильно сформульовані організаційні цілі мають відповідати таким вимогам: конкретність та вимірюваність, орієнтація у часі, реалістичність, досяжність, неперевищення можливостей організації, несуперечливість, узгодженість, взаємопов'язаність, сформульованість письмово. Цілі, сформульовані з урахуванням зазначених вимог, виступають своєрідними нормативами, за допомогою яких менеджер може робити висновки про ефективність своєї майбутньої практичної діяльності. Будь-яка організація має багато різноманітних цілей, сукупність яких утворює складну структуру. Глобальна мета характеризує погляд на причину існування організації з точки зору суспільства (уявлення про суспільне призначення організації). Місія організації характеризує погляд на причину існування організації з точки зору самої організації. Місія деталізує статус організації, дає орієнтири для визначення її завдань [1].

Таким чином, мета – це кінцевий бажаний результат, якого прагнуть досягти уповноважені органи державної влади під час здійснення відповідної діяльності. Незважаючи на те, що у науковій літературі вказується, що мета є чимось абстрактним, вбачається, що в межах розглядуваної наукової проблематики мета має бути конкретною. Саме тому ми переконані, що мета суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини має два аспекти: по-перше, створити сприятливі організаційні та правові умови для того, щоб впровадити ці окреслені вище стандарти, а по-друге, забезпечити реальне втілення цих стандартів у реальне життя.

Розглядаючи структуру адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення міжнародних стандартів захисту прав людини можна, зауважимо, що завдання кожного

суб'єкта запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини мають свої специфічні особливості. Їх перелік визначається роллю та призначенням кожного окремого органу державної влади взагалі та у сфері запровадження відповідних міжнародних стандартів зокрема. Втім, не можна не відмітити те, що для окремих органів властивими є деякі специфічні завдання, зокрема: розроблення нових і вдосконалення наявних нормативно-правових актів, зміст указанного завдання полягає у тому, що кожен уповноважений суб'єкт може вносити пропозиції щодо вдосконалення законодавства, розробляти рекомендації та проєкти нових законодавчих та підзаконних актів; проведення науково-дослідної роботи з метою пошуку нових концептуальних шляхів покращення якості та ефективності захисту прав людини; проведення різних конференцій, міжнародної співпраці задля обміну провідним досвідом у цій сфері; забезпечення внутрішньої взаємодії суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини.

Переходячи до розгляду компетенційних елементів адміністративно-правового статусу суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини, варто зауважити, що, на відміну від розглянутої вище групи елементів, вони є більш індивідуалізованими, тобто особливими для кожного окремого уповноваженого суб'єкта. Зазначене обумовлюється тим, що компетенція кожного органу державної влади має бути розмежована, щоб уникнути дублювання їх повноважень, що лише заважає належному виконанню їх завдань та функцій.

Перший елемент адміністративно-правового статусу суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини, якому слід приділити увагу, – це повноваження. Відповідно до Великого енциклопедичного юридичного словника повноваження – це «сукупність прав і обов'язків державних органів і громадських організацій, а також посадових та інших осіб, закріплених за ними у встановленому законодавством порядку для здійснення покладених на них функцій. Обсяг повноважень кон-

кретних державних органів та їх посадових осіб залежить від їх місця в ієрархічній структурі відповідних органів» [2, с. 639]. Як соціальне явище повноваження розглядаються із погляду зовнішнього виразу їх сутності в соціумі, почуттєвого сприйняття їх членами суспільства. Повноваження як соціальне явище виникають з появою суспільних відносин. Їх можна розглядати на рівні регулювання звичаєвого, суб'єктивного, природного права в умовах розвитку суспільства. Уповноваження членами суспільства одне одного на реалізацію права, що їм належить, існувало вже на рівні родової організації суспільства. Право реалізовувалось в інтересах того члена родової організації, яким воно було делеговано [3, с. 31]. Отже, незважаючи на всю різноманітність наукових поглядів щодо тлумачення поняття «повноваження», більшість правників сходиться на тому, що ключовими елементами цієї категорії є сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Суб'єктивні права як елемент структури адміністративно-правового статусу суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини являє собою міру належної поведінки, яку можуть здійснювати відповідні органи державної влади під час реалізації своєї діяльності у досліджуваній сфері. Суб'єктивні права є нерозривно пов'язаними із юридичними обов'язками, адже ці дві категорії можуть існувати та реалізовуватись виключно в межах певних правовідносин, зокрема пов'язаних із запровадженням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини.

В свою чергу обов'язки – це об'єктивно необхідні форми поведінки, що відповідають інтересам суспільства, держави та інших індивідів. Якщо права і свободи – це варіанти можливої поведінки суб'єктів, яку вони здійснюють у межах відповідних правових норм за власним вибором і на власний розсуд, відштовхуючись від своїх інтересів і потреб, то юридичні обов'язки є необхідними варіантами поведінки суб'єктів, суть яких полягає в обов'язковому виконанні окреслених у нормах права активних дій (активні обов'язки) або в утриманні від тих дій, які забороняються у правових нормах (пасивні

обов'язки) [4]. М. В. Цвік вважає, що юридичний обов'язок – це вид і міра необхідної поведінки, яку встановлено законом. Він підкреслює, що в підґрунтя суб'єктивного права покладено юридичне забезпечення можливості, а в підґрунтя юридичного обов'язку – закріплення необхідності. Носієм можливої поведінки виступає уповноважена особа, а носієм обов'язку – зобов'язана особа. Уповноважена особа має право здійснювати певні дії, а зобов'язана – повинна виконувати і забезпечувати їх. Юридичний обов'язок, як і суб'єктивне право, окреслено певними правовими нормами, тобто він являє собою міру належної, необхідної поведінки [5, с. 344].

Повноваження як елемент структури адміністративно-правового статусу суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини є найбільш об'єктивним відображенням того, яку роль відіграє певний орган у цих правовідносинах. А отже, від того, наскільки якісно прописано повноваження відповідного суб'єкта, прямо залежить результативність виконання ними своїх функцій, а як результат – і загальна ефективність запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини.

Наступний елемент структури адміністративно-правового статусу суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини – це юридична відповідальність. З точки зору соціології, відповідальність – це підзвітність кожного члена суспільства, обов'язок дати звіт про свою суспільну поведінку. Відповідальність узагалі означає обов'язок відповідати за свою суспільну поведінку і прийняти осуд, його негативні суспільні наслідки. Відповідальним є той, хто зобов'язаний; хто не зобов'язаний, той не відповідає [6, с. 59].

Найбільш дослідженим поняття відповідальності є саме з юридичної точки зору. Так, Д. М. Лук'янець зазначає, що юридична відповідальність – це регламентована правовими нормами реакція з боку уповноважених суб'єктів на діяння фізичних або юридичних осіб (колективних суб'єктів), що проявляються в недотриманні встановлених законом заборон, невиконанні встановлених законом

обов'язків, порушенні цивільно-правових зобов'язань, нанесенні шкоди або завдання збитків і виражена в застосуванні до осіб, які вчинили такі діяння, засобів впливу, що тягнуть за собою позбавлення особистого, майнового або організаційного характеру [7, с. 15]. О. В. Петришин заявляє, що юридична відповідальність – це передбачені санкціями норм права несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, яких зазнає особа за вчинене правопорушення. Вона має ретроспективний характер, оцінює минуле, тобто є відповідальністю за діяння, яке вже відбулося. Тим самим вона відрізняється від політичної, моральної та інших видів соціальної відповідальності, які можуть оцінювати й майбутні дії [8]. Варто погодитись із його думкою про те, що ключовими ознаками юридичної відповідальності є такі: 1) вона передбачає настання несприятливих наслідків особистого, майнового чи організаційного характеру наприклад позбавлення волі, оголошення догани, накладання штрафу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; 2) до юридичної відповідальності притягуються за вчинення правопорушення, що свідчить про негативну правову оцінку цієї поведінки; притягнення до юридичної відповідальності здійснюється лише за наявності юридичних, фактичних та процесуальних підстав; 3) вона застосовується лише до деліктоздатних суб'єктів; перелік суб'єктів, здатних нести юридичну відповідальність, та обсяг їх деліктоздатності визначаються галузевим законодавством; 4) притягнення до юридичної відповідальності зазвичай здійснюється уповноваженими на це суб'єктами шляхом правозастосування; особливого значення у цьому контексті набуває додержання порядку притягнення до відповідальності, встановленого законодавством (кримінальним процесуальним, цивільним процесуальним, адміністративним процесуальним та ін.); 5) настання несприятливих наслідків, передбачених санкціями норм права, забезпечується можливістю застосування державного примусу; завдяки цьому відбувається покарання правопорушника; він зазнає додаткових втрат особистого, майнового чи органі-

заційного характеру; при цьому йдеться не лише про відновлення порушеного права постраждалої особи, а й про покарання правопорушника [8].

Завершуючи розгляд юридичної відповідальності як елемента структури адміністративно-правового статусу суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини, варто зауважити, що він має декілька ключових аспектів: по-перше, передбачає відповідальність уповноважених суб'єктів перед окремими міжнародними організаціями, адже на шляху європейської інтеграції вітчизняний законодавець узяв на себе низку зобов'язань щодо запровадження міжнародних стандартів у досліджуваній сфері; по-друге, відповідні суб'єкти відповідають перед українськими громадянами за те, що їхні дії будуть спрямовані перш за все на їх користь і заради підвищення рівня законності та демократії в країні; по-третє, органи державної влади та їх посадові особи несуть юридичну (кримінальну, адміністративну, дисциплінарну) відповідальність, передбачену законодавством, у разі невиконання чи неналежного виконання своїх зобов'язань.

І останній елемент адміністративно-правового статусу суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини – це юридичні гарантії їх діяльності. Юридичні гарантії являють собою сукупність визначених нормами чинного законодавства правових, організаційних, економічних та соціальних засобів, які у своїй сукупності надають можливість суб'єктам запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини виконувати свою діяльність якісно, ефективно й результативно, а також на засадах верховенства права, законності та незалежності. Зміст цих гарантій залежить від кожного окремого суб'єкта, його ролі та місця в системі органів державної влади.

Висновки. Таким чином, завершуючи представлене наукове дослідження слід узагальнити, що законодавець, формуючи адміністративно-правовий статус суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав

людини, повинен сумлінно підходити до змістовного наповнення кожного з окреслених нами елементів цього статусу, адже від цього прямо залежать їх безпосередня діяльність та дієвість виконання покладених на них функцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Королев Ю.Б. Зміст поняття «мета» в управлінні й основні вимоги до правильно сформульованих цілей. Класифікація цілей організації. URL : http://lubbook.org/book_461_glava_8_15.Zm%D1%96stpronjattja_%E2%80%9Cmeta%EF%BF%BD%EF%BF%BD.html
2. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. К. : Юридична думка, 2007. 992 с.
3. Музиченко П.П. Історія держави і права України : навч. посібник. [2-е вид., виправ. і доп.]. К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. 662 с.
4. Теорія держави і права : навч. посіб. / [С.К. Бостан, С.Д. Гусарєв, Н.М. Пархоменко та ін.]. К. : ВЦ «Академія», 2013. 348 с.
5. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.; За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2002. 432 с.
6. Коржанський М.Й. Уголовне право України. Частина загальна: Курс лекцій. К.: Наукова думка та українська видавнича група, 1996. 336 с.
7. Лук'янець Д. М. Інститут адміністративної відповідальності: проблеми розвитку: монографія. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 136 с.
8. Петришин О.В., Погребняк С.П., Смородинський В.С. та ін. Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. Х.: Право, 2014. 368 с.

Крушельницька Г. Л.,кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітникНауково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України**ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ МЕДИКО-ГЕНЕТИЧНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ**

Анотація. Метою статті є дослідження чинного законодавства у сфері забезпечення медико-генетичної допомоги в Україні та висвітлення можливостей її удосконалення з огляду на розвиток новітніх геномних та генетичних біотехнологій, а також забезпечення доступності медико-генетичної допомоги для населення. Для досягнення поставленої мети у науковій роботі було застосовано загальнонаукові, міждисциплінарні і спеціально-юридичні методи, серед яких діалектичний, формально-юридичний методи, а також метод аналізу та моделювання. У статті досліджено основи правового регулювання медико-генетичної допомоги. Розглянуто економіко-правові засади забезпечення пренатальної та неонатальної діагностики спадкових захворювань, спричинених геномними мутаціями. Відзначено необхідність удосконалення медико-генетичної допомоги шляхом впровадження нових методів лікування, зокрема редагування геному соматичних клітин людини та державну фінансову підтримку фундаментальних досліджень у сфері редагування геному клітин зародкової лінії. З метою забезпечення доступності медико-генетичної допомоги населенню, розглядається можливість інтегрувати медико-генетичне консультування до системи первинної медичної допомоги та надання цієї медичної послуги лікарями загальної практики та педіатрами. Також звертається увага на необхідність покладення на медико-генетичну службу в особі профільних інститутів Академії медичних наук України обов'язку проведення експертизи мРНК-вакцин, призначених для імунізації населення України. У зв'язку із цим наводяться останні наукові дослідження, які вказують на потенційну можливість мРНК-вакцин вбудовуватися у ДНК реципієнтів вакцини та передаватися наступним поколінням, що може призвести до змін у геномі людини. На основі проведеного дослідження автор дійшла висновку, що розвиток біомедичних технологій у сфері генетичної інженерії на фоні погіршення генетичних популяційних процесів в Україні потребує відповідної реакції з боку держави. Не зважаючи на позитивні зрушення в економіко-правовому забезпеченні ранньої пренатальної та неонатальної діагностики генетичних захворювань, його застосування не впливає на зниження рівня захворювань, спричинених мутаціями у генах. У зв'язку з цим необхідно створити можливість застосування новітніх технологій редагування генома людини, які дозволять не лише виявляти, але і лікувати генетичні захворювання. З метою забезпечення доступності медико-генетичного консультування для широкого кола пацієнтів, необхідно інтегрувати його до системи первинної медичної допомоги. Також у зв'язку із появою вакцин, створених на платформі мРНК, необхідно покласти обов'язок на медико-генетичну службу проводити попередню експертизу можливості клінічного застосування вакцин на базі ДНК з метою запобігання втручанню в геном людини та геномним мутаціям.

Ключові слова: біомедичні технології, медико-генетична служба, економіко-правове забезпечення, медичні послуги, право на охорону здоров'я.

Krushelnytska H. L. Economic and legal aspects of improving medical-genetic assistance in Ukraine

Abstract. The purpose of the article is to study the current legislation in the field of providing medical-genetic care in Ukraine and highlight the possibilities of its improvement in view of the development of the latest genomic and genetic biotechnologies, as well as ensuring the availability of medical-genetic care for the population. To achieve the set goal, general scientific, interdisciplinary, and special legal methods were used in the scientific work, including dialectical and formal legal methods, as well as the method of analysis and modelling.

The article examines the basics of legal regulation of medical and genetic assistance. The economic and legal principles of ensuring prenatal and neonatal diagnosis of hereditary diseases caused by genomic mutations are considered. The need to improve medical and genetic care through the introduction of new treatment methods, in particular the editing of the genome of human somatic cells and the financial support of fundamental research in the field of genome editing of germline cells, was noted. To ensure the availability

of medical and genetic care to the population, the possibility of integrating medical and genetic counselling into the system of primary care and providing this medical care by general practitioners, family doctors and paediatricians is being considered. Attention is also drawn to the need to entrust the medical and genetic service, represented by specialized institutes of the Academy of Medical Sciences of Ukraine, with the duty to carry out an examination of mRNA vaccines intended for immunization of the population of Ukraine. In this regard, recent scientific studies are cited that indicate the potential for mRNA vaccines to be incorporated into the DNA of vaccine recipients and passed on to subsequent generations, which can lead to changes in the human genome. On the basis of the conducted research, the author came to the conclusion that the development of biomedical technologies in the field of genetic engineering against the background of the deterioration of genetic population processes in Ukraine requires an appropriate response from the state. Despite the positive developments in the economic and legal provision of early prenatal and neonatal diagnosis of genetic diseases, its use does not affect the reduction of the level of diseases caused by mutations in genes. In this regard, it is necessary to create the possibility of using the latest technologies for editing the human genome, which will allow not only to detect, but also to treat genetic diseases. To ensure the availability of medical and genetic counselling for a wide range of patients, it is necessary to integrate it into the system of primary medical care. Also, in connection with the emergence of vaccines created on the mRNA platform, it is necessary to place an obligation on the medical and genetic service to conduct a preliminary examination of the possibility of clinical use of DNA-based vaccines to prevent interference with the human genome and genomic mutations.

Key words: *biomedical technologies, medical genetic service, economic and legal support, medical services, the right to health care.*

Вступ. Розвиток новітніх біомедичних технологій та значний прогрес у генетичних дослідженнях породжують питання щодо потенційного впливу генетики і геноміки на систему охорони здоров'я, адже на сьогоднішній день залишається актуальним питання якісних системних перетворень у цій галузі. Особливий інтерес становить сфера генетики, оскільки негативний перебіг генетичних процесів серед населення України призводить до зростання генетично обумовлених репродуктивних втрат і вродженої патології, а також значного зростання частоти мультифакторних захворювань [1]. Такий генетичний тягар є важливим чинником «здоров'я», що враховується при дослідженні якості життя та її просторових характеристик, що є надзвичайно актуальною складовою національної і глобальної стратегії забезпечення якості життя та благополуччя громадян світу [2, с. 24]. Зокрема встановлено, що вагомість негативних генетичних чинників у розрахунку якості життя зростає, тому для їх нейтралізації необхідною є реалізація державної політики щодо покращення системи медико-генетичної допомоги і забезпечення доступності до неї [3]. Крім того, за останні десятиліття активно розвивалася геноміка громадського здоров'я, яка заклала наукові та політичні основи для належного перетворення нової науки геноміки на користь здоров'ю окремих людей

і населення в цілому [4, с. 327]. Зокрема, секвенування (розшифрування) геному людини та геномне редагування з метою діагностики, профілактики, а головне – лікування спадкових захворювань може зробити суттєвий внесок у систему медико-генетичної допомоги за умови інтеграції передових досягнень геної інженерії у вітчизняну систему охорони здоров'я.

Не дивлячись на актуальність окресленої проблематики, варто відзначити, що вона є мало малодослідженою у юридичній літературі. На вітчизняному рівні питання удосконалення медико-генетичної допомоги населенню розглядалося такими вченими як В. В. Єлагін, Д. О. Микитенко та В. В. Микитенко, О. С. Уразовська, однак з огляду на багатоаспектність даної тематики існує нагальна потреба у подальших наукових розвідках питання забезпечення медико-генетичної допомоги в Україні.

У зв'язку із викладеним **метою** статті є аналіз чинного законодавства у сфері забезпечення медико-генетичної допомоги в Україні, дослідження питання впровадження новітніх біотехнологій у сфері генетики та геноміки для лікування спадкових захворювань, запропонувати рекомендації щодо включення медико-генетичного консультування до первинної медичної допомоги, а також покращення на медико-генетичну службу обов'язку

щодо експертизи мРНК вакцин, що використовуються для імунізації населення.

Під час наукового дослідження було використано як вітчизняні, так і іноземні наукові джерела, нормативно-правові акти України, що стосуються регулювання надання медико-генетичної допомоги, а також матеріали засобів масової інформації та Єдиного веб-порталу органів виконавчої влади. Для досягнення поставленої мети у науковій роботі було застосовано загальнонаукові, міждисциплінарні і спеціально-юридичні методи, серед яких діалектичний, формально-юридичний методи, а також метод аналізу та моделювання.

Виклад основного матеріалу. Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», яким визначаються правові, організаційні, економічні та соціальні засади охорони здоров'я в Україні та передбачається, визнання права кожного громадянина України на охорону здоров'я встановлено, що кожен громадянин має право на безоплатне отримання у державних та комунальних закладах охорони здоров'я медичної допомоги, до якої належать: екстрена, первинна, спеціалізована медична допомога а також паліативна допомога [5]. Згідно статті 29 Основ, в інтересах збереження генофонду народу України, запобігання демографічній кризі, забезпечення здоров'я майбутніх поколінь і профілактики спадкових захворювань держава здійснює комплекс заходів, спрямованих на усунення факторів, що шкідливо впливають на генетичний апарат людини, а також створює систему державного генетичного моніторингу, організує медико-генетичну допомогу населенню, сприяє збагаченню і поширенню наукових знань в сфері генетики і демографії [5]. На сьогоднішній день медико-генетична допомога є одним із видів спеціалізованої медичної допомоги в Україні і включає в себе: заходи щодо своєчасного виявлення осіб з вродженою та спадковою патологією, у тому числі, пренатально; проведення верифікації генетичного діагнозу з використанням сучасних методів діагностики, лікування спадкової патології; медико-генетичне консультування осіб/сімей з розрахунком генетичного ризику

виникнення вродженої та спадкової патології; профілактику вродженої та спадкової патології; пропаганду знань з питань медичної генетики серед лікарів різного фаху та населення [6].

Пренатальна та неонатальна медико-генетична допомога.

Варто відзначити, що за декілька останніх років більшу увагу було приділено саме економіко-правовому забезпеченню пренатальної медико-генетичної допомоги. Так, Наказом МОЗ України № 2142 від 01.10.2021 року «Про забезпечення розширеного неонатального скринінгу в Україні» розширено перелік захворювань, що включені до програми розширеного масового скринінгу новонароджених, який зараз складає 21 захворювання [7]. Такий неонатальний скринінг фінансується за рахунок програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2024 році [8]. При цьому скринінг передбачає лише комплексне обстеження новонароджених з метою виявлення генетичних спадкових та вроджених патологій, у тому числі деяких орфанних захворювань, та, за необхідності, направлення на лікування. Однак звертає на себе увагу той факт, що у главах II–V Порядку проведення розширеного неонатального скринінгу зазначається, що підтвердження діагнозу та призначення відповідного лікування таких захворювань, як адреногенітальний синдром, муковісцидоз, фенілкетонурію та інші гіперфенілаланінемії, а також вроджений гіпотиреоз (тобто захворювання, які були включені до масового неонатального скринінгу до його розширення) здійснюють згідно з конкретно визначеними нормативно-правовими актами МОЗ України. Водночас у главах VI–X цього Порядку підтвердження діагнозу деяких генетичних захворювань та призначення відповідного лікування здійснюють «згідно з нормативними документами», які досі не прийняті, тобто яким чином та у яких межах буде здійснюватися лікування виявлених спадкових захворювань, законодавством не визначено. А як влучно зауважує В. Холланд, хоча генетичний скринінг, безумовно, може допомогти оцінити ризик і може бути доцільним у певних групах високого ризику, якщо нічого не можна зробити,

щоб змінити результат, потреба в такій інформації та її використання повинна бути дуже ретельно розглянута [9, с. 3].

Крім того, у 2024 році лікування безпліддя за допомогою допоміжних репродуктивних технологій (запліднення *in vitro*) було включено до Програми медичних гарантій. Зокрема, у межах цього пакету для пацієнтів безоплатною є медична послуга з проведення медико-генетичного обстеження за показаннями [8]. При цьому не уточнюється, у чому полягає таке обстеження, однак згідно повідомлення Національної служби здоров'я України, розміщеного на Єдиному веб-порталі органів виконавчої влади України, йдеться саме про преімплантаційну медико-генетичну діагностику (ПГД) ембріону [10]. Згідно Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні ПГД здійснюється з метою зниження ризику спадкових захворювань та збільшення частоти настання вагітності (в деяких випадках), створенні можливості відмовитися від інвазивних втручань на плодovому яйці та від переривання вагітності в разі виявлення патології та полягає у виявленні моногенних і хромосомних дефектів в ооцитах та в ембріонах на етапі до ембріотрансферу, а також визначенні статі ембріона для запобігання спадковим захворюванням, пов'язаним зі статтю [11]. Такий крок з боку держави безумовно є позитивним з точки зору забезпечення економічної доступності біомедичних технологій, у тому числі для соціально незахищених верств населення. Крім того, такий підхід відповідає статті 15 Загального коментаря № 14 Комітету з економічних, соціальних і культурних прав ООН щодо права на найвищий досяжний рівень здоров'я, згідно якої від держав вимагається надавати доступ до наукових досягнень кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією [12]. Тому, як відзначив спеціальний доповідач у сфері культурних прав, держави повинні забезпечити, щоб переваги науки були фізично та економічно доступними на недискримінаційній основі [13].

Таким чином, пренатальна медико-генетична допомога є однією з пріоритетних складових системи охорони здоров'я у сфері збереження генофонду народу України. У зв'язку із

цим необхідно звернути увагу також на широкі можливості біомедичної технології редагування людського геному, адже виявлення під час неонатального скринінгу захворювань, пов'язаних із геномними мутаціями дозволяють лише якомога раніше розпочати часто дороговартісне лікування, щоб збільшити його ефективність, проте у переважній більшості випадків не позбавляють самого захворювання. Так, згідно визначення, наданого Всесвітньою організацією охорони здоров'я, під редагуванням геному розуміється метод внесення специфічних змін до ДНК клітини чи організму, який можна використовувати для додавання, видалення або зміни ДНК у геномі [14]. Такі зміни можуть вноситися у соматичні клітини хворого, а також у клітини зародкової лінії людини, що на сьогоднішній день заборонено здійснювати з репродуктивною метою. Найбільш успішною та відомою технологією редагування генома є система CRISPR-Cas9 (CRISPR-асоційований білок 9), яка зробила революцію в області геноміки і за яку дослідники Е. Шарпентьє та Дж. А. Дудна отримали Нобелівську премію з хімії 2020 року. В Україні дослідженням цієї технології займається Інститут молекулярної біології і генетики НАНУ. Зокрема, за рахунок коштів державного бюджету фінансувалися фундаментальні дослідження серед яких участь у розробці технології кардіоміогенного перепрограмування фібробластів із застосуванням системи CRISPR-Cas9 у якості потенційного методу покращення функції серця після інфаркту [15]. Однак видається, що державі слід більше уваги приділяти саме науково-дослідній діяльності у сфері генної інженерії і впровадженні розробок вітчизняних науковців у клінічну практику. Зокрема фінансової підтримки потребують наукові проекти, направлені на дослідження геномного редагування ембріонів, адже не зважаючи на міжнародний консенсус щодо передчасного клінічного застосування цієї технології, дієвість методу вже була доведена групою Шухрата Міталіпова з США, яка виправила ген серцевої патології в ембріонах, а також китайською групою Синсю Хуаня, що успішно відредагувала в ембріоні ген, що призводить до хвороби Марфана [16]. Тобто найближчим часом

можна очікувати, що технологія редагування геному буде доступною не лише на соматичних клітинах пацієнта, але і на клітинах зародкової лінії людини з репродуктивною метою. Водночас, зобов'язання забезпечити справедливий доступ до медичних закладів може мати важливі фінансові наслідки для держав, які запроваджують редагування геному на клінічному рівні, вимагаючи від них зробити це доступним для соціально незахищених груп, незалежно від того, чи це послуга, що надається державою чи приватно [17, с. 676]. З іншого боку, фінансування клінічного застосування технології редагування геному може окупити себе за рахунок заощадження бюджетних коштів, передбачених на закупівлю лікарських засобів, у тому числі оригінальних біологічних чи медичних імунобіологічних препаратів, які багато пацієнтів приймають протягом тривалого часу або навіть пожиттєво, наприклад рідіплам, вартість лікування яким складає близько 9 мільйонів гривень на рік.

Інтеграція послуг медико-генетичного консультування у систему первинної медичної допомоги.

Ще одним видом медико-генетичної допомоги є медико-генетичне консультування, яке визначається як спеціалізований вид медичної допомоги, що надається лікарем-генетиком і полягає у визначенні прогнозу народження дитини з вродженою та спадковою патологією у сім'ї, розрахунку вірогідного ризику патології та поінформованій допомозі сім'ї у прийнятті рішення щодо народження дитини [6]. За визначенням робочого комітету Американського товариства генетики людини медико-генетичне консультування – це комунікативний процес, який вирішує проблеми людини у зв'язку з визначенням ризику виникнення в родині спадкової патології [18, с. 245]. Для цього пацієнт обстежується із застосуванням клінічно-генеалогічного методу за стандартною методикою з соматогенетичним аналізом та особистим оглядом родичів пацієнта [18, с. 245]. Тобто на етапі медико-генетичного консультування визначається лише попередній діагноз, а для його встановлення чи підтвердження використовуються спе-

ціальні методи медико-генетичного дослідження, які здійснюються у цитогенетичній, біохімічній та молекулярно-генетичній лабораторіях. Висновок про результат відповідного дослідження виписується медико-генетичною установою, де проводився аналіз [6]. Лікар, який проводив медико-генетичне консультування вказані результати досліджень відображає у своєму висновку.

З огляду на характер медико-генетичного консультування, у науковій літературі існує підхід, який пропонує реорганізацію генетичної служби шляхом інтеграції генетики та геноміки в первинну медичну допомогу [19, с. 38]. Надання генетичних послуг через первинну медичну допомогу є частиною традиції, яку називають «моделлю піраміди», що передбачає інтегрування новітньої генетичної науки в усі рівні медичної та парамедичної допомоги через включення лікарів загальної практики та педіатрів до системи медико-генетичної служби [20]. Зокрема, окрім направлення пацієнтів до спеціалістів-генетиків, лікарі загальної практики можуть допомогти виявити випадки ризику та розпізнати специфічні психосоціальні потреби пацієнтів [21]. Відповідно до рекомендацій ВООЗ працівники закладів первинної медико-санітарної допомоги і служби сімейної медицини, серед іншого, повинні надавати пацієнту правильну інформацію щодо джерел генетичного ризику і шляхів його зменшення; мати дані відносно найбільш поширених генетичних захворювань; знати про функціонування закладів генетичної служби та скеровувати пацієнтів до цих установ; вміти оцінити генетичний сімейний анамнез для виявлення осіб, які потребують консультації лікаря-генетика; забезпечити консультування носіїв патологічних генів моногенних та мультифакторних хвороб. Також працівники закладів первинної медичної допомоги зобов'язані інформувати родичів про ризик, який виникає при носійстві патологічних генів для них або їхніх нащадків; надавати поради щодо зменшення ризику захворювань з генетичною схильністю; дотримуватися основних етичних принципів і правил генетичного консультування [22]. Таким чином, ідея полягає у тому, щоб медико-генетичне консульту-

вання визначити як один із видів первинної медичної допомоги.

Враховуючи що у сфері медичної освіти курси медичної генетики часто читають на базі не профільних кафедр [23, с. 71], у тому числі і лікарям загальної практики-сімейним лікарям, а також зважаючи на скорочення мережі медико-генетичної допомоги, у зв'язку з чим постає питання її доступності, видається доцільним медико-генетичне консультування передбачити саме як вид первинної медичної допомоги. Загальний коментар № 14 Комітету з економічних, соціальних і культурних прав ООН щодо права на найвищий досяжний рівень здоров'я підкреслює, що доступність є одним із суттєвих елементів права на охорону здоров'я, визначаючи його як фізичну, економічну та інформаційну доступність. При цьому фізична доступність полягає у тому, що заклади охорони здоров'я, а також медичні товари та послуги мають бути фізично доступними для всіх верств населення, особливо для вразливих або маргіналізованих груп [12]. Відповідно, враховуючи зростання кількості осіб із генетичними патологіями, важливо забезпечити доступ до медико-генетичного консультування як первинної медичної допомоги із подальшим направленням (у разі необхідності) на медико-генетичні дослідження. Крім того, ідея медико-генетичного консультування на рівні первинної медичної допомоги може бути реалізована за допомогою запропонованої В. А. Піщиковим та ін. стратегій, спрямованих на медичних працівників, які передбачають доповнення кваліфікаційних характеристик та посадових інструкцій лікарів загальної практики-сімейних лікарів вимогами до впровадження профілактичних технологій розвитку вродженої патології відповідно до виявлених чинників ризику, оптимізацію організації цільового навчання медичних працівників центрів первинної медичної допомоги в рамках програм безперервного професійного розвитку та посилення взаємодії закладів первинної, вторинної і третинної медичної допомоги з питань організації медичної допомоги хворим з вродженою патологією, виявлення осіб з груп ризику та обміну інформацією. [24, с. 1329–1330].

Новий погляд на профілактику вродженої та спадкової патології.

Медико-генетична допомога передбачає також профілактику вродженої та спадкової патології, яка спрямована на запобігання народження дітей із генетичними захворюваннями. Методичними рекомендаціями щодо організації надання медико-генетичної допомоги не уточнюються методи такої профілактики, однак в цілому можна зробити висновок, що вони полягають у розрахунку ризику народження дітей із генетичними мутаціями, а також мінімізації дії факторів, що можуть спричинити подібні мутації (харчування, вживання ліків, вітамінів, уникнення вірусів тощо). Водночас в умовах сьогодення видається необхідним покладення на медико-генетичну службу обов'язку проводити експертизу мРНК-вакцин, які використовуються для імунізації населення з метою запобігання втручання у геном людини. Так, наприклад, протягом 2021–2022 років імунізація проти коронавірусної хвороби COVID-19 відбувалася у тому числі з використанням вакцин, розроблених на платформі (м)РНК [25]. На момент проведення вакцинації вважалося, що геном РНК-вірусів не може інтегруватися в геном клітин реципієнтів вакцини. Однак нещодавнє дослідження з використанням ракових клітин печінки показало, що мРНК вакцини Pfizer/BioNTech може потрапляти в ядро клітин реципієнта вакцини [26]. Більше того, в експериментах з мишами було продемонстровано, що сперматозоїди ссавців цілком здатні транслювати екзогенну мРНК у ДНК, об'єднувати це ДНК у плазміді та вивільняти їх в місцеве середовище під час запліднення, у результаті чого запліднена яйцеклітина поглинає ці плазміді та зберігає їх протягом внутрішньоутробного розвитку, після народження та протягом усього життя і навіть може передати їх майбутнім поколінням [27]. Тобто на сьогоднішній день немає науково обґрунтованих і біологічно значущих причин припускати, що таке явище не може відбуватися в соматичних клітинах людини, яка отримує мРНК-вакцину [28]. Отже можливо припустити, що подібний процес може відбутися після імунізації мРНК-вакциною, що призведе до появи немовлят із видозміненим

геномом, але наслідки такої мутації можуть бути непередбачуваними і явно не сприятимуть профілактиці генетичних захворювань. Таким чином, використання мРНК-вакцин повинно контролюватися медико-генетичною службою на виконання положень статті 29 Основ законодавства України про охорону здоров'я. З огляду на те, що більшість мРНК-вакцин перебувають на стадії наукових досліджень та враховуючи, що до складу медико-генетичної служби входять також профільні інститути Академії медичних наук України, видається, що саме на них має бути покладена означена функція, зокрема йдеться про Інститут спадкової патології НАМН України Інститут мікробіології та імунології ім. І. І. Мечникова НАМН України.

Висновки. Розвиток генних та геномних технологій як потужного інструменту діагностики, профілактики та лікування спадкових захворювань, на фоні погіршення генетичних популяційних процесів в Україні потребує належної реакції з боку держави. Не зважаючи на позитивні зрушення в економіко-правовому забезпеченні ранньої пренатальної та неонатальної діагностики деяких генетичних захворювань, застосування цього інструменту медико-генетичної допомоги не впливає на зниження рівня захво-

рювань, спричинених мутаціями у генах. У зв'язку з цим необхідно переглянути нечисленну застарілу нормативно-правову базу у сфері медико-генетичної допомоги на предмет створення можливості, у тому числі фінансової, застосування новітніх біомедичних технологій редагування генома людини, які дозволяють не просто виявляти, а саме лікувати генетичні захворювання. Крім того, важливо забезпечити доступність медико-генетичного консультування пацієнтів педіатрами та лікарями загальної практики, інтегрувавши методи генетики та геноміки до первинної медичної допомоги. Також у зв'язку із появою вакцин, створених на платформі мРНК, і враховуючи появу результатів наукових досліджень, висновки яких вказують на те, що мРНК вакцини може вбудовуватися у ядро клітини її реципієнта і навіть передаватися наступним поколінням, необхідно покласти обов'язок на медико-генетичну службу в особі профільних інститутів Академії медичних наук України проводити попередню експертизу можливості клінічного застосування вакцин на базі ДНК з метою запобігання втручанню в геном людини та геномним мутаціям, що негативно впливають на здоров'я населення і генофонд народу України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Линчак О. В. Генофонд і здоров'я: спрямованість генетико-демографічних процесів в умовах депопуляції / О. В. Линчак, О. І. Тимченко. Київ : МВЦ «Медінформ», 2011. 265 с.
2. Микитенко В., Микитенко Д. Якість життя: бюджетний баласт чи державотворча необхідність. Демографія та соціальна економіка. 2024. № 1 (55). С. 22-40.
3. Микитенко Д. О. Реорганізація національної медико-генетичної служби в умовах соціально-економічних трансформацій. Київ : Міжнародний науково-технічний університет ім. Юрія Бугая, 2017. 304 с.
4. Bowen M. S., Kolor K., Dotson W. D., Ned R. M., Khoury M. J. Public health action in genomics is now needed beyond newborn screening. *Public Health Genomics*. 2012. № 15. P. 327-334.
5. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон від 19.11.1992 № 2801-XII. База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12?find=1&text=gen#w1_3
6. Методичні рекомендації щодо організації надання медико-генетичної допомоги: Наказ МОЗ України, Академії медичних наук України від 31.12.2003 № 641/84. URL: <https://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=3125>
7. Про забезпечення розширеного неонатального скринінгу в Україні: наказ МОЗ України від 01.10.2021 № 2142. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1403-21#Text>
8. Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2024 році: постанова КМУ від 22.12.2023 № 1394. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1394-2023-p#n41>
9. Holland W. Screening for diseases – consideration for policy. *Euro Observer*. 2006. № 8. P. 1-4.
10. Лікування безпліддя у Програмі медичних гарантій: Національна служба здоров'я України від 06.01.2024. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/likuvannia-bezpliddia-u-pmh>

11. Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: наказ МОЗ України від 09.09.2013 № 787. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text>
12. The Right to the Highest Attainable Standard of Health: CESCR, General Comment № 14. 2000 : E/C.12/2000/4. URL: <https://www.refworld.org/legal/general/cescr/2000/en/36991>
13. The Right to Enjoy the Benefits of Scientific Progress and Its Applications: Report of the Special Rapporteur in the field of cultural rights, Farida Shaheed on A/HRC/20/26 (14 May 2012), paras 26-30.
14. Human genome editing. URL: https://www.who.int/health-topics/human-genome-editing#tab=tab_1
15. Національний репозитарій академічних текстів. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0221U101265/#>
16. Українські медики готові зупинити генетичні захворювання. URL: <https://med-expert.com.ua/journals/ua/news/ukrainski-mediki-gotovi-zupiniti-genetichni-zahvorjuvannja/>
17. Yotova R. Regulating genome editing under international human rights law. *International and Comparative Law Quarterly*. July 2020. Vol 69. pp 653-684.
18. Підвисоцька Н. І. Сучасні принципи та проблеми медико-генетичного консультування. *Клінічна та експериментальна патологія*. 2015. № 2(52). С. 244-247.
19. Battista R. N., Blancquaert I., Laberge A.-M., van Schendel N., Leduc N., Genetics in Health Care: An Overview of Current and Emerging Models. *Public Health Genomics*. 2012. № 15. P. 34-45.
20. Emery J., Hayflick S. The challenge of integrating genetic medicine into primary care. *Br Med J*. 2001. № 322. P. 1027-1030.
21. Westwood G., Pickering R. M., Latter S., Lucassen A., Little P., Karen Temple I. Feasibility and acceptability of providing nurse counsellor genetics clinics in primary care. *J Adv Nurs*. 2006. № 53. P. 591-604.
22. Control of Hereditary Diseases. Report of a WHO Scientific Group / WHO. Geneva, 1996. 85 p.
23. Микитенко Д. Обґрунтування шляхів удосконалення медико-генетичної допомоги населенню на основі соціологічних опитувань. *Здоров'я нації*. 2017. № 2(43). С. 67-74.
24. Піщиков В.А., Процюк О.В., Гойда Н.Г., Горачук В. В., Линчак О. В. Оптимізація системи профілактики вродженої патології при наданні первинної медичної допомоги. *Wiadomości Lekarskie*. 2018. Т. 71. № 7. P. 1325-1330.
25. Про затвердження Дорожньої карти з впровадження вакцини від гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, і проведення масової вакцинації у відповідь на пандемію COVID-19 в Україні у 2021–2022 роках: наказ МОЗ України 24.12.2020 № 3018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v3018282-20#Text>.
26. Aldén M., Olofsson Falla F., Yang D., Barghouth M., Luan C., Rasmussen M., et al. Intracellular reverse transcription of Pfizer BioNTech COVID-19 mRNA vaccine BNT162b2 in vitro in human liver cell line. *Curr Issues Mol Biol*. 2022. № 44. P. 1115-1126.
27. Pittoggi C., Beraldi R., Sciamanna I., Barberi L., Giordano R., Magnano A.R., Torosantucci L., Pescarmona E., Corrado Spadafora C. Generation of biologically active retro-genes upon interaction of mouse spermatozoa with exogenous dna. *Molecular Reproduction and Development* 2006. № 73. P. 1239-1246.
28. Acevedo-Whitehouse K., Bruno R. Potential health risks of mRNA-based vaccine therapy: A hypothesis. *Med Hypotheses*. 2023 Feb, 171 :111015.

УДК 477.1

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.23>

Мушенко С. І.,

аспірант кафедри публічного та міжнародного права
Київського національного економічного університету

імені Вадима Гетьмана,

заступник генерального директора з питань програмного забезпечення
ТОВ «Новапай»

ПРОБЛЕМИ НАДАННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ: ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Анотація. Надання гуманітарної допомоги є невід'ємною частиною міжнародного співробітництва та суспільної відповідальності. Це не лише допомога у важкі часи, але й інвестиція в майбутнє, що забезпечує стабільність, безпеку та добробут для всіх.

Виокремлено практичні проблеми надання гуманітарної допомоги: 1) логістичні виклики: складнощі в транспортуванні гуманітарних вантажів до віддалених або важкодоступних районів, особливо в умовах конфлікту чи природних катастроф; наявність пошкодженої інфраструктури, яка ускладнює доставку допомоги; 2) проблеми координації: відсутність ефективної координації між урядовими структурами, неурядовими організаціями та міжнародними агенціями, що може призводити до дублювання зусиль або пропуску важливих потреб; нерегулярний обмін інформацією між усіма учасниками гуманітарних операцій; 3) фінансування: недостатнє фінансування гуманітарних програм, що обмежує можливості надання допомоги та реалізації проектів; залежність від донорських коштів, які можуть бути нестабільними або обмеженими; 4) правові та політичні бар'єри: відсутність або неналежне регулювання законодавства, яке ускладнює діяльність гуманітарних організацій; політичні перешкоди, які можуть затримувати або ускладнювати надання допомоги, особливо в конфліктних зонах; 5) вразливість отримувачів допомоги: визначення реальних потреб населення може бути ускладнено, що веде до недостатнього або неналежного реагування на гуманітарні потреби; проблеми з доступом до інформації про людей, які потребують допомоги, особливо у випадках внутрішньо переміщених осіб або маргіналізованих груп; 6) культурні та соціальні фактори: незрозуміння місцевих культурних традицій і потреб, що може призвести до невідповідності допомоги реальним потребам населення; страх і недовіра з боку населення до гуманітарних організацій, що можуть бути пов'язані з політичними або військовими аспектами; 7) оцінка ефективності: відсутність чітких механізмів моніторингу та оцінки впливу гуманітарної допомоги, що ускладнює корекцію програм і стратегій; непрозорість у звітуванні про витрати та результати гуманітарних програм.

Ці проблеми вимагають комплексного підходу та співпраці між усіма учасниками гуманітарного процесу для забезпечення ефективної та своєчасної допомоги людям у потребі.

Ключові слова: гуманітарна допомога, внутрішньо переміщені особи, воєнний стан, складні життєві обставини, донори, міжнародні організації.

Mushenok S. I. Problems of providing humanitarian aid in Ukraine: practical aspects

Abstract. The provision of humanitarian aid is an integral part of international cooperation and social responsibility. It is not only a help in difficult times, but also an investment in the future, which ensures stability, security and well-being for all.

The practical problems of providing humanitarian aid are singled out: 1) logistical challenges: difficulties in transporting humanitarian goods to remote or hard-to-reach areas, especially in conditions of conflict or natural disasters; the presence of damaged infrastructure that complicates the delivery of aid; 2) coordination problems: lack of effective coordination between government structures, non-governmental organizations and international agencies, which can lead to duplication of efforts or omission of important needs; irregular exchange of information between all participants of humanitarian operations; 3) funding: insufficient funding of humanitarian programs, which limits the possibilities of providing aid and implementing projects; dependence on donor funds, which may be unstable or limited; 4) legal and political barriers: the absence or improper regulation of legislation, which complicates the activities of humanitarian organizations; political obstacles that can delay or complicate aid delivery, especially in conflict zones; 5) vulnerability of aid recipients: determining the real needs of the population can be complicated, which leads to insufficient or inappropriate response to humanitarian needs; problems with access to information about people in need, especially in the case

of internally displaced persons or marginalized groups; 6) cultural and social factors: lack of understanding of local cultural traditions and needs, which can lead to a mismatch of assistance with the real needs of the population; fear and mistrust of the population towards humanitarian organizations, which may be related to political or military aspects; 7) evaluation of effectiveness: lack of clear mechanisms for monitoring and evaluating the impact of humanitarian aid, which complicates the correction of programs and strategies; lack of transparency in reporting on the costs and results of humanitarian programs.

These challenges require an integrated approach and cooperation between all actors in the humanitarian process to ensure effective and timely assistance to people in need.

Key words: *humanitarian aid, internally displaced persons, martial law, difficult life circumstances, donors, international organizations.*

Постановка проблеми. У сучасному світі питання надання гуманітарної допомоги стає все більш актуальним у контексті численних криз, що виникають внаслідок природних катастроф, збройних конфліктів, епідемій та економічних криз. Незважаючи на існуючі механізми і структури, які забезпечують надання гуманітарної допомоги, країни та міжнародні організації стикаються з низкою складнощів і викликів.

Стан дослідження. Окремі питання надання гуманітарної допомоги були предметом наукових публікацій Н. Коваль, А. Мазур, Ю. Кунєв, Ю. Аракелова, О. Дудоров, Р. Мовчан, Д. Каменський, О. Безпалова, С. Волков, А. Соцької, О. Кузьменко, В. Чорної та ін.

Виклад основного матеріалу. Заходи з планування та здійснення гуманітарного реагування реалізуються багатьма міжнародними та гуманітарними акторами, серед яких державні та громадські інституції, а також окремі особи.

До відповідних суб'єктів гуманітарного реагування відносяться міжнародні організації, до прикладу, Організація Об'єднаних Націй (окрім іншого, в особі Програми розвитку ООН, Дитячого фонду ООН, структура «ООН-жінки», Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Міжнародної організації з міграції тощо), Європейський форум інвалідності, Товариство Червоного Хреста тощо, а також іноземні держави. Очевидно, що такими суб'єктами є органи державної влади (Парламент, Уряд, центральні та місцеві органи виконавчої влади) та органи місцевого самоврядування. І насамкінець суб'єктами гуманітарного реагування є пересічні особи, які безпосередньо надають підтримку постраждалим особам, зокрема й на волонтерських засадах.

Міжнародні інституції переважно забезпечують покриття питань, які потребують значних фінансових ресурсів, надаючи підтримку постраждалим, які не змінювали свого постійного місця проживання, внутрішньо переміщеним особам, а також біженцям. Переважна чисельність міжнародних гуманітарних акторів допомагають харчовими продуктами, предметами першої необхідності та засобами до існування. У зв'язку з подіями останніх років до пріоритетів гуманітарної діяльності додалися напрями з відновлення постачання електроенергії, відновлення зруйнованих будинків і розмінування територій.

До прикладу, у 2022 році міжнародна спільнота залучила 3,8 млрд доларів США для України, більшу частину яких було спрямовано сотням неурядових організацій у рамках Екстреного звернення для надання допомоги. Гуманітарний фонд для України (UNF) виділив понад 190 млн доларів США місцевим, національним і міжнародним партнерам для забезпечення гуманітарного реагування безпосередньо на місці. Це стало можливо завдяки підтримці з боку держав-членів ООН, приватного сектору та окремих донорів, що дозволило зосередитися на гуманітарній роботі, а не на зборі коштів.

Водночас у 2023 році гуманітарна спільнота надала гуманітарну допомогу близько 11 млн людей в Україні. У 2024 році з майже 15 мільйонів людей, яким необхідна гуманітарна допомога, планується підтримати 8,5 млн людей [1].

У 2024 році ООН передбачено надати Україні допомогу в розмірі 4,2 млрд доларів США для подолання гуманітарних наслідків війни, окрім іншого, на фінансову, продовольчу, консультативно-правову допомогу, а також допомогу із житлом, розмінуванням,

доступом до базових послуг у сфері освіти та охорони здоров'я.

Крім того, Україні діють кластери міжвідомчої координації та реагування. Наприклад, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців очолює Кластер з питань захисту, Кластер з питань житла та непродуктивних товарів, Кластер з управління та координації місцями компактного проживання. У межах Кластеру з питань захисту в 2025 році створено Технічну робочу групу з питань віку та інвалідності. Інформаційні ресурси цієї робочої групи містять рекомендації та вказівки щодо включення та доступності для людей з інвалідністю програм реагування та захисту.

Із 2017 року при Кабінеті Міністрів України діє Міжвідомча комісія з питань застосування та реалізації норм міжнародного гуманітарного права в Україні. У межах наданих повноважень комісія збирає та здійснює моніторинг інформації про дотримання норм міжнародного гуманітарного права в Україні та випадки їх порушення.

Значною мірою міжнародні актори підтримують діяльність національних владних органів та гуманітарних організацій, спрямовану на надання допомоги постраждалому населенню в рамках гуманітарного реагування. Така підтримка включає консультування, допомогу фінансами, товарами та послугами.

Що стосується національних інституцій, вони забезпечують планування та реалізацію гуманітарного реагування на рівні держави чи її окремої території. Зокрема, Верховна Рада України забезпечує законодавчу регламентацію процесу гуманітарного реагування, визначення його суб'єктів та об'єктів, способів підтримки тощо. Відповідні правові документи обов'язкові до виконання всіма суб'єктами правовідносин, включно з органами місцевого самоврядування. Серед таких документів Кодекс цивільного захисту України, Закон України «Про гуманітарну допомогу» тощо.

Кабінет Міністрів України зі свого боку визначає механізми та процедури безпосереднього здійснення гуманітарного реагування. Ним приймаються стратегії та плани їх виконання, порядки використання коштів, механізми закупівель тощо.

Центральні органи виконавчої влади забезпечують формування державної політики з питання гуманітарного реагування та координують відповідну діяльність підпорядкованих їм органів, установ та закладів. До прикладу, Міністерство соціальної політики України є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питання надання гуманітарної допомоги. Своєю чергою Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України забезпечує формування та реалізує державну політику з питань дотримання норм міжнародного гуманітарного права на всій території України, а також у сфері захисту прав примусово переміщених осіб.

Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, а також створені ними установи, заклади тощо, є виконавцями планів гуманітарного реагування, прийнятих вищими органами, а також відповідних рішень, прийнятих ними в межах власних чи делегованих повноважень.

Заклади та установи сфер соціального захисту, охорони здоров'я, освіти тощо безпосередньо здійснюють заходи в рамках гуманітарного реагування, надаючи відповідні послуги, приміром психологічну підтримку, забезпечення житлом, продуктами першої необхідності, соціальними послугами тощо.

Громадські організації, зокрема й ГООІ, а також окремі фізичні особи також належать до ключових суб'єктів гуманітарного реагування, оскільки через них залучається донорська підтримка на заходи з гуманітарного реагування, а також вони безпосередньо є виконавцями відповідних заходів. У зв'язку з цим під час Четвертого засідання вищих посадових осіб Європейського Союзу з гуманітарних питань, яке відбулося 16 квітня 2024 р., обговорювалися механізми співпраці з місцевими гуманітарними організаціями, які надають допомогу постраждалому через війну населенню України.

Що характерне для всіх із перелічених суб'єктів гуманітарного реагування – ними у рамках відповідної діяльності приймаються рішення, відповідно до яких надається підтримка постраждалому населенню. Важливо, щоб такі рішення були інклюзивними

та максимально враховували права і потреби людей з інвалідністю та інших уразливих груп населення в умовах кризових ситуацій.

Гуманітарне реагування в Україні відбувається на основі планів, які готуються Управлінням з координації гуманітарних справ ООН від імені Гуманітарної команди країни та партнерів. Зокрема, йдеться про План гуманітарних потреб і реагування на 2024 рік, План гуманітарного реагування на 2023 рік [2] тощо.

Головними завданнями гуманітарного реагування в Україні є збереження життя людей, забезпечення доступу до основних послуг і соціально-правового захисту шляхом надання допомоги в усіх можливих формах.

Водночас мета гуманітарного реагування на кризові ситуації відносно людей з інвалідністю полягає в забезпеченні їхніх прав і потреб, передусім на життя і на доступ до життєво необхідних товарів та послуг.

У зазначених планах гуманітарного реагування представлено узгоджене стратегічне реагування гуманітарних організацій задля задоволення гострих потреб постраждалих людей.

Стратегічними цілями гуманітарного реагування є надання своєчасної життєво необхідної багатосекторальної допомоги переміщеним особам, непереміщеним людям та людям, які повернулися до місць постійного проживання, забезпечуючи їхню безпеку й гідність, із дотриманням гуманітарних принципів; забезпечення доступу до основних послуг переміщеним особам, непереміщеним людям та людям, які повернулися до місць постійного проживання.

У документах відзначається, що найвищий рівень гостроти потреб відзначається серед людей, які проживають у районах під тимчасовим військовим контролем Російської Федерації, а також у районах, що зазнають безпосереднього впливу активних бойових дій.

Найвищі потреби спостерігаються в дітей, людей похилого віку, людей, які страждають від хронічних захворювань, людей з інвалідністю та інших вразливих груп населення.

Окрім обмеженого доступу до житла належної якості, притулків і необхідних това-

рів, через війну також значно ускладнився доступ до пенсійних виплат (як і їх відповідності), медичного обслуговування та інших основних послуг. 26 % мешканців різних областей України повідомляють про неможливість придбання життєво необхідних ліків і брак медичних послуг, унаслідок чого найбільше страждають люди похилого віку.

Через обмежену мобільність у поєднанні з розлукою з сім'ями чи опікунами, або ж неможливістю отримання доступу до систем підтримки, багато людей виявилися незахищеними й ізольованими, що ще більше посилює їхню вразливість.

Як дорослі, так і діти з інвалідністю часто розміщуються в установах на великій відстані від місць їхнього проживання, і, крім того, багато з них не мали можливості безпечно евакуюватися або знайти прихисток через брак доступу до засобів комунікації, транспорту й притулків.

Жінки похилого віку й жінки з інвалідністю частіше можуть стикатися з ризиком бути залишеними сім'ями та мають менше можливостей приймати рішення щодо умов свого життя.

У зв'язку із зазначеним пріоритетні заходи планів гуманітарного реагування визначаються з метою забезпечення якісної гуманітарної діяльності, яку спрямовано:

- 1) на порятунок життя людей із приділенням особливої уваги нагальним потребам найуразливіших людей;
- 2) на надання підтримки в районах із найгострішими гуманітарними потребами;
- 3) на забезпечення підзвітності перед постражданим населенням, зокрема шляхом реагування на зворотний зв'язок від постраждалого населення.

У рамках цих заходів пріоритет надаватиметься співпраці та підтримці місцевих організацій, які відіграють провідну роль у наданні гуманітарної допомоги з початку війни та збереження спроможностей яких є ключовою складовою забезпечення гуманітарних потреб в країні під час і після війни [3].

Однак варто наголосити, що з 24 лютого 2022 р. відсутність ключових механізмів інклюзії осіб з інвалідністю до процесу гуманітарного реагування призводить до надмір-

них ризиків травмування, відсутності захисту, побутових злиднів, погіршення стану здоров'я та загибелі осіб з інвалідністю. Ці ризики пов'язані не лише з будовою тіла чи функціональними порушеннями, а й із взаємодією осіб з інвалідністю з важкодоступними умовами для надання послуг, які не обладнані належним чином для надання допомоги всім, хто її потребує.

Очевидно, що чисельність осіб з інвалідністю в Україні стрімко зростає у зв'язку з пораненнями, але також у зв'язку з погіршенням стану здоров'я та інших умов через переривання чи руйнування ланцюжків надання послуг, таких як освіта, медична реабілітація та допоміжні технології, тоді як зв'язок між школами та інклюзивними ресурсними центрами залишається слабким, а допоміжні технології дуже мало використовуються в освіті [3].

За даними Міжнародної організації з міграції, станом на 14 червня 50 % сімей внутрішньо переміщених осіб мають у своєму складі щонайменше одного «вразливого» члена родини (особа з інвалідністю чи хронічними захворюваннями), 30 % з яких є особами з інвалідністю [4]. Оскільки покупна здатність сімей зменшується з плином часу, існує висока ймовірність того, що їхній борг зростатиме, разом з частотою використання негативних стратегій подолання труднощів для задоволення базових потреб. Наявні дані вказують на те, що ця тенденція буде непропорційно поширюватися на сім'ї з особами з інвалідністю у складі, що зрештою посилить

вразливість таких сімей до актуальних шоків і стресових факторів.

Попри поверховий характер, наявна статистика підкреслює перехресний вплив гендеру, віку та інвалідності в умовах війни. Вирішення проблеми рівності та рівноправ'я в умовах надзвичайної ситуації в Україні вимагає усунення бар'єрів, що стосуються гендеру, віку та інвалідності, що своєю чергою сприятиме наданню гуманітарних послуг тим, хто їх потребує. Більше того, накопичений світовий досвід роботи свідчить про те, що програми, розроблені без урахування перехресного впливу факторів гендеру, віку та інвалідності на цільову аудиторію, можуть завдати шкоди, поглиблюючи гендерну нерівність.

Таким чином, покращення надання гуманітарної допомоги в Україні вимагає комплексного підходу, що включає оптимізацію процесів, покращення координації, залучення ресурсів та активну участь громади. Це дозволить ефективніше реагувати на гуманітарні потреби населення, підвищити довіру до системи гуманітарної допомоги та забезпечити стійке відновлення у післявоєнний період. На нашу думку, покращення надання гуманітарної допомоги в Україні можливо шляхом: оптимізації логістичних процесів; покращення координації між учасниками; забезпечення фінансової стабільності; удосконалення правової бази; залучення громади та бізнесу; підвищення обізнаності населення; аналіз потреб та моніторинг; використання технологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. План гуманітарних потреб і реагування. Україна. Цикл гуманітарних програм. 2024. URL: <https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2024/01/Ukraine-HNRP-2024-Humanitarian-Needs-and-Response-Plan-EN-20240110.pdf>
2. План гуманітарного реагування. Україна. Цикл гуманітарних програм. 2023. URL: <https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2023/02/Ukraine-Humanitarian-Response-Plan-February-2023-UK.pdf>
3. Організація Об'єднаних Націй в Україні (2021) Можливі напрямки політики ООН: інвалідність.
4. Міжнародна організація з міграції в Україні (червень 2023): Звіт щодо внутрішньо переміщених осіб в Україні, загальне опитування населення, етап 13.

УДК 342.9 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.24>

Оксютенко К. В.,

докторант

Інституту держави і права імені В. М. Корецького

Національної академії наук України

ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Анотація. Наукова публікація присвячена дослідженню правових засад розвитку електронного урядування в умовах європейської інтеграції.

Зазначається, що розвиток електронного урядування покликаний значно оптимізувати діяльність органів публічної адміністрації, включаючи економію матеріально-технічних засобів, яких потребує паперовий документообіг, а також витрат на поштові відправлення. Крім того, можливість надання адміністративних послуг в цифровому форматі значно скорочує час, необхідний для їх отримання. Також суттєво скорочуються витрати часу на комунікацію між різними органами публічної адміністрації, зокрема, на обмін документами, отримання відповідей на запити тощо.

Правовою основою розвитку електронного урядування є Конституція та закони України, міжнародно-правові акти, ратифіковані Верховною Радою України, укази Президента та постанови Кабінету Міністрів України, накази окремих міністерств, а також акти органів місцевого самоврядування.

Наголошується на тому, що розвиток електронного урядування є однією з умов набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі, адже згідно Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Сторони сприяють поступовому наближенню до права і нормативно-правової бази ЄС у галузі регулювання інформаційного суспільства і електронних комунікацій.

З метою удосконалення правових засад розвитку електронного урядування в умовах європейської інтеграції пропонується внести зміни до чинного законодавства, зокрема Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», якими передбачити, що в паперовій формі документи виготовляються (видаються) у виключних випадках, прямо передбачених законами України.

Ключові слова: електронне урядування, правові засади, документообіг, цифровізація, діловодство, інформація, адміністративні послуги, євроінтеграція, адаптація, інформаційні технології, удосконалення.

Oksyutenko K. V. Legal basis of the development of electronic government in Ukraine under the conditions of European integration

Abstract. The scientific publication is devoted to the study of the legal foundations of the development of electronic governance in the conditions of European integration.

It is noted that the development of e-governance is designed to significantly optimize the activities of public administration bodies, including the saving of material and technical means required by paper document circulation, as well as costs for postal shipments. In addition, the possibility of providing administrative services in a digital format significantly reduces the time required to receive them. Also, the time spent on communication between various public administration bodies, in particular, on exchanging documents, receiving answers to requests, etc., is significantly reduced.

The legal basis for the development of e-governance is the Constitution and laws of Ukraine, international legal acts ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine, decrees of the President and resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine, orders of individual ministries, as well as acts of local self-government bodies.

It is emphasized that the development of electronic governance is one of the conditions for Ukraine to become a full member of the European Union, because according to the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand, the Parties contribute to the gradual approximation to the law and regulatory framework of the EU in the field of regulation of the information society and electronic communications.

In order to improve the legal basis for the development of e-governance in the conditions of European integration, it is proposed to amend the current legislation, in particular the Law of Ukraine «On Electronic

Documents and Electronic Document Management», to provide that documents are produced (issued) in paper form in exceptional cases, expressly provided for by law of Ukraine.

Key words: *electronic governance, legal principles, document flow, digitization, record keeping, information, administrative services, European integration, adaptation, information technologies, improvement.*

Актуальність теми. Діяльність системи національних органів публічного адміністрування повинна відповідати стандартам та принципам функціонування Європейського Союзу, адже для України повноправне членство в ЄС є гарантією подальшого економічного та соціального розвитку, побудови справжньої правої держави. Одним із таких стандартів є висока якість надання адміністративних послуг громадянам, що забезпечується сучасними засобами електронного урядування, коли будь-яка особа може оперативним чином отримати від органів публічної адміністрації необхідну інформацію та послуги, а самі суб'єкти владних повноважень мають потужний інструментарій електронної взаємодії.

Розвиток електронного урядування покликаний значно оптимізувати діяльність органів публічної адміністрації, включаючи економію матеріально-технічних засобів, яких потребує паперовий документообіг, а також витрат на поштові відправлення. Крім того, можливість надання адміністративних послуг в цифровому форматі значно скорочує час, необхідний для їх отримання. Також суттєво скорочуються витрати часу на комунікацію між різними органами публічної адміністрації, зокрема, на обмін документами, отримання відповідей на запити тощо.

Різні аспекти правового забезпечення електронного урядування завжди були в центрі уваги науковців. Із останніх наукових праць, пов'язаних із темою даної публікації слід виділити роботи Д. Біленької, М. Бабики, О. Берназюка, М. Віхляєва, О. Гунбіної, Т. Ковальової, О. Комарова, А. Краковської, Т. Коломоєць, Р. Мельника, А. Омельченка, Р. Стефанчука, В. Пилипчука, І. Тищенкої, В. Цимбалюка та інших науковців.

Проте актуальні правові засади розвитку електронного урядування в Україні в умовах європейської інтеграції ще не були предметом окремого наукового аналізу, що актуалізує підготовку даної публікації.

Постановка завдання. Метою наукової публікації є дослідження правових засад

розвитку електронного урядування в умовах європейської інтеграції з метою формулювання пропозицій щодо удосконалення національного законодавства та юридичної практики у даній сфері суспільних відносин.

Методологія публікації включає філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи дослідження. Так, серед філософських методів дослідження більшою мірою використовуються закони, прийоми та принципи діалектики, а саме: закон переходу кількісних змін у якісні, закон єдності та боротьби протилежностей, прийом «заперечення заперечення», а також принципи об'єктивності та історизму. Серед загальнонаукових підходів використовуються прийоми логіки (аналіз, синтез, індукція та дедукція), системний та структурно-функціональний методи. Серед спеціально-юридичних методів більшою мірою використовується метод юридичної догматики як похідний від аксіоматичного методу дослідження, а також методи порівняльного правознавства та метод юридичного моделювання.

Також в процесі підготовки даної публікації використовувались такі загальновідомі наукові підходи як цивілізаційний, антропоцентричний, телеологічний та синергетичний. Так, антропоцентричний підхід передбачає дослідження правових засад електронного урядування під кутом необхідності дотримання в процесі правового регулювання відповідних правовідносин прав і свобод людини; телеологічний підхід передбачає досягнення основної мети цифровізації публічного адміністрування – повного переходу на електронний документообіг між органами публічної адміністрації; синергетичний підхід дозволяє розглядати електронне урядування як самостійну систему, що прагне удосконалення.

Результати дослідження. Суспільні відносини у сфері розвитку електронного урядування врегульовано нормами Конституції та законів України, міжнародно-правовими актами, ратифікованими Верховною Радою України, указами Президента та постановами

Кабінету Міністрів України, наказами окремих міністерств, а також актами органів місцевого самоврядування.

В першу чергу слід звернути увагу на програмні документи, які визначають зміст та напрями політики держави у даній сфері правового регулювання. Так, у відповідності до загальнодержавної Концепції розвитку електронного урядування в Україні, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р., розвиток електронного урядування визначено одним з першочергових пріоритетів реформування системи державного управління. Також у рамках реалізації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Україна має забезпечити комплексний розвиток електронного урядування відповідно до європейських вимог [1].

Також у вказаній Концепції зазначено, що електронне урядування – це форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян [1].

Дане визначення в цілому відображає всі основні ознаки електронного урядування, відповідає сучасній концепції публічного адміністрування, спрямованого на реалізацію та захист прав, свобод та законних інтересів громадян.

Крім того, в Концепції розвитку електронного урядування в Україні наголошується на тому, що з огляду на міжнародний досвід розвиток електронного урядування є одним з основних факторів забезпечення успішності реформування та підвищення конкурентоспроможності країни. Реформа будь-якої галузі в сучасних умовах спрямована на широке використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій для досягнення необхідного рівня ефективності та результативності. Адже саме інструменти е-урядування здатні забезпечити значне

покращення якості обслуговування фізичних і юридичних осіб та підвищення відкритості, прозорості та ефективності діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Крім того, запровадження електронного урядування є базовою передумовою для розбудови в Україні ефективних цифрової економіки і цифрового ринку та його подальшої інтеграції до єдиного цифрового ринку ЄС (EU Digital Single Market Strategy) [1].

Отже, розвиток е-урядування є безальтернативним вектором розвитку системи національних органів публічної адміністрації, що включає в себе використання всього інструментарію сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, перехід на електронний документообіг, надання адміністративних послуг в режимі онлайн тощо.

Поступовий перехід на електронний документообіг в органах публічної адміністрації регламентовано Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг» [2] та постановою Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 55 «Деякі питання документування управлінської діяльності», якою затверджено «Типову інструкцію з документування управлінської інформації в електронній формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, електронного міжвідомчого обміну», «Типову інструкцію з діловодства в міністерствах, інших центральних та місцевих органах виконавчої влади» та «Регламент організації взаємодії органів виконавчої влади в електронній формі» [3].

Так, у відповідності до п. 2 Типової інструкції з документування управлінської інформації в електронній формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, електронного міжвідомчого обміну, основна форма провадження діловодства в установах є електронна. Документування управлінської інформації в установах здійснюється в електронній формі із застосуванням кваліфікованого електронного підпису, кваліфікованої електронної печатки та кваліфікованої електронної позначки часу, крім випадків наявності обґрунтованих підстав для документування управлінської інформації у паперовій формі, якими

визначаються: документи, що містять інформацію з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом; електронні документи, що не можуть бути застосовані як оригінал згідно з вимогами закону; документи, вимога щодо опрацювання яких у паперовій формі встановлена актами Кабінету Міністрів України [3].

Ця Інструкція поширюється на всі електронні документи, що створюються, відправляються або одержуються Секретаріатом Кабінету Міністрів України, центральними органами виконавчої влади, їх територіальними органами, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими органами виконавчої влади, підприємствами, установами, організаціями, що належать до сфери управління центральних або місцевих органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим [3].

Таким чином, паперова форма документів має використовуватись лише у виключних випадках, прямо передбачених законами України.

Також до правової основи розвитку електронного урядування слід віднести закони України «Про інформацію» [4], «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» [5], «Про обов'язковий примірник документів» [6], «Про електронні комунікації» [7], «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [8], «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [9], «Про Національну програму інформатизації» [10], «Про цифровий контент та цифрові послуги» [11], «Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу «Цифрова Європа» (2021-2027)» [12].

Так, у відповідності до ст. 3 Закону України «Про Національну програму інформатизації», Національна програма інформатизації спрямована на забезпечення:

- розробки, впровадження та застосування інформаційно-комунікаційних технологій у державному управлінні, місцевому самоврядуванні та суспільному житті;

- реалізації та впровадження заходів, спрямованих на розвиток електронного урядування та електронної демократії;

- створення та розвитку системи державних інформаційних ресурсів;

- рівного доступу до інформаційно-комунікаційних технологій та підвищення рівня освіченості громадян з питань інформаційно-комунікаційних технологій;

- удосконалення процедури надання публічних (електронних публічних) послуг;

- організації інформаційної взаємодії державних органів та органів місцевого самоврядування за допомогою електронного документообігу;

- створення систем інформаційної та аналітичної підтримки діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування;

- підвищення ефективності вітчизняного виробництва шляхом використання інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій;

- створення умов для розвитку господарської діяльності у сфері інформатизації [10].

Серед підзаконних нормативно-правових актів, якими врегульовано питання розвитку електронного урядування в Україні, слід відзначити наступні: постанову Кабінету Міністрів України від 30 січня 2019 р. № 56, якою затверджені Засади реалізації органами виконавчої влади принципів державної політики цифрового розвитку [13]; розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1467-р, яким схвалена Стратегія здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року [14]; розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1353-р, яким схвалена Стратегія цифрової трансформації соціальної сфери [15]; розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 167-р, яким схвалена Концепція розвитку цифрових компетентностей [16]; розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р, яким схвалена Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні [17] та інші.

Так, згідно із Концепцією розвитку штучного інтелекту в Україні, впровадження інформаційних технологій, частиною яких є технології штучного інтелекту, є невід'ємною складовою розвитку соціально-економічної,

науково-технічної, оборонної, правової та іншої діяльності у сферах загальнодержавного значення [17].

Правовою основою для публічного адміністрування та розвитку електронного урядування є також Положення про Міністерство цифрової трансформації України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856 [18].

Так, у відповідності до вказаного Положення Мінцифри є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики: у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій та технологій, робототехніки та роботизації, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства, інформатизації; у сфері впровадження електронного документообігу; у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян; у сферах відкритих даних, публічних електронних реєстрів, розвитку національних електронних інформаційних ресурсів та інтероперабельності, електронних комунікацій та радіочастотного спектра, розвитку інфраструктури широкопasmового доступу до Інтернету, електронної комерції та бізнесу; у сфері надання електронних та адміністративних послуг; у сферах електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг; у сфері розвитку ІТ-індустрії; у сфері розвитку та функціонування правового режиму Дія Сіті; у сфері хмарних послуг [18].

Таким чином, Міністерство цифрової трансформації України є ключовим суб'єктом публічного адміністрування у сфері розвитку електронного урядування в Україні.

Так, у відповідності до п. 4 Положення про Міністерство цифрової трансформації України, Мінцифри здійснює заходи щодо створення та забезпечення функціонування: системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів «Трембіта»; системи електронної взаємодії органів виконавчої влади; інтегрованої системи електронної ідентифікації; єдиного державного веб-порталу відкритих даних; Єдиного державного веб-порталу електронних

послуг; Національної веб-платформи центрів надання адміністративних послуг; онлайн-платформи взаємодії органів виконавчої влади з громадянами та інститутами громадянського суспільства; державної платформи стану розвитку широкопasmового доступу до Інтернету (broadband.gov.ua); державного веб-порталу правового режиму Дія Сіті (city.diiia.gov.ua), реєстру Дія Сіті; єдиного державного веб-порталу цифрової освіти; Єдиного державного веб-порталу для збору пожертв на підтримку України «United24»; веб-порталу «Дія. Цифрова громада»; Єдиної інформаційної системи обліку Національної програми інформатизації [18].

Крім того, Мінцифри розробляє нормативно-технічну документацію щодо цифрових трансформацій; виконує функції Генерального державного замовника Національної програми інформатизації та інших державних програм цифровізації; проводить цифрову експертизу та готує відповідні висновки до проектів відповідних актів Кабінету Міністрів України, міністерств та інших органів виконавчої влади; проводить погодження в порядку, встановленому законодавством, призначення керівника з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій або цифровізації органу виконавчої влади (CDTO); вживає організаційних заходів щодо оптимізації процедур надання публічних (електронних публічних) послуг, зокрема щодо переведення публічних послуг в електронну форму; розробляє пропозиції щодо визначення основних напрямів розвитку системи надання публічних (електронних публічних) послуг, зокрема адміністративних послуг, здійснює заходи з її реформування; формує та веде Реєстр адміністративних послуг; сприяє розвитку мережі центрів надання адміністративних послуг, формує пропозиції щодо надання державної підтримки (у тому числі фінансової) такому розвитку; здійснює визначені законом повноваження у сфері публічних електронних реєстрів [18].

Також Мінцифри координує діяльність органів, що утворили центри надання адміністративних послуг, з питань підвищення рівня якості надання електронних та адміністративних послуг, розвитку електронної інформа-

ційної взаємодії таких центрів із суб'єктами надання адміністративних послуг, розширення функцій центрів та переліку послуг, які надаються через них; здійснює моніторинг якості надання електронних та адміністративних послуг, широкосмугового доступу до Інтернету, відкритих даних; проводить засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг, зокрема з використанням мобільного додатка Єдиного державного вебпорталу електронних послуг (Дія), опитування щодо ініціатив, спрямованих на вирішення питань державного управління у різних сферах суспільного життя; координує діяльність міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, місцевих держадміністрацій, а також державних підприємств, установ, організацій та державних господарських об'єднань, навчальних закладів з питань, що належать до компетенції Мінцифри, надає їм необхідну методичну допомогу; сприяє впровадженню у державних органах та органах місцевого самоврядування технологій цифрових трансформацій; здійснює у межах повноважень заходи щодо впровадження та функціонування електронного документообігу [18].

У сфері євроінтеграції Мінцифри організовує та координує діяльність органів виконавчої влади, пов'язану з інтеграцією України до Єдиного цифрового ринку ЄС (EU Digital Single Market), а також участю України у програмах ЄС щодо цифрового співробітництва, зокрема у Програмі ЄС «Цифрова Європа» (Digital Europe Programme); розробляє акти з метою забезпечення виконання завдань, пов'язаних з участю України у Програмі ЄС «Цифрова Європа», зокрема щодо процедури визначення кандидатур для включення у мережу Європейських цифрових інноваційних хабів (European Digital Innovation Hubs) [18].

Важливе значення для правового регулювання розвитку електронного урядування у умовах євроінтеграції має Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони, в якій питанням розвитку інформаційного суспільства присвячена окрема Глава 14 [19].

Так, у відповідності до ст.ст. 389–390 Угоди, Сторони зміцнюють своє співробітництво щодо розвитку інформаційного суспільства на користь приватних осіб і бізнесу через забезпечення загальнодоступності інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) та через кращу якість послуг за доступними цінами. Це також полегшить доступ до ринків послуг електронних комунікацій, що сприятиме конкуренції та надходженню інвестицій в цю галузь. Співробітництво має на меті імplementацію національних стратегій інформаційного суспільства, розвиток всеохоплюючої нормативно-правової бази для електронних комунікацій та розширення участі України у дослідній діяльності ЄС у сфері ІКТ [19].

Згідно зі ст. 391 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, співробітництво охоплює такі сфери:

- сприяння широкосмуговому доступу, поліпшення безпеки мереж та широкому використанню ІКТ приватними особами, бізнесом та адміністративними органами шляхом розвитку локальних ресурсів Інтернет і впровадження онлайн-послуг, зокрема електронного бізнесу, електронного уряду, електронної охорони здоров'я і електронного навчання;

- координацію політик у галузі електронних комунікацій з метою оптимального використання радіоспектру і забезпечення функціональної сумісності мереж України та ЄС;

- посилення незалежності та адміністративної спроможності національного регулятора у галузі зв'язку з метою забезпечення його здатності вживати відповідні регуляторні заходи та впроваджувати свої рішення і всі відповідні норми, а також гарантування добросовісної конкуренції на ринках. Національний регулятор у галузі зв'язку повинен співробітничати з органом з питань конкуренції щодо моніторингу цих ринків [19].

Угодою також передбачено, що Сторони обмінюються інформацією, найкращою практикою та досвідом, здійснюють спільні заходи з метою розвитку всеохоплюючої нормативно-правової бази та забезпечення ефективного функціонування та неспотвореної конкуренції на ринках електронних комунікацій (ст. 392

Угоди). Крім того, Сторони заохочують співробітництво між національним регулятором у галузі зв'язку України та національними регуляторами ЄС (ст. 393 Угоди) [19].

Частиною 1 ст. 394 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони, передбачено, що Сторони сприяють поступовому наближенню до права і нормативно-правової бази ЄС у галузі регулювання інформаційного суспільства і електронних комунікацій [19].

Таким чином, розвиток електронного урядування є однією з умов набуття Україною повноправного членства в ЄС, тому одним із основних завдань національних органів публічної адміністрації є завершення процесу адаптації національного законодавства у даній сфері суспільних відносин до права Європейського Союзу.

Висновки. Проведене дослідження правових засад розвитку електронного урядування в умовах європейської інтеграції дозволяє сформулювати висновок про те, що в Україні прийнято достатньо велику кількість законів

та підзаконних нормативно-правових актів, якими врегульовані різні аспекти цифровізації публічного адміністрування, проте наявний в органах публічної адміністрації паперовий документообіг, причому в значних обсягах, свідчить про необхідність подальшого удосконалення чинного національного законодавства у даній сфері суспільних відносин.

З метою удосконалення правових засад розвитку електронного урядування в умовах європейської інтеграції пропонується внести зміни до чинного законодавства, зокрема Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», якими передбачити, що в паперовій формі документи виготовляються (видаються) у виключних випадках, прямо передбачених законами України.

Не менш важливим є завершення адаптації національного законодавства у сфері електронного урядування до права Європейського Союзу.

Перспектива подальшого дослідження даної тематики обумовлена необхідністю дослідження зарубіжного досвіду правового регулювання суспільних відносин у сфері розвитку електронного урядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/nras/250287124> (дата звернення: 01.10.2024).
2. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 року № 851-IV. Дата оновлення: 31.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 01.10.2024).
3. Деякі питання документування управлінської діяльності: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 55. Дата оновлення: 05.07.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-2018-p> (дата звернення: 01.10.2024).
4. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII. Дата оновлення: 27.07.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 01.10.2024).
5. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах: Закон України 5 липня 1994 р. № 80/94-ВР. Дата оновлення: 28.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-vr#Text> (дата звернення: 01.10.2024).
6. Про обов'язковий примірник документів: Закон України від 9 квітня 1999 р. № 595-XIV. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-14#Text> (дата звернення: 01.10.2024).
7. Про електронні комунікації: Закон України від 16 грудня 2020 р. № 1089-IX. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
8. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 5 жовтня 2017 р. № 2155-VIII. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
9. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15 липня 2021 р. № 1667-IX. Дата оновлення: 01.01.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text> (дата звернення: 01.06.2024).

10. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 1 грудня 2022 р. № 2807-IX. Дата оновлення: 01.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#n191> (дата звернення: 01.06.2024).

11. Про цифровий контент та цифрові послуги: Закон України від 10 серпня 2023 р. № 3321-IX. Дата оновлення: 02.03.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text> (дата звернення: 01.06.2024).

12. Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу «Цифрова Європа» (2021-2027): Закон України від 23 лютого 2023 р. № 2926-IX. Дата оновлення: 01.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2926-20#Text> (дата звернення: 01.06.2024).

13. Деякі питання цифрового розвитку: постанова Кабінету Міністрів України від 30 січня 2019 р. № 56. Дата оновлення: 30.06.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.06.2024).

14. Про схвалення Стратегії здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1467-р. Дата оновлення: 11.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1467-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 01.06.2024).

15. Про схвалення Стратегії цифрової трансформації соціальної сфери: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1353-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 01.06.2024).

16. Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 167-р. Дата оновлення: 03.03.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 01.06.2024).

17. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження КМУ від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. Дата оновлення: 29.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 01.06.2024).

18. Положення про Міністерство цифрової трансформації України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 р. № 856. Дата оновлення: 01.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-п#Text> (дата звернення: 05.06.2024).

19. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Дата оновлення: 30.11.2015 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 05.06.2024).

УДК 342.924

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.25>**Присяжнюк О. А.,**кандидат юридичних наук, докторант
Харківського національного університету внутрішніх справ

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Анотація. В статті розглядається та піддається науковому аналізу така правова конструкція як «адміністративна правоохоронна діяльність», визначається та характеризується її сутність, а також юридичні аспекти реалізації.

Зауважено, що реалізація таких флагманських конституційних принципів як законність та верховенство права має безпрецедентний вплив на суспільний правопорядок, що є непорушним базисом у функціонуванні сучасної демократичної, правової держави. Наголошено, що провідним шляхом втілення у життя охарактеризованого феномену, без сумнівів, може вважатися правоохоронна діяльність, функцію реалізації якої здійснює значний масив специфічних органів публічної влади, які мають назву правоохоронні.

Підкреслено, що адміністративна правоохоронна діяльність, на відміну від інших її напрямів, вбачається найменш дослідженою в сучасній правовій доктрині, більшість наукових розвідок стосується лише адміністративної діяльності органів внутрішніх справ та поліції, у той же час адміністративна правоохоронна діяльність не є однорідною, не всі правоохоронні органи однаковою мірою залучені до неї, напрями цієї діяльності у них різні, відрізняються також засоби її здійснення.

Наголошено, що ґенеза адміністративної правоохоронної діяльності полягає у специфічній виконавчо-розпорядча діяльності спеціально створених державних органів, їх апаратів, служб і підрозділів щодо організації та практичного здійснення завдань щодо правоохорони в межах наданих їм повноважень на основі і для виконання законів та інших нормативно-правових актів. Констатовано, що фундаментальні підвалини означеного процесу вкладаються у вектор механізму публічного управління, засадничим регулятором якого є положення адміністративного права.

Зауважено, що функціональне визначення правоохорони можна вважати квінтесенцією публічно-управлінського змісту діяльності правоохоронних органів щодо реалізації правоохоронної функції держави.

Key words: *правоохоронна діяльність, публічне управління, правоохоронні органи, адміністративне право, адміністративна правоохоронна діяльність.*

Prysiazhnyuk O. A. Concept and essence of administrative law enforcement activity and features of its implementation in modern conditions

Abstract. The article examines and subjects to scientific analysis such a legal construction as «administrative law enforcement activity», defines and characterizes its essence, as well as legal aspects of its implementation.

It is noted that the implementation of such flagship constitutional principles as legality and the rule of law has an unprecedented impact on public law and order, which is an inviolable basis for the functioning of a modern democratic, legal state.

It is emphasized that law enforcement activity, the function of which is carried out by a significant array of specific public authorities, which are called law enforcement, can be considered the leading way of implementing the characterized phenomenon.

It is emphasized that administrative law enforcement activity, in contrast to its other areas, is considered the least researched in modern legal doctrine, most scientific research concerns only the administrative activity of internal affairs bodies and the police, at the same time administrative law enforcement activity is not uniform, not all law enforcement agencies equally involved in it, the directions of this activity are different for them, the means of its implementation are also different.

It is emphasized that the genesis of administrative law enforcement activity lies in the specific executive order of the activities of specially created state bodies, their apparatuses, services and divisions regarding the organization and practical implementation of law enforcement tasks within the limits of the powers granted to them on the basis of and for the implementation of laws and other regulatory and legal acts. It has been

established that the fundamental foundations of this process are laid in the vector of the mechanism of public administration, the basic regulator of which is the provision of administrative law.

It is noted that the functional definition of law enforcement can be considered the quintessence of the public-administrative content of the activity of law enforcement agencies in relation to the implementation of the law enforcement function of the state.

Key words: *law enforcement activity, public administration, law enforcement agencies, administrative law, administrative law enforcement activity.*

Процеси розбудови правової держави на сучасному етапі та впорядкування суспільного життя формують предмет дослідження розробки теоретико-прикладних проблем, пов'язаних з визначенням місця та ролі державно-правових інститутів у розвитку сучасного суспільства. У той же час, найважливішим вектором наукового пошуку вбачається визначення форм та методів досягнення законності та правопорядку згідно із постулатами міжнародного права, що забезпечує нормальне функціонування як окремої держави, так і світового співтовариства в цілому [1, с. 9].

Вказана вище думка обумовлена тим, що реалізація таких флагманських конституційних принципів як законність та верховенство права має безпрецедентний вплив на суспільний правопорядок, що є непорушним базисом у функціонуванні сучасної демократичної, правової держави. Провідним шляхом втілення у життя охарактеризованого феномену, без сумнівів, може вважатися правоохоронна діяльність, функцію реалізації якої здійснює значний масив специфічних органів публічної влади, які мають назву правоохоронні. З огляду на вказане найважливішим завданням, що сьогодні постало перед нашою державою, є реформування правоохоронної системи, виведення діяльності державного апарату щодо виконання правоохоронної функції держави на якісно новий рівень [2, с. 4]. Особливої важливості вказане питання набуває в умовах збройної агресії з боку російської федерації та ведення повномасштабної війни на території нашої країни.

У правоохоронній діяльності за функціональним критерієм виділяються попереджувальний, охоронний (захисний), регулятивний і контроль-наглядовий напрямки. В свою чергу, правоохоронна діяльність за суб'єктно-об'єктним критерієм складається з таких напрямків: попередження правопорушення,

охорона громадського порядку, громадської безпеки і власності, оперативно-розшукова та розвідувальна діяльність, контроль-наглядова діяльність, досудове розслідування в кримінальних справах та адміністративне провадження, правосуддя, виконання вироків, рішень, ухвал і постанов судів, постанов органів розслідування і прокурорів, надання правової допомоги [3].

У розрізі поточного дослідження вкрай слушним буде думка А.Т. Комзюка, який систематизував та конкретизував всі вищевказані види правоохоронної діяльності зазначаючи, що її складну систему реалізують у різних видах правозастосовних дій, а саме: правостановлюючих, правозабезпечувальних, правопримушувальних та правовідновлювальних.

У той же час структурно вчений запропонував віднести до напрямів правоохоронної діяльності:

- 1) діяльність із забезпечення охорони учасників кримінального судочинства;
- 2) діяльність органів прокуратури;
- 3) діяльність із виявлення, запобігання та розслідування злочинів;
- 4) діяльність із захисту національно безпеки, державного кордону і охорони правопорядку;
- 5) адміністративна правоохоронна діяльність [4].

Зауважимо, що останній напрямок правоохоронної діяльності, на відміну від попередніх перерахованих, вбачається найменш дослідженим в сучасній правовій доктрині, більшість наукових розвідок стосується лише адміністративної діяльності органів внутрішніх справ та поліції, у той же час адміністративна правоохоронна діяльність не є однорідною, не всі правоохоронні органи однаковою мірою залучені до неї, напрями цієї діяльності у них різні, відрізняються також засоби її здійснення.

Розмірковуючи над ґенезою адміністративної діяльності взагалі, та адміністративної правоохоронної зокрема, слід підкреслити, що за своєю суттю – це специфічна виконавчорозпорядча діяльність спеціально створених державних органів, їх апаратів, служб і підрозділів щодо організації та практичного здійснення завдань щодо правоохорони в межах наданих їм повноважень на основі і для виконання законів та інших нормативно-правових актів. Зважаючи на це фундаментальні підвалини означеного процесу вкладаються у вектор механізму публічного управління, засадничим регулятором якого, як відомо, є положення адміністративного права.

Не вдаючись до деталізації сутності публічного управління, оскільки означена тема вже є об'єктом численних досліджень багатьох провідних вчених, зауважимо, що функціональне визначення правоохорони, як вбачається, можна вважати квінтесенцією публічно-управлінського змісту діяльності досліджених у попередніх підрозділах державних органів щодо реалізації правоохоронної функції.

Як слушно зазначає Р. Ботвінов, адміністративно-правове регулювання публічно-управлінської діяльності – це політико-юридичний засіб управління поведінкою людей у організованому суспільстві. Воно є базовим, формуючим компонентом управління. Право виступає мірилом людських вчинків, забезпечує соціально-політичну, психологічну й організаційну спрямованість управлінського діяння, закріплює нормативне оформлену директивну основу управління, визначає права і обов'язки (компетенцію) державних органів, їхніх структурних підрозділів та службових осіб, встановлює правильне співвідношення між обсягом повноважень і відповідальністю апарату управління, закріплює найбільш раціональний варіант управлінської діяльності, підтримує належну організованість учасників управлінського процесу [5].

В свою чергу В.В. Баштанник підтверджує домінуючу роль адміністративно – правового аспекту реалізації правоохоронної діяльності та зазначає, що основною особливістю служби в правоохоронних органах є те, що вона, «з одного боку, являє собою форму здійснення правоохоронної діяльності дер-

жави, а з іншого – елемент (вид) публічної служби. Накладення на правоохоронну діяльність принципів публічної служби визначає її специфіку як особливої організації правоохоронної діяльності держави. Це означає, що ця діяльність за змістом є правоохоронною, а за способом її організації і здійснення – службовою діяльністю професіоналів, найманих державою для реалізації правоохоронної функції. Служба в правоохоронних органах за своєю природою є виконавчою діяльністю. Вона не може здійснюватися в таких формах правоохоронної діяльності держави, як правотворчість і правосуддя, що є самостійними формами забезпечення правоохоронної функції держави, заснованими на інших принципах формування і діяльності. Звідси її специфічні риси, характерні для виконавчої організації державної влади. Виконавча природа цього виду правоохоронної діяльності обумовлює її ознаки, характерні для виконавчої влади. Вони являють собою взаємообумовлені характеристики діяльності та організації правоохоронних органів, які, в свою чергу, є суб'єктами публічного управління [6].

У той же час в системі суб'єктів публічного управління відносини виникають в межах зовнішнього і внутрішньоорганізаційного напрямків адміністративної діяльності.

До зовнішнього напрямку відноситься та адміністративна діяльність, яка здійснюється поза межами окремого державного органу, а внутрішньоорганізаційній напрямком пов'язаний з упорядкуванням відносин усередині державного органу. Зокрема, до зовнішнього напрямку адміністративної діяльності правоохоронних органів належать відносини, що виникають із приводу профілактики здійснення правопорушень, притягнення службовця до відповідальності за корупційні дії та інші правопорушення, пов'язані з корупцією, охорони громадського порядку і безпеки тощо [7, с. 35].

Нагадаємо, що до внутрішньоорганізаційного напрямку адміністративної правоохоронної діяльності зазвичай відносять кадрову роботу, фінансове забезпечення, інформаційне забезпечення між окремими органами (підрозділами) у межах державного органу, діловодство тощо.

Як вже зазначалося вище питання визначення сутнісних характеристик адміністративної правоохоронної діяльності є не досить розробленим у наукових колах, тож приведемо основні позиції вчених з цього приводу.

Так Н.І. Золотарьова, яка, розмірковуючи над сутністю адміністративної правоохоронної діяльності у сфері екологічної безпеки, зазначала, що вона реалізується через відповідні форми і функції, а також через конкретні дії, що знаходять зовнішнє вираження в певних формах управлінської діяльності. Отже, форма є об'єктивним вираженням сутності діяльності органів і посадових осіб, які здійснюють адміністративну правоохоронну діяльність. Тому що за допомогою форм практично реалізуються завдання й функції правоохоронних органів, від використання тих або інших форм значною мірою залежить успіх їхньої діяльності. Форми покликано забезпечувати найбільш доцільне виконання функцій адміністративної діяльності [8].

Вчена зауважувала, що недотримання обов'язкової форми тягне за собою втрату легітимності дій правоохоронного органу, що стає правовим фундаментом для їх оскарження з боку громадян та інших осіб приватного права до вищестоящих органів або до адміністративного суду. Вид конкретної форми адміністративної діяльності правоохоронних органів так само як і виконавчої управлінської діяльності в цілому визначається характером дій цих органів щодо здійснення покладених на них правоохоронних функцій. В одних випадках дані дії спричиняють юридичні наслідки, в інших їх немає. Відповідно до цього форми діяльності таких органів прийнято розмежовувати на правові й неправові [8].

Натомість В.М. Норов, аналізуючи адміністративну правоохоронну діяльність в області охорони довкілля, визначав її як специфічну, виконавчо-розпорядчу, підзаконну, державно-владну діяльність з організації та здійснення охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки, попередження й припинення злочинів та інших правопорушень. При цьому зміст адміністративної правоохоронної діяльності в означеній сфері розглядається через призму встановлення базових критеріїв такої

діяльності, а саме: 1) підзаконність; 2) державно-владна діяльність; 3) виконавчо-розпорядча діяльність; 4) нормотворча діяльність; 5) профілактична діяльність; 6) професійна діяльність; 7) діяльність з організації та забезпечення екологічної безпеки та здійснення охорони довкілля [9, с. 205].

В свою чергу Д.В. Белих, аналізуючи сутнісні характеристики адміністративної правоохоронної діяльності, яку реалізовувала Державна автомобільна інспекція МВС України (наразі її функції виконує Патрульна поліція України), охарактеризував її як регламентовану переважно нормами адміністративного права цілеспрямовану, специфічну, організуючу, виконавчо-розпорядчу, підзаконну, професійну, державно-владну діяльність, що полягає в безпосередньому, повсякденному, практичному і поточному розв'язанні в межах наданих адміністративних повноважень завдань щодо організації та забезпечення безпеки дорожнього руху [10, с. 164].

При цьому О.Ф. Кобзар підкреслював, що адміністративна правоохоронна діяльність органів поліції має на меті задоволення потреб суспільства, які полягають у дотриманні законності та правовій охороні суспільних відносин, крім того даний вид державної діяльності доповнює інші сфери державного впливу. Це пов'язано з тим, що поліція виникла в межах функціонування держави як суспільної організації людей, де всі сфери життєдіяльності забезпечуються органами державної влади, що діють від імені та в інтересах суспільства та здійснюють свій вплив на правове регулювання суспільних відносин. Таке соціальне регулювання може бути здійснено в разі крайньої необхідності шляхом застосування заходів примусу. Вчений зауважував, що тандем легітимної влади із застосуванням заходів примусу дає можливість управляти суспільством та втілювати в життя нормативні приписи [11, с. 18].

В свою чергу О.П. Рябченко зовнішню адміністративну правоохоронну діяльність органів внутрішніх справ за змістом поділяла на управлінську та юрисдикційну. Управлінська за обсягом повноважень і сферою впливу є ширшою за юрисдикційну. Вона пов'язана із організацією правоохоронної діяльності

органів внутрішніх справ. Юрисдикційна адміністративна діяльність стосується питань притягнення до адміністративної і дисциплінарної відповідальності, розгляду скарг громадян [12, с. 21].

На погляд автора досить вдалими та універсальними для застосування визначення сутності та особливостей реалізації адміністративної правоохоронної діяльності інших правоохоронних є визначення, сформульоване Д.В. Приймаченком, який зазначав, що адміністративна правоохоронна діяльність митних органів – це врегульована переважно нормами адміністративного права підзаконна, цілеспрямована, державно – владна, виконавчо-розпорядча діяльність, пов'язана з практичним здійсненням заходів, спрямованих на безпосередню реалізацію митної політики держави та організацією й функціонуванням системи митних органів [13, с. 418].

Доречною можна вважати позицію О.Г. Мартинюка, який наголошував, що правовий аналіз сутності адміністративної правоохоронної діяльності дає підстави вважати, що згаданий вид діяльності притаманний не усім без винятку правоохоронним інституціям, хоча за своїм змістом в тих чи інших формах вона здійснюється в них усіх. Вчений наголошує, що адміністративна діяльність в правоохоронній сфері за своїм змістом не ідентична

управлінню, а є категорією за змістом ширшою і передбачає інші (неуправлінські) напрямки. У той же час відмічається застосування методів адміністративної діяльності в правоохоронній сфері, які були розроблені, апробовані та постійно використовуються в діяльності інших державних та неурядових інституцій. Отже, адміністративна правоохоронна діяльність, в першу чергу є характерною для тих її суб'єктів, що мають власні особливі форми її здійснення, функції та завдання [14, с. 40].

Висновки. Підсумовуючи вищевказані наукові дослідження щодо сутності адміністративної правоохоронної діяльності можна виокремити низку специфічних ознак, які відмежовують вказаний напрямок правоохоронної діяльності від інших, та у той же час є загальними для всіх суб'єктів вказаної діяльності:

- 1) Державно-владний характер.
- 2) Підзаконність.
- 3) Виконавчо-розпорядчий характер.
- 4) Профілактична спрямованість.
- 5) Підзвітність та підконтрольність [15].

При цьому слід враховувати той факт, що правоохоронні органи як суб'єкти адміністративної правоохоронної діяльності не всі однаковою мірою залучені до неї, напрями цієї діяльності у них різні, відрізняються також засоби її здійснення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Поліцейська діяльність в Україні: адміністративно-правовий аспект: монографія / О. Ф. Кобзар. Харків ; Дніпропетровськ : Панов, 2015. 316 с.
2. Ведерніков Ю. А. Правоохоронна діяльність в Україні: теоретико-правовий аспект / Ю. А. Ведерніков, А. М. Кучук. К. : Знання України, 2009. 219 с.
3. Соколенко О. Напрямки правоохоронної діяльності: особливості теоретичного розуміння. Вісник Київськ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Сер.: Юридичні науки. 2012. № 93. С. 69–72.
4. Комзюк А. Т. Адміністративний примус в правоохоронній діяльності міліції в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2002. 408 с.
5. Ботвінов Р. Правоохоронна функція держави: сутність та форми реалізації. Публічне управління: теорія та практика : електрон. зб. наук. пр. 2016. № 1(15). 14 с. URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2016-01\(15\)/4.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2016-01(15)/4.pdf)
6. Баштанник В.В. Публічно-управлінська діяльність правоохоронних органів в системі забезпечення національної безпеки. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. № 2. 2022. С. 22–27.
7. Мартинюк О. Г. Адміністративна діяльність органів прокуратури: дис. ... канд. юр. наук : 12.00.07 / Тернопіль : ТНЕУ, 2017. 216 с. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/28241>
8. Н. І. Золотарьова. Форми адміністративної діяльності правоохоронних органів у сфері екологічної безпеки. Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право. № 3(15) (2012). С. 156–161.
9. Норов В.М. Адміністративна діяльність органів державної влади щодо охорони довкілля: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2011. 233 с.

10. Бєлих Д. В. Адміністративна діяльність Державної автомобільної інспекції МВС України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2013. 254 с.
11. Поліцейська діяльність в Україні: адміністративно-правовий аспект : монографія / О. Ф. Кобзар. Харків ; Дніпропетровськ : Панов, 2015. 316 с.
12. Рябченко О. П. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина : підручник. Х. : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. 256 с.
13. Приймаченко Д. В. Адміністративна діяльність митних органів у сфері реалізації митної політики держави : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.07 Ірпінь, 2007. 477 с.
14. Мартинюк О. Г. Адміністративна діяльність органів прокуратури: дис. ... канд. юр. наук : 12.00.07 / Тернопіль : ТНЕУ, 2017. 216 с. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/28241>
15. Джафарова О.В. Сутність та напрямки адміністративної діяльності правоохоронних органів України. Право і Безпека. 2009. № 4. С. 75–79. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2009_4_17

Серебро М. В.,

докторант

Ужгородського національного університету

ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Наукова публікація присвячена дослідженню особливостей адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій в умовах воєнного стану.

Зазначається, що після початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України роль інформаційних технологій у війні значно зростає. Використання високотехнологічних засобів ураження та інструментів штучного інтелекту дозволяє Україні протистояти у декілька разів переважаючій за чисельністю армії росії. Використання роботизованих систем, безпілотних апаратів (FPV-дронів) з машинним зором, а також DELTA (системи військових продуктів, до якої входять мобільний застосунок, військовий месенджер, безпечний стрімінг з поля бою, цифрова мапа, засоби планування роботи та інтеграції з іншими системами) дозволяє Збройним Силам України ефективно знищувати підрозділи російської армії та планувати військові операції.

Окрему увагу акцентовано на необхідності використання новітніх технологій в процесі ведення інформаційної війни, а саме проведенні системних хакерських атак проти російських інтернет ресурсів, включаючи сервери міністерства оборони, федеральної служби безпеки та генерального штабу російської федерації, пропагандистських засобів масової інформації тощо. Проникнення до баз даних названих органів публічної адміністрації російської федерації та оприлюднення інформації про персоналії, плани та звіти військових злочинців є важливою доказовою базою для майбутнього військового трибуналу щодо притягнення до відповідальності вищих посадових осіб росії.

Формулюється висновок про необхідність правової регламентації підготовки майбутніх фахівців у сфері використання військових інформаційних технологій – внесення змін до чинного законодавства у сфері середньої, професійно-технічної та вищої освіти щодо підготовки відповідних спеціалістів та затвердження відповідних навчально-практичних програм.

Крім того, акцентовано увагу на необхідності адміністративно-правової регламентації забезпечення реалізації заходів безпеки щодо виробників сучасних технічних засобів військового призначення та підготовки спеціалістів у сфері військових інформаційних технологій.

Також запропоновано окремим спільним наказом Міністерства оборони України та Міністерства цифрової трансформації України затвердити стратегію та порядок використання технології штучного інтелекту у військовій сфері, якими передбачити форми взаємодії виробників програмного забезпечення та виробників роботизованих систем та безпілотних літальних апаратів з метою організації спільного виробництва технічних засобів військового призначення із машинним зором.

Ключові слова: інформаційні технології, збройна агресія, воєнний стан, засоби ураження, штучний інтелект, військовий месенджер, інтеграція, удосконалення законодавства, підготовка спеціалістів.

Serebro M. V. Features of the administrative and legal regulation of the use and development of information technologies under the conditions of the state of martial

Abstract. The scientific publication is devoted to the study of the peculiarities of the administrative and legal regulation of the use and development of information technologies in the conditions of martial law.

It is noted that after the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine, the role of information technologies in the war has increased significantly. The use of high-tech means of defeat and artificial intelligence tools allows Ukraine to oppose the Russian army, which is several times larger in number. Use of robotic systems, unmanned aerial vehicles (FPV drones) with machine vision, and DELTA (system of military products, which includes a mobile application, military messenger, secure streaming from the battlefield, digital map, work planning tools and integration with other systems) allows the Armed Forces of Ukraine to effectively destroy units of the Russian army and plan military operations.

Particular attention is focused on the need to use the latest technologies in the process of waging information warfare, namely, conducting systemic hacker attacks against Russian Internet resources, including the servers of the Ministry of Defense, the Federal Security Service and the General Staff of the Russian Federation, propaganda media, etc. Penetration into the databases of the named bodies of the public administration of the Russian Federation and the publication of information about the personalities, plans and reports of war crimes is an important evidence base for the future military tribunal to prosecute the highest officials of Russia.

A conclusion is formulated on the need for legal regulation of the training of future specialists in the field of using military information technologies – the introduction of changes to the current legislation in the field of professional and technical and higher education regarding the training of relevant specialists and the approval of relevant educational and practical programs.

In addition, attention is focused on the need for administrative and legal regulations to ensure the implementation of security measures for manufacturers of modern military equipment and training of specialists in the field of military information technologies.

It is also proposed by a separate joint order of the Ministry of Defense of Ukraine and the Ministry of Digital Transformation of Ukraine to approve the strategy and procedure for the use of artificial intelligence technology in the military sphere, which will provide forms of interaction between software manufacturers and manufacturers of robotic systems and unmanned aerial vehicles in order to organize the joint production of technical equipment for military purposes with machine vision.

Key words: *information technologies, armed aggression, martial law, weapons, artificial intelligence, military messenger, integration, improvement of legislation, training of specialists.*

Актуальність теми. Триває повномасштабна війна російської федерації проти України, яка поступово виходить на новий технологічний рівень. З обох сторін все більше застосовуються безпілотні летальні апарати, засоби радіоелектронної боротьби, технології штучного інтелекту для виявлення цілей, координації діяльності підрозділів та керування технічними засобами. Отже, інформаційні технології та навички їх застосування в сучасній війні посідають одне з перших місць за рівнем значимості для досягнення оптимальних результатів військових операцій.

Правильне застосування інформаційних технологій з військовою метою, а також необхідність масштабування позитивного досвіду використання передових технологій в бойовій обстановці вимагає належного та ґрунтовного адміністративно-правового регулювання відповідних відносин як на рівні законів, так і на рівні відомчих нормативно-правових актів (рішень РНБО, наказів Міністерства оборони України тощо).

Вищезазначеним обґрунтовується актуальність, а також теоретична та практична значимість дослідження особливостей адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій в умовах воєнного стану з метою формулювання пропозицій щодо внесення змін до чинного національного законодавства.

Різні аспекти правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій завжди були в центрі уваги науковців. Із останніх наукових праць слід виділити роботи Д. Біленької «Адміністративно-правове регулювання інформаційних відносин в Україні» [1], О. Берназюка «Цифрові технології у праві: сучасний погляд у майбутнє» [2], Т. Ковальної та О. Гунбіної «Правові проблеми надання адміністративних послуг з використанням інтернет-технологій» [3], О. Комарова «Адміністративно-правовий статус суб'єктів здійснення цифрової трансформації регіону» [4], А. Краковської та М. Бабик «Цифровізація адміністративних послуг в Україні: проблеми та перспективи розвитку» [5], А. Омельченка «Суспільні відносини у сфері цифровізації як предмет правового регулювання» [6], Р. Стефанчука «Інформаційні технології та право: quo vadis?» [7], І. Тищенкою «Адміністративні процедури надання електронних публічних послуг публічною адміністрацією в Україні» [8].

Питання інформаційної безпеки в умовах воєнного стану у аспекті забезпечення інформаційних прав і свобод дослідив І. Котерлін [9], роль інформаційних технологій та цифрових інструментів в умовах викликів війни та післявоєнного відновлення економіки України проаналізувала С. Боліла [10].

Проте, особливості адміністративно-правового регулювання використання та розви-

тку інформаційних технологій в умовах воєнного стану. ще не були предметом окремого наукового аналізу, що актуалізує підготовку даної публікації.

Постановка завдання. Метою наукової публікації є дослідження особливостей адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій в умовах воєнного стану.

Методологія даної публікації включає філософські (закони та прийоми діалектики: єдності та боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні), загальнонаукові (системний та структурно-функціональний методи, прийоми логічного методу: аналіз, синтез, дедукція та індукція) та спеціально-юридичні методи дослідження (формально-юридичний метод, метод юридичного моделювання). Також в процесі дослідження використовуються такі загальновідомі наукові підходи як цивілізаційний, антропоцентричний, телеологічний та синергетичний.

Так, телеологічний (цільовий) науковий підхід застосовується в контексті необхідності досягнення основної мети Української держави – успішно протистояти збройній агресії російської федерації із застосуванням всіх можливих конвенційних засобів знищення окупаційних військ та звільнення території України.

Результати дослідження. Інформаційні технології є об'єктом адміністративно-правового регулювання в усіх випадках, коли вони стосуються прав і свобод людини. У випадку застосування інформаційних технологій для приватних цілей, в межах певного технологічного процесу, достатньо технічних норм – інструкції або посібника для користувача. У випадку застосування інформаційних технологій для військових цілей очевидно є потреба їх адміністративно-правової регламентації, наприклад, затвердження порядку їх використання відповідним наказом Міністерства оборони України. Звичайно, загальнодоступні інструменти операційних комп'ютерних систем, загальновідомі комп'ютерні програми, мобільні додатки, інструменти пошукових систем Інтернет, інструменти Google, Google maps не потребують правового врегулювання. Проте, якщо

мова йде, наприклад, про систему військових продуктів DELTA, до якої входять мобільний застосунок, військовий месенджер, безпечний стрімінг з поля бою, цифрова мапа, засоби планування роботи та інтеграції з іншими системами, то в такому випадку адміністративно-правове регулювання використання інформаційних технологій забезпечить уніфікацію, тобто однакове використання вказаної системи військових продуктів всіма підрозділами Збройних Сил України, адже потенційне використання іншої системи може призвести до несумісності, конфлікту програмних засобів, збою в роботі мобільного застосунку та інших непередбачуваних проблем.

Правовою основою використання системи військових продуктів DELTA є постанова Кабінету Міністрів України від 04 лютого 2023 р. № 139 «Деякі питання підвищення рівня цифровізації сил безпеки та сил оборони України у період воєнного стану» [11].

Згідно із вказаною постановою Кабінет Міністрів України постановив погодитися з пропозицією Міністерства оборони та Міністерства цифрової трансформації щодо підвищення рівня цифровізації сил безпеки та сил оборони України у період воєнного стану для забезпечення їх оперативної сумісності з відповідними структурами держав – членів НАТО шляхом використання комплексу спеціалізованого програмного забезпечення «Інтеграційна платформа «Дельта» Збройних Сил України» з урахуванням того, що: сили безпеки та сили оборони України у разі потреби можуть використовувати комплекс «Дельта»; комплекс «Дельта» може розміщуватися на хмарних ресурсах та/або в центрах обробки даних, що розташовані на території держав – членів НАТО; комплекс «Дельта» забезпечує:

– інтеграцію різнотипних інформаційних (автоматизованих) систем для створення єдиного геоінформаційного та інформаційно-аналітичного середовища органів військового управління, військових частин та підрозділів сектору безпеки та оборони України згідно із стандартами НАТО;

– інформаційну сумісність та взаємодію між різнотипними інформаційними (автоматизованими) системами, які використовуються

силами безпеки та силами оборони України та/або розробляються в їх інтересах;

– ситуаційну обізнаність органів військового управління всіх рівнів у результаті використання інформаційних технологій, інтеграції сенсорів (датчиків) та систем з використанням стандартів НАТО [11].

Пунктом 2 вказаної постанови Кабінету Міністрів України від 04 лютого 2023 р. № 139 на Міністерство оборони України покладено обов'язки: забезпечити технічну можливість підключення до комплексу «Дельта» суб'єктів сил безпеки та сил оборони України, що виявили бажання використовувати комплекс «Дельта»; здійснити розміщення комплексу «Дельта» на хмарних ресурсах та/або в центрах обробки даних, що розташовані на території держав – членів НАТО; визначити порядок ведення та функціонування комплексу «Дельта»; забезпечити розробку на базі комплексу «Дельта» та введення в дослідну (тестову) експлуатацію інформаційно-комунікаційної системи «Інтеграційна платформа «Дельта» Збройних Сил України», визначити порядок її ведення та функціонування [11].

Таким чином, зазначеною постановою Кабінету Міністрів України передбачена подальша адміністративно-правова регламентація використання інформаційних технологій у вигляді інформаційно-комунікаційної системи «Інтеграційна платформа «Дельта» Збройних Сил України», а саме нормативне врегулювання порядку її ведення та функціонування.

Важливим для посилення Збройних Сил України є правове забезпечення розвитку національного виробництва інноваційних технічних засобів військового призначення, зокрема виробництва БПЛА (безпілотних літальних апаратів).

Так, 24 березня 2023 року Кабінет Міністрів підтримав постанову «Про реалізацію експериментального проекту щодо проведення оборонних закупівель безпілотних систем вітчизняного виробництва», якою було спрощено бюрократичні процедури та створені сприятливі умови для вітчизняних виробників БПЛА для налагодження масового виробництва.

Проект постанови розроблявся спільно Міністерством з питань стратегічних галузей промисловості, Міністерством оборони, Міністерством цифрової трансформації та Міністерством економіки та був підтриманий Кабміном. Національні виробники отримали можливість розвиватися і конкурувати з іноземними компаніями, що сприяло технологічному посиленню української армії на фронті, а також активному розвитку власного виробництва безпілотників. Зазначена постанова змінила підхід до застарілих бюрократичних правил і в цілому відповідає сучасним умовам [12].

Наразі вказана постанова має назву – «Про реалізацію експериментального проекту щодо здійснення оборонних закупівель безпілотних систем, засобів радіоелектронної боротьби та активних засобів протидії технічним розвідкам вітчизняного виробництва» [13].

Не менш важливою є правова регламентація допуску інноваційних технічних засобів, які включають використання інформаційних технологій, до експлуатації.

Так, ще у жовтні 2023 року Міністерство оборони України повідомило, що допуск безпілотників та засобів радіоелектронної боротьби до експлуатації відбуватиметься на підставі акту спільних відомчих випробувань або за результатами вивчення заявлених тактико-технічних характеристик. Також держзамовник зможе закуповувати БПЛА та засоби РЕБ, якщо вони провели із виробниками спільні відомчі випробування [14].

Уряд підтримав відповідну постанову, розроблену Міністерством оборони України. До цього процес допуску до експлуатації був не виправдано тривалим – вивчення технічної документації, проведення випробувань, визначення та отримання потреби від Збройних Сил. Така тривала процедура є неприпустимою під час війни. У відповідності до нового порядку Генштаб затверджує технічні вимоги для БПЛА із зазначенням тактико-технічних характеристик, яким мають відповідати такі товари, для допуску до експлуатації.

Крім того, на Генштаб покладений обов'язок затверджувати технічні вимоги до засобів РЕБ та їхню поточну потребу за кожним типом РЕБ [14].

Таким чином, додаткова правова регламентація порядку допуску до експлуатації безпілотників та засобів радіоелектронної боротьби дозволила значно скоротити бюрократичні процедури і відповідні технічні засоби швидше потрапляють на фронт для використання за призначенням.

На особливу увагу заслуговує правова регламентація підготовки фахівців у сфері використання інформаційних технологій з військовою метою. В умовах тривалої повномасштабної війни з російською федерацією така підготовка є вкрай необхідною і наразі здійснюється у вищих навчальних закладах Міністерства оборони України та навчальних центрах Збройних Сил України. Проте, враховуючи наявні військові загрози та віддалені перспективи завершення війни підготовку майбутніх фахівців у сфері інформаційних технологій необхідно розпочинати вже зі старших класів середніх загальноосвітніх шкіл та професійних (професійно-технічних) освітніх закладів шляхом компетентного відбору учнів, які виявили бажання та мають первинні навички та здібності у сфері використання інформаційних технологій. Так, комп'ютерні геймери є потенційними операторами дронів в ЗСУ і головним завданням органів публічної адміністрації є створити систему мотивації, заохочення до навчання молоді військовій справі із використанням інформаційних технологій. Сприяти цьому може створення всеукраїнської молодіжної організації ІТ-спеціалістів, організація військово-патріотичних та військово-спортивних таборів для молоді, співпраця військових навчальних центрів з геймерськими комп'ютерними клубами тощо.

Адміністративно-правова регламентація вищезазначеної діяльності щодо підготовки майбутніх фахівців у сфері інформаційних технологій для військових потреб повинна забезпечити підготовку спеціалістів за єдиними стандартами, опанування передовими технологіями у військовій сфері, а також забезпечити режим безпечної роботи центрів підготовки зазначених фахівців (що передбачає використання спеціально обладнаних підземних приміщень (укриттів) для навчання, недопущення скупчення зна-

чної кількості осіб (які проходять навчання) в одній локації, дотримання режиму таємності у випадку використання в процесі навчання інформації, що становить державну таємницю тощо).

Таким чином, спільним наказом Міністерства освіти і науки України та Міністерства оборони України доцільно затвердити порядок підготовки фахівців у сфері інформаційних технологій для військових потреб, а також відповідні навчальні програми та плани для центрів такої підготовки.

Адміністративно-правової регламентації потребує системний підхід до використання новітніх технологій в процесі ведення інформаційної війни, а саме проведення систематичних хакерських атак проти російських інтернет ресурсів, включаючи сервери міністерства оборони, федеральної служби безпеки та генерального штабу російської федерації, пропагандистських засобів масової інформації тощо. Проникнення до баз даних названих органів публічної адміністрації російської федерації та оприлюднення інформації про персоналії, плани та звіти військових злочинців є важливою доказовою базою для майбутнього військового трибуналу щодо притягнення до відповідальності вищих посадових осіб росії.

На окрему увагу заслуговує питання використання технології штучного інтелекту для протидії збройній агресії російської федерації. Україна має значно менший людський потенціал, тому виходом є тільки перевага у високотехнологічних засобах ураження окупантів. В умовах швидкого розвитку засобів радіоелектронної боротьби ставку необхідно робити на роботизовані системи та безпілотні літальні апарати, які використовують технологію штучного інтелекту, тобто діють автономно і не піддаються впливу засобів РЕБ. Це, зокрема, БПЛА із машинним зором, які запускаються оператором і далі самі прокладають територію свого польоту, облітаючи перешкоди та самостійно виявляючи запрограмовані цілі – військову техніку чи оборонні споруди противника. Відповідно, засобами РЕБ неможливо «подавити» сигнал від оператора, адже такий сигнал відсутній і БПЛА діє повністю автономно.

В Україні розпорядженням КМУ від 2 грудня 2020 р. № 1556-р схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні. Як зазначено в самій Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, впровадження інформаційних технологій, частиною яких є технології штучного інтелекту, є невід'ємною складовою розвитку соціально-економічної, науково-технічної, оборонної, правової та іншої діяльності у сферах загальнодержавного значення [15].

Таким чином, окремим спільним наказом Міністерства оборони України та Міністерства цифрової трансформації України необхідно затвердити стратегію та порядок використання технології штучного інтелекту у військовій сфері, якими передбачити форми взаємодії виробників програмного забезпечення та виробників роботизованих систем та БПЛА з метою організації спільного виробництва технічних засобів військового призначення із машинним зором. Альтернативою є засоби супутникового зв'язку з використанням терміналів «Starlink».

Висновки. Проведене дослідження особливостей адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій в умовах воєнного стану дає підстави сформулювати наступні висновки:

– по перше, основним завданням органів публічної адміністрації в умовах воєнного стану є зменшення кількості та тривалості бюрократичних процедур для запуску виробництва та допуску до експлуатації технічних засобів військового призначення із використанням інформаційних технологій. Прикладом є постанова Кабінету міністрів України від 24 березня 2023 р. № 256 «Про реалізацію експериментального проекту щодо здійснення оборонних закупівель безпілотних систем, засобів радіоелектронної боротьби та активних засобів протидії технічним розвідкам вітчизняного виробництва»;

– по друге, об'єктивною є потреба правової регламентації підготовки майбутніх фахівців у сфері використання військових інформаційних технологій – внесення змін то чинного законодавства у сфері середньої,

професійно-технічної та вищої освіти щодо підготовки відповідних спеціалістів та затвердження відповідних навчальних програм та планів (доцільно спільним наказом Міністерства освіти і науки України та Міністерства оборони України затвердити порядок підготовки фахівців у сфері інформаційних технологій для військових потреб);

– по-третє, одним із основних завдань органів публічної адміністрації є адміністративно-правова регламентація забезпечення реалізації заходів безпеки щодо виробників сучасних технічних засобів військового призначення та підготовки спеціалістів у сфері військових інформаційних технологій (організація виробництва та навчання виключно в підземних комплексах-укриттях, недопущення скупчення значної кількості осіб (які проходять навчання) в одній локації, дотримання режиму таємності у випадку використання в процесі навчання інформації, що становить державну таємницю);

– по-четверте, окремим спільним наказом Міністерства оборони України та Міністерства цифрової трансформації України доцільно затвердити стратегію та порядок використання технології штучного інтелекту у військовій сфері, якими передбачити форми взаємодії виробників програмного забезпечення та виробників роботизованих систем та БПЛА з метою організації спільного виробництва технічних засобів військового призначення із машинним зором;

– по-п'яте, правової регламентації потребує системний підхід до використання новітніх технологій для ведення інформаційної війни, а саме проведення систематичних хакерських атак проти російських інтернет ресурсів, включаючи сервери міністерства оборони, федеральної служби безпеки та генерального штабу російської федерації, пропагандистських засобів масової інформації тощо.

Наведений перелік пропозицій щодо удосконалення адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій в умовах воєнного стану не є вичерпним, що обумовлює перспективність подальшого дослідження даної теми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Біленська Д.О. Адміністративно-правове регулювання інформаційних відносин в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право»; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 20 с.
2. Берназюк О.О. Цифрові технології у праві: сучасний погляд у майбутнє: монографія. Ужгород: Гельветика, 2020. 525 с.
3. Ковальова Т.В., Гунбіна О.В. Правові проблеми надання адміністративних послуг з використанням інтернет-технологій. *Наукові перспективи. Серія «Право»*. 2021. № 9 (15). С. 260-271. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/download/483/486>.
4. Комаров О.В. Адміністративно-правовий статус суб'єктів здійснення цифрової трансформації регіону. *Юридична наука*. 2020. № 12 (114). С. 122-128.
5. Краковська А.Є., Бабик М.К. Цифровізація адміністративних послуг в Україні: проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Випуск 70. С. 329-334.
6. Омельченко А.В. Суспільні відносини у сфері цифровізації як предмет правового регулювання. *Юридична Україна*. 26.12.2023. DOI 10.37749/2308-9639-2023-10(250)-5
7. Стефанчук Р. Інформаційні технології та право: quo vadis? *Право України*. 2018. № 1. С. 30-50.
8. Тищенко І.О. Адміністративні процедури надання електронних публічних послуг публічною адміністрацією в Україні. *Форум права. Юридичний форум*. 2017. № 2. С. 124-129.
9. Котерлін І.Б. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану у аспекті забезпечення інформаційних прав і свобод. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 150-155.
10. Боліла С. Роль інформаційних технологій та цифрових інструментів в умовах викликів війни та післявоєнного відновлення економіки України. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*. 2023. № 16. С. 265-275. <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.16.35>
11. Деякі питання підвищення рівня цифровізації сил безпеки та сил оборони України у період воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 04 лютого 2023 р. № 139. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deiaki-pytannia-pidvyshchennia-rivnia-tsyfrovizatsii-s-a139> (дата звернення: 02.07.2024).
12. Розвиток виробництва Українських БПЛА, – Уряд підтримав відповідну постанову. Урядовий портал. 24 березня 2023 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/rozvytok-vyrobnytstva-ukrainskykh-bpla-uriad-pidtrymav-vidpovidnu-postanovu> (дата звернення: 02.07.2024).
13. Про реалізацію експериментального проекту щодо здійснення оборонних закупівель безпілотних систем, засобів радіоелектронної боротьби та активних засобів протидії технічним розвідкам вітчизняного виробництва: постанова Кабінету міністрів України від 24 березня 2023 р. № 256. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/256-2023-p#Text> (дата звернення: 02.07.2024).
14. БПЛА та засоби РЕБ швидше потраплятимуть у війська: Уряд підтримав пропозицію Міноборони. 21.10.2023. Міністерство оборони України: офіційна сторінка. URL: https://t.me/ministry_of_defense_ua/8185 (дата звернення: 02.07.2024).
15. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження КМУ від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. Дата оновлення: 29.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 01.06.2024).

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.27>

Співак М. В.,

доктор політичних наук, професор,
доцент кафедри публічного управління та адміністрування
Національної академії внутрішніх справ

Дубіна О. М.,

доктор філософії (PhD),
начальник 9-го відділу управління протидії кіберзлочинам в м. Києві
Департаменту кіберполіції Національної поліції України

ЦИФРОВІ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ЦИФРОВОГО СУСПІЛЬСТВА І ВИНИКНЕННЯ КІБЕРЗАГРОЗ

Анотація. В епоху цифрового суспільства кібербезпека стала невід'ємним аспектом у роботі органів державної влади. Зі зростанням залежності від технологій та Інтернету державні службовці стикаються з безпрецедентним рівнем кіберзагроз. Актуальність даної проблематики в Україні автори статті підтверджують статистичними даними за 2022–2023 роки.

Мета статті полягає у дослідженні та аналізі сучасних форм електронної комунікації в органах державної влади в умовах розвитку цифрового суспільства і виникнення кіберзагроз; визначення особливостей правового регулювання вказаного напрямку; виокремити низку пріоритетних напрямів підвищення кваліфікації державних службовців у контексті цифровізації.

Методичною базою дослідження є аналітичні звіти Київської міської державної адміністрації, Національного агентства України з питань державної служби, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України.

У статті наголошується на тому, що якісна комунікативна підготовка державних службовців їх обізнаність про наслідки небезпек та впровадження найсучасніших технологій, інструментів та практик в умовах постійної агресії у кіберпросторі є необхідною умовою забезпечення стабільної роботи державних інформаційних систем та надання послуг громадянам. Наводяться статистичні дані по показникам використання сучасних форм електронної комунікації у роботі державних службовців. Нині ними є: електронне звернення, електронні послуги, електронна петиція.

Розглянуті правові та організаційні основи державної політики у сферах електронних комунікацій на державній службі. Визначено перелік знань, вмінь та навичок державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування України щодо володіння технологіями електронного врядування. У висновках наголошується на тому, що при розробці та реалізації навчальних програм у підвищенні кваліфікації державних службовців необхідно передбачити напрями з основ державної політики у сфері інформаційної безпеки, інформаційної війни, кібербезпеки, кіберзагроз. Наступні наукові і практичні розвідки, задля оптимізації управлінських процесів, необхідно спрямувати на розроблення пропозицій з застосування алгоритмів штучного інтелекту на державній службі, а також визначення проблем конфіденційності та безпекових ризиків. Вказується на необхідності вдосконалення навичок інструментів штучного інтелекту у діяльності державної служби.

Ключові слова: державна служба, електронна петиція, електронне звернення, електронна послуга, цифрові компетентності, кібератака, види кіберзагроз.

Spivak M. V., Dubina O. M. Digital competences of civil servants in the context of the development of a digital society and the identification of cyber threats

Abstract. In the era of digital society, cyber security has become an integral aspect of the work of state authorities. With the growing dependence on technology and the Internet, public servants face an unprecedented level of cyber threats. The authors of the article confirm the relevance of this issue in Ukraine with statistical data for 2022–2023.

The purpose of the article is to research and analyze modern forms of electronic communication in state authorities in the context of the development of a digital society and the emergence of cyber threats;

determination of the specifics of legal regulation of the indicated direction; to single out a number of priority directions for improving the qualifications of civil servants in the context of digitalization.

The methodological basis of the research is the analytical reports of the Kyiv City State Administration, the National Agency of Ukraine for Civil Service, the State Service for Special Communication and Information Protection of Ukraine.

The article emphasizes that high-quality communication training of civil servants, their awareness of the consequences of dangers and the implementation of the most modern technologies, tools and practices in conditions of constant aggression in cyberspace is a necessary condition for ensuring the stable operation of state information systems and providing services to citizens. Statistical data on indicators of the use of modern forms of electronic communication in the work of civil servants are provided. Currently, they are: electronic appeal, electronic services, electronic petition.

The legal and organizational foundations of state policy in the spheres of electronic communications in the public service are considered. The list of knowledge, abilities and skills of civil servants and officials of local self-government of Ukraine regarding the possession of electronic government technologies has been defined. The conclusions emphasize that when developing and implementing educational programs to improve the qualifications of civil servants, it is necessary to provide directions from the basics of state policy in the field of information security, information warfare, cyber security, and cyber threats. The following scientific and practical investigations, in order to optimize management processes, should be directed to the development of proposals for the use of artificial intelligence algorithms in the public service, as well as the identification of confidentiality problems and security risks. The need to improve the skills of artificial intelligence tools in civil service activities is indicated.

Key words: *public service, electronic petition, electronic appeal, electronic service, digital competences, cyber attack, types of cyber threats.*

Актуальність обраної теми. За даними Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України кількість кібератак у 2023 році зростає, порівняно з 2022 роком, на 15,9% до 2543 інцидентів. За даними урядової команди реагування на комп'ютерні надзвичайні події CERT-UA, 347 – кібератак було зафіксовано на уряд та урядові організації, 276 – на місцеві органи влади, 175 – на організації у секторі безпеки та оборони, 127 – комерційні організації. Ще 92 рази було атаковано енергетичний сектор, 81 – телеком, 38 – освітні установи, 32 – транспортну галузь, 30 – фінансовий сектор, 25 – IT-сектор, 15 – ЗМІ, 12 – медичні установи. Цілеспрямовані атаки переважно були спрямовані на міністерства та інші органи державної влади, а також на об'єкти критичної інфраструктури [1].

В умовах повномасштабної війни кібератаки російських хакерів є частиною злочинів російської армії. Статистика показує, що найчастіше вони атакують органи центральної та місцевої влади. Тому, важливо не тільки створити сприятливі умови на державній службі, в яких кожен підрозділ зможе забезпечити свій кіберзахист, а й навчити державних службовців користуватись всіма доступними інструментами ефективно.

Якісна комунікативна підготовка державних службовців їх обізнаність про наслідки небезпек та впровадження найсучасніших технологій, інструментів та практик в умовах постійної агресії у кіберпросторі – необхідна умова забезпечення стабільної роботи державних інформаційних систем та надання послуг громадянам. А також враховуючи зміст положень Розпорядження Кабінету Міністрів «Про затвердження плану заходів з розвитку системи професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад до 2027 року» розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2023 року та Наказу Національного агентства України з питань державної служби 23 серпня 2023 року № 133-23 «Про затвердження переліків пріоритетних напрямів (тем) підвищення кваліфікації державних службовців, голів місцевих державних (військових) адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування, депутатів місцевих рад за загальними професійними (сертифікатними) та/або короткостроковими програмами у 2024 році» обрана тематика є своєчасною та актуальною.

Аналіз досліджень і публікацій. Сучасні електронні ресурси як спосіб комунікаційної взаємодії в органах державної влади стали предметом обговорення у працях А. Барікової, Д. Войченко, Н. Ткаленко, О. Михайловської, І. Улицької, О. Леути, О. Псьоти та ін. Кібербезпека, загрози та стан захищеності держави і окремих її інститутів досліджували В. Венцель, А. Микитюк, Д. Могилевич, В. Равлюк, А. Сторчак, П. Сидоркін, З. Свердлик, С. Сальник, Р. Сбоев, В. Фурашев та ін. Але і водночас виникають найбільші питання щодо проведення наукових досліджень оскільки цей напрям має більш високу актуальність через інтенсивне зростання науково-технічного прогресу, що викликається повсюдним впровадженням інформаційно-комунікаційних технологій у сфері суспільної діяльності та взаємовідносин.

Мета статті. Дослідити та проаналізувати сучасні форми електронної комунікації в органах державної влади в умовах розвитку цифрового суспільства і виникнення кіберзагроз; визначити особливості правового регулювання вказаного напрямку; виокремити низку пріоритетних напрямів підвищення кваліфікації державних службовців у контексті цифровізації.

Виклад основного матеріалу. Моніторинг наукових розвідок останніх років дає змогу зробити висновок про те, що нині одним із ключових ризиків, спричинених глобальною інформатизацією як на державному, так і на індивідуальному рівні, продовжує залишатися постійна поява нових кіберзагроз, цифрова нерівність, небезпеки і ризики ШІ тощо. За таких умов держава стає уразливою і змушена експериментувати з моделями взаємодії між органами влади, громадянами і іншими державами з метою отримання переваг на міжнародній арені. Високі темпи розвитку сучасних інформаційних і комунікаційних технологій, необхідність застосування їх у діяльності державних органів допомагають розкрити їх управлінський потенціал з позиції «сервісної держави».

Відповідно до Указів Президента України від 31 липня 2000 року № 928 «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет

та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» та від 17 травня 2001 року № 325 «Про підготовку пропозицій щодо забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади» з метою поліпшення умов для розвитку демократії, реалізації громадянами конституційних прав на участь в управлінні державними справами і на вільний доступ до інформації про діяльність органів виконавчої влади, а також забезпечення гласності та відкритості діяльності цих органів Кабінет Міністрів України урядом було затверджено Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади [2].

Секретаріату Кабінету Міністрів України, міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям доручено забезпечити: 1) належне інформаційне наповнення та функціонування Єдиного веб-порталу, офіційних веб-сайтів (веб-порталів) органів виконавчої влади та офіційних веб-ресурсів, що пов'язані з діяльністю органів виконавчої влади, і дотримання вимог, визначених цією постановою, під час створення (модернізації) офіційних веб-сайтів (веб-порталів) органів виконавчої влади та офіційних веб-ресурсів, що пов'язані з діяльністю органів виконавчої влади, в межах видатків, передбачених у державному бюджеті для функціонування відповідних органів, Національної програми інформатизації та інших джерел, не заборонених законодавством; 2) надсилання проектів дизайну офіційних веб-сайтів (веб-порталів) органів виконавчої влади та офіційних веб-ресурсів, що пов'язані з діяльністю органів виконавчої влади, та Єдиного веб-порталу у разі їх створення (модернізації) на погодження до Мініцифри у визначеному ним порядку [2].

Нині, формами електронної комунікації є: – електронне звернення. Важливу роль у функціонуванні е-демократії в Україні відіграють вебсайти як центральних органів влади, так і місцевого самоврядування. Ці сайти виконують функцію інформування суспільства про діяльність органів влади, спрощують доступ громадян до відкритих даних,

державних послуг та можливостей впливати на них завдяки громадським зверненням. Тут варто згадати вебсайт Кабінету Міністрів України, де можна знайти інформацію про діяльність уряду, прийняті рішення, потрібні послуги, а також подавати е-звернення громадян. За статистикою Урядового контактного центру КМУ, за 2022 рік від громадян надійшло 1 805 339 е-звернень стосовно тих чи інших проблем, з яких було виконано 978 359. Серед найбільш активних регіонів виділяють Київ (293 441), Дніпропетровську область (155 626) та Харківську область (103 825). Здебільшого ці звернення стосуються проблем соціального захисту громадян та діяльності центральних органів влади, що вирішуються зазвичай в межах 2 тижнів [3]. У 2023 році по усіх регіонах України всього надійшло 1781431 звернень, 661717 – було надіслано органам виконавчої влади, 1119714 – надано роз'яснень заявникам. У 2024 році всього надійшло 384543 звернень, 139617 – було надіслано органам виконавчої влади, 244926 – надано роз'яснень заявникам [4];

– електронні послуги. В Україні зберігається високий рівень користування державними електронними послугами. Наразі 64% респондентів (71% серед чоловіків і 58% серед жінок) відповіли, що за останній рік користувалися принаймні певними послугами. У 2022 році цей показник становив 63%, тож формально зміни – в межах похибки. Проте порівняно з показниками 2020 року (53%) відбулося зростання майже на 11%. Водночас за три роки спостережень рівень некористування знизився з 47% до 33% [5, с. 20];

– електронна петиція. Нині електронні петиції є головним інструментом електронної демократії в Україні. Для їхнього запровадження було внесено зміни до Закону України «Про звернення громадян» у 2015 році, що стосувалися електронного звернення та електронних петицій. Згідно з цим законом, е-петиція – це особлива форма колективного звернення громадян до Президента України, ВРУ, КМУ та до органів місцевого самоврядування через офіційний вебсайт органу, якому вона адресована. Наприклад, у продовж 2019–2023 років до президента України заре-

єстровано 50996 петицій: 2019 – 13214, 2020 – 10473, 2021 – 2021, 2022 – 13053, 2023 – 6115 [6]. На сайті Київської міської державної адміністрації показана статистика від 1 жовтня 2015 року по 8 серпня 2024 року. Відповідно до показників 8411 – петицій опубліковано, 195 – петицій що набрали достатньо підписів, 1535060 – нових користувачів, 5692711 – віддано підписів, 124 – петицій підтримано владою [7].

З метою гарантування безпеки держави, безпеки та сталості електронних комунікаційних мереж Указом Президента України № 802/2022 введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 26 листопада 2022 року «Про забезпечення електронними комунікаційними послугами в умовах воєнного стану». Це рішення передбачає надання електронних комунікаційних послуг з дотриманням встановлених показників якості для визначеного переліку об'єктів. У тому числі з урахуванням можливої відсутності електроживлення на них щонайменше протягом трьох діб. Також передбачається проведення позапланових заходів контролю та пріоритетне електроживлення об'єктів, технічних засобів інфраструктури та споруд електронних комунікаційних мереж [8].

Також важливим у цьому напрямі є Закон України «Про електронні комунікації». Закон визначає правові та організаційні основи державної політики у сферах електронних комунікацій та радіочастотного спектра, а також права, обов'язки та відповідальність фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у відповідній діяльності або користуються електронними комунікаційними послугами [9].

У 2023 році у Верховній Раді було зареєстровано проєкт Закону про внесення змін до Закону України «Про державну службу» (щодо обов'язковості навчання державних службовців основ кібербезпеки). У проєкті наголошувалося на тому, що цифрові компетентності, зокрема, впевнена та відповідальна взаємодія з сучасними цифровими технологіями, ефективно та безпечно працювати з програмами, можливість виявити ознаки та забезпечити належну організацію протидії впливу кіберзагроз, повинні бути одними з пріоритетів працівників державної служби. В умовах

постійної активності, зокрема, з боку Російської Федерації, у створенні реальних загроз вчинення актів кібертероризму та кібердиверсій стосовно національної інформаційної інфраструктури, рівень обізнаності та протидії цим загрозам з боку України, наших працівників, в першу чергу, державної служби, має бути надвисоким [10].

Зокрема ініціаторами законопроекту пропонувався частину третю статті 13 доповнити пунктом 6¹ такого змісту: «6¹) організовує із залученням навчальних закладів навчання державних службовців основам кібербезпеки, затверджує форму державного сертифіката з питань кібербезпеки та порядок його видачі особам, які бажають взяти участь у конкурсі на вакантні посади державної служби та державним службовцям, видає державні сертифікати з питань кібербезпеки; пункт 7 частини другої статті 17 доповнити знаком та словами: «., а також планування навчання основам кібербезпеки»; частину першу статті 25 доповнити пунктом 5¹ такого змісту: «5¹) копію державного сертифіката з питань кібербезпеки, що підтверджує рівень знань з комп'ютерної грамотності, методів захисту інформації та основ кібербезпеки, отриманого у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби» [10].

Комітет з питань інтеграції України до Європейського Союзу, розглянувши на своєму засіданні 07.06.2023 року проект Закону про внесення змін до Закону України «Про державну службу» (щодо обов'язковості навчання державних службовців основ кібербезпеки) (р.№ 9268), визнав його положення такими, що регулюються національним законодавством країн членів Європейського Союзу та не підпадають під дію міжнародно-правових зобов'язань України у сфері європейської інтеграції [11]. У 2024 році законопроект був знятий з розгляду. На нашу думку пропозиція запровадження державного сертифіката з питань кібербезпеки є недоцільною. Адже, з розвитком науки і техніки, змінюються ланцюги комунікації та взаємодія в цифровому суспільстві, удосконалення потребує безпека в цифровому середовищі, виникають нові

види кіберзагроз. Цей процес не є сталим. Тому, цифрові компетентності як складова підготовки державного службовця мають відповідати новим вимогам до схем навчання цифровим навичкам у реалізації професійної діяльності. Залежно від типу навичок, які потребують удосконалення та з урахуванням професійних груп, державні службовці можуть формувати навчання без відриву від роботи упродовж перебування на державній службі.

Узагальнюючи відкриті інтернет джерела, офіційні вебресурси та закони України вдається можливим визначити перелік знань, вмінь та навичок державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування України щодо володіння технологіями електронного урядування. Тож державний службовець повинен: знати поняття, призначення, мету, основні завдання, принципи створення і функціонування, складові інформаційної системи «Електронний уряд»; знати можливості використання технологій і методів електронного урядування у професійній діяльності; знати складові електронного уряду та його архітектурні моделі; знати технології електронного урядування; володіти навичками із розробки заходів із запровадження технологій електронного урядування на різних рівнях державного управління; вміти застосовувати у професійній діяльності технології електронного урядування, орієнтуватися в моделях впровадження електронного уряду; аналізувати і вирішувати проблеми формування і розвитку електронного урядування в Україні, розробляти вимоги, технічні завдання для впровадження технологій електронного урядування в органах державного управління; розробляти інформаційно-технологічного забезпечення Інтернет-порталу органу державного управління; володіти технологіями роботи з системами електронного документообігу, володіти технологіями використання цифрового підпису, знати технологію використання системи електронних державних закупівель, вміти проектувати алгоритми надання елементарних та композитних електронних послуг громадянам і бізнесовим структурам, іншим органам державної влади [12].

Якщо звернутися до навчально-професійних програм державних службовців, які

займають посади категорії «Б», «В»; посадові особи органів місцевого самоврядування IV-VII категорій посад ставляться такі вимоги: знати: сучасних інформаційних технологій та тенденцій їх розвитку; основних функції програмного забезпечення сучасного комп'ютера; принципів побудови і функціонування комп'ютерних мереж; основ безпеки у мережі Інтернет; уміти: оцінювати роль новітніх інформаційно-комунікаційних технологій у професійній діяльності; використовувати текстові редактори та табличні процесори в професійній діяльності; застосовувати служби та послуги мережі Інтернет; мати навички: використання сучасних комп'ютерних програм загального призначення у професійній діяльності; створення, публікації й підтримки веб-ресурсів; організації спільної роботи з документами [13]. Для підвищення спроможності з розбудови кіберзахисту державних установ Держспецзв'язку разом із проектом ЄС «Підтримка комплексної реформи державного управління в Україні» (EU4PAR) та Національним агентством України з питань державної служби (НАДС) вже проводяться навчання для держслужбовців категорії «А» з побудови кіберзахисту в державних установах [14].

Висновки. З огляду на те, що інформаційне суспільство характеризується визнанням інформації одним з найважливіших суспільних ресурсів цей ресурс нині став

ключовою складовою розвитку всіх галузей діяльності у тому числі інституту державної служби. Статистичні дані показують, що за останні роки Україна перебуває у стані постійних кібератак. Ці інциденти підкреслюють необхідність знань про кіберзагрози для корпоративної безпеки та захисту персональних даних в органах державної влади. У діючих нормативно правових актах уряд намагається закріпити вимоги і процедуру підвищення цифрової компетентності державного службовця. Вважаємо, що при розробці та реалізації навчальних програм у підвищенні кваліфікації державних службовців необхідно передбачити такі напрями: види кіберзагроз; принципи державної політики у сфері інформаційної безпеки; навички у сфері забезпечення кібербезпеки; ознаки інформаційної війни, її проявів та основних складових, актуальних дезінформаційних наративів; першочергові заходи реагування з технічної сторони на кібератаки; належне користування юридичними інструментами фіксації незаконного втручання в діяльність органів державної влади. Наступні наукові і практичні розвідки, задля оптимізації управлінських процесів, необхідно спрямувати на розроблення пропозицій з застосування алгоритмів штучного інтелекту на державній службі, а також визначення проблем конфіденційності та безпекових ризиків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кількість кібератак у 2023 році зросла на 16% – Держспецзв'язку. 31 січня 2024. Анастасія Жаринова. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2024/01/31/709355/> (дата звернення: 01.08.24)
2. Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 січня 2002 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.08.24)
3. Куценко О. Що таке електронна демократія? 13 вересня 2023 року. Центр політико-правових реформ. URL: <https://uplan.org.ua/elektronna-demokratiia-v-ukraini-cuchasnyi-stan-ta-perspektyvy-rozvytku/> (дата звернення: 02.08.24)
4. Інтерактивна мапа звернень. «Урядовий контактний центр». URL: <https://ukc.gov.ua/a-statystyka-a/stats/> (дата звернення: 02.08.24)
5. Думки і погляди населення України щодо державних електронних послуг. Аналітичний звіт. 2024 року. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-01/infographic-e-services-use-in-ukraine-2023.pdf> (дата звернення: 02.08.24)
6. Почути не всіх. Чому президент Зеленський не реагує на інструмент петицій? Вікторія Олійник. 23 січня 2024 року. URL: <https://www.chesno.org/post/5850/> (дата звернення: 03.08.24)
7. Статистика від 1 жовтня 2015 року по 8 серпня 2024 року Київська міська державна адміністрація. URL: <https://petition.kyivcity.gov.ua/statistic> (дата звернення: 08.08.24)

8. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 26 листопада 2022 року «Про забезпечення електронними комунікаційними послугами в умовах воєнного стану»: Указ Президента України від 26 листопада 2022 року № 802/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8022022-45001> (дата звернення: 04.08.24)

9. Про електронні комунікації: Закон України від 16 грудня 2020 року № 1089-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text>(дата звернення: 04.08.24)

10. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про державну службу» (щодо обов'язковості навчання державних службовців основ кібербезпеки)». Верховна Рада України. URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/1a15ac1d-131b-49a4-a01a-9eb6cdde4c5e> (дата звернення: 05.08.24)

11. Висновок (експертиза щодо європейської інтеграції) Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про державну службу» (щодо обов'язковості навчання державних службовців основ кібербезпеки)». Верховна Рада України. URL:<blob:https://itd.rada.gov.ua/35bd2734-312e-4156-8c77-de7830437451>(дата звернення: 05.08.24)

12. Вимоги до знань, вмінь та навичок державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування щодо їх інформаційно-технологічних компетенцій. URL: https://pidru4niki.com/89282/menedzhment/vimogi_znan_vmin_navichok_derzhavnih_sluzhbovtsiv_posadovih_osib_mistsevogo_samovryaduvannya_informatsiyno-tehnologichnih (дата звернення: 05.08.24)

13. Комп'ютерна грамотність та застосування сучасних інформаційних технологій у діяльності державного органу. Погоджено з НАДС – наказ НАДС від 14 лютого 2022 року № 11-22. URL: https://pdp.nacs.gov.ua/courses/kompiuterna-hramotnist-ta-zastosuvannia-suchasnykh-informatsiinykh-tehnolohii-u-diialnosti-derzhavnoho-orhanu?course_enrollment_id=1375 (дата звернення: 05.08.24)

14. Підвищуємо кіберстійкість державних інформаційних ресурсів: Держспецзв'язку провела перший освітній курс із кіберзахисту для держслужбовців категорії «А». Державний центр кіберзахисту Держспецзв'язку. 01.12.2022. URL:<https://scpc.gov.ua/uk/articles/225> (дата звернення: 08.08.24)

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.28>**Цвіркун Ю. І.,**доктор юридичних наук,
професор кафедри публічного та міжнародного права
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана**Лаухін Д. Ф.,**аспірант
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

ЩОДО ПИТАННЯ СТРОКІВ ЗВЕРНЕННЯ ДО СУДУ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ: АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА

Анотація. У статті здійснено аналіз норм права, які регулюють питання, пов'язані із позовною давністю та строком звернення до суду, а також пропуску цього строку та підстав його поновлення у межах цивільного, господарського та адміністративного судових процесів.

Зауважено, що з дня набрання чинності положень Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» № 3450-ІХ від 08.11.2023, а це 30.01.2024, всі строки позовної давності, які визначені в Цивільному кодексі України зупинені, щонайменше, на період дії воєнного стану.

Звернено увагу, що ураховуючи відповідні зміни законодавства України, особа, яка звертається до суду у порядку цивільного чи господарського судочинства, і при цьому застосуванню підлягає встановлений Цивільним кодексом України строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого приватного права або інтересу, не повинна наводити конкретних причин його пропуску, адже він продовжується автоматично. У зв'язку із цим автори порушують питання, чому законодавчий розподіл щодо застосування строків звернення до суду у межах цивільного, господарського та адміністративного судочинства не є однаковим і ставить у різне становище учасників цих судових процесів.

У статті виділено наступне: – положеннями Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» № 3450-ІХ від 08.11.2023 строки позовної давності щодо окремих приватно-правових спорів (цивільних та господарських) зупинено на весь час дії воєнного стану; – у відповідних судових справах на час дії воєнного стану відповідачі позбавлені такого способу захисту, як застосування строків позовної давності щодо позовів, де вони були пропущені, принаймні, без поважних причин; – у судових справах адміністративної юрисдикції на час дії воєнного стану встановлені строки звернення до суду не зупинялись, і відповідачі, які є суб'єктами владних повноважень, не позбавлені права в своїх аргументах посилатись на це у разі пропуску позивачем такого строку без поважних причин; – неоднаковість підходів законодавця до прав та обов'язків сторін в приватно-правових спорах та до питання застосування позовної давності і строків звернення до суду з огляду на види судочинства є необґрунтованим, ставить учасників спірних правовідносин, що виникають у державі, у нерівне становище, не узгоджується з поняттям «правова визначеність».

На підставі здійсненого аналізу зроблено висновок, що відповідні норми права є дискусійними та потребують подальшого ґрунтовного вивчення. Оскільки відмінність у підходах до строків звернення до суду ставить учасників спірних правовідносин, що виникають у державі, у нерівне становище, то законодавство у цій частині підлягає удосконаленню. За таких причин рівність має забезпечуватися шляхом запровадження позитивних дій з боку держави для врегулювання фактичної нерівності. Тому правові норми, які встановлюють процесуальні строки звернення до суду, слід удосконалити шляхом вироблення єдиного підходу щодо цього в усіх судових процесах. Теперішній підхід законодавця до вирішення проблеми строку звернення до суду є суперечливим і породжує полеміку, а питання строку звернення до суду, поновлення та продовження таких строків в перспективі має бути уніфіковано в усіх судових юрисдикціях.

Ключові слова: позовна давність, строк звернення до суду, правовий режим воєнного стану, судова справа, судова практика, принцип правової визначеності.

Tsvirkun Yu. I., Laukhin D. F. How to feed the beastliness before the trial under the hour of the military camp

Abstract. The article contains an analysis of the norms of law that regulate nutrition, related to the long-standing period of application to the court, as well as the omission of this line and the establishment of its renewal between the civil, state and administrative judicial process iv.

It is respected that from the day of gaining authority, the Law of Ukraine "On introducing changes to the Civil Code of Ukraine in order to thoroughly establish the procedure for registering the slaughter" No. 3450-IX dated 08.11.2023, and as of 30.01.2024, and lines of call prescription, as written in Tsvilny The Code of Ukraine was updated, at least during the war period.

It is noted that the urgent changes in the legislation of Ukraine, a person who is subject to trial in the order of civil and sovereign justice, and with which the stagnation encourages the introduction of lines by the Civil Code of Ukraine, among any person or you can go to court for the protection of your private right or If you are interested, you are not required to provide specific reasons for your omission, but it will continue automatically. In connection with this, the authors destroy the principle that the legislator often stagnates the lines of execution before the trial within the boundaries of civil, state and administrative courts, but it is not necessary to place participants in these court processes at risk. c.

The statistics shows the current situation: – the provisions of the Law of Ukraine "On introducing changes to the Civil Code of Ukraine in order to thoroughly establish the procedure for registering the slaughter" No. 3450-IX dated 08.11.2023 lines of limitation are also privately legal disputes (civil and civil) are limited to the entire the hour of war; – for the most important ships, at the time of military action, it is recommended to eliminate this method of protection, such as stashing the lines of seniority for calls, in case they were missed, for example, without good reason; – in the court rights of the administrative jurisdiction at the time of the war, the establishment of the filing lines before the court was not completed, and it was shown that the subjects of the ownership were not abrogating the right in their arguments to appeal to Do not omit such a line without good reason; – the dissimilarity of the legislator's approaches to the rights and obligations of both parties in private law disputes and to the establishment of statute of limitations and lines of application to court, looking at the types of legal acts that are not settled, to place participants in disputed rights It is true that the power, the unequal station, is at fault, does not agree with the concept of "legal significance".

On the basis of this analysis, a conclusion has been drawn that the relevant rules of law are debatable and require further ground-level examination. Because of the importance of approaching the stages of brutality before the court to put participants in controversial legal issues that arise in the state, in an unequal situation, then the legislation in this part encourages further refinement. For such reasons, jealousy may be ensured by the promotion of positive actions on the side of the state to regulate actual inequality. Therefore, the legal norms that establish the procedural lines of proceedings before the trial should be strengthened by the way of establishing a uniform approach in all judicial processes. The current approach of the legislator to solving the problem of the term of appeal to the court is controversial and generates controversy, and the issue of the term of appeal to the court, renewal and extension of such terms in the future should be unified in all court jurisdictions.

Key words: *call statute of limitations, lines of registration before trial, legal regime of the military camp, ships on the right, judicial practice, the principle of legal importance.*

Вступ. Строки звернення до суду вставляються з метою своєчасної реалізації особами права на судовий захист та дисциплінування учасників судового процесу під час розгляду справ у всіх видах судочинства. Зокрема, інститут строків в адміністративному процесі сприяє досягненню юридичної визначеності у публічно-правових відносинах, а також стимулює учасників адміністративного процесу добросовісно ставитися до виконання своїх обов'язків. Ці строки обмежують час, протягом якого такі правовідносини можуть вважатися спірними; після їх завершення, якщо ніхто не звернувся до суду за вирішенням спору, відносини стають стабільними.

Однак законодавцем, зважаючи на виклики сьогодення, було внесено зміни в частині зупинення строку звернення до суду у певній категорії судових справ під час дії правового режиму воєнного стану. Варто звернути увагу, що відмінність законодавства та правової позиції судів щодо питання поважності причин пропуску та поновлення строків звернення до суду в залежності від предмета спору, яка формується у зв'язку із змінами у відповідних законах, викликає суперечливість, перешкоджає уніфікації судових процесів, що, у свою чергу, негативно впливає на ефективність вітчизняної судової системи в цілому.

Актуальність досліджуваної теми викликана тим, що внаслідок неоднакового законодавчого підходу щодо строків звернення до суду та їх поновлення нівелюється принцип правової визначеності, у зв'язку із чим виникає нагальна потреба у вивченні та науковому аналізі цього питання.

Аналіз наукових досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання порушеної проблеми, вказує на те, що вона недостатньо досліджена і потребує комплексного вивчення та вирішення в подальшому.

Метою статті є порівняння та аналіз норм права, що визначають строки звернення до суду, регулюють питання щодо поновлення та продовження таких строків в межах різних видів судового процесу, а також вивчення практики застосування відповідних норм права національними судами під час дії воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кожному гарантується право, як закріплено в статті 55 Конституції України, на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [1]. Крім цього, право на судовий захист, ураховуючи положення частини другої статті 64 Основного Закону України, належить до основних, невідчужуваних прав і свобод людини і громадянина та не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану

У своїй практиці Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що право на доступ до суду, закріплене у статті 6 § 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, не є абсолютним і може підлягати обмеженню.

Разом з тим, право на справедливий суд є універсальним механізмом захисту прав, свобод та законних інтересів особи, зокрема і від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, органів військового управління, їх посадових чи службових осіб та інших суб'єктів при здійсненні ними публічно-владних управлінських функцій на підставі законодавства. Проте введення воєнного стану в Україні з його супутніми наслідками створило певні перешкоди

для звернення до суду. Про це свідчить численна судова практика, у якій учасники судового адміністративного процесу звертаються із заявою про поновлення строку у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану.

Зокрема, прикладом цього є ухвали Миколаївського окружного адміністративного суду від 03.07.2023 у справі № 400/7066/23 (<https://reyestr.court.gov.ua/Review/111945140>), Київського окружного адміністративного суду від 03.05.2023 у справі № 320/11183/23 (<https://reyestr.court.gov.ua/Review/110673054>), Київського окружного адміністративного суду від 01.12.2023 у справі № 320/19743/23 (<https://reyestr.court.gov.ua/Review/115349597>) та інші.

Адміністративні суди при розгляді зазначених заяв керуються загальними правилами, встановленими статтями 121 та 123 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України), які регулюють питання поновлення та продовження процесуальних строків, а також наслідки пропущення строків звернення до адміністративного суду [2].

Визначення ступеня поважності причин пропуску строку, визначеного відповідним законом, здійснюються відповідно до внутрішнього переконання судді (колегії суддів) у кожному окремому випадку індивідуально.

Європейський суд з прав людини в пункті 41 Рішення у справі «Пономарьов проти України» від 03.04.2008 зазначає, що вирішення питання щодо поновлення строку на оскарження перебуває в межах дискреційних повноважень національних судів, однак такі повноваження не є необмеженими. Від судів вимагається вказувати підстави. ... У кожній справі національні суди мають перевіряти, чи підстави для поновлення строків для оскарження виправдовують втручання у принцип *res judicata* [3].

Отже, дискреційний характер повноважень суду щодо визнання конкретних причин пропуску строку звернення до суду поважними зумовлений необхідністю досягнення гнучкості в оцінці індивідуальних обставин справи.

Велика Палата Верховного Суду у постанові від 10.11.2022, яка ухвалена за результатом розгляду справи № 990/115/22

(<https://reyestr.court.gov.ua/Review/107354803>), сформувала такий правовий висновок: «введення на території України воєнного стану не зупинило перебіг процесуальних строків звернення до суду з позовами. Питання поновлення процесуального строку у випадку його пропуску з причин, пов'язаних із запровадженням воєнного стану в Україні, вирішується в кожному конкретному випадку з урахуванням доводів, наведених у заяві про поновлення такого строку. Сам по собі факт запровадження воєнного стану в Україні не є підставою для поновлення процесуального строку. Такою підставою можуть бути обставини, що виникли внаслідок запровадження воєнного стану та унеможливили виконання учасником судового процесу процесуальних дій протягом установленого законом строку».

Аналогічної правової позиції притримується Верховний Суд при розгляді питання щодо поновлення строків під час вирішення судових справ у межах цивільного та господарського судочинства.

Так, Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у постанові від 18.12.2023 у справі № 619/6227/21-ц (<https://reyestr.court.gov.ua/Review/115712740>) зазначив, що «введення на території України воєнного стану не зупинило перебіг процесуальних строків звернення до суду. Питання поновлення процесуального строку у випадку його пропуску з причин, пов'язаних із запровадженням воєнного стану в Україні, вирішується в кожному конкретному випадку з урахуванням доводів, наведених у заяві про поновлення такого строку. Проте, сам лише факт запровадження воєнного стану на всій території України не може бути безумовною підставою для поновлення пропущеного більше ніж на один рік строку на апеляційне оскарження без підтвердження заявником конкретних обставин, які унеможливили вчинення саме ним відповідної процесуальної дії у визначений законом строк в період воєнного стану. Такою підставою можуть бути обставини, що виникли внаслідок запровадження воєнного стану та унеможливили виконання учасником судового процесу процесуальних

дій протягом установленого законом строку (див.: постанову Великої Палати Верховного Суду від 10 листопада 2022 року у справі № 990/115/22), ухвали Верховного Суду від 29 червня 2023 року у справі № 760/5152/20 (провадження № 61-7607ск23), від 29 червня 2023 року у справі № 570/5859/18 (провадження № 61-8863ск23)».

Крім цього, Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у постанові від 07.11.2023 у справі № 873/496/23 (<https://reyestr.court.gov.ua/Review/114751022>) констатував, що: «звичайно, введення воєнного стану є обставиною, яка не залежить від волевиявлення особи і в певних випадках може створити перешкоди та труднощі, що унеможливають чи ускладнюють можливість своєчасного звернення до суду у визначений законом строк. Однак, сам по собі факт запровадження воєнного стану в Україні не є безумовною підставою для поновлення процесуального строку, а тому це питання має вирішуватися в кожному конкретному випадку з урахуванням доводів, наведених у заяві та обставин, які існували та об'єктивно перешкоджали вчиненню процесуальних дій».

Водночас, прийнятий парламентом 08.11.2023 Закон України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» (далі – Закон № 3450-IX) містить пункт 19 розділу «Прикінцевих та перехідних положень» Цивільного кодексу України, згідно із яким у період дії воєнного стану в Україні, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022, затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 2102-IX, перебіг позовної давності, визначений цим Кодексом, зупиняється на строк дії такого стану [4].

Отже, з дня набрання чинності Законом № 3450-IX, а це 30.01.2024, всі строки позовної давності, які визначені в Цивільному кодексі України (далі ЦК України) зупиняються, принаймні, на період дії воєнного стану.

Слід брати до уваги, що оскільки позовна давність ЦК України зупинена на період дії воєнного стану, то автоматично положення даного Закону поширюються на правовідносини, врегульовані ГК України (Господарським кодексом України), за винятком тих, що не врегульовані ЦК України [5].

Таким чином, урахувавши зазначені вище зміни законодавства України, особа, яка звертається до суду у порядку цивільного чи господарського судочинства, і при цьому застосуванню підлягає встановлений Цивільним кодексом України строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого приватного права або інтересу, не повинна наводити конкретних причин його пропуску строку, адже він продовжується автоматично.

Норма, яка введена законодавцем порушує права відповідачів у відповідних справах, які у зв'язку з цим позбавлені можливості захиститися від неправомірних дій з боку позивачів. Так, фактично своїми діями законодавець призвів до ще більшого дисбалансу в правах та можливостях сторін у справі. Відповідно до загальних засад здійснення судочинства, сторони є рівними у правах та обов'язках. Однак, позбавлення можливості однієї зі сторін застосувати строки позовної давності порушує цей баланс рівності та призводить до погіршення становища відповідача в порівнянні з можливостями позивача [5].

У той же час норми щодо поновлення (продовження) строків звернення до суду в адміністративному судочинстві, а також процесуальних строків, передбачених КАС України, ЦПК України та ГПК України, залишились незмінними.

Зокрема, у частинах першій та другій статті 121 КАС України закріплено, що суд за заявою учасника справи поновлює пропущений процесуальний строк, встановлений законом, якщо визнає причини його пропуску поважними, крім випадків, коли цим Кодексом встановлено неможливість такого поновлення; встановлений судом процесуальний строк може бути продовжений судом за заявою учасника справи, поданою до закінчення цього строку, чи з ініціативи суду [2].

У статті 123 КАС України передбачено, що у разі подання особою позову після закінчення строків, установлених законом, без заяви про поновлення пропущеного строку звернення до адміністративного суду, або якщо підстави, вказані нею у заяві, визнані судом неповажними, позов залишається без руху. При цьому протягом десяти днів з дня вручення ухвали особа має право звернутися до суду із заявою про поновлення строку звернення до адміністративного суду або вказати інші підстави для поновлення строку; якщо заяву не буде подано особою в зазначений строк або вказані нею підстави для поновлення строку звернення до адміністративного суду будуть визнані неповажними, суд повертає позовну заяву; якщо факт пропуску позивачем строку звернення до адміністративного суду буде виявлено судом після відкриття провадження в адміністративній справі і позивач не заявить про поновлення пропущеного строку звернення до адміністративного суду, або якщо підстави, вказані ним у заяві, будуть визнані судом неповажними, суд залишає позовну заяву без розгляду; якщо після відкриття провадження у справі суд дійде висновку, що викладений в ухвалі про відкриття провадження у справі висновок суду про визнання поважними причин пропуску строку звернення до адміністративного суду був передчасним, і суд не знайде інших підстав для визнання причин пропуску строку звернення до адміністративного суду поважними, суд залишає позовну заяву без розгляду [2].

Проте статті ЦПК України та ГПК України, які регулюють питання поновлення та продовження процесуальних строків, а також наслідки пропуску строків звернення до суду в чималій кількості цивільних та господарських справ наразі не застосовуються, оскільки перебіг позовної давності, визначений ЦК України, зупинено.

Тепер, у зв'язку із внесеними змінами до закону, суди залежно від юрисдикції по-різному застосовуватимуть норми щодо строків звернення до суду та їх поновлення (продовження). Дана розбіжність надає привілеї одним і водночас створює перешкоди для доступу до правосуддя для інших. Подо-

лання зазначеної проблеми, на нашу думку, має бути вирішено шляхом уніфікації правових норм, які регулюють відповідні відносини, зокрема, у всіх видах судочинства.

Не торкнулись законодавчі зміни і так званих «спеціальних» строків звернення до суду, які передбачені профільними нормативно-правовими актами. Мова йде про вирішення трудових спорів, строк оскарження у яких встановлений статтею 233 Кодексу Законів про працю України; спорів, що впливають із сімейних відносин, позовна давність для яких встановлена статтями 72, 129, 138, 139 Сімейного кодексу України тощо.

Зазначене дає підстави вважати, що критерії, закладені у відповідних законодавчих змінах, направлені на охоплення тільки окремої групи правовідносин. Це не відповідає загальним принципам законодавчої діяльності і викликає нерозуміння.

Зокрема, одним із принципів законодавчої діяльності є цілеспрямованість, яка полягає у максимальній концентрації регулювання на проблемі, мінімізації негативних наслідків, а до вимог юридичної техніки відноситься: логічна послідовність викладу, взаємозв'язок нормативних розпоряджень; відсутність суперечностей усередині нормативно-правового акта, у системі законодавства [6, с. 195].

Науковці Кочина О.С. та Кот В.В. зазначають, що військові дії з 24 лютого 2022 року ще більше звузили можливості використання інституту позовної давності для захисту свої права, а починаючи з 30.01.2024 р., можна констатувати, що інститут позовної давності в Україні зупинено, тобто наразі його не існує. У зв'язку з цим виникають важливі питання щодо доцільності зупинення перебігу строків позовної давності на період дії воєнного стану, наслідки цього рішення для захисту прав та свобод громадян, а також перспективи подальшого розвитку інституту строків позовної давності [5].

Відповідні законодавчі нововведення, на нашу думку, були необхідні на початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну, коли суди на певний період призупинили свою діяльність, а фізичні та юридичні особи були змушені пристосовувались до обставин, що виникли. Однак законодавець доповнив

закон названими вище змінами вже тоді, коли минуло близько півтора року з початку російської військової агресії і коли судова система України, окрім окупованих територій, по факту відновила свою процесуальну діяльність. При цьому зміни внесенні вибірково стосовно видів судових юрисдикцій.

Тому виникає питання, чому законодавчий розподіл щодо застосування строків звернення до суду у межах цивільного, господарського та адміністративного судочинства не є однаковим і ставить у різне становище учасників цих судових процесів. Разом з тим, вітчизняні суди, в залежності від предметної юрисдикції судової справи, змушені застосувати різні позиції щодо строків звернення до суду. У зв'язку із цим, наявні підстави вважати, що такий підхід є дискримінаційним і не відповідає принципу правової визначеності, який є одним із основоположних аспектів поняття «верховенство права».

Правова визначеність (legal certainty, у різних джерелах ще перекладається як «юридична визначеність» та «правопевність») є вимогою верховенства права, що передбачає легкість і доступність з'ясування змісту права та юридично забезпечену можливість скористатися цим правом. Відповідно до цієї вимоги: усі правові акти мають бути викладені зрозумілою мовою й оприлюднені (опубліковані); зворотню дію правових актів має бути заборонено (крім визначених законом винятків, запроваджених з метою покращення становища приватних осіб); судова практика має бути послідовною... [7, с. 73].

Таким чином, видається, що розділення учасників судового процесу на дві групи суб'єктів, одні з яких повинні доводити поважність причин пропуску строків звернення до суду у період воєнного стану у загальному порядку, у той час як інші, позови яких приймаються автоматично, – ні, не сприяє дотриманню зазначених вище критеріїв.

Позитивні дії, як зазначає Г. Христова, мають залишатись припустимими у парадигмі субстантивної рівності тимчасовими винятковими заходами, які застосовуються державою чи під її контролем для досягнення конкретної мети у конкретній сфері суспільних відносин. ... Покладання на державу позитивних

обов'язків щодо політики позитивної дискримінації може виявитися на практиці непродуктивним та призвести до зворотного ефекту, а саме, поглиблення традиційних ролей та стереотипів замість утвердження суспільства рівних можливостей [8, с. 19].

З урахуванням викладеного вище, тезами виділимо наступне: – положеннями Закону № 3450-IX строки позовної давності щодо окремих приватно-правових спорів (цивільних та господарських) зупинено на весь час дії воєнного стану; – у відповідних судових справах на час дії воєнного стану відповідачі позбавлені такого способу захисту, як застосування строків позовної давності щодо позовів, де вони були пропущені, принаймні, без поважних причин; – у судових справах адміністративної юрисдикції на час дії воєнного стану встановлені строки звернення до суду не зупинялись, і відповідачі, які є суб'єктами владних повноважень, не позбавлені права в своїх аргументах посилатись на це у разі пропуску позивачем такого строку без поважних причин; – неоднаковість підходів законодавця до прав та обов'язків сторін в приватно-правових спорах та до питання застосування позовної давності і строків звернення до суду з огляду на види судочинства є необґрунтованим, ставить учасників спірних правовідносин у нерівне становище, не узгоджується з поняттям «правова визначеність».

Висновки з дослідження і перспективи подальшого наукового пошуку. Можемо констатувати, що в багатьох державах, а також і в Україні, право на суд за загальними прави-

лами є обмеженим, в тому числі, і встановленим строком звернення до суду. Попередня практика національних судів вказує на те, що після завершення строку звернення до суду правовідносини перестають бути спірними та стають відносно стабільними. Однак під час введення дії правового режиму воєнного стану зазначені постулати зазнали змін. Зокрема, залежно від виду судочинства питання строку звернення до суду та його поновлення суттєво різняться, що є дискусійним та потребує подальшого ґрунтовного вивчення. Оскільки відмінність у підходах до строків звернення до суду ставить учасників спірних правовідносин, що виникають у державі, у нерівне становище, то норми законодавства у цій частині підлягають удосконаленню. За таких причин рівність має забезпечуватись шляхом запровадження позитивних дій з боку держави для врегулювання фактичної нерівності. Тому правові норми, які встановлюють процесуальні строки звернення до суду, слід удосконалити шляхом вироблення єдиного підходу щодо цього в усіх судових процесах. Узгодження цього питання є необхідним для досягнення вищого результату в категорії «якість закону», відповідатиме принципу правової визначеності, сприятиме покращенню правосуддя в Україні. Отже, теперішній підхід законодавця до вирішення проблеми строку звернення до суду є суперечливим і породжує полеміку, а питання строку звернення до суду, поновлення та продовження таких строків в перспективі має бути уніфіковано в усіх судових юрисдикціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. (дата звернення: 09.08.2024).
2. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV (у редакції Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII). URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 09.08.2024).
3. Рішення у справі «Пономарьов проти України» від 03 квітня 2008 р. (Заява N 3236/03). Офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85683>.
4. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини: Закон України від 08 листопада 2023 р. № 3450-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3450-20#Text>.
5. Кочина О.С., Кот В.В. Застосування позовної давності в умовах воєнного стану. Аналітично-порівняльне правознавство. – Ужгород, 2024 – № 2. – С. 215-219. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303198/295274>.

6. Шутак І. Д. Юридична техніка : курс лекцій. Івано-Франківськ : Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки. Дрогобич : Коло, 2015. 228 с.

7. Смородинський В. С. Принцип верховенства права у правовому режимі воєнного стану. Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні : матеріали міжнар. наук.-конф., м. Харків, 5 трав. 2022 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Нац. шк. суддів України, Всеукр. асоц. кримін. права, НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Харків : Право, 2022. С. 70-75.

8. Христова Г. Позитивні обов'язки держави у сфері протидії дискримінації. Вісник Національної академії правових наук України. Харків, 2013. № 4. С. 11-20.

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.29>

Шевчук О. М.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного права
та адміністративної діяльності
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Мартинівський В. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного права
та адміністративної діяльності
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Матат Ю. І.,

кандидат юридичних наук, доцент, адвокат
Національної асоціації адвокатів України

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ НАДАННЯ ПОСЛУГ ІЗ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЯК ЗАХІД ПРОФІЛАКТИКИ ТА ПРОТИДІЇ НАРКОЗЛОЧИННОСТІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. Дана наукова стаття присвячена актуальним проблемам надання послуг із реабілітації як заходу протидії наркозлочинності в межах його організаційно-правових засад в Україні та пропозицій із удосконалення національного законодавства із врахуванням європейського досвіду. Встановлено, що право наркозалежних на реабілітацію, соціальну реінтеграцію та ресоціалізацію передбачено Стратегією ЄС щодо наркотиків на 2021–2025 рр., у Плані дій ЄС щодо наркотиків на 2021–2025 роки, у Стратегії наркополітики на період до 2020 року та проекті Державної Стратегії наркополітики України на період до 2030 року, й на законодавчому рівні законах України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» та ін. Визначено, що міжнародні документи (Єдина конвенція про наркотичні засоби 1961 року; Конвенція про психотропні речовини 1971 року; Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 року) проголошують доцільність впровадження заходів реабілітації, реінтеграції та ресоціалізації наркозалежних у національних законодавствах держав учасників Конвенцій. Визначено категорію «реабілітацію наркозалежних осіб» в наукових працях й рекомендаціях ВООЗ, вказано та здійснено аналіз системи методів та форм реабілітації наркозалежних осіб в Україні й окремих країнах ЄС, визначено напрямки удосконалення національного антинаркотичного законодавства. З'ясовано, що відповідно до міжнародних зобов'язань України щодо інтеграції України до світової та європейської спільноти у досліджуваній сфері та в контексті дотримання прав людини вимагає удосконалення й напрямків державної політики надання послуг із реабілітації. Зроблено висновок на доцільність розробки спеціального Закону України «Про реабілітацію наркозалежних осіб».

Ключові слова: публічне адміністрування, права людини, протидія наркозлочинності, профілактика наркоманії, заходи протидії наркозлочинності, реабілітація наркозалежних осіб, антинаркотична безпека, зарубіжний досвід, організаційно-правові засади.

Shevchuk O. M., Martynovskiy V. V., Matat Yu. I. Organizational and legal principles of providing rehabilitation services as a measure to prevent and counter drug crime: problems and prospects

Abstract. This scientific article is devoted to the current problems of providing rehabilitation services in the field of combating drug crime within its organizational and legal foundations in Ukraine and proposals for improving national legislation taking into account European experience. It has been established that the right of drug addicts to rehabilitation, social reintegration and resocialization is provided for by the EU

Drug Strategy for 2021–2025, the EU Action Plan on Drugs for 2021–2025, the Drug Policy Strategy for the period until 2020, and the draft State Drug Policy Strategy of Ukraine for the period until 2030, and at the legislative level, laws of Ukraine «On measures to counter the illegal circulation of narcotic drugs, psychotropic substances and precursors and their abuse» and others. It was determined that international documents (the Single Convention on Narcotic Drugs of 1961; the Convention on Psychotropic Substances of 1971; the UN Convention on Combating Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances of 1988) declare the expediency of implementing measures for the rehabilitation, reintegration and resocialization of drug addicts in the national legislation of the participating states Conventions. The category «rehabilitation of drug addicts» in scientific works and recommendations of the WHO was defined, the system of methods of rehabilitation of drug addicts in Ukraine and some EU countries was indicated and analyzed, directions for improvement of anti-drug legislation were determined. It has been found that in accordance with Ukraine's international obligations regarding the integration of Ukraine into the world and European community in the researched field and in the context of human rights compliance, it is necessary to improve the state policy of providing rehabilitation services in the field of combating drug crime. A conclusion was drawn on the expediency of developing a special Law of Ukraine «On the rehabilitation of drug addicts».

Key words: *public administration, human rights, combating drug crime, prevention of drug addiction, measures to combat drug crime, rehabilitation of drug addicts, anti-drug security, foreign experience, organizational and legal principles.*

Постановка проблеми. Відповідно до Закону України «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони» Україною взято зобов'язання вести боротьбу з організованою злочинністю та легалізацією (відмиванням) коштів, зменшувати постачання та попит на наркотичні засоби, психотропні речовини та прекурсори, які перебувають у незаконному обігу [1]. Так, на 2024 рік приблизно 64 мільйони людей у всьому світі страждають від розладів, пов'язаних із вживанням наркотиків, однак лише кожен 11 лікується. Жінки отримують менший доступ до лікування, ніж чоловіки, лише одна з 18 жінок із розладами, пов'язаними з вживанням наркотиків, лікується проти кожного сьомого чоловіка [2]. У 2023 року кількість людей, які використовують наркотики не у медичних цілях у світі, виросла з 240 мільйонів осіб у порівнянні минулих років до 296 мільйонів у 2023 року [3]. В 2021 році 5,3 відсотки всіх підлітків 15–16 років у світі вживали канабіс, що може мати довготривалі та тяжкі наслідки для їх мозку, відповідно до Всесвітнього Звіту про наркотики 2023 року Організації Об'єднаних Націй [3]. Тобто, відмічається зростання кількості наркозалежних осіб як в світі так й в Україні. В Україні, за даними статистики, наркоманія збільшується на 8% на рік, що є однією з найвищих тенденцій у світі. У цьому слід пам'ятати, що 70%

наркозалежних осіб становить молодь до 25 років. Однією із проблем є також те, що нормативно-правова база в Україні, яка охоплювала ефективну державну систему реабілітації наркозалежних осіб, досі не створено [4, с. 264]. Зазначимо, що відповідно до аналізу оцінки смертності проведеного Управлінням ООН з наркотиків і злочинності, смертність, безпосередньо спричинена вживанням наркотиків в світі, зросла за період з 2000 до 2015 року на 60 відсотків. Також актуальною проблемою у світі так і в Україні є те, що велика кількість наркозалежних, що не мають доступу до послуг реабілітації або їх не отримують зовсім.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання протидії наркозлочинності є достатньою актуальною тематикою дослідження науковців з кримінального права й кримінології, а також й адміністративного права в контексті його адміністративно-правового аналізу запобігання наркозлочинності. Так, звернули уваги окремі дослідники на адміністрування протидії незаконному обігу синтетичних наркотичних засобів на рівні дисертаційного дослідження [5], у наукових публікаціях у наукометричних базах Скопус, вчені досліджували проблеми зокрема, з питань адаптації національного законодавства з наркоконтролю до законодавства Європейського Союзу [6], питання реалізації права на охорону здоров'я наркозалежних осіб в Україні [7], специфіку правового регулювання закупівель наркотичних засобів в Україні із залученням міжнародних спеціа-

лізованих організацій [8]. Дослідник й у фахових виданнях України вичали деякі аспекти протидії наркозлочинності, а саме проблемні питання розкрили зарубіжного досвіду у цій сфері [9], дослідили правові основи реабілітації та ресоціалізації осіб, залежних від адиктивних речовин [10], й деталізували особливості міжнародних аспектів організаційно-правових засад протидії наркозлочинності [11]. Були праці у цій сфері й на рівні монографічних дослідженнях, у навчальних посібниках, зокрема із питань діяльності органів публічної адміністрації України щодо протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів [12], з питань адміністрування наркоконтролю [13] та ін. Однак, окремі проблемні питання надання до послуг наркозалежних із реабілітації як захід профілактики та протидії наркозлочинності в межах його організаційно-правових засад в сучасних умовах залишились поза увагою дослідників адміністративного права.

Мета статті полягає у дослідженні теоретичних та практичних проблем надання послуг наркозалежним особам із реабілітації як захід профілактики та протидії наркозлочинності в межах його організаційно-правових засад, визначити категорію «реабілітація наркозалежних осіб», методи реабілітації їх проблемні питання законодавства, та досвід організаційно-правових засад надання послуг наркозалежних із реабілітації окремих держав ЄС в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. В наукових працях категорія «профілактика наркоманії» визначається як складна система комплексних державних та громадських, соціально-економічних та правових, методико-санітарних, психолого-педагогічних та психологічних заходів. Власне вона представляє комплекс заходів, вкладених у забезпечення високого рівня здоров'я людей, їх творчого довголіття, усунення різних причин, поліпшення умов праці, побуту та відпочинку, охорону навколишнього середовища. Реабілітацію наркозалежних осіб можна розглядати як захід профілактики та протидії наркозлочинності. Так, впровадження заходів щодо **зменшення попиту на наркотики**, а також реалізація заходів профілактики наркозлочинності,

раннє виявлення та втручання, консультування, лікування, реабілітацію, соціальну реінтеграцію та ресоціалізацію, що передбачено як Стратегією ЄС щодо наркотиків на 2021–2025 рр. [14] так і у Плану дій ЄС щодо наркотиків на 2021–2025 роки [15], так і Стратегії наркополітики на період до 2020 року [16] й у проекті Державної Стратегії наркополітики на період до 2030 року [17]. Цей проект базується на положеннях Конституції України, національного законодавства та відповідних міжнародно-правових документах ООН, Ради Європи і ЄС, включаючи Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, згідно з якою ніхто не може бути підданий катуванню, нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведженню або покаранню.

Зокрема, одним із стратегічних пріоритетів Стратегії ЄС щодо наркотиків на 2021–2025 рр. визначено як забезпечення доступу до послуг лікування та догляду, що передбачає добровільний і недискримінаційний доступ до широкого спектру ефективних послуг, заснованих на фактичних даних, включаючи професійне консультування, психосоціальне, поведінкове та медикаментозне лікування, в тому числі орієнтовану на людину опіоїдну підтримуючу терапію, реабілітацію, соціальну реінтеграцію та програми підтримки відновлення [14]. У Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року в Україні зазначено, що лікування та реабілітація осіб, хворих на наркоманію, потребує нових підходів, а саме: комплексного, інтегрованого застосування всіх компонентів лікувальної системи, їх взаємодії з опорою на доказово обґрунтовану методику, забезпечення доступності медичного обслуговування, розширення можливостей лікування, альтернативного покарання [16].

Серед основних нормативно-правових актів щодо надання послуг із реабілітації у сфері протидії наркозлочинності в межах його організаційно-правових засад є Конституція України; Кодекс України про адміністративні порушення, Єдина конвенція про наркотичні засоби 1961 року (з доповненнями) (Нью-Йорк, 30 березня 1961 року); Конвенція про психотропні речовини (Відень, 21 лютого

1971 року); Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин (Відень, 20 грудня 1988 року); Закони України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори»; «Про лікарські засоби»; «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними», «Про соціальні послуги», «Про благодійну діяльність та благодійні організації» та ін. Зокрема, Закон України «Про соціальні послуги», проголошує, що соціальні послуги – це дії, спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їхніх негативних наслідків для осіб/сімей, які в них перебувають. Так, Постановою Кабінету Міністрів України від 4 жовтня 2017 р. № 741 затверджено «Типове положення про центр соціально-психологічної реабілітації», в якому визначено що таким Центром є спеціалізованим закладом соціального захисту, в якому на добровільних засадах тимчасово перебувають особи, які пройшли курс лікування залежності від наркотичних засобів чи психотропних речовин у закладах охорони здоров'я та потребують отримання соціальних послуг з урахуванням їх потреб і принципу забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок [18].

Однак, у національних нормативно-правових актах, існують недоліки та прогалини з питань доступу наркозалежних осіб до послуг на реабілітацію, соціальну реінтеграцію та програми підтримки відновлення, а саме: неточне використання термінології в нормативно-правових документах, наприклад, правової конструкції «незаконного вживання наркотичних засобів і психотропних речовин» (законним є тільки застосування за призначенням лікаря); залишаються невирішеними правові механізми реалізації надання медичної допомоги наркозалежній молоді; недостатність державних закладів реабілітації для наркозалежних осіб; немає єдиного закону, який регулював би сферу реабілітації наркозалежних в Україні та ін.

Однак, право наркозалежної особи до послуг реабілітації передбачено спеціаль-

ними міжнародними документами. Так, у Єдиній Конвенції про наркотичні речовини (1961 р.) також вказується на важливу роль щодо впровадження правових аспектів повернення у суспільство осіб, які зловживають наркотиками. Наголошується, що необхідно створити всі умови та забезпечити реалізацію заходів, спрямованих на захист та зміцнення здоров'я людей, які вживають наркотичні речовини. Зокрема, у ст. 38 Конвенції вказується, що держави зобов'язані вжити всіх заходів для забезпечення лікування, виховання, відновлення працездатності та повернення у суспільство осіб, які зловживають наркотиками. У Конвенції про психотропні речовини (1971 р.) також вказується необхідність правового регулювання у національному законодавстві держав методів повернення у суспільство осіб, що зловживають наркотиками. Конвенція ООН про боротьбу з незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин (1988 року) у статті 3 якої проголошено, що кожна держава, яка ратифікувала цей документ, використовує гнучкий підхід щодо покарання наркозалежних осіб. Держави в національному законодавстві можуть використовуватися такі заходи, як «лікування, перевиховання, спостереження за ними, відновлення працездатності чи соціальна реінтеграція», або як доповнення до засудження чи покарання, як альтернатива засудження чи покарання також наголошується на необхідності цих заходів. Декларація про керівні принципи скорочення попиту наркотики 1998 року, у якій зазначається необхідність як профілактики вживання наркотиків, а й у зниження шкідливих наслідків від їх вживання. Отже, можна зробити проміжний висновок, що міжнародні документи проголошують правові основи для забезпечення прав людей з наркотичною залежністю, можливість їхньої реабілітації, реінтеграції та ресоціалізації, незважаючи на те, що в цих документах прописано юридичні умови впливу на наркоспоживачів з метою їх виправлення.

Стосовно змісту категорії «реабілітація наркозалежних осіб». У спеціальному законодавстві України термін «реабілітація наркозалежних осіб» не визначено на законодав-

чому рівні. А «реабілітацію наркозалежних осіб» ВООЗ визначає як процес, внаслідок якого особа, яка вживає наркотичні засоби та психотропні речовини, досягає оптимального стану здоров'я, психологічних функцій та соціального благополуччя. Реабілітація йде за початковою фазою лікування (яка може включати детоксикацію, медикаментозне та психіатричне лікування) [19].

Зазначимо, що немає єдиної точки зору вчених у юридичній літературі на розуміння терміна «реабілітація наркозалежних осіб». Є підходи щодо його визначення як комплексу категорію [20, с. 70], інші дослідники трактують цю дефініцію у структурі їхньої ресоціалізації [21, с. 19]. Вкажімо, що категорію «реабілітація наркозалежних осіб» слід розуміти як систему заходів правового, медичного, соціального та психологічного, також іншого характеру, спрямованих на відновлення здоров'я, усунення залежності від наркотичних засобів або психотропних речовин, профілактику ускладнень та рецидивів, оновлення професійних навичок та соціального статусу наркозалежної особи. Метою реабілітації наркозалежних є припинення вживання наркотиків та допомога у запобіганні психологічних, правових, соціальних та фізичних наслідків наркозалежності. Результат цієї реабілітації – це досягнення оптимального стану здоров'я наркозалежних осіб, психологічних функцій та їх соціального благополуччя [4, с. 269].

У центрах реабілітації наркозалежних в Україні використовують різноманітні реабілітаційні програми. Зокрема, психосоціальне відновлення включає в себе такі методи, як: гіпноз; релаксація; арт-терапія; групова психотерапія; трудотерапія. Методами реабілітації наркозалежних осіб із доказовою базою є: (1) теорія мотивації; (2) когнітивно-біхевіоральна терапія; (3) 12 кроків (Міннесотська модель). Можна розділити ці методи на (а) короткострокові та (б) довгострокові. Тим більше, що такий розподіл передбачає ще одну відмінність – короткострокові здійснюються державною медициною, а довгострокові реалізуються громадськими та благодійними організаціями та церквами різних конфесій [22]. До правових проблем реалі-

зації в Україні реабілітаційних програм у центрах реабілітації наркозалежних осіб можна віднести те, що характерним у таких закладах є формалізований підхід, розподіл повноважень та інструкцій між співробітниками. Однак межі повноважень можуть розмиватися, а окремі співробітники в центрах реабілітації наркозалежних осіб змінювати один одного, або місце роботи. Це пов'язано з тим, що поширена практика залучати клієнтів, які пройшли програми реабілітації, до роботи в тому ж центрі реабілітації, а це містить небезпеку розмивання професійних меж працівників під час виконання своїх обов'язків.

Слід звернути увагу також на те, що наявні реабілітаційні центри в Україні є розрізненими та не користуються загальним стандартом діяльності, досі не існує професійної асоціації щодо захисту прав у сфері реабілітації наркозалежних осіб, яка покликана здійснювати професійне регулювання реалізації та впровадження реабілітаційних програм в державі. При цьому необхідно врахувати, що реабілітація наркозалежних осіб в Україні здійснюється не лише приватними спеціалізованими центрами, а й добровільними об'єднаннями громадян та релігійними організаціями. Однак послуги таких центрів для наркозалежних осіб доступні лише обмеженому їхньому колу. Слід підтримати позицію окремих авторів, що до потреби у розширенні мережі державних реабілітаційних закладів і надання фінансової підтримки приватним центрам реабілітації осіб, залежних від наркотичних засобів і психотропних речовин; проведення просвітницької роботи серед населення з метою подолання явища стигматизації та дискримінації наркозалежних у суспільстві, а також прийняття окремого Закону України у цій сфері [10, с. 109]. Приміром, Закону України «Про реабілітацію наркозалежних осіб», який би передбачав чітко виписаний правовий статус наркозалежних осіб, й відповідав би міжнародним принципам, нормам та стандартам.

Для реалізації програм реабілітаційної допомоги наркозалежних осіб слід розглянути його організаційно-правові засади реалізації в окремих країнах ЄС. Процес доступу до послуг реабілітації наркозалежних осіб у цих країнах складається з основних трьох

етапів: (1) медична реабілітація; (2) медико-психологічна та (3) психологічна реабілітація. Вони утворюють єдиний комплекс, проте здійснюються у різних за структурою та відомчою належністю установ як державних так і приватних. Так, наприклад, у Швеції, Італії, Німеччині та Польщі реалізація реабілітаційної допомоги особам, які зловживають психоактивними речовинами, поряд з державними, можуть надавати приватні лікувальні заклади, а також лікарні при різних фондах та соціальні служби, які працюють за принципом терапевтичних товариств [23]. Найбільш поширеними спеціалізованими установами для реабілітації наркозалежних є: (1) центри детоксикації (де надають термінові медичні послуги); (2) стаціонарні реабілітаційні програми (де клієнтів госпіталізують на тривалий час); (3) терапевтичні товариства (передбачають тривале перебування клієнтів) та їх високий рівень відданості товариству, що сприяє здійсненню так званої «терапія середовищем»), (4) місцеві групи самопомоги, програми замісної терапії, амбулаторні та консультативні установи, а також (5) програми допомоги з працевлаштуванням [24, с. 19].

У Німеччині, Польщі, Іспанії в основному поряд з медикаментозним лікуванням наркозалежних проводять психотерапію, система реабілітації дво- чи триступенева, вибір конкретних методик та плану лікування, залучення інших фахівців залежить від лікаря, який проводить реабілітацію. Витрати лікування пацієнтів частково покриваються у цих державою через систему соціального страхування. [25]. Найбільш відомими серед них є ACFR – Casa Famiglia Rosetta (Італія), а також MONAR (Польща). MONAR (Польща) вже 25 років надають медико-соціальну допомогу наркозалежним особам фаховими спеціалістами, за допомогою консультування, індивідуальної та групової терапії, а також детоксикації. Надають амбулаторну допомогу, а також стаціонарну терапію та реабілітацію для наркозалежних. Програми адаптовані до віку (є центри для дітей та молоді до 19 років, центри для старшої молоді 19–25 років та для дорослих) [26].

Досвід реабілітації наркозалежних у Німеччині зводиться до такої схеми: звернення до

консультаційного пункту (Drogenberatung) – зняття фізичної залежності у спеціалізованих відділеннях лікарень (від 10 до 21 дня); подолання психологічної залежності у рамках психотерапевтичних програм різного ступеня інтенсивності (від 3 до 10 місяців). У Німеччині соціальний компонент реабілітації є відповідальністю соціальних відомств, хоча підтримуюча терапія реалізується медичними службами та фінансується загальнодержавною системою медичного страхування. Проте кількість таких програм у країні дуже обмежена. Провідну роль у реабілітації наркозалежних є у підтримці членів їхніх сімей, а також у формуванні стандартів надання допомоги відіграють професійні недержавні асоціації [27]. Таким чином, у більшості країн ЄС проблемами реабілітації наркозалежних опікується, насамперед, сфера охорони здоров'я. Однак спектр її послуг також різноманітний і залежить від поглядів на проблему реабілітації наркозалежних, у більшості випадків пов'язаних із програмами медико-соціальної реабілітації та психотерапії, що функціонують за принципами терапевтичного співтовариства. Наприклад, Німеччина, Швеція, Польща, Іспанія, Італія проводять реабілітацію наркозалежних окремо стосовно дорослих і неповнолітніх й до їх послуг реабілітації залучаються фахівці мультидисциплінарної команди.

Висновок. Відповідно до міжнародних зобов'язань України щодо інтеграції України до світової та європейської спільноти, та дотримання прав людини вимагає удосконалення державної політики щодо надання послуг реабілітації наркозалежних осіб. Удосконалення законодавства України з питань реабілітації наркозалежних осіб з урахуванням закордонного досвіду можуть бути наступними напрямками: (1) прийняття єдиного стандарту надання послуг з реабілітації наркозалежних осіб; (2) прийняття державних реабілітаційних програм наркозалежних для різних вікових категорій; (3) збільшення кількості цільових регіональних центрів реабілітації наркозалежних, особливо для дітей; (4) приведення законодавства України у відповідність до міжнародних рекомендацій та у сфері реабілітації наркозалежних осіб.

Окрім цього Україна не має системної програми та спеціального законодавчого акту щодо реабілітації та ресоціалізації наркозалежних. Тому слід передбачити розробку окремого Закону України «Про реабілітацію наркозалежних осіб», в якому вписані стандарти реабілітації таких осіб, а також повністю врегулював би їх правовий статус, а також правовий статус установ, реабілітації та ресоціалізації. У цьому законодавчому акті бажано передбачити право наркозалежних

на кваліфіковану реабілітаційну допомогу, включаючи вільний вибір лікаря та спеціаліста з реабілітації, вибір методів реабілітації відповідно до рекомендацій лікаря та спеціаліста з реабілітації, вибір закладу з реабілітації як державного так і приватного. Акцентованням уваги у проекті законодавчого акту з питань дотримання прав людини та недопущення дискримінації та стигматизації осіб з розладами психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 40. Ст. 2021.
2. World Drug Report 2024. URL: <https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/world-drug-report-2024.html>
3. World Drug Report 2023. URL: <https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/world-drug-report-2023.html>
4. Shevchuk O. Features of ensuring the rights of drug addicts for rehabilitation in Ukraine and the European Union: Comparative Legal Aspect. Shevchuk O., Shevchuk V. Kompaniys, I., Lukashevych S., Tkachova O. *Juridical Tribune – Tribuna Juridica*. 2022. Volume 12, Issue 2, P. 264–282.
5. Підгорний Б. А. Адміністрування протидії незаконному обігу синтетичних наркотичних засобів в Україні: автореф... канд. юрид. наук. Харків. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. 2016. 20 с.
6. Shevchuk, O., Protsiuk, I., Mohonchuk, S., Papusha I. Adaptation of Ukrainian legislation on drug trafficking control to the European Union legislation (separate aspects) *Juridical Tribune-Tribuna Juridica*. 2019. Vol. 9 Special Issue: SI. P. 117–126.
7. Shevchuk O. Rzhevskaya O., Korop O. Implementation of the right to health protection drug addicts (separate aspects). *Georgian Medical News*. № 3 (276). 2018. P. 161–167.
8. Shevchuk O. Shevchuk V., Zuy V. Chub O. Rzhevskaya O. Legal regulation of procurement of narcotic drugs in Ukraine with involvement of international specialized organizations. *Georgian Medical News*. № 11 (284). 2018. P. 143–149.
9. Орловська Н.А., Степанова Ю.П. Актуальні питання запобігання наркообігу: європейський досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 348–351.
10. Шлапко Т. В., Берцюх А.О., Номировська Ю.В. Правові основи реабілітації та ресоціалізації осіб, залежних від адиктивних речовин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 108–111.
11. Шевчук О. М., Матат Ю. І. Організаційно-правові засади протидії наркозлочинності: міжнародний аспект. *Науковий вісник УжНУ. Серія "Право"*. 2024. Випуск 84 (3). С. 228–235.
12. Волощук А.М. Діяльність органів публічної адміністрації України щодо протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів: питання теорії та практики: монографія. Одес. держ. ун-т внутр. справ. Одеса: ОДУВС, 2011. 427 с.
13. Настюк В.Я., Шевчук О.М. Адміністрування наркоконтролю в Україні: навчальний посібник. Харків: Право, 2015. 272 с.
14. EU Drugs Strategy 2021–2025 / Brussels, 18 December 2020. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14178-2020-INIT/en/pdf>
15. EU Drugs Action Plan 2021-2025 2021/C 272/02 (ST/9819/2021/INIT) URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AJOC_2021_272_R_0002
16. Про схвалення Стратегія державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року: розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 р. № 735-р. *Офіційний вісник України*. 2013. № 76. С. 270. Ст. 2829.

17. Проект КМ України «Про схвалення Державної стратегії наркополітики на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2023–2025 роки». URL.: <https://moz.gov.ua/uk/povidomlennja-pro-opriljudnennja-proektu-rozporjadzhennja-kabinetu-ministriv-ukraini-pro-shvalennja-derzhavnoi-strategii-narkopolitiki-na-period-do-2030-roku-ta-zatverdzhennja-operacijnogo-planu-z-ii-realizacii-na-2023-%E2%80%932025-roki>

18. Типове положення про центр соціально-психологічної реабілітації: постанова Кабінету Міністрів України від 4 жовтня 2017 р. № 741. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/741-2017-%D0%BF#n237>

19. Lexicon of alcohol and drug terms published by the World Health Organization. WHO https://www.who.int/substance_abuse/terminology/who_lexicon/en/

20. Вовгон О. Ю. Соціальна реабілітація як третинна профілактика наркозалежності та супутніх захворювань. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць*. 2010. № 3 (7). С. 68–73.

21. Чернецька Ю. І. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з ресоціалізації наркозалежних в умовах реабілітаційних центрів. URL.: http://luguniv.edu.ua/wp-content/uploads/2016/06/chernetska_d.pdf

22. Допомога наркозалежним в Україні: довідник реабілітаційних центрів: укладачі: Анічин Є.М., Дикань З.В., Седих С.М. Київ.: «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні», 2014. 68 с.

23. Лікування наркоманії та реабілітація: практичний посібник. Нью-Йорк: Організація Об'єднаних Націй. 2003. URL.: https://www.unodc.org/docs/treatment/Guide_R.pdf

24. Lewis J.A., et al. Substance abuse counseling. 3rd ed. – Pacific Grove, CA: Brooks/Cole, 2002. 277 p.

25. Drug law and young people European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction, 2004. URL.: <http://www.emcdda.europa.eu>

26. Stowarzyszenie MONAR. URL.: <http://www.monar.pl>

27. Schmid M., et al. Prevalence of mental disorders among adolescents in German youth welfare institutions. *Child Adolesc Psychiatry Ment Health*. 2008. 2:2. doi: 10.1186/1753-2000-2-2

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.44

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.30>**Бобчинський П. М.,**аспірант кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету внутрішніх справ**КРИМІНОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ОСОБИ, ЯКА ВЧИНЯЄ ПОРУШЕННЯ
НЕДОТОРКАНОСТІ ЖИТЛА (СТАТТЯ 162 КК УКРАЇНИ)**

Анотація. Дана наукова стаття присвячена встановленню кримінологічного портрету особи, яка вчиняє порушення недоторканості житла (стаття 162 КК України) на підставі офіційної статистичної звітності. Досліджені Звіти Державної судової адміністрації України про склад засуджених за 2019–2023 роки (на підставі «Форма 7»). Проаналізовано статичні дані 1624 засуджених, відповідно до таких категорій як: вік засуджених на момент вчинення злочину; заняття засуджених на момент вчинення злочину; освіта на час вчинення злочину за ч. 1 ст. 162 КК України та ч. 2 ст. 162 КК України. Доведено, що у досліджені суб'єкту кримінального правопорушення передбаченого ст. 162 КК України, окрім визначення та аналізу обов'язкових ознак суб'єкту кримінального правопорушення суттєве значення має встановлення кримінологічного портрету особи, яка вчиняє порушення недоторканості житла (стаття 162 КК України). На підставі узагальнення відповідних звітних показників щодо кримінологічного портрету особи, яка вчиняє порушення недоторканості житла (стаття 162 КК України) при врахуванні об'єктивну наявність незначних помилок у статистичних даних виявлено найбільш поширені риси особи кримінального правопорушника, який вчинив суспільно небезпечне діяння у вигляді порушення недоторканості житла (стаття 162 КК України): особа чоловічою статі у віці від 30 до 50 років, службовці, які мають професійно-технічну, повну загальну середню освіту та базову загальну середню. Звісно, даний кримінологічний портрет особи кримінального правопорушника є приблизним та умовним. Отже, щодо особи такого суб'єкта, то вона характеризується наявністю професійно-технічної освіти і не дуже високим рівнем інтелектуальних здібностей, вік таких осіб зазвичай перевищує 30 років, а стать переважно чоловіча. Родом занять осіб, які вчиняють порушення недоторканості житла є робітничі професії, але переважна частина таких суб'єктів – особи, які працездатні, які не працюють і не навчаються, і в суспільстві такі особи займають досить не високе положення.

Key words: *житло, кримінологічний портрет, недоторканість, суб'єкт кримінального правопорушення.*

Bobchynskiy P. M. Criminological profile of a person committing violation of insufficiency of housing (article 162 of the Criminal Code of Ukraine)

Abstract. This scientific article is devoted to establishing a criminological portrait of a person committing a violation of the inviolability of housing (Article 162 of the Criminal Code of Ukraine) based on official statistical reporting. The Reports of the State Judicial Administration of Ukraine on the composition of convicts for 2019–2023 (based on “Form 7”) were studied. Statistical data of 1624 convicts were analyzed in accordance with the following categories: age of convicts at the time of the crime; occupation of convicts at the time of the crime; education at the time of the crime under Part 1 of Article 162 of the Criminal Code of Ukraine and Part 2 of Article 162 of the Criminal Code of Ukraine. It is proven that in the study of the subject of a criminal offense provided for by Article 162 of the Criminal Code of Ukraine, in addition to determining and analyzing the mandatory features of the subject of a criminal offense, the establishment of a criminological portrait of a person committing a violation of the inviolability of housing (Article 162 of the Criminal Code of Ukraine) is of essential importance. Based on the generalization of the relevant reporting indicators regarding the criminological portrait of a person committing a violation of the inviolability of housing (Article 162 of the Criminal Code of Ukraine), taking into account the objective presence of minor errors in the statistical data, the most common facial features of a criminal offender who committed a socially dangerous act in the form of violating the inviolability of housing (Article 162 of the Criminal Code of Ukraine) were identified: a male

person aged 30 to 50 years, employees with vocational, complete general secondary education and basic general secondary education. Of course, this criminological portrait of the personality of a criminal offender is approximate and conditional. Therefore, as for the personality of such a subject, it is characterized by the presence of vocational education and not a very high level of intellectual abilities, the age of such persons usually exceeds 30 years, and the gender is predominantly male. The occupation of persons committing a violation of the inviolability of housing are blue-collar jobs, but the overwhelming majority of such subjects are able-bodied persons who do not work or study, and such persons occupy a fairly low position in society.

Key words: *housing, criminological portrait, inviolability, the subject of a criminal offense.*

Однією з найскладніших проблем у кримінологічному аспекті є проблема особи правопорушника. Вона приваблює до себе увагу юристів, психологів, педагогів, соціологів, біологів. Цей факт пояснюється тим, що будь-яке протиправне діяння, в тому числі порушення недоторканості житла є актом людської поведінки, значною мірою детермінованих особистісними властивостями особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Без ґрунтовного кримінологічного аналізу безпосередньо самої особи злочинця, без аналізу його психологічних, моральних, соціальних, демографічних та інших характеристик, неможливе ефективне розслідування, попередження кримінальних правопорушень, елімінація причин та умов, які можуть сприяти вчиненню того чи іншого протиправного діяння, у тому числі порушення недоторканості житла. Успішне попередження окремих кримінальних правопорушень, зокрема передбачених ст. 162 КК України, можливе лише в тому випадку, якщо увага буде сконцентрована на особистості злочинця, оскільки саме особистість є носієм причин їх вчинення, основною та найважливішою ланкою всього механізму злочинної поведінки. Ті її особливості, які породжують таку поведінку, мають бути безпосереднім об'єктом запобіжного впливу. Оскільки ця стаття присвячена питанням визначення осіб, які вчиняють відповідні кримінальні правопорушення, вважаємо доцільним звернути увагу на складність визначення особистості злочинця. З цього питання висловлюються різні точки хору щодо розуміння терміну «особа злочинця». Зокрема, у кримінально-правовій доктрині особу злочинця визначають, як фізичну осудну особу, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК може настати кримінальна відповідальність [2]. Дослідженню особи злочинця у своїх працях присвятили уваги кримінологи, зокрема Дань-

шин І.М., Джужа О.М., Костенко О.М., які вважають, що під особою, яка вчинила злочин, розуміється сукупність соціально значущих властивостей і якостей особистості людини, що впливає в сукупності із зовнішніми умовами (ситуацією) на її злочинну поведінку [4, с. 94; 3, с. 37]. Проте, окремого дослідження, останнім часом, в якому б були виявлені, проаналізовані соціальні властивості та ознаки особи, яка вчинила кримінальне правопорушення у виді порушення недоторканості житла, не має, що обумовлює необхідність у більш поглибленому аналізі слідчої та судової практики, на підставі якої виробити кримінологічний портрет, особи яка вчиняє кримінальне правопорушення у виді порушення недоторканості житла.

Метою статті є встановлення кримінологічного портрету особи, яка вчиняє порушення недоторканості житла (стаття 162 КК України) на підставі офіційної статистичної звітності для підвищення ефективності роботи правоохоронних органів.

Досліджуючи особу злочинця, яка вчиняє кримінальне правопорушення передбачене ст. 162 КК України суттєве значення має встановлення кримінологічного портрету особи. Як вже зазначалось, особу злочинця розглядають як сукупність соціальних властивостей та ознак, зміст яких (співвідношення позитивних та негативних елементів) дозволяє скласти найбільш повне уявлення про причини, механізм кримінального правопорушення та тих, хто його здійснив. При визначенні особливостей особи злочинця, а саме: при визначенні структури особистості, наукові діячі роблять акцент на ряд ознак, в які входять: а) фізіологічні; б) соціально-демографічні; в) психологічні особливості. При визначенні першої ознаки особливу увагу звертають на те, в якому стані знаходиться нервова система злочинця, визначається

стан його здоров'я та низку інших характеристик. До соціально-демографічним критеріям відносяться вікові особливості, гендерна характеристика, соціальні, сімейні та інші положення, наявність будь-якої освіти у злочинця тощо. Наявність життєвих цінностей, моральних установок та особливостей рис характеру застосовується у визначенні психологічних особливостей особистості злочинця цього виду. Отже, вивчаючи особистість злочинця, до її структури включають три основні компоненти: а) соціальний статус особистості (стать, вік, освіта, сімейний стан тощо); б) соціальні функції особи, які включають сукупність видів діяльності особи у системі суспільних відносин як громадянина, члена сім'ї тощо; в) морально-психологічна характеристика (відбиває ставлення особистості до соціальних цінностей та виконуваним соціальним функціям). Кримінологічна характеристика особистості злочинця має визначатися такими ознаками, як соціально-демографічні та кримінально-правові, соціальні ролі та соціальні статуси, моральні властивості та особливості психологічного характеру. При цьому проводиться класифікація осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, що дозволяє побачити характерні риси цих людей, можливо, певним чином пов'язані з їх небезпечною для суспільства поведінкою. Так, під час статистичного дослідження особи, яка вчиняє порушення недоторканості житла (стаття 162 КК України), на підставі тих компонентів, які характеризують соціальний статус особистості, нами були досліджені Звіти Державної судової адміністрації України про склад засуджених за 2019–2023 роки (так звана «Форма 7») та сформовано кримінологічний портрет особи, яка вчиняє порушення недоторканості житла. Аналіз проводився на основі даних про 1624 засуджених, також відповідно до таких категорій як: вік засуджених на момент вчинення злочину; заняття засуджених на момент вчинення злочину; освіта на час вчинення злочину. Статистичні дані були проаналізовані стосовно ч. 1 ст. 162 КК України та ч. 2 ст. 162 КК України [1].

Так, у 2019 році за ч. 1 ст. 162 КК України кількість засуджених осіб становить 207 осіб з них: громадян України – 202 особи, грома-

дян іншої держави – 3 особи. Щодо віку засуджених на момент вчинення злочину: від 16 до 18 років – 4 особи; від 18 до 25 років – 22 особи, від 25 до 30 років – 27 осіб; від 30 до 50 років – 121 особа; від 50 до 65 років – 30 осіб; від 65 років і старше – 3 особи. За ч. 2 ст. 162 КК України кількість засуджених осіб становить 13 осіб з них: громадян України – 13 особи. Щодо віку засуджених на момент вчинення злочину: від 18 до 25 років – 3 особи, від 25 до 30 років – 1 особа; від 30 до 50 років – 8 осіб; від 50 до 65 років – 1 особа; від 65 років і старше – 3 особи.

Відносно заняття засуджених на момент вчинення кримінального правопорушення маємо зазначити наступні показники за 2019 рік: за ч. 1 ст. 162 КК України: робітники – 13 осіб; військовослужбовці – 1 особа; приватні підприємці – 1 особа; працівники господарських товариств – 2 особи; учні шкіл, ліцеїв, коледжів, гімназій – 1 особа; студенти навчальних закладів – 1 особа; інші заняття – 3 особи; пенсіонери, у т.ч. інваліди – 7 осіб; безробітні – 1 особа; працездатні, які не працювали і не навчалися – 175 осіб; з них мають не зняту і непогашену судимість (з гр. 33) – 47 осіб. За ч. 2 ст. 162 КК України: робітники – 1 особа; інші заняття – 2 особи; працездатні, які не працювали і не навчалися – 10 осіб; з них мають не зняту і непогашену судимість (з гр. 33) – 3 особи.

Освіта на час вчинення кримінального правопорушення за ст. 162 КК України у 2019 році має такі статистичні дані за ч. 1 ст. 162 КК України мають: повну вищу – 6; базову вищу – 3; професійно-технічну – 57; повну загальну середню – 84; базову загальну середню – 54; початкову загальну – 2; без освіти – 1. За ч. 2 ст. 162 КК України мають: професійно-технічну – 4; повну загальну середню – 9.

У 2020 році за ч. 1 ст. 162 КК України кількість засуджених осіб становить 308 осіб з них: громадян України – 304 особи, громадян іншої держави – 1 особа. Щодо віку засуджених на момент вчинення злочину: від 16 до 18 років – 1 особа; від 18 до 25 років – 49 осіб, від 25 до 30 років – 28 осіб; від 30 до 50 років – 183 особи; від 50 до 65 років – 42 особи; від 65 років і старше – 5 особи. За ч. 2 ст. 162 КК України кількість засуджених осіб становить

19 осіб з них: громадян України – 19 особи. Щодо віку засуджених на момент вчинення злочину: від 18 до 25 років – 5 осіб, від 25 до 30 років – 5 осіб; від 30 до 50 років – 8 осіб; від 65 років і старше – 1 особа.

Відносно заняття засуджених на момент вчинення кримінального правопорушення маємо зазначити наступні показники за 2020 рік: за ч. 1 ст. 162 КК України: робітники – 17 осіб; військовослужбовці – 2 особи; приватні підприємці – 1 особа; студенти навчальних закладів – 2 особи; інші заняття – 9 осіб; пенсіонери, у т.ч. інваліди – 12 осіб; безробітні – 6 осіб; працездатні, які не працювали і не навчалися – 259 осіб; з них мають не зняту і непогашену судимість (з гр. 33) – 92 особи. За ч. 2 ст. 162 КК України: робітники – 1 особа; військовослужбовці – 1 особа; приватні підприємці – 1 особа; інші заняття – 3 особи; працездатні, які не працювали і не навчалися – 13 осіб; з них мають не зняту і непогашену судимість (з гр. 33) – 2 особи.

Освіта на час вчинення кримінального правопорушення за ст. 162 КК України у 2020 році має такі статистичні дані за ч. 1 ст. 162 КК України мають: повну вищу – 9; базову вищу – 4; професійно-технічну – 62; повну загальну середню – 144; базову загальну середню – 88; без освіти – 1. За ч. 2 ст. 162 КК України мають: базову вищу – 1; професійно-технічну – 8; повну загальну середню – 7; базову загальну середню – 3.

У 2021 році за ч. 1 ст. 162 КК України кількість засуджених осіб становить 399 осіб з них: громадян України – 396 особи, громадян іншої держави – 2 особи. Щодо віку засуджених на момент вчинення злочину: від 16 до 18 років – 4 особи; від 18 до 25 років – 42 особи, від 25 до 30 років – 36 осіб; від 30 до 50 років – 256 особи; від 50 до 65 років – 56 осіб; від 65 років і старше – 5 осіб. За ч. 2 ст. 162 КК України кількість засуджених осіб становить 13 осіб з них: громадян України – 13 осіб. Щодо віку засуджених на момент вчинення злочину: від 18 до 25 років – 1 особа, від 25 до 30 років – 3 особи; від 30 до 50 років – 10 осіб.

Відносно заняття засуджених на момент вчинення кримінального правопорушення маємо зазначити наступні показники за

2021 рік: за ч. 1 ст. 162 КК України: робітники – 20 осіб; державні службовці – 1 особа; інші службовці – 2; військовослужбовці – 3 особи; приватні підприємці – 1 особа; працівники господарських товариств – 1 особа; учні шкіл, ліцеїв, коледжів, гімназій – 3 особи; студенти навчальних закладів – 2 особи; інші заняття – 12 осіб; пенсіонери, у т.ч. інваліди – 9 осіб; безробітні – 2 особи; працездатні, які не працювали і не навчалися – 343 особи; з них мають не зняту і непогашену судимість (з гр. 33) – 87 осіб. За ч. 2 ст. 162 КК України: інші заняття – 1 особа; працездатні, які не працювали і не навчалися – 11 осіб; з них мають не зняту і непогашену судимість (з гр. 33) – 2 особи.

Освіта на час вчинення кримінального правопорушення за ст. 162 КК України у 2021 році має такі статистичні дані за ч. 1 ст. 162 КК України мають: повну вищу – 7; базову вищу – 3; професійно-технічну – 64; повну загальну середню – 87; базову загальну середню – 236; початкову загальну – 1; без освіти – 1. За ч. 2 ст. 162 КК України мають: професійно-технічну – 2; повну загальну середню – 1; базову загальну середню – 10.

У 2022 році за ч. 1 ст. 162 КК України кількість засуджених осіб становить 313 осіб з них: громадян України – 309 особи, громадян іншої держави – 2 особи. Щодо віку засуджених на момент вчинення злочину: від 16 до 18 років – 2 особи; від 18 до 25 років – 26 особи, від 25 до 30 років – 54 осіб; від 30 до 50 років – 184 особи; від 50 до 65 років – 40 осіб; від 65 років і старше – 7 осіб. За ч. 2 ст. 162 КК України кількість засуджених осіб становить 2 особи з них: громадян України – 2 особи. Щодо віку засуджених на момент вчинення злочину: від 25 до 30 років – 1 особа; від 30 до 50 років – 1 особа.

Відносно заняття засуджених на момент вчинення кримінального правопорушення маємо зазначити наступні показники за 2022 рік: за ч. 1 ст. 162 КК України: робітники – 12 осіб; приватні підприємці – 1 особа; працівники господарських товариств – 1 особа; інші заняття – 20 осіб; пенсіонери, у т.ч. інваліди – 10 осіб; безробітні – 1 особа; працездатні, які не працювали і не навчалися – 268 осіб; з них мають не зняту і непогашену судимість

(з гр. 33) – 83 особи. За ч. 2 ст. 162 КК України: інші заняття – 1 особа; працездатні, які не працювали і не навчалися – 1 особа.

Освіта на час вчинення кримінального правопорушення за 162 КК України у 2022 році має такі статистичні дані за ч. 1 ст. 162 КК України мають: повну вищу – 10; базову вищу – 3; професійно-технічну – 45; повну загальну середню – 59; базову загальну середню – 188; початкову загальну – 6; без освіти – 2. За ч. 2 ст. 162 КК України мають: повну вищу – 1; професійно-технічну – 1.

У 2023 році за ч. 1 ст. 162 КК України кількість засуджених осіб становить 397 осіб з них: громадян України – 397 особи. Щодо віку засуджених на момент вчинення злочину: від 16 до 18 років – 5 осіб; від 18 до 25 років – 47 осіб, від 25 до 30 років – 40 осіб; від 30 до 50 років – 226 осіб; від 50 до 65 років – 74 осіб; від 65 років і старше – 5 осіб. За ч. 2 ст. 162 КК України кількість засуджених осіб становить 17 осіб з них: громадян України – 16 особи; громадян іншої держави – 1 особа. Щодо віку засуджених на момент вчинення злочину: від 18 до 25 років – 2 особи, від 25 до 30 років – 1 особа; від 30 до 50 років – 10 осіб, від 50 до 65 років – 4 особи.

Відносно заняття засуджених на момент вчинення кримінального правопорушення маємо зазначити наступні показники за 2023 рік: за ч. 1 ст. 162 КК України: робітники – 12 осіб; інші службовці – 2 особи; військовослужбовці – 14 осіб; приватні підприємці – 1 особа; працівники господарських товариств – 1 особа; учні шкіл, ліцеїв, коледжів, гімназій – 4 особи; інші заняття – 20 осіб; пенсіонери, у т.ч. інваліди – 10 осіб; безробітні – 2 особи; працездатні, які не працювали і не навчалися – 331 особа; з них мають не зняту і непогашену судимість (з гр. 33) – 72 особи. За ч. 2 ст. 162 КК України: інші службовці – 2 особи; інші заняття –

1 особа; пенсіонери, у т.ч. інваліди – 2 особи; працездатні, які не працювали і не навчалися – 12 осіб; з них мають не зняту і непогашену судимість (з гр. 33) – 2 особи.

Освіта на час вчинення кримінального правопорушення за 162 КК України у 2023 році має такі статистичні дані за ч. 1 ст. 162 КК України мають: повну вищу – 8; базову вищу – 12; професійно-технічну – 66; повну загальну середню – 122; базову загальну середню – 181; початкову загальну – 7; без освіти – 1. За ч. 2 ст. 162 КК України мають: повну вищу – 2; базову вищу – 2, професійно-технічну – 4, повну загальну середню – 4, базову загальну середню – 6.

Узагальнення відповідних звітних показників щодо кримінологічного портрету особи, яка вчиняє порушення недоторканості житла (стаття 162 КК України) має такий підсумок: не зважаючи на об'єктивну наявність незначних помилок у статистичних даних можемо описати найбільш поширені риси особи кримінального правопорушника, який вчинив суспільно небезпечне діяння у вигляді порушення недоторканості житла (стаття 162 КК України): особа чоловічої статі у віці від 30 до 50 років, службовці, які мають професійно-технічну, повну загальну середню освіту та базову загальну середню. Звісно, даний кримінологічний портрет особи кримінального правопорушника є приблизним та умовним. Щодо особи такого суб'єкта, то вона характеризується наявністю професійно-технічної освіти і не дуже високим рівнем інтелектуальних здібностей, вік таких осіб зазвичай перевищує 30 років, а стать переважно чоловіча. Родом занять осіб, які вчиняють порушення недоторканості житла є робітничі професії, але переважна частина таких суб'єктів – особи, які працездатні, які не працюють і не навчаються, і в суспільстві такі особи займають досить не високе положення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Звіти Державної судової адміністрації України про склад засуджених за 2019–2023 роки («Форма 7») https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau
2. Кримінальний кодекс України (зі змінами та доповненнями станом на 10 травня 2008). Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. 288 с.
3. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : [підручник] / [І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.] ; за заг. ред. В.В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Х. : Право, 2009. 288 с.
4. Курс кримінології: Загальна частина : [підручник] : у 2 кн. / [О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик та ін.] ; за заг. ред. О.М. Джужа. К. : Юрінком Інтер, 2001. 352 с. Кн. 1 / відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв. 2001. 352 с.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.982

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.31>

Бондар В. С.,

кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Національної академії Служби безпеки України

ПРО РАЦІОНАЛІЗАЦІЮ ПОШУКОВО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ ЗА ФАКТАМИ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗЛОЧИНІВ, ПІДСЛІДНИХ ОРГАНАМ БЕЗПЕКИ

Анотація. Досліджено питання раціоналізації пошуково-пізнавальної діяльності під час проведення обшуку за фактами окремих видів злочинів, підслідних органам безпеки.

Класифіковано певні групи об'єктів пошуку як засобів раціоналізації пошуково-пізнавальної діяльності під час проведення обшуку у кримінальних провадженнях, передбачених статтями 109–1142, 436–442, 447 КК України, підслідних, згідно з ч. 2 ст. 216 КПК України, у тому числі електронні девайси для аналізу навколишнього середовища (безпілотні літальні апарати, сенсори руху, прилади нічного бачення або тепловізори, інструменти для цифрового стеження, трекери GPS, які можуть встановлюватись на транспортні засоби для спостереження за переміщеннями правоохоронців або інших осіб; фальшиві базові станції (IMSI-catchers), а також рідкісні або спеціалізовані речі:

- засоби нейтралізації сигналів камер відеоспостереження (лазерні пристрої для осліплення камер або системи генерації туману для тимчасового затуманення приміщення;
- фальшиві предмети, які маскуються під звичайні, наприклад, книги-сейфи, звичайні побутові предмети з прихованими відділеннями для зброї або інших заборонених предметів;
- засоби для спотворення слідів дактилоскопічного походження: силіконові форми з чужими відбитками або спеціальні рукавички для приховування власних.

Зазначено, що як джерела отримання інформації про об'єкти пошуку виступають: а) протоколи оглядів місць подій, моделі слідів; б) оперативна інформація; в) криміналістичні обліки та колекції; г) висновки судових експертиз, що досліджують об'ємний ідентифікаційний зв'язок, тобто співвідношення слідів та об'єктів, властивості яких у них відображені до однієї групи (класу, роду, виду); г) технічні паспорти, гарантійні талони; д) показання свідків, потерпілих, інших підозрюваних тощо.

Ключові слова: злочини у сфері національної безпеки держави, кримінальне провадження, обшук, пошуково-пізнавальна діяльність.

Bondar V. S. On the rationalization of search and recognition activities during a fact-based search of certain types of crimes subject to security authorities

Abstract. The issue of rationalization of search and cognitive activity during the search based on the facts of certain types of crimes investigated by the security authorities has been studied.

Certain groups of search objects are classified as means of rationalizing search and cognitive activities during searches in criminal proceedings, provided for in articles 109–114-2, 436–442, 447 of the Criminal Code of Ukraine, under investigation, in accordance with Part 2 of Art. 216 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, including electronic devices for environmental analysis (unmanned aerial vehicles, motion sensors, night vision devices or thermal imagers, digital tracking tools, GPS trackers that can be installed on vehicles to monitor the movements of law enforcement officers or other persons; fake base stations (IMSI-catchers), as well as rare or specialized things:

- means of neutralizing signals from video surveillance cameras (laser devices for blinding cameras or fog generation systems for temporary fogging of the room);
- fake objects that are disguised as ordinary ones, for example, safe books, ordinary household objects with hidden compartments for weapons or other prohibited objects;

– means for distorting traces of dactyloscopic origin: silicone forms with other people's prints or special gloves to hide your own.

It is noted that the following are the sources of obtaining information about search objects: a) inspection protocols of event sites, trace models; b) operational information; c) forensic records and collections; d) conclusions of forensic examinations examining the three-dimensional identification relationship, i.e. the ratio of traces and objects, the properties of which are mapped to the same group (class, genus, species); e) technical passports, warranty cards; e) testimony of witnesses, victims, other suspects, etc.

Key words: *crimes in the sphere of national security of the state, criminal proceedings, search, search and investigative activities.*

З початку повномасштабного російського вторгнення в Україну одними з найбільш поширених видів кримінально-протиправної поведінки громадян є посягання на безпеку держави шляхом вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

На тлі війни суб'єкти формування правової політики намагаються вдосконалити наявний порядок кримінального провадження, запровадити інноваційні механізми та процесуальну форму проведення процесуальних дій загалом та обшуку житла чи іншого володіння особи зокрема. Обшук є одним з обов'язкових елементів методик розслідування злочинів, передбачених статтями 109–114-2, 436–442, 447 КК України, підслідних, згідно з ч. 2 ст. 216 КПК України слідчим органів безпеки, у зв'язку з чим законодавець приділяє йому неабияку увагу.

Якісне та швидке розслідування цих кримінальних правопорушень є пріоритетним завданням для Служби безпеки України, яке виконується, у тому числі шляхом проведення обшуку, який у даних кримінальних провадженнях є обов'язковою складовою відповідних алгоритмів розслідування.

Верховною Радою України 14.04.2022 прийнятий Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» № 2201-IX, які стосуються у тому числі й нормативної регламентації проведення обшуку в умовах воєнного стану. При цьому редакція статті 615 Кодексу, що встановлює особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану, зазнавала неодноразових змін.

Слід також зазначити, що до ст. 236 КПК України внесено істотні зміни і доповнення

Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам» від 15.03.2022. Зокрема, змінено процедуру проведення обшуку житла та іншого володіння особи, пов'язану з можливістю доступу до комп'ютерних систем або їх частин та мобільних терміналів під час проведення обшуку.

З урахуванням викладеного, аналіз практики застосування процесуального законодавства засвідчив, що імплементація зазначених вище та інших процесуальних новацій суттєво вплинула на усталену практику організації й здійснення даної СРД у кримінальному провадженні.

Вибірковий контент-аналіз слідчої та судової практики, що був проведений за вказаними вище категоріями кримінальних проваджень (справ), засвідчив наявність конкретних проблем у правозастосуванні норми, яка регулює таку СРД як обшук.

Постановка завдання. Враховуючи, що обшук є однією з основних слідчих (розшукових) дій, яка дає можливість отримати у встановленому законом порядку предмети та документи, що в подальшому можуть використовуватися як докази, зібрати відомості про інші фактичні обставини, які мають значення для ефективного виконання завдань кримінального провадження, а також зважаючи на назрілу актуальну необхідність поглибленого вивчення означеного питання майбутніми фахівцями-юристами, автор присвятив дану статтю раціоналізації пошуково-пізнавальної діяльності під час проведення обшуку за фактами окремих видів злочинів, підслідних органам безпеки.

Результати дослідження. Раціоналізації пошуково-пізнавальної діяльності суб'єктів досудового розслідування під час проведення обшуку житла та іншого володіння особи у кримінальних провадженнях, підслідних органам безпеки сприятиме усвідомлення останніми понять об'єктів обшуку та пошуку.

Об'єкт обшуку – це те місце, де здійснюються пошукові дії, межі якого відображено у процесуальних документах.

З урахуванням слідчої та судової практики найбільш поширеними об'єктами обшуку слід визначити:

– житлові приміщення (квартири, будинки, дачі, номери готелів). Як правило, це місця фактичного проживання та реєстрації підозрюваних осіб або їх зв'язків;

– не призначені для проживання загальнодоступні та службові приміщення (адміністративні будівлі, режимні об'єкти, офіси, склади, торговельні зали та підсобні приміщення магазинів, трансформаторні станції). Ними є місця реєстрації юридичних осіб, місця фактичного розташування офісних приміщень, аналогічні місця щодо контрагентів цієї юридичної особи, місця розташування потужностей виробництва, приміщення, де функціонують, наприклад, незаконні «Bitcoin ферми» для майнінгу криптовалют, суб'єкти підприємницької діяльності з ознаками фіктивності та їх контрагенти тощо);

– ділянки місцевості (парко-місця, присадибні ділянки, городи, сади, парки, лісосмуги, ліси та ін.);

– транспортні засоби (човни, автомобілі, причепа, мотоцикли, купе, плацкартні місця, СВ у вагонах потягів, каюти на судні або кораблі та ін.);

– живу людину (тіло або його порожнини, одяг, взуття, інші речі).

Об'єктами обшуку можуть бути ті самі приміщення, у яких проводився тимчасовий доступ до речей і документів. Зокрема, ч. 1 ст. 166 КПК України передбачена можливість постановити ухвалу про дозвіл на проведення обшуку у разі невиконання ухвали про тимчасовий доступ до речей і документів [1, с. 38].

Таким чином, *об'єктом обшуку* може бути будь-яке місце, де знаходяться знаряддя злочину, гроші, цінності та інше майно, які мають

значення для кримінального провадження. Житлове приміщення чи інше володіння, в аспекті ст. 30 Конституції України, особи є саме такими об'єктами, з тією лише різницею, що в них ще й знаходить свій прояв особисте життя людини.

Згідно положення ч. 2 ст. 233 КПК України, під *житлом* особи варто розуміти будь-яке приміщення, що знаходиться у постійному або тимчасовому володінні особи, незалежно від його призначення й правового статусу, та пристосоване для постійного чи тимчасового проживання в ньому фізичних осіб, а також всі інші складові частини такого приміщення. Не відносяться до житла ті приміщення, які спеціально призначені для утримання осіб, права і свободи яких обмежені за законом. Під іншим володінням особи варто розуміти транспортні засоби, земельні ділянки, гаражі, інші будівлі чи приміщення побутового, господарського, виробничого, службового або іншого призначення, що перебувають у володінні особи.

Законодавець уникнув вичерпного переліку об'єктів людського буття, які можуть визнаватися житловим приміщенням або іншим володінням. Зрозуміло, що однаковим статусом недоторканності наділені як квартири чи будинки, так і транспортні засоби, гаражі, земельні ділянки, інші будівлі або приміщення побутового, господарського, виробничого службового або іншого призначення, котрі знаходяться у володінні особи. Проблемою є відмежування поняття житла, в аспекті його визначення у ст. 30 Конституції України, від інших об'єктів володіння особи.

Варто пам'ятати, що житло чи інше володіння особи, у контексті ст. 30 Конституції України, є тими місцями, де, як ніде, знаходить свій матеріальний прояв особисте життя людини. За своєю сутністю ці об'єкти людського буття є великими контактними зонами особистих елементів із оточуючим світом. Якщо за місцем роботи чи в інших громадських місцях можуть відобразитися лише окремі форми прояву особистого життя людини, пов'язані, наприклад, із зовнішнім виглядом чи поведінкою особи, то у житлі або володінні можна углядіти цілий комплекс таких проявів. Саме вони, у межах житла чи

іншого володіння, набувають прихованого від оточуючих характеру. Адже кожна особа протягом свого життя має природне право на власну таємницю. Через це житлове приміщення й інше володіння особи вважають зонами її так званої територіальної приватності, які потребують безумовної державної охорони, при чому, у першу чергу, від зазіхань державних службовців. Завдяки здатності юридично закріплювати межі особистого життя, категорія «житла» набула відповідної «прописки» і у ст. 162 КК України, котра, відповідно виступає однією із законодавчих гарантій захисту прав людини, передбачених ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також ст. 30 Конституції України [2].

У криміналістичній літературі житло та інші володіння особи розглядаються як приміщення, що мають конструктивно-змістовні особливості, котрі варто враховувати під час їх дослідження й проведення в них пошукових дій. Як правило, до них відносять квартири, будинки, котеджі, дачі, сараї, гаражі тощо.

На житло та інші прирівняні до нього приміщення поширюється особливий правовий режим, імплементований та закріплений на законодавчому рівні. Так, згідно ст. 30 Конституції України кожному гарантується недоторканність житла або іншого володіння особи. Згідно ст. 13 КПК України не допускається проникнення до житла або до іншого володіння особи, а також проведення в них огляду або обшуку інакше як за вмотивованим судовим рішенням. Лише у невідкладних випадках, що пов'язані із врятуванням життя людей і майна або з безпосереднім переслідуванням осіб, що підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, визначений у законі, порядок проникнення до житла або іншого володіння особи, здійснення в них огляду й обшуку.

На міжнародному нормативному рівні вказане право унормоване в ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. (далі – КЗПЛ), згідно положень якої кожна особа має право на повагу до свого приватного й сімейного життя, житла та кореспонденції. Органи державної влади не мають права втручатись у здійснення цього права, за винятком тих випадків,

коли таке втручання здійснюється відповідно із законом та є необхідним в демократичному суспільстві у інтересах національної й громадської безпеки або економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням та злочинам, а також для захисту здоров'я, моралі, прав і свобод інших осіб.

Для належного дотримання вимог, унормованих в Конвенції, суб'єктам, уповноваженим на здійснення досудового розслідування, доцільно також враховувати правову позицію Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), сформульовану ним у таких рішеннях, як «Ратушна проти України», «Поліщук проти України», «Васильчук проти України», «Головань проти України», «Смирнов проти Росії» та ін., в яких йдеться про допустимість доказів, отриманих під час обшуку.

Як зазначалося раніше, поняття житла, іншого володіння особи визначене у ч. 2 ст. 233 КПК. Досліджуючи їх зміст, слід враховувати, що в постанові Пленуму ВСУ від 28 березня 2008 р. № 2 «Про деякі питання застосування судами України законодавства при дачі дозволів на тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, дізнання і досудового слідства» звернена увага на те, що відповідно до практики ЄСПЛ вжитим у п. 1 ст. 8 КЗПЛ поняттям «житло» охоплюється не лише житло фізичних осіб, а й поширюється на офісні приміщення, що належать таким особам, та офіси юридичних осіб, їхні філії й інші приміщення (рішення ЄСПЛ у справах «Немець проти Німеччини» від 16 грудня 1992 р., «Бук проти Німеччини» від 28 квітня 2005 р.). Взагалі ЄСПЛ робить акцент на універсальності поняття «житло», для визначення якого слід застосовувати критерій того, що особа відчуває себе «вдома», тобто, охороні підлягає не саме помешкання, а право людини на спокій у цьому приміщенні.

Тож під *житлом*, у аспекті застосування вітчизняного кримінального процесуального законодавства, варто розуміти:

1) власний будинок з приміщеннями, що призначені для постійного або тимчасового проживання в них, а також ті приміщення, котрі хоча і не призначені для постійного або

тимчасового проживання, але є складовими частинами такого будинку;

2) будь-яке житлове приміщення, незалежно від форми власності, котре належить до житлового фонду й використовується для постійного чи тимчасового проживання – будинок, окрема кімната в будинку чи квартирі, квартира в будинку будь-якої форми власності тощо;

3) будь-яка забудова або інше приміщення, котрі не належать до житлового фонду але пристосовані для тимчасового проживання – садовий будинок, дача, номер у готелі, кімната у гуртожитку, палати в стаціонарних лікувальних закладах, купе, плацкартні місця, СВ у вагонах потягів, каюти на судні або кораблі та ін.;

4) офісні приміщення, що належать фізичним особам, та офіси юридичних осіб, їхніх філій, а також інші приміщення (*від авт.* – встановлюється у кожному конкретному випадку).

Відповідно до вимог ст. 17 Закону України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (зі змінами від 03 жовтня 2017 р.), потрібно зважати на те, що згідно практики ЄСПЛ поняттям «житло» в п. 1 ст. 8 КЗПЛ (Рим, 4 листопада 1950 р.) охоплюється не лише житло фізичних осіб, але й інші об'єкти, зокрема офісні приміщення.

Під *іншим володінням особи* слід розуміти такі природні чи штучно створені об'єкти, які за своїми властивостями не відповідають поняттю житла, але відповідають певним критеріям: цільове призначення або придатність постійно чи тимчасово в них (на них) перебувати або зберігати та приховувати певні предмети (речі, цінності). Іншим володінням особи є, зокрема, сарай, гараж, земельна ділянка, інші господарські будівлі або будівлі виробничого чи побутового призначення, камерисховища вокзалу чи аеропорту, індивідуальні банківські сейфи, транспортні засоби тощо [3, с. 139].

Чинний КПК України (гл. 20) не виокремлює норму, яка регламентувала б процесуальний порядок обшуку особи. Водночас, звернення до окремих положень КПК дає підстави визначити такі випадки проведення обшуку особи:

1) під час затримання особи у порядку, передбаченому частиною третьою ст. 208 КПК України з дотриманням правил, передбачених частиною сьомою статті 223 і статтею 236 цього Кодексу;

2) під час проведення обшуку житла чи іншого володіння особи у порядку, передбаченому частиною п'ятою ст. 236 КПК України [4, с. 133–137].

Про особистий обшук також йдеться у ч. 6 ст. 208 КПК України, а також у ст.ст. 298-2, 298-3 КПК України.

Обов'язковими умовами проведення особистого обшуку особи, затриманої в порядку ч. 3 ст. 208 КПК України є:

1) проведення обшуку особи уповноваженими службовими особами (слідчим, прокурором);

2) обов'язкова участь не менше двох понятих незалежно від застосування технічних засобів фіксування (ч. 7 ст. 223 КПК України);

3) здійснення обшуку особами тієї самої статі у присутності адвоката, представника на вимогу такої особи. (ч. 5 ст. 236 КПК України);

4) під час обшуку може бути тимчасово вилучене майно затриманої особи, в порядку, передбаченому статтями 207, 208, 298-2 (ст. 168 КПК України).

5) обов'язкова фіксація у відповідному протоколі ходу і результатів особистого обшуку (ч. 5 ст. 236 КПК України).

Окремими авторами достатньо обґрунтовано виокремлюються потенційні ситуації необхідності проведення обшуку особи, процесуальний порядок проведення яких не передбачений чинним КПК України:

– коли в слідчого, прокурора виникає необхідність в проведенні обшуку осіб, які не перебувають у певному житлі чи володінні;

– відсутні фактичні підстави для здійснення обшуку житла чи іншого володіння особи;

– відповідна особа не має статусу підозрюваного у кримінальному провадженні, що виключає можливість застосування положень ст. 208 КПК України [5, с. 160–165].

У рішенні ККС ВС від 13 лютого 2020 року у справі № 755/6685/17 зазначається, що «Обшук особи фактично не є окремою слід-

чою дією, а поглинається такою дією, як затримання чи обшук житла (Уповноважена службова особа, слідчий, прокурор може здійснити обшук затриманої особи з дотриманням правил, передбачених ч. 7 ст. 223 і ст. 236 цього Кодексу (ч. 3 ст. 208 КПК України). За рішенням слідчого чи прокурора може бути проведено обшук осіб, які перебувають в житлі чи іншому володінні, якщо є достатні підстави вважати, що вони переховують при собі предмети або документи, які мають значення для кримінального провадження (ч. 5 ст. 236 КПК України)» [6].

Цікавою в контексті встановлення мети та підстав обшуку особи у випадку затримання є відповідна правова позиція Другої судової палати ККС ВС, подана у постанові від 14.03.2023 у справі № 135/638/21, який з цього приводу зазначив: «Колегія суддів зазначає, що особистий обшук є складовою процесу затримання і, таким чином, законне затримання саме собою дає підстави для проведення особистого обшуку. Більше того, слід взяти до уваги, що особистий обшук затриманої особи є необхідним, крім фіксації доказів правопорушення, також для забезпечення безпеки як осіб, що затримують, так і інших осіб, включаючи саму затриману особу. Тому особистий обшук, як правило, проводиться невідкладно після затримання. Затримання в порядку статей 207 або 208 КПК України, за визначенням, є несподіваною для його учасників подією. Оскільки закон надає органам правопорядку повноваження за певних умов проводити затримання без попереднього судового дозволу, це означає, що законодавець визнає непередбачуваність обставин, які зумовлюють таке затримання» [7].

КПК України наділяє житло та інше володіння особи однаковим режимом недоторкості.

Об'єкт пошуку – те, що потрібно відшукати, виявити. Такі об'єкти можуть відображати на собі різні прояви розслідуваної кримінально-релевантної події і, в силу цього відносяться до носіїв криміналістично значущої інформації.

У загальному розумінні об'єктами пошукової діяльності під час обшуку є люди,

знаряддя кримінального правопорушення, предмети кримінально-правового посягання, трупи, сліди й інші об'єкти живої та неживої природи, що мають значення для розв'язання різноманітних криміналістичних завдань та прийняття процесуальних рішень.

В процесі обшуку підлягають відшукуванню предмети, які можуть стати документами або речовими доказами (ч. 2 ст. 84 КПК). Характер об'єктів пошуку знаходиться в залежності від виду кримінального правопорушення і його особливостей. З огляду на механізм кримінально-протиправної діяльності кримінальних правопорушень, підслідних органам безпеки можна виокремити наступні типові групи предметів (речових доказів):

1. *Знаряддя і засоби вчинення та приховування кримінального правопорушення:*

- вогнепальна і холодна зброя, вибухові пристрої, вибухові речовини, отруйні високотоксичні речовини, а також їх компоненти, гранати, шашки, міни, різні матеріали, аналогічні огляду місця події, слюсарні інструменти, боєприпаси, своєчасне виявлення яких має велике значення у запобіганні та розслідуванні злочинів, передбачених ст.ст. 111, 113, 115, 258, 258-3, учинених у різних формах альтернативної кримінально-протиправної поведінки та реальної чи ідеальної сукупності;

- предмети, спеціально виготовлені для вчинення кримінального правопорушення:

- пристрої для подачі радіосигналів для ініціювання вибуху;

- електросхеми, детонатори;

- засоби подолання систем контролю доступу в приміщення чи транспортний засіб: код-граббери, підібрані/підроблені ключі, відмички, амперметри;

- предмети, зберігання або використання яких заборонено або потребує спеціального дозволу – травматична, мисливська, нагородна, спортивна зброя, певні види електрошокерів, радіоактивні засоби, наркотичні засоби, прекурсори тощо;

- предмети, які застосовуються у побуті, у виробничій або іншій легальній діяльності – кухонний ніж, сокира, молоток, напилки, плоскогубці, будь-які затиснення, токарні станки, які можуть використовуватися для пере-

робки, ремонту або виготовлення вогнепальної зброї;

- транспортні засоби – якщо вони використовувались для досягнення того чи іншого злочинного результату;
- предмети з символікою незаконних збройних формувань: прапори, нашивки, документи, що підтверджують участь у таких групах.

2. Предмети, що зберегли на собі сліди кримінального правопорушення:

- комп'ютерна техніка, мобільні телефони (радіопередавачі, супутникові телефони та інше комунікаційне обладнання), smart-годинники особисті апаратні криптовалютні мультивалютні гаманці, «холодні гаманці» – спеціалізовані пристрої для збереження криптовалюти (можуть мати вигляд канцелярського приладу), матеріальні об'єкти (носії) таємної (секретної) інформації, накопичувачі інформації – сервери зі а) встановленим програмним забезпеченням PureVPN, призначеним для доступу до мережі Інтернет з використанням, зокрема, IP-адрес російської федерації та інформаційними матеріалами; б) ознаками авторизованого доступу до інтернет-сторінок соціальних мереж; в) програмним та технічним обладнанням з використанням SIP, IP-телефонії, VoIP [8, с. 92–97]; г) зі встановленими гаманцями, на сервісах, якими керують постачальники послуг віртуальних активів (VASP), наприклад, криптобіржі; г) зі встановленими програмами (додатками), що можуть вказувати на використання віртуальних активів або нещодавню історію доступу до VASP, додатки шифрування даних або прихованого обміну повідомленнями, наприклад, месенджери з функцією самознищення повідомлень або анонімні мережі (Tor); д) накопиченими даними про фінансові чи інші операції, вірогідно, були здійснені:

– передбачені ч. 1 ст. 111-1 КК України публічні висловлювання. Наприклад, при проведенні обшуку за місцем помешкання особи, яка розмістила протиправний контент в соціальній мережі, або у осіб, причетних до цього, на комп'ютерних пристроях цих осіб можуть бути відеоролики, фотографії та листування по e-mail, яка відповідає характеру

діяння, а в електронному журналі (log-файлі) його комп'ютера можуть бути дані про ресурс, до якого здійснювався доступ (соціальна мережа), дата, час початку та закінчення доступу [9, с. 45];

– публічні заклики до насильницької зміни, повалення конституційного ладу України (ст. 109 КК України);

– поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, передбачені ст. 114-2 КК України;

– використання альтернативних способів фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України, передбачене ст. 110-2 КК України, вчинене з використанням цифрових (віртуальних)¹ активів і технології «блокчейн», котрі працюють на таких популярних платформах (мережа), як «Bitcoin», «Ethereum», «Ripple», «Litecoin», «EOS», «BitcoinCash» та ін.;

– передача або збирання відомостей, що становлять державну таємницю України, передбачена ст. 114 КК України (шпигунство), яка в окремих випадках може вчинятися шляхом протиправного втру-

¹ Згідно з Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму й фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» закріпив у пункті 13 частини 1 статті зміст категорії «віртуальний актив», яким є цифрове вираження вартості, яким можна торгувати в цифровому форматі або переказувати та яке може використовуватися для платіжних або інвестиційних цілей. Відповідно до пункту 1 частини 1 статті 1 Закону України «Про віртуальні активи» віртуальний актив – нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав. Зазначений закон не містить визначення категорії «криптовалюта», проте з аналізу ознак віртуального активу виходить, що криптоактив відповідає закріпленому визначенню за своїми характеристиками. Найбільш відомими криптовалютами є біткоїн (BTC), Ethereum (ETH), Tether (USDT), Tron (TRX).

чання в роботу ЕОМ, автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку, розголошення державної таємниці (ст. 328 КК України), втрата документів, що містять державну таємницю (ст. 329 КК України), розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, за відсутності ознак державної зради (ст. 422 КК України) та ін.;

– комунікація та координація дій співучасників, планування, отримання інструкцій, маршрути пересування на стадії підготовки та вчинення зазначених та інших кримінальних правопорушень;

- електронні девайси для аналізу навколишнього середовища:

- безпілотні літальні апарати (використовуються для розвідки місцевості або для спостереження за органами правопорядку);

- сенсори руху (можуть використовуватись для охорони території, де зберігаються незаконні предмети, або для раннього виявлення сторонніх осіб;

- прилади нічного бачення або тепловізори (використовуються для координації кримінально-протиправних дій у темний час доби або на складній місцевості);

- інструменти для цифрового стеження:

- трекери GPS: можуть встановлюватися на транспортні засоби для спостереження за переміщеннями правоохоронців або інших осіб;

- шпигунські програми для смартфонів або комп'ютерів (використовуються для несанкціонованого збирання інформації або контролю за особами);

- фальшиві базові станції (IMSI-catchers): використовуються для перехоплення телефонних розмов або повідомлень;

- комплектуючі деталі до комп'ютерного обладнання та засобів комунікації;

- цифрові модеми провідного та безпроводного Інтернет-зв'язку;

- комплектуючі частини (деталі) зброї та боєприпасів (у тому числі заготовки, глушники, руків'я, цівки, прицільні пристосування, «обвіси», дульні пристрої), які вказують на факти підготовки до вчинення злочинів, незаконне ремонт/відновлення/виготовлення, а також приховання слідів після застосування

вогнепальної зброї («шунтування») (ілюстр. № 1, 2) [10, с. 462];

- спеціальні предмети для приховування зброї чи вибухівки: валізи, контейнери з подвійним дном, спеціально модифіковані предмети, які виглядають нешкідливими, але приховують речі, обіг яких заборонений;

- хімічні речовини та матеріали: вибухові речовини (як у чистому вигляді, так і їх компоненти, включно з хімікатами, що можуть бути використані для виготовлення саморобних вибухових пристроїв); токсичні речовини та їх прекурсори (можуть бути використані для виготовлення отрут або хімічної зброї); легально придбані хімічні речовини (наприклад, добрива, які можуть використовуватись у якості компонентів для виготовлення вибухових речовин);

- кліше з підписами фізичних осіб, які можуть бути проставлені на видаткових ордерах або чисті аркуші з підписами або печатками;

- записи, паролі, логіни, ключові слова, або інші види доступу (у паперовому та електронному виді: приватні ключі чи початкові коди відношення – seed-фрази або VIP39 для відновлення доступу криптогаманця) до електронних чи особистих криптовалютних гаманців, на які надходять відповідно електронні грошові кошти або криптовалюти, або з яких надалі вони виводяться у легальний обіг, онлайн-бірж, інструменти для подолання систем безпеки (можуть свідчити про підготовку для злочинів у сфері використання комп'ютерів, зламу систем або шифрування небезпечної інформації);

- спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації, використанні для збирання або передачі інформації, що становлять державну таємницю (сканери радіочастот, пристрої для прослуховування телефонних розмов або отримання даних з інших джерел);

- засоби глушіння мобільного зв'язку, GPS-сигналів або інших форм комунікації, які можуть використовуватись для дезорієнтації правоохоронців або захисту від виявлення;

- засоби цифрового відео- та аудіозв'язку (веб-камери, мікрофони тощо);

- фото-, відеотехніка (якщо комунікація між співучасниками диверсії, шпигунства чи іншого кримінального правопорушення здійснювалася у відео- або фото- форматі);

- банківські кредитні картки українських і закордонних банківських установ, банківських установ держави-агресора, за допомогою яких здійснюється виведення та легалізація отриманих внаслідок кримінально-протиправної діяльності грошових коштів;

- інші засоби доступу до рахунків, на які або з яких перераховуються віртуальні/цифрові активи;

- картки поповнення рахунку операторів Інтернет-зв'язку та стільникового телефонного зв'язку;

- телефонні SIM-картки операторів стільникового телефонного зв'язку, зарядні пристрої, кабелі, які можуть містити важливу інформацію про контакти та комунікації;

- використані пластикові пакування карток поповнення рахунку операторів Інтернет-зв'язку та SIM-карток операторів стільникового телефонного зв'язку;

- одяг та взуття підозрюваного, потерпілого, свідка, які містять сліди контактної взаємодії: біологічного походження, мікрооб'єкти, продукти пострілу/вибуху, частинки ґрунту; предмет, цілісність якого порушена, але знайдений на місці пригоди фрагмент гармонійно доповнює його (предмет одягу, взуття, шматки тканини, газети) або який складає єдине ціле – комплект (панчохи, рукавички);

- предмети, в яких зберігалась первинна сировина для виготовлення наркотичних

засобів, частини вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових та отрутних речовин тощо (пакування);

- засоби захисту: бронежилети, каски, захисні комплекти: (які використовуються злочинцями для захисту під час небезпечних операцій, у тому числі під час організації терористичних актів або інших збройних нападів);

- спеціальне обладнання для захисту від хімічних чи біологічних загроз: протигазу, костюми для захисту від токсичних речовин;

- транспортні засоби:
 - автомобілі, мотоцикли, вантажівки: транспорт, який може використовуватися для транспортування зброї, вибухівки або інших заборонених предметів, а також втечі з місця злочину;

- спеціально модифіковані транспортні засоби, наприклад, автомобілі з прихованими відділеннями для перевезення заборонених предметів.

Під час розслідування державної зради типовими об'єктами пошуку переважно є засоби комунікації та носії інформації для збереження даних. *Так, у вироку, постановленому 06 лютого 2023 року у судовій справі № 760/6074/22 у кримінальному провадженні № 22022101110000041 за обвинуваченням особи у скоєнні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 111 КК України, ключовими речовими доказами стали вилучені під час обшуку мобільний телефон та ноутбук обвинуваченого, які містили відеозаписи, фотознімки, файли та сліди файлів з інформацією про військові формування ЗС*

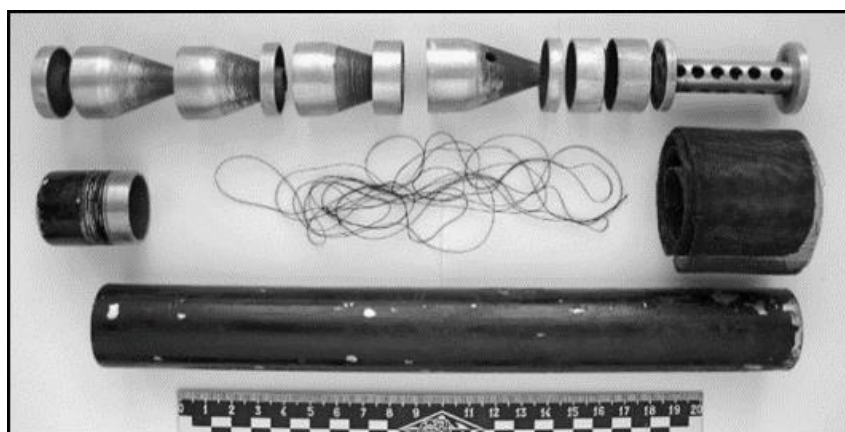

Рис. 1. Елементи саморобного пристрою зниження рівня звуку пострілу (глушника)

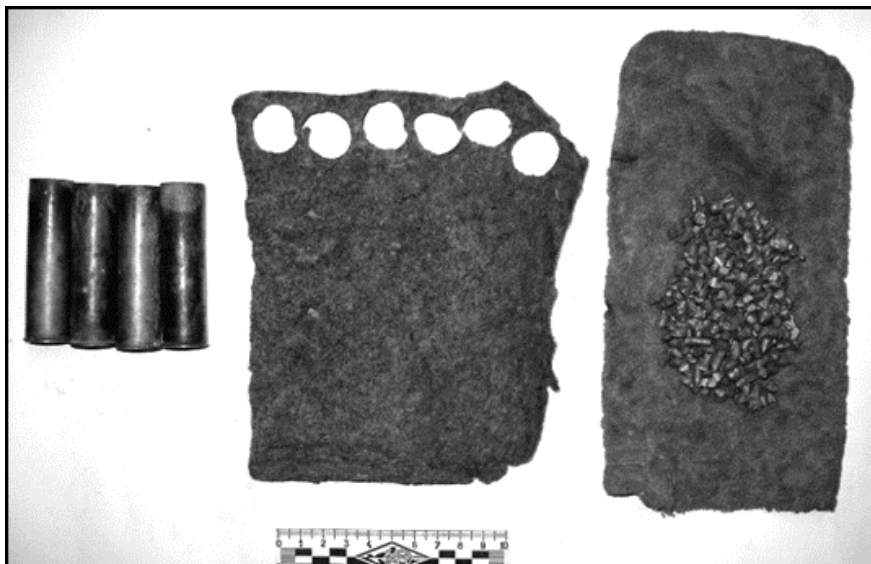

Рис. 2. Зліва направо: гільзи патронів до гладкоствольної мисливської зброї 16-го калібру, фрагмент повсті, з якого виготовлено клейтухи, призначені для саморобного спорядження патронів до гладкоствольної мисливської зброї та саморобна картеч діаметром 6,4–6,6 мм і картеч-«січка»

України із зазначенням координат розташування, які були передані представникам російської федерації для проведення підривної діяльності проти України, а також про листування з різних месенджерів, зокрема, «Telegram», де розповсюджена інформація антиукраїнського характеру. Завдяки отриманим доказам винному призначене покарання у вигляді позбавлення волі строком на 15 (п'ятнадцять) років, з конфіскацією майна, яке належало йому на праві власності.

3. Предмети, здобуті у результаті вчинення кримінального правопорушення (гроші або цінності, які є предметом неправомірної вигоди, легалізації, фінансування терористичної або іншої кримінально-протиправної діяльності, отримані за передачу або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю, які були предметом контролю за вчиненням злочину зі слідами спеціальних хімічних речовин тощо).

4. Інші предмети, які слугують засобом для встановлення обставин події кримінального правопорушення (фотознімки, записні книжки, листівки, малюнки, носії інформації, робочі записи про планування зустрічей, адрес зустрічей, контактних даних співучас-

ників тощо), речі, котрі допомагають змінити зовнішність (перуки, контактні лінзи, грим, підроблені татуювання) та уникнути розпізнавання, а також рідкісні або спеціалізовані речі:

– засоби нейтралізації сигналів камер відеоспостереження (лазерні пристрої для осліплення камер або системи генерації туману для тимчасового затуманення приміщення;

– фальшиві предмети, які маскуються під звичайні, наприклад, книги-сейфи, звичайні побутові предмети з прихованими відділеннями для зброї або інших заборонених предметів;

– засоби для спотворення слідів дактилоскопічного походження: силіконові форми з чужими відбитками або спеціальні рукавички для приховування власних.

Особливу групу об'єктів пошуку складають документи.

Документом є матеріальний носій, що містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання у часі та просторі [12].

Під час обшуку підлягають виявленню документи, які стали:

• предметом злочинного посягання (документи та/або їх копії, що містять відомості, які підпадають під дію ст.ст. 1, 3, 8, 12 Закону України «Про державну таємницю» [12],

Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, затвердженого наказом Центрального управління Служби безпеки України від 23.12.2020 № 383 [13], та Розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю, відповідному документу грифа секретності: наукові та науково-дослідні розробки у відповідних сферах, договори та/або додаткові угоди з додатками, які мають гриф обмеження доступу «Таємно»; журнали обліку вхідної і вихідної кореспонденції (реєстрації документів, що становлять державну таємницю в певний період часу), картки про допуск до державної таємниці працівників, в частині записів про ознайомлення із документами, що становлять державну таємницю в певний період часу, копії наказів про призначення на посаду певних осіб, документи, що підтверджують отримання доступу до державної таємниці певною особою тощо);

- засобом вчинення кримінального правопорушення:

- окремі аркуші, зошити, чернетки, записники тощо, в яких зафіксовані відомості щодо телефонних абонентів, електронних скриньок, отриманих коштів, робочі записи про планування зустрічей, адрес зустрічей, контактних даних співучасників, документи з печатками, штампами або підписами керівництва, маршрути пересування, будівельні схеми об'єктів, що є цілями злочину або інші тактичні плани тощо;

- література екстремістського або радикального характеру: брошури, книги, журнали або електронні версії текстів, що пропагують насильницькі ідеї або тероризм;

- паперові чеки банківських установ про отримання грошових коштів;

- реєстри руху грошових коштів у документальному вигляді щодо підприємств, які, за оперативними даними, беруть участь у легалізації чи конвертації злочинно здобутих коштів;

- договори з банком чи банківськими установами про відкриття банківського рахунку;

- установчі документи про створення підприємства, установи, організації чи фізичної особи;

- засобом приховування кримінального правопорушення: фальшиві документи (пас-

порти, посвідчення особи, водійські посвідчення);

- носіями даних щодо характеристики особи злочинця (література по вибуховій справі): документи, що свідчать про відносини між потерпілим і підозрюваним, про підготовку до скоєння вбивства, які належать потерпілому, підроблені документи, проїзні документи (квитки) до місця де було скоєно вбивство, квитанції (на здачу речей до закладів торгівлі), багаж, фотознімки потерпілого;

- носіями вільних та умовно вільних зразків почерку;

- носіями інформації, яка має значення для виконання завдань кримінального провадження: бухгалтерська, фінансово-господарська та інша документація щодо провадження незаконної діяльності та подальше виведення у легальний обіг грошових коштів, отриманих під час цієї діяльності тощо.

З приводу вилучених під час обшуку речей, слідчий допитує підозрюваного (підозрюваних) та приймає рішення щодо визнання їх речовими доказами у кримінальному провадженні.

Вирішуючи питання, що шукати, слідчий, насамперед, виходить з необхідності виявити знаряддя кримінального правопорушення, носії інформації, гроші, цінності, отримані протиправним шляхом. Проте не тільки ці предмети мають його цікавити. Під час обшуку можуть бути виявлені цінні похідні носії криміналістично значущої інформації різного характеру (пакування, різні записи, різні субстанції, з яких виготовлялися знаряддя кримінального правопорушення тощо).

Знання характеристики предметів, що розшуковуються дозволило б слідчому встановити й спосіб, яким вони приховані, обмежити коло місць, де їх потрібно шукати. Водночас характер криміналістично значущої інформації зазвичай неможна точно спрогнозувати заздалегідь. Тому й сам обшук у більшій ступені має евристичний характер.

Як джерела отримання інформації про об'єкти пошуку виступають: а) протоколи оглядів місць подій, моделі слідів; б) оперативна інформація; в) криміналістичні обліки та колекції; г) висновки судових експертиз, що досліджують об'ємний ідентифікацій-

ний зв'язок, тобто співвідношення слідів та об'єктів, властивості яких у них відображені до однієї групи (класу, роду, виду); г) технічні паспорти, гарантійні талони; д) показання свідків, потерпілих, інших підозрюваних тощо.

Висновки. Подана інформація буде сприятиме раціоналізації пошуково-пізнавальної діяльності під час проведення обшуку за фактами окремих видів злочинів, підслідних органам безпеки в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Настільна книга професійного судді (кримінальне провадження) / Н.О. Марчук, В.В. Касько, Р.О. Куйбіда, М.І. Хавронюк та ін./за ред. Н.О. Марчук. Київ: «Арт-Дизайн», 2015. С. 38.
2. Постанова ККС ВС від 12 березня 2024 року у справі № 722/151/20 (провадження № 51-71км22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117757909>.
3. Кримінальний процес України: Академічний курс: у 3 т. Т. 1: Загальна частина / [В.Т. Норм, Н.Р. Бобечко, М.В. Багрій та ін.]; за ред. акад. НАПрН України, д-ра юрид. наук, проф. В.Т. Нора, д-ра юрид. наук, проф. Н.Р. Бобечка. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2021. С. 139.
4. Баганець О.В. Обшук особи як засіб отримання доказів стороною обвинувачення у досудовому розслідуванні прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. *Вісник кримінального судочинства*. № 3. 2016. С. 133-137.
5. Смірнов О.С. Обшук у кримінальному провадженні: дис. ... докт. філос.: 081 «Право». Кропивницький, 2023. С. 160-165.
6. Постанова ККС Верховного суду від 13.02.2020 у справі № 755/6685/17. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87760561>.
7. Постанова Другої судової палати ККС ВС від 14.03.2023 у справі № 135/638/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109592913>.
8. Панченко Є.В. Досвід кіберполіції в розслідуванні злочинів, пов'язаних із віртуальними активами. *Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального аналізу в правоохоронній системі України* [Текст] : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 17 лист. 2023 р.) / [редкол.: С.С. Чернявський, Д. І. Овсянюк, В. В. Корольчук]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 92-97.
9. Розслідування колабораційної діяльності : практичний посібник / Є.О. Письменський, С. В. Головкін, А. В. Коваленко, В. В. Коваленко. Івано-Франківськ : ФОП Голіней О. В., 2023. С. 45.
10. Розслідування злочинів, що вчиняються у сфері обігу вогнепальної зброї та боєприпасів: навч. практич. посіб. / В.С. Бондар, О.В. Бочковий, М.В. Кривонос та ін.; за заг. ред. В.М. Комарницького, М.Г. Вербенського та А.Є. Фоменка. 2-ге вид., перероб. і доп. ТОВ «НОВІК-ПРИНТ». Київ, 2021. С. 462.
11. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48, ст.650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> [дата звернення: 20.09.2024].
12. Про державну таємницю: Закон України від 11.01.1994 № 3855-XII. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 16. Ст. 93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> [дата звернення: 20.09.2024].
13. Звід відомостей, що становлять державну таємницю, затверджений наказом Центрального управління СБ України від 23.12.2020 № 383. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21#Text> [дата звернення: 20.09.2024].

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.32>

Рощина І. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри публічного та міжнародного права
Юридичного інституту
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

ЗАХИСТ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Анотація. В даній статті визначено, що забезпечення безпеки критичної інфраструктури є одним із найважливіших завдань для будь-якої країни, особливо в умовах війни. Україна, зіткнувшись із повномасштабним вторгненням, вимушена переосмислювати свої підходи до захисту об'єктів критичної інфраструктури. Це стосується не лише безпосереднього захисту фізичних об'єктів, а й забезпечення безпеки інформаційних систем, логістики та постачання.

Основні виклики, з якими стикається Україна у сфері захисту критичної інфраструктури, включають захист підприємств, енергетичних станцій, транспортних вузлів та інших стратегічно важливих об'єктів від атак, саботажу та інших протиправних дій. Окрім цього, важливим аспектом є розробка та впровадження ефективних законодавчих механізмів, які дозволять швидко реагувати на нові виклики та загрози.

Ця складна та довготривала робота вимагає чіткої координації між усіма рівнями влади, залучення приватного сектору, а також підтримки міжнародних партнерів.

В статті аналізується значення криміналістичної науки в забезпеченні боротьби зі злочинністю на об'єктах критичної інфраструктури. Акцентовано увагу, що без глибокого теоретичного дослідження та всебічного вивчення проблем, пов'язаних із криміналістичним забезпеченням протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури, неможливо ефективно і комплексно вирішити актуальні практичні питання забезпечення безпеки українського суспільства та держави. Сучасні можливості криміналістичного забезпечення протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури включають вивчення наукових категорій, понять і термінів, що застосовуються в процесі розгляду криміналістичного забезпечення. Це також охоплює аналіз етапів становлення і розвитку, а також сучасного стану криміналістичного забезпечення досудового розслідування кримінальних правопорушень на цих об'єктах.

Організація системного розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури та ефективне збирання і дослідження доказів є, також, важливими для забезпечення безпеки суспільства і держави. Це передбачає не тільки безпосередню боротьбу з правопорушеннями, але й комплексний підхід до їх профілактики, що включає удосконалення заходів безпеки та посилення кримінально-правового захисту критичної інфраструктури.

Ключові слова: *об'єкти критичної інфраструктури, кримінальні правопорушення, захист критичної інфраструктури, протидія, криміналістичне забезпечення, розслідування.*

Roshchina I. O. Protection of critical infrastructure as a component part of ensuring national security of Ukraine

Abstract. In this article it is determined that ensuring the security of critical infrastructure is one of the most important tasks for any country, especially in conditions of war. Ukraine, faced with a full-scale invasion, is forced to rethink its approaches to the protection of critical infrastructure facilities. This applies not only to the direct protection of physical objects, but also to ensuring the security of information systems, logistics and supply.

The main challenges that Ukraine faces in the field of critical infrastructure protection include the protection of enterprises, power stations, transport hubs and other strategically important objects from attacks, sabotage and other illegal actions. In addition, an important aspect is the development and implementation of effective legislative mechanisms that will allow a quick response to new challenges and threats.

This complex and long-term work requires clear coordination between all levels of government, the involvement of the private sector, and the support of international partners.

The article analyzes the importance of forensic science in ensuring the fight against crime at critical infrastructure facilities. Attention is drawn to the fact that without deep theoretical research and a comprehensive study of the problems related to forensic protection against criminal offenses at critical infrastructure facilities, it is impossible to effectively and comprehensively solve the actual practical issues of ensuring the security of Ukrainian society and the state. Modern capabilities of forensic security to combat criminal offenses at critical infrastructure facilities include the study of scientific categories, concepts and terms used in the process of forensic security. It also includes an analysis of the stages of formation and development, as well as the current state of forensic support for pretrial investigation of criminal offenses at these facilities.

The organization of a systematic investigation of criminal offenses at critical infrastructure facilities and the effective collection and investigation of evidence are also important for ensuring the safety of society and the state. This involves not only a direct fight against crimes, but also a comprehensive approach to their prevention, which includes improving security measures and strengthening the criminal law protection of critical infrastructure.

Key words: *objects of critical infrastructure, criminal offenses, protection of critical infrastructure, countermeasures, forensic support, investigation.*

Постановка проблеми. Захист об'єктів критичної інфраструктури в Україні є складним завданням, яке потребує мобілізації значних ресурсів і координації зусиль на різних рівнях. Запобігання кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури є одним із пріоритетних завдань правоохоронних органів України. Це завдання потребує комплексного підходу, що включає використання різних сил і засобів для попередження, виявлення та припинення протиправних дій.

Стан дослідження. Дослідження питання захисту об'єктів критичної інфраструктури в Україні, займалися такі вчені О.В. Батюк, І.В. Євтушенко, О.П. Єрменчук, І.М. Єфіменко, О.С. Хоруженко, О.В. Таран, О.Г. Сандул, С.Є. Кучерина, Д.О. Олейніков та інші. Наукові здобутки вказаних вчених підсилили впевненості у необхідності більш детального дослідження даної теми для подальшого удосконалення національного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення безпеки критичної інфраструктури є комплексним і багатоетапним процесом, який включає ідентифікацію критичних об'єктів, оцінку ризиків, впровадження технічних та організаційних заходів захисту, координацію між різними секторами та міжнародну співпрацю. Питання захисту об'єктів критичної інфраструктури є актуальним для будь-якої країни, але в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну це стало пріоритетом національної політики.

Руйнування та пошкодження численних підприємств, у тому числі стратегічно важливих, інфраструктурних об'єктів, втрата новіт-

ніх технологій – все це та інші ризики вимагають від держави нових підходів до завчасного виявлення загроз та їх запобігання і припинення. Готовність до швидкого реагування на надзвичайні ситуації гарантує стабільність та безперервність функціонування критичної інфраструктури.

Критична інфраструктура – це об'єкти, які є надзвичайно важливими для функціонування суспільства та економіки країни. До такої інфраструктури відносяться в першу чергу об'єкти оборони, а також ті, що забезпечують життєво важливі послуги та комунікацію. Це можуть бути електростанції, системи водопостачання, місця зберігання та виготовлення харчових продуктів, важливі транспортні вузли, телекомунікаційні мережі, медичні установи та багато інших пріоритетних об'єктів. Безпека цих об'єктів та їх функціонування як у нормальних умовах, так і в умовах надзвичайних ситуацій, таких як воєнний стан – один із пріоритетів держави [1].

Україна, на відміну від багатьох інших країн, має чітке законодавче визначення основних секторів критичної інфраструктури. Це відображено в ст. 9 Закону України № 1882-IX від 16.11.2021 р. «Про критичну інфраструктуру» [2].

Попри те, що в Україні третій рік триває повномасштабна війна з РФ, йде активна робота над відбудовою країни, зокрема житлових будинків, лікарень та іншої зруйнованої інфраструктури. Загалом, вже вдалося відновити 33,7 тисяч будівель [3].

Згідно даних, станом на початок 2024 р., Звіту про прямі збитки інфраструктури від

руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України з початку повномасштабного російського військового вторгнення, загальна сума прямих збитків житловій та нежитловій нерухомості, іншій інфраструктурі, транспортним засобам та товарним запасам перевищила \$157 млрд (за вартістю заміщення).

Найбільша частка у загальному обсязі прямих збитків завдана житловим будівлям, а саме 37,5% або \$58,9 млрд та інфраструктурі – 23,4% або \$36,8 млрд. Втрати активів підприємств та промисловості становлять мінімум \$13,1 млрд і продовжують зростати. Ще \$10,3 млрд складають прямі втрати аграрного сектору та земельних ресурсів внаслідок війни. В свою чергу, також стрімко зростають втрати енергетичного сектору, які зараз вже становлять \$9,0 млрд. Сукупні прямі збитки від руйнувань та пошкоджень об'єктів громадського сектору (соціальні об'єкти та установи, заклади освіти, науки та охорони здоров'я, культурні споруди, спортивні об'єкти, адміністративні будівлі тощо) складають близько \$13,7 млрд. [4].

Також заступник голови СБУ Сергій Наумюк повідомив, що «...за фактами вчинення ЗС РФ обстрілів об'єктів цивільної та критичної інфраструктури слідчі здійснюють досудове розслідування у 2389 кримінальних провадженнях. Із них у понад 360 кримінальних провадженнях досліджуються обставини вчинення ЗС РФ обстрілів об'єктів медичних закладів та установ» [5].

Варто зазначити, що боротьба із злочинністю як родове поняття включає два основні напрямки: **запобігання кримінальним правопорушенням**, де ключову роль відіграють заходи, спрямовані на попередження скоєння кримінальних правопорушень, та **протидію злочинності**, яка включає реакцію на вже скоєні правопорушення, розслідування, затримання правопорушників і притягнення їх до відповідальності. Запобігання фокусується на профілактичних діях, щоб зменшити можливість кримінальних правопорушень, а протидія охоплює заходи, що здійснюються після вчинення кримінального правопорушення для його припинення та мінімізації наслідків. Запобігання кримінальним правопорушенням – це система заходів, спрямо-

ваних на виявлення та усунення причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку осіб, схильних до вчинення кримінальних правопорушень. Метою запобігання кримінальним правопорушенням є недопущення їх вчинення. Якщо запобігти вчиненню кримінальних правопорушень не вдалося, тоді починається протидія їм [6, с. 175].

Основним способом боротьби з посяганнями на об'єкти критичної інфраструктури є застосування норм національного кримінального права, оскільки національне законодавство найкраще відображає специфіку поточної ситуації зі злочинністю у цій сфері, враховуючи інтереси та потреби держави.

Кримінальні правопорушення які посягають на об'єкти критичної інфраструктури умовно можна поділити, на ті, що по-перше, безпосередньо направлені на знищення або пошкодження об'єктів критичної інфраструктури. Тобто, коли винний свідомо вчиняє акт направлений на порушення штатного функціонування об'єктів життєзабезпечення, що є його основною метою. Мотиви у цьому випадку можуть бути різними та на кваліфікацію суспільно небезпечного діяння не впливають. Та по-друге, ті де порушення штатного функціонування об'єктів критичної інфраструктури для винного не є самоціллю, а засобом досягнення іншої мети, що може перебувати або не перебувати у прямому зв'язку з цими діями [7, с. 18].

Нажаль, сьогодні в кримінальному законодавстві України немає спеціалізованої статті яка б передбачала кримінальну відповідальність за неправомірний або несанкціонований вплив на об'єкти критичної інфраструктури держави. Об'єкти критичної інфраструктури як окремий об'єкт кримінального правопорушення не розглядаються наукою кримінального права, тому їх кримінально-правова охорона здійснюється через відповідні кримінально-правові норми, які розміщені законодавцем в різних розділах Особливої частини КК України що свідчить про те, що законодавець по-різному визначає родовий об'єкт цих кримінальних правопорушень.

Доцільно зазначити, що попередження, своєчасне виявлення та припинення впливу

цих загроз має сприяти більш плідній співпраці між операторами критичної інфраструктури, що є ціллю деструктивних устремлінь, та відповідними безпековими відомствами нашої держави. Протидія вищезазначеним загрозам входить до повноважень Служб безпеки України, розвідувальних та правоохоронних органів, підрозділів з надзвичайних ситуацій тощо, а тому вимагає підвищення продуктивності та удосконалення спільних дій партнерів у цьому напрямку. Саме побудова системи захисту критичної інфраструктури в Україні може відіграти роль рушійної сили у побудові нової системи безпеки та захисту державно-приватних інтересів [8, С. 156].

Отже, питання захисту критичної інфраструктури є одним із важливих аспектів кримінально-правової охорони, а правоохоронні органи, використовуючи наявні правові інструменти, мають на меті попередження та запобігання злочинам на об'єктах критичної інфраструктури.

Також слід звернути особливу увагу на специфіку організації досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із об'єктами критичної інфраструктури. У цьому контексті важливу роль відіграє криміналістична методологія, яка є базою для розробки рекомендацій щодо організації та проведення досудового розслідування окремих видів таких правопорушень.

Важливе теоретичне і практичне значення науки криміналістики та її складової, як механізму вчинення кримінальних правопорушень загалом і на об'єктах критичної інфраструктури, зокрема можна визначити як вчення про організацію систематичного розслідування кримінального правопорушення, ефективно розкриття, збір та дослідження доказів відповідно до норм кримінально-процесуального права та щодо попередження кримінальних правопорушень шляхом використання для цих цілей спеціальних прийомів і засобів, розроблених на основі природничих, технічних та інших спеціальних наук, і вивчення механізму злочинів і формування доказів.

І. Єфіменко, В. Сліпченко, А. Вашко зазначають, що «...на сучасному етапі розвитку криміналістики визначення окремих методик

розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури перебуває ще на початковому етапі. Причиною цього є те, що, по-перше, для українського законодавства суспільні відносини щодо захисту та безпеки критичної інфраструктури є відносно новими, а по-друге, через відсутність повноцінного функціонування центрального органу державної влади у сфері охорони критичної інфраструктури» [9, с. 49].

На думку О. В. Батюка, І. В. Євтушенка, «...значення науки криміналістики у забезпеченні протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури ґрунтується на таких положеннях: по-перше, це криміналістичні методи розслідування кримінальних правопорушень на таких об'єктах, які розроблені та рекомендовані для застосування в ході розслідування. Вони охоплюють не лише окремі методики, але й положення щодо криміналістичної характеристики відповідних кримінальних правопорушень, типових слідчих ситуацій, стратегічних і тактичних завдань, висування та перевірки слідчих версій, а також організаційних заходів і взаємодії слідчого з іншими учасниками розслідування; по-друге, важливими є положення криміналістичних алгоритмів як науково обґрунтованих рекомендацій щодо виконання системи послідовних дій, побудованих на основі пріоритетів і рекомендованих слідчому та прокурору для вирішення завдань, що виникають під час досудового розслідування, у визначеній певній послідовності; по-третє, положення визначеної програми розслідування як сукупності приписів (алгоритмів криміналістики) і правил рекомендаційного характеру, спрямованих на вирішення комплексу тактичних завдань, що містить декілька моделей дій слідчого, прокурора залежно від стадія розслідування, слідча ситуація, позиція учасників кримінального провадження, що є найбільш прийнятною формою адаптації методичних та криміналістичних рекомендацій до умов розслідування конкретного кримінального правопорушення, вчиненого на об'єкті критичної інфраструктури» [10, с. 46].

Серед основних загроз за серйозністю наслідків для критичної інфраструктури слід назвати кібератаки, терористичні та диверсійні

акти, військові операції. Усе це призводить до виникнення аварій на об'єктах підвищеної небезпеки, як наслідок, це може привести до виникнення надзвичайних ситуацій регіонального, державного або світового рівня.

А. Г. Комісарова, О. В. Батюка, С. П. Павлова відмічають, що успіх протидії терористичній та диверсійній загрозам на об'єктах критичної інфраструктури, які мають високу латентність, забезпечується лише сукупним використанням процесуальних та криміналістичних засобів, засобів оперативно-розшукової, контррозвідувальної та службово-бойової діяльності [11, с. 34].

Отже, практична діяльність правоохоронних органів та спецслужб у сфері забезпечення захисту об'єктів критичної інфраструктури з урахуванням завдань та особливостей їх діяльності має або повинна мати системний характер. Така діяльність має бути спрямована на охорону та виявлення кожного факту порушення кримінально-правових заборон.

Висновки. Законодавство про захист критичної інфраструктури є комплексом норм національного законодавства, спрямованих

на забезпечення безпеки важливих об'єктів і систем, від функціонування яких залежить життєдіяльність суспільства. Це стосується як фізичних об'єктів (енергетика, транспорт, зв'язок), так і цифрових систем (кібербезпека), а також процесів, що забезпечують стабільне функціонування держави. Враховуючи важливість цих об'єктів для національної безпеки, законодавство чітко регулює порядок їхнього захисту та встановлює відповідальність за правопорушення у цій сфері. Критична інфраструктура може бути не лише об'єктом захисту, але й безпосереднім об'єктом, предметом або місцем вчинення кримінальних правопорушень. Належне документування кримінальних правопорушень проти критичної інфраструктури має вирішальне значення для успішного розслідування і судового переслідування винних осіб. Цей процес включає збір доказів, таких як свідчення, фізичні залишки пошкоджених об'єктів, записи камер спостереження, а також цифрові докази у випадку кібератак. Важливою є дотримання процедур документування для того, щоб ці докази могли бути прийняті в суді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Об'єкти критичної інфраструктури України: все, що варто знати. URL: <https://www.kyivpost.com/uk/post/28283>
2. Про критичну інфраструктуру : Закон України № 1882-IX від 16.11.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text>
3. Шмигаль розповів, скільки зруйнованих об'єктів інфраструктури вже вдалося відновити. URL: <https://delo.ua/realty/smigal-rozpoviv-skilki-zruinovanix-obektiv-infrastrukturi-vze-vdalosya-vidnoviti-429471/>
4. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/04/01.01.24_Damages_Report.pdf
5. За обстріли української цивільної інфраструктури представникам РФ оголосили 151 підозру – Костін. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3904516-sbu-rozslidue-majze-24-tisaci-sprav-cerez-obstrili-rosie-u-civilnoi-ta-kriticnoi-infrastrukturi.html>
6. Головін Б.М. Теперішнє і майбутнє кримінології. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 149. С. 168–184.
7. Розслідування посягань на об'єкти критичної інфраструктури : методичні рекомендації / [Саковський А.А., Єфіменко І.М., Хоруженко О.С., Радзівон С.М., Патик А.А., Білозьоров Є.В.]. Київ. НАВС, 2023. 73 с.
8. Єрменчук О.П. Основні підходи до організації захисту критичної інфраструктури в країнах Європи: досвід для України: монограф. / О. П. Єрменчук. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 180 с.
9. Критична інфраструктура як об'єкт злочинного посягання: загальна характеристика й особливості організації розслідування / І. Єфіменко, В. Сліпченко, А. Вашко // *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2023. Т. 28, № 2. С. 41–51.
10. О. В. Батюк, І. В. Євтушенко. Значення науки криміналістики у забезпеченні протидії злочинам на об'єктах критичної інфраструктури. *Честь і закон* № 2 (81). 2022 С. 42–47. URL: <http://chiz.nangu.edu.ua/article/view/263764/260039>
11. Комісаров О. Г., Батюк О. В., Павлов С. П. Криміналістичне та службово-бойове забезпечення протидії терористичній та диверсійній загрозам на об'єктах критичної інфраструктури. *Честь і закон*. № 4 (79). 2021. С. 33–39.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.33>

Павко Я. А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри публічного та міжнародного права
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

ПОВОЄННЕ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПРОТИДІЇ ЗМІНИ КЛІМАТУ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню політико-правових засад повоєнного відновлення України в контексті протидії зміні клімату та адаптації до її наслідків. Визначено здобутки нашої держави у сфері боротьби з кліматичними змінами на шляху її майбутньої відбудови. Автор дійшов висновку, що План повоєнного відновлення України залишається основним документом, який передбачає здійснення зеленої трансформації та включає низку заходів, спрямованих на удосконалення кліматичної політики відповідно до норм і принципів ЄС. Заклавши підвалини для повоєнної відбудови України, він має сприяти забезпеченню її сталого економічного зростання. Перед нашою державою стоїть не легке завдання – інтегрувати кліматичні цілі в усі сектори економіки та суспільного життя відповідно до Європейського зеленого курсу.

Україна зробила значний внесок у розвиток кліматичної сфери для свого майбутнього відновлення. Наперекір усім труднощам, вона залишається активним учасником міжнародної кліматичної політики, інформує міжнародне співтовариство про завдану шкоду довкіллю та клімату, а також долучається до важливих проектів у сфері протидії зміні клімату та адаптації до її наслідків. Україна, як майбутній член ЄС, поступово виконує євроінтеграційні завдання у сфері боротьби зі зміною клімату. Вона продовжує працювати над запровадженням національної системи торгівлі викидами парникових газів згідно з вимогами ЄС.

Автором вказано на необхідність розробки та прийняття Державної стратегії та програми повоєнної відбудови України, які включатимуть й питання щодо збереження довкілля та протидії зміні клімату. Це мають бути юридично обов'язкові документи.

Запропоновано створити Фонд повоєнного відновлення України, який акумулюватиме кошти на відбудову нашої держави. Одним із напрямків діяльності фонду повинно стати фінансування відновлення довкілля та заходів із протидії зміні клімату та адаптації до її наслідків. Він має наповнюватися за рахунок коштів держав-партнерів, міжнародних інституцій, а також конфіскованих російських активів. Крім того, в умовах повоєнної відбудови для забезпечення використання коштів за цільовим призначенням обов'язково має бути створений й аудиторський орган.

Ключові слова: *Європейський Союз, Європейський зелений курс, захист довкілля, зелена економіка, зміна клімату, кліматичні цілі, міжнародні зобов'язання, міжнародне право, повоєнне відновлення, Українська формула миру.*

Pavko Ya. A. Post-War Recovery of Ukraine in the context of counteracting climate change: political and legal aspects

Abstract. The article is devoted to the study of the political and legal framework of post-war recovery of Ukraine in the context of counteracting climate change and adaptation to its consequences. The achievements of our country in the field of combating climate change on the way to its future reconstruction are determined. The author concludes that the Post-War Recovery Plan of Ukraine remains the main document providing for the implementation of green transformation and includes a number of measures aimed at improving climate policy in accordance with EU norms and principles. Having laid the foundations for Ukraine's post-war recovery, it should help ensure its sustainable economic growth. Our country faces a challenging task to integrate climate goals into all sectors of the economy and public life in line with the European Green Deal.

Ukraine has made a significant contribution to the development of the climate sphere for its future recovery. Despite all the difficulties, it remains an active participant in international climate policy, informs the international community about the damage caused to the environment and climate, and joins important projects in the field of counteracting climate change and adaptation to its consequences. Ukraine, as a future EU member, is gradually fulfilling its European integration objectives in the field of combating climate change. It continues to work on implementing a national greenhouse gas emissions trading system in line with EU requirements.

The author points out the need to develop and adopt a State Strategy and Programme for the Post-War Recovery of Ukraine, which will include issues related to environmental protection and counteracting climate change. These should be legally binding documents.

It is proposed to create a Post-War Recovery Foundation for Ukraine, which will accumulate funds for the reconstruction of our country. One of the fund's activities should be to finance environmental restoration and measures to combat climate change and adapt to its consequences. It should be filled with funds from partner states, international institutions, and confiscated Russian assets. In addition, in the conditions of post-war recovery, an audit body should be established to ensure the use of funds for the intended purpose.

Key words: *European Union, European Green Deal, environmental protection, green economy, climate change, climate goals, international obligations, international law, post-war recovery, Ukrainian peace formula.*

Постановка проблеми. У липні 2022 року в м. Лугано (Швейцарія) відбулася Міжнародна конференція з питань відбудови України (Ukraine Recovery Conference) у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації (рф). Під час її проведення українською владою було представлено План відновлення нашої держави, важливою частиною якого є збереження навколишнього середовища та протидія кліматичним змінам [1]. Він передбачає реалізацію 15-ти національних програм. Зокрема, національна програма № 3 спрямована на забезпечення чистого та безпечного довкілля. Вона охоплює наступні напрямки: кліматична політика: запобігання та адаптація до зміни клімату; екологічна безпека та ефективне управління відходами; збалансоване використання природних ресурсів в умовах підвищеного попиту та обмежених пропозицій; збереження природних екосистем і біологічного різноманіття, відновлення та розвиток природоохоронних територій та об'єктів; ефективне державне управління у сфері охорони довкілля та природокористування [2, с. 2]. У даному випадку слід приділити увагу протидії зміні клімату в умовах повоєнного відновлення України, враховуючи, що наша держава поступово рухається у напрямку вступу до Європейського Союзу (ЄС). Перед нею стоїть не легке завдання – інтегрувати кліматичні цілі в усі сектори економіки та суспільного життя відповідно до Європейського зеленого курсу. Україна проводить активну роботу з удосконалення її кліматичної політики згідно з нормами і прин-

ципами ЄС. Крім того, з часу повномасштабного вторгнення рф на територію нашої держави українською владою було представлено акти рекомендаційного характеру, які повинні сприяти ефективному відновленню навколишнього середовища, його збереженню та протидії зміні клімату.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Правовим аспектам повоєнної відбудови України присвячені наукові дослідження таких вчених, як: Р. Бедрій, О. Донець, В. Міщенко, Л. Шевчук та ін. Окремі питання щодо протидії зміні клімату, особливо в умовах збройної агресії рф проти України, висвітлено у працях А. Гетьмана, В. Гуцалюк, Г. Анісімової, Є. Копиці, М. Медведєвої, Я. Павко, Т. Ямненко та ін.

Мета даної статті полягає у дослідженні політико-правових засад повоєнного відновлення України в контексті протидії зміні клімату та адаптації до її наслідків, а також визначенні здобутків нашої держави у цій сфері на шляху майбутньої відбудови.

Виклад основного матеріалу. Збройні конфлікти є однією з найбільш серйозних причин погіршення стану і деградації навколишнього природного середовища [3, с. 147]. Російсько-українська війна демонструє, які можуть бути жахливі наслідки для довкілля й клімату та як складно буде відновлювати природні екосистеми. Вплив війни на клімат є беззаперечним. Оскільки забруднення навколишнього середовища немає кордонів, збільшення кількості викидів парникових газів від застосування військової

техніки тільки поглиблює глобальну кліматичну кризу. Зауважимо, що Міністр захисту довкілля та природних ресурсів України Р. Стрілець проголосив 2024 рік – роком кліматичного діалогу в нашій державі [4]. Повоєнне відновлення України не може відбуватися без втілення у життя комплексної кліматичної політики як важливої складової її євроінтеграційного курсу. У вищевказаній національній програмі № 3 визначено основні системні виклики у сфері забезпечення чистого та безпечного навколишнього середовища. До них варто віднести критичний рівень екологічної безпеки, виснаження природних ресурсів, низьку здатність адаптуватися до зміни клімату, а також критичну втрату біорізноманіття [1, с. 29]. Зокрема, стратегічна ціль повоєнної відбудови нашої держави у рамках напрямку, присвяченому подоланню проблеми зміни клімату, полягає у реалізації ефективної та послідовної політики зі скорочення викидів парникових газів, включаючи озоноруйнівні речовини та фторовані парникові гази, і політики з адаптації до зміни клімату при соціально-економічному плануванні відновлення, узгодженої з кліматичними цілями ЄС [2, с. 8]. До одного із ключових її завдань належить запровадження національної системи торгівлі квотами на викиди та опрацювання питання стосовно приєднання до аналогічної системи ЄС [2, с. 10]. Ця програма включає заходи для досягнення Україною кліматичної нейтральності. До того ж, у ній запропоновано оновлення національного законодавства у сфері боротьби зі зміною клімату шляхом розробки та прийняття наступних нормативно-правових актів: ЗУ «Про основні засади низьковуглецевого розвитку України на період до 2050 року»; Розпорядження КМУ «Про схвалення Національного плану з енергетики та клімату до 2030 року»; Розпорядження КМУ «Про затвердження Плану заходів з реалізації Оновленого Національно визначеного внеску України до Паризької угоди»; ЗУ «Про Український кліматичний фонд»; Постанови КМУ «Про затвердження Порядку розгляду, схвалення та реалізації проектів, спрямованих на зменшення обсягу антропогенних викидів або збільшення абсорбції парнико-

вих газів згідно з ст. 6 Паризької угоди»; Розпорядження КМУ «Про затвердження Положення про Інноваційний центр технологій для пом'якшення наслідків зміни клімату»; ЗУ «Про систему торгівлі квотами на викиди парникових газів»; Постанови КМУ «Про порядок розподілу квот на викиди парникових газів» та ін. [2, с. 69–72].

На думку А. Гетьмана та Г. Анісімової, наративом Плану відновлення України має стати не лише «build back better» (відбудувати краще, ніж було), а й «build back greener» (відбудувати екологічніше). Вони переконані у тому, що в цілому відновлення довкілля повинно здійснюватися одночасно із євроінтеграційними реформами як два паралельних процеси [5, с. 8–9]. Безумовно, реалізація принципу «build back greener» не може бути успішною без реформування кліматичної політики України відповідно до вимог ЄС.

Необхідно зазначити, що План повоєнного відновлення нашої держави слід розглядати в якості рамкового документу, який задає вектор процесу відбудови та забезпечує узгоджену участь у ній зацікавлених сторін і партнерів. Зокрема, екологічні проблеми та їх вирішення є важливою системною складовою стратегії відновлення й розвитку України у воєнний та післявоєнний періоди, які не повинні залишатися поза увагою органів державної влади, хоча окремі аспекти її правового закріплення в сучасних умовах залишаються дискусійними [6, с. 268–269].

За більше ніж два роки російсько-української війни так і не було прийнято Державної стратегії повоєнної відбудови нашої держави, яка б визначила засади та принципи її відновлення у різних сферах. У цьому зв'язку нагадаємо, що за підсумками проведення Міжнародної конференції з питань відбудови України держави, які брали у ній участь, підписали Декларацію Лугано. Вона, насамперед, закріплює такі основоположні принципи відновлення, як: партнерство; спрямованість на реформи; прозорість, підзвітність і верховенство права; демократична участь; залучення багатьох зацікавлених сторін; ґендерна рівність та інклюзія; сталий розвиток. Особливе значення для збереження довкілля та протидії зміні клімату має принцип сталого

розвитку, відповідно до якого процес відновлення повинен забезпечити сталу відбудову України згідно з Порядком денним сталого розвитку до 2030 року (2015 р.) та Паризькою угодою (2015 р.), інтегруючи соціальні, економічні та екологічні аспекти, включаючи «зелений перехід» [7]. На сьогодні Паризька угода є основним міжнародно-правовим актом, прийнятим з метою зміцнення глобального реагування на загрозу зміни клімату в контексті сталого розвитку та зусиль з викорінення бідності (ст. 2) [8]. Незважаючи на усі виклики, пов'язані з війною, Україна робить усе можливе для виконання своїх міжнародних зобов'язань у сфері боротьби зі зміною клімату та адаптації до її наслідків.

На Міжнародному форумі «Об'єднані заради справедливості. Об'єднані заради природи», який проходив 20–21 жовтня 2023 року у м. Києві (Україна), Міністр захисту довкілля та природних ресурсів України Р. Стрілець презентував Довкілляву декларацію для вироблення єдиних підходів до здійснення оцінки завданої шкоди навколишньому середовищу в умовах бойових дій та створення Глобальної платформи для оцінки збитків, завданих клімату та довкіллю. У ній звернено увагу на те, що збройна агресія РФ проти України підриває загально-світові зусилля із захисту довкілля та зменшення викидів забруднюючих речовин. Масштаби, тривалість і характер завданої шкоди навколишньому середовищу негативно позначаються на результатах світової спільноти в сфері боротьби зі зміною клімату та скорочення викидів будь-яких отруйних і забруднюючих речовин [9]. Такі держави, як Болгарія, Естонія, Італія, Молдова, Нова Зеландія, Чехія та Швеція, висловили свою підтримку щодо створення такої платформи на 28-й Кліматичній конференції ООН в 2023 році.

Доцільно підкреслити, що 15 листопада 2022 року на Саміті «Великої двадцятки» (G20) Президент України В. Зеленський представив «Формулу миру» – 10 умов припинення російсько-української війни. Екологічна складова втілена у пункті 8, який спрямований на протидію наслідкам війни для навколишнього середовища. У ньому передбачено необхідність відновлення та реконструкції

нашої держави, включаючи перехід до зеленої економіки. У свою чергу, комплексна система екологічного й економічного оздоровлення повинна містити заходи з відновлення навколишнього природного середовища України. Зокрема, йдеться про рекультивуацію та розмінування земель, відродження знищених лісів і заповідників, створення нових національних парків і природоохоронних зон, очищення річок, озер і морських вод тощо [10]. Безумовно, перехід до зеленої економіки є запорукою сталого розвитку та основою успішного повоєнного відновлення України. Він сприятиме зменшенню викидів парникових газів, а, отже, і досягненню кліматичної нейтральності.

Поняття зеленої економіки пов'язано з Європейським зеленим курсом, про приєднання до якого задекларувала й Україна як майбутній держава-член ЄС. Цей факт тільки підтверджує, що ми поділяємо європейські цінності. Зелена економіка повинна бути низьковуглецевою, енергоощадливою та природоорієнтованою. Вона має забезпечити ефективне та чисте виробництво, збалансоване споживання, а також базуватися на таких засадах, як: інноваційність; спільна відповідальність; солідарність; гнучкість та взаємозалежність; співробітництво [11, с. 14]. Загалом, зелене відновлення становить системну розбудову нової моделі інфраструктури та економіки країни, в основу якої покладено принципи сталості та яка мінімізує наявні й майбутні ризики, з наскрізним урахуванням екологічної та кліматичної складової [11, с. 4].

Зауважимо, що на початку 2024 року Міжнародна робоча група щодо екологічних наслідків війни продемонструвала широкому загалу новий документ – «Екологічний договір для України. Зелене майбутнє: Рекомендації щодо відповідальності та відновлення». У ньому надано 50 рекомендацій для нашої держави та міжнародної спільноти. Однією із наскрізних тем, яка стосується усіх рекомендацій, є реалізація на практиці концепції «планетарних меж». Згідно з нею у зв'язку з обмеженістю ресурсів усі держави мають докладати зусиль для ліквідації джерел забруднення, захисту природних територій та зменшення навантаження на довкілля

і клімат [12, с. 4]. Даний документ визначає три пріоритети в сфері збереження навколишнього середовища: моніторинг збитків та зменшення ризиків; забезпечення відповідальності; мобілізація зеленої реконструкції та відновлення довкілля. У межах повоєнного відновлення довкілля розглянуто наступні його аспекти: відновлення пошкодженого війною природного середовища; видалення наземних мін; побудова зеленої економіки для майбутнього; створення захисту під час розчищення завалів та реконструкції; залучення громадськості; сталі фінансування. Безперечно, згадується у документі й про кліматичні зміни. У ньому зазначено, що дружня до клімату та довкілля Україна потребуватиме значних змін у багатьох секторах економіки. Вона вимагає посилення своєї адміністративної та інспекційної спроможності у сфері довкілля та клімату. До речі, запропоновано створити нову посаду з питань кліматичної політики та зеленої реконструкції на рівні віцепрем'єр-міністра [12, с. 15–17].

У даному випадку постає питання: що ж було зроблено нашою державою у сфері протидії зміні клімату для її майбутньої відбудови. Доречно нагадати, що Україна приєдналася до європейської програми «LIFE» для довкілля та клімату у червні 2022 року. Відповідну угоду було підписано між Міністром захисту довкілля та природних ресурсів України Р. Стрільцем та Комісаром ЄС з питань навколишнього середовища, океанів і рибальства В. Сінкявічюсом. «LIFE» є потужним фінансовим інструментом для реалізації багатьох природоохоронних проєктів. Завдяки йому Україна зможе отримати кошти на повоєнне відновлення навколишнього середовища та вжиття заходів із протидії зміні клімату [13].

Одним із минулорічних досягнень України є відкриття Кліматичного офісу Міністром захисту довкілля та природних ресурсів України Р. Стрільцем спільно з Комісаром ЄС з питань навколишнього середовища, океанів і рибальства В. Сінкявічюсом та Федеральною міністеркою навколишнього середовища, охорони природи, ядерної безпеки та захисту споживачів Німеччини Ш. Лемке під час міжнародної конференції «Об'єднані заради

справедливості. Об'єднані заради природи». Його слід вважати завершальним елементом в етапі розбудови кліматичного врядування. Такий офіс буде надавати допомогу уряду щодо реалізації кліматичної політики та бізнесу стосовно втілення у життя проєктів у сфері декарбонізації та адаптації до наслідків зміни клімату, а також сприяти успішному функціонуванню системи торгівлі викидами в Україні. До того ж, Кліматичний офіс сприятиме залученню зелених фінансів для майбутньої відбудови нашої держави [14].

Протидія зміні клімату та адаптація до її наслідків навіть в умовах війни стала провідною темою для обговорення на міжнародних заходах. Так, Україна брала участь у 27-й та 28-й Кліматичних конференціях ООН, на яких мала свій власний павільйон, присвячений екологічним наслідкам збройної агресії рф. Завдяки ним міжнародна спільнота дізналася про масштаби завданої шкоди навколишньому середовищу та клімату бойовими діями. На 28-й Кліматичній конференції ООН (30 листопада-13 грудня 2023 року), яка проходила в м. Дубай (ОАЕ), наша держава досягла позитивних результатів. Міжнародна спільнота ознайомила з Довкіллевою декларацією, до якої має долучитися більшість держав світу з метою створення Глобальної платформи для оцінки збитків, завданих навколишньому середовищу та клімату воєнними діями. Україна приєдналася до Декларації з питань клімату, допомоги, відновлення та миру, Міжнародної декларації про дітей, молодь і кліматичні дії та Декларації щодо збільшення потужностей ядерної енергетики втричі до 2050 року. Також вона стала учасником Кліматичного клубу, який є міжурядовим форумом для обговорення актуальних питань в сфері декарбонізації промисловості та активізації спільних дій щодо протидії зміні клімату й адаптації до її наслідків. Україною було ініційовано запровадження механізму *Agressor refunds* (агресор платить) для відшкодування рф завданих збитків довкіллю та клімату [15].

22 січня цього року на першому координаційному засіданні міжнародних донорів і представників проєктів у сфері захисту клімату Міністр захисту довкілля та природ-

них ресурсів України Р. Стрілець заявив, що 2024–2025 рр. є часом для реформування кліматичної політики та запровадження європейських стандартів. У найближчій перспективі повинно бути схвалено Стратегію формування та реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2035 року та операційний план до неї. Крім того, у планах української влади ухвалити проект ЗУ «Про основні засади державної кліматичної політики» [16]. Стратегія має стати головним дороговказом впровадження кліматичної політики в Україні, а Рамковий кліматичний закон – фундаментом для подальшої розбудови та розвитку системи торгівлі квотами на викиди парникових газів [17].

Глобальним євроінтеграційним завданням нашої держави в сфері боротьби зі зміною клімату є запуск національної системи торгівлі викидами парникових газів. Це дозволить їй звільнити бізнес від сплати податку на викиди CO₂ та виконати свої зобов'язання щодо імплементації Директиви Європейського Парламенту і Ради 2003/87/ЄС від 13 жовтня 2003 року про встановлення системи торгівлі квотами на викиди парникових газів у межах Союзу та внесення змін до Директиви Ради 96/61/ЄС. Дана директива встановлює систему торгівлі квотами на викиди парникових газів у межах ЄС для сприяння скороченню викидів парникових газів у результативний за витратами та економічно ефективний спосіб [18]. У 2025 р. в Україні заплановано ввести карбонові сертифікати, завдяки яким будуть реалізовані надлишкові обсяги CO₂, що не були емітовані. У найближчий час повинно відбутися й обговорення проекту Стратегії впровадження системи торгівлі квотами на викиди парникових газів в Україні на період до 2033 року та операційного плану до неї.

У минулому році українській владі вдалося оновити систему моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів згідно із законодавством ЄС, яка є передумовою створення системи торгівлі такими викидами. Необхідно підкреслити, що 14 листопада 2023 року було прийнято постанову КМУ «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань моніторингу, звітності та верифікації викидів парни-

кових газів» для удосконалення вимог здійснення моніторингу та звітності щодо викидів парникових газів від установок відповідно до положень ЗУ «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів» 2019 р. Постанова має забезпечити наближення законодавства України до законодавства ЄС стосовно моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів, зокрема, Директиви 2003/87/ЄС від 13 жовтня 2003 року про встановлення системи торгівлі квотами на викиди парникових газів у межах Союзу та внесення змін до Директиви Ради 96/61/ЄС у частині, що стосується системи моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів, Регламентів Комісії (ЄС) 601/2012 та 2018/2066 про моніторинг та звітність щодо викидів парникових газів та 600/2012, 2018/2067 про верифікацію даних і акредитацію верифікаторів, що передбачено Угодою про асоціацію між Україною та ЄС, а також на виконання п. 11 Плану заходів щодо дерегуляції господарської діяльності та покращення бізнес-клімату, затвердженого розпорядженням КМУ від 4 грудня 2019 року № 1413 (у редакції розпорядження КМУ від 31 січня 2023 року № 89) [19].

Цей нормативно-правовий акт було прийнято з метою удосконалення: 1) переліку видів діяльності, викиди парникових газів в результаті провадження яких підлягають моніторингу, звітності та верифікації, затвердженій постановою КМУ від 23 вересня 2020 року № 880 шляхом розширення переліку видів діяльності, а саме врегулюванням діяльності з виробництво скла, включаючи скловолокно, з потужністю плавлення понад 20 тонн на добу, що більше відповідатиме Директиві 2003/87/ЄС у частині, що стосується моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів; 2) порядку верифікації звіту оператора про викиди парникових газів, затвердженого постановою КМУ від 23 вересня 2020 року № 959 щодо обмеження на особу з персоналу верифікатора, уповноважену для засвідчення верифікаційного звіту; надання можливості проведення невіізної верифікації за наявності загрози життю та здоров'ю внаслідок бойових дій; уточнення стандартів, за яким акредитується

верифікатор; 3) порядку здійснення моніторингу та звітності щодо викидів парникових газів, затвердженого постановою КМУ від 23 вересня 2020 року № 960 шляхом реалізації системи відповідних заходів, передбачених у постанові [20].

Зауважимо, що поки не було розроблено комплексних міжнародно-правових механізмів повоєнного відновлення України. Наша держава продовжує проводити переговори з міжнародними партнерами стосовно перспектив її відбудови у всіх сферах. Як зазначає Р. Бедрій, повоєнне відновлення України буде серйозним викликом не лише для неї, але й для світу. Цей складний і багатогранний процес вимагатиме значної координації між урядами, міжнародними і неурядовими організаціями, приватним бізнесом та іншими зацікавленими сторонами [21, с. 58]. Велика кількість європейських держав вже висловлює своє бажання надати значні кошти для повоєнного відновлення довкілля та протидії зміні клімату. Про це свідчить Лондонська та Берлінська конференції з відбудови, які відбулися в 2023 та 2024 роках. Зокрема, ЄС зобов'язався після закінчення російсько-української війни створити Трастовий фонд солідарності для відбудови України, беручи за приклад європейський фонд для боротьби з кризою коронавірусу. Він буде надавати суттєву допомогу нашій державі та фінансувати проведення реформ за згодою з українським урядом [22]. Міністерка розвитку у федеральному уряді Німеччини С. Шульце висунула ідею щодо об'єднання майбутньої допомоги для відновлення нашої держави у спеціальний фонд поряд із федеральним бюджетом ФРН [23].

Безумовно, Україна повинна підготувати й нормативно-правову базу для післявоєнної відбудови України з використанням передових зелених технологій, а також створити найкращі умови для залучення міжнародних інвестицій. Доречно нагадати, що в 2022 р. Р. Стрілець від імені України підписав Імплементативну угоду до Паризької угоди з Швейцарією, а в лютому 2024 – Меморандум про співпрацю в рамках статті 6 Паризької угоди з Японією. Ці кроки сприятимуть отриманню зеленого фінансування для декарбонізації української економіки [24].

Висновки. Отже, загальні засади повоєнної відбудови України визначаються актами рекомендаційного характеру, у яких йдеться про необхідність збереження довкілля й протидію зміні клімату та адаптацію до її наслідків. План повоєнного відновлення нашої держави залишається основним документом, який передбачає здійснення зеленої трансформації та включає низку заходів, спрямованих на удосконалення кліматичної політики відповідно до норм і принципів ЄС. Заклавши підвалини для повоєнної відбудови України, він має сприяти забезпеченню її сталого економічного зростання. З часу повномасштабного вторгнення РФ наша держава намагається виконувати усі свої міжнародні зобов'язання у сфері боротьби зі зміною клімату, особливо в умовах поступової інтеграції до ЄС. На сьогоднішній день Україна вже зробила значний внесок у розвиток кліматичної сфери для свого майбутнього відновлення. Наперекір усім труднощам, вона залишається активним учасником міжнародної кліматичної політики, інформує міжнародне співтовариство про завдану шкоду довкіллю та клімату, а також долучається до важливих проєктів у сфері протидії зміні клімату та адаптації до її наслідків. Безперечно, українська влада має завершити виконання євроінтеграційних завдань в сфері боротьби з кліматичними змінами шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів, які забезпечать гармонізацію національного законодавства України із законодавством ЄС.

На нашу думку, незважаючи на наявність Плану повоєнного відновлення нашої держави, повинні бути розроблені та прийняті Державна стратегія та програма повоєнної відбудови України, які охоплюють й питання збереження довкілля та протидії зміні клімату. Це будуть юридично обов'язкові документи. Вищевказана стратегія має відображати спільне бачення органів державної влади принципів і механізмів післявоєнної відбудови країни, а програма включати конкретні дії її успішного відновлення після закінчення російсько-української війни. Окрему увагу у майбутніх нормативно-правових актах слід приділити декарбонізації української економіки, досягненню кліма-

тичної нейтральності та інтеграції кліматичної складової у всі сфери суспільного життя.

Крім того, доцільно створити Фонд повоєнного відновлення України, який акумулюватиме кошти на відбудову нашої держави в цілому. Він має наповнюватися за рахунок коштів держав-партнерів, міжнародних інституцій, а також конфіскованих російських активів. Одним із напрямків діяльності фонду повинно стати фінансування відновлення довкілля та заходів із протидії зміні клімату

та адаптації до її наслідків. У цьому зв'язку нагадаємо, що не випадково в Екологічному договорі для України рекомендується створити незалежний аудиторський орган, який би контролював витрачання коштів на проекти з повоєнного відновлення довкілля. До його складу увійшли б українські та міжнародні партнери. Немає ніяких сумнівів, що ця порада дійсно є доречною. Тільки за допомогою такого органу можна буде гарантувати використання коштів за цільовим призначенням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. План відновлення України. Київ, 2022. 40 с. URL: https://assets-global.website-files.com/625d81ec8313622a52e2f031/62c19ac16c921fc712205f03_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_UKR.pdf (дата звернення: 07.05.2024)
2. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Екологічна безпека». Київ, 2022. 108 с. URL: https://assets-global.website-files.com/625d81ec8313622a52e2f031/62dea19b8b3d4e2f5b65c8ce_%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B0_%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0_%D1%83%D0%BA%D1%80.pdf (дата звернення: 08.05.2024)
3. Балюк Г., Шомпол О. Національні та міжнародно-правові проблеми регулювання охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки під час збройних конфліктів. *Адміністративне право і процес*. 2015. № 2. С. 142–158.
4. Руслан Стрілець: 2024 – рік початку кліматичного діалогу в Україні. 12.01.2024. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ruslan-strilets-2024-rik-pochatku-klimatychnoho-dialohu-v-ukraini> (дата звернення: 21.05.2024)
5. Гетьман А. П., Анісімова Г. В. Формування еколого й кліматично-правової політики в умовах російської військової агресії: нові доктринальні підходи. Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану: матеріали наук.-практ. онлайн-конференції (Харків, 8 грудня 2022 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана; МОН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. екол. права, Каф. права Європ. Союзу, Рада молодих вчених. Харків: Право, 2022. С. 5–13.
6. Шевчук Л. М. Еколого-правові аспекти післявоєнного відновлення України. Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу: тези доповідей учасників міжнародної наук.-практ. онлайн/офлайн конференції (Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2022. С. 267–269.
7. Підсумковий документ Міжнародної конференції з питань відновлення України. «Декларація Лугано». Лугано, 4–5 липня 2022 р. URL: https://assets-global.website-files.com/625d81ec8313622a52e2f031/62cd2e0ba5613c953a9b52d4_Lugano%20Declaration_UA.pdf (дата звернення: 24.05.2024)
8. Паризька угода від 12.12.2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l61#n118 (дата звернення: 26.05.2024)
9. The Environmental Declaration/Довкіллява Декларація. URL: <https://mepr.gov.ua/declaration/> (дата звернення: 24.05.2024)
10. Філософія Української Формули миру. URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/19/45/a0284f6fdc92f8e4bd595d4026734bba_1691475944.pdf (дата звернення: 24.05.2024)
11. Повоєнне відновлення України: відбудова заради кращого майбутнього. Київ, 2022. 40 с.
12. Екологічний договір для України. Зелене майбутнє: Рекомендації щодо відповідальності та відновлення (9 лютого 2024 р.). Київ. 2024. 27 с. URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/24/65/148029c127aa3b2a3fe9f482f9226118_1707492894.pdf (дата звернення: 24.05.2024)
13. Україна приєдналася до європейської програми «LIFE» для клімату та довкілля. 24.06.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-priyednalasya-do-yevropejskoyi-programi-life-dlya-klimatu-ta-dovkillya> (дата звернення: 28.05.2024)

14. Завершуємо будувати кліматичну архітектуру України – у Києві відкрили Кліматичний Офіс. 21.10.2023. URL: <https://mepr.gov.ua/zavershuyemo-buduvaty-klimatychnu-arhitekturu-ukrayiny-u-kyuevi-vidkryly-klimatychnyj-ofis/> (дата звернення: 28.05.2024)

15. Павко Я. Ера вичерпного палива закінчується. Голос України. 2023, 21 грудня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/375780> (дата звернення: 28.05.2024)

16. Попри війну кліматична політика залишається серед основних пріоритетів довкіллевих реформ. 22.01.2024. URL: <https://mepr.gov.ua/popry-vijnu-klimatychna-polityka-zalyshayetsya-sered-osnovnyh-priorytetiv-dovkillyevyh-reform/> (дата звернення: 28.05.2024)

17. Послідовними кроками продовжуємо розбудову кліматичної політики України, – Руслан Стрілець. 30.05.2024. URL: <https://mepr.gov.ua/poslidovnymu-krokomu-prodovzhuyemo-rozbudovu-klimatychnoyi-polityku-ukrayiny-ruslan-strilets/> (дата звернення: 08.06.2024)

18. Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council of 13 October 2003 establishing a scheme for greenhouse gas emission allowance trading within the Community and amending Council Directive 96/61/EC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32003L0087> (date of access: 29.05.2024)

19. Повідомлення про оприлюднення проекту постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України у сфері моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів». 12.07.2023. URL: <https://mepr.gov.ua/povidomlennya-pro-oprylyudnennya-proyektu-postanovy-kabinetu-ministriv-ukrayiny-pro-vnesennya-zmin-do-deyakyh-postanov-kabinetu-ministriv-ukrayiny-u-sferi-monitoryngu-zvitnosti-ta-veryfikatsiyi-vykydi/> (дата звернення: 06.06.2024)

20. Пояснювальна записка до проекту постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України у сфері моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів». URL: <https://mepr.gov.ua/wp-content/uploads/2023/07/Poyasnyvalna-zapyska-vid-12.07.2023.docx.pdf> (дата звернення: 06.06.2024)

21. Бедрій Р. Б. Організаційно-правове забезпечення відбудови та економічного розвитку міст у контексті повоєнного відновлення України. *Економіка та право*. 2023. № 3. С. 53–60.

22. Євросоюз планує створити спеціальний фонд для відбудови України після війни. 19.04.2022. URL: <https://meta.ua/uk/news/economics/44718-evrosoyuz-planue-stvoriti-spetsialnii-fond-dlya-vidbudovi-ukrayini-pislya-viini/> (дата звернення: 10.06.2024)

23. В уряді Німеччини закликали створити спецфонд для відновлення України. 10.06.2024. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/06/10/7187814/> (дата звернення: 10.06.2024)

24. Міндовкілля допомагатиме українському бізнесу залучати міжнародні інвестиції в проекти зеленої відбудови. 07.06.2024. URL: <https://mepr.gov.ua/mindovkillya-dopomagatyme-ukrayinskomu-biznesu-zaluchaty-mizhnarodni-investytsiyi-v-proyekty-zelenoyi-vidbudovy/> (дата звернення: 08.06.2024)

Пахомі С. К.,

здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії з міжнародного права
Міжнародного гуманітарного університету

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ДОВКІЛЛЯ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Анотація. Дана наукова стаття присвячена актуальним питанням міжнародно-правового регулювання захисту довкілля під час збройного конфлікту. Проаналізовані основні міжнародні договори в сфері МГП, які регулюють питання впливу збройного конфлікту на стан навколишнього природного середовища. Паралельно позначено і деякі міжнародні договори в сфері міжнародного екологічного права, які прямо чи опосередковано стосуються впливу збройного конфлікту на стан екології.

Позначено, що одним із варіантів для вирішення певних прогалин в регулюванні захисту довкілля під час збройного конфлікту може стати застосування норм міжнародного екологічного права. Так, детальні норми, стандарти та механізми, які містяться в цій галузі, можуть допомогти уточнити та розширити основні принципи міжнародного гуманітарного права для запобігання або оцінки відповідальності за шкоду довкіллю, заподіяну під час збройного конфлікту.

Підкреслено, що небагато положень МГП безпосередньо стосуються захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів. Проаналізовано зміст статей Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року і зазначено, що цей документ визначає поріг недопустимої шкоди для навколишнього природного середовища, але його положення є надто обмежувальним і нечітким, а положення МГП щодо захисту цивільних об'єктів не забезпечують достатнього захисту елементів навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів.

Попри значущість положень Додаткового протоколу I, їх застосування під час звичайних військових дій обмежене. Ситуація викликає необхідність розробки та ухвалення нової міжнародної угоди.

Важливу роль у захисті навколишнього середовища має діяльність МКЧХ, який у 1994 році розробив «Керівні принципи щодо захисту природного середовища під час збройного конфлікту». А наступною міжнародною угодою, яка позначила значимість захисту екології під час збройного конфлікту є Римський статут, а в 2016 році було прийнято під егідою Асамблеї ООН з навколишнього середовища резолюцію «Захист довкілля в районах, уражених збройними конфліктами».

Зроблено висновок, що в умовах прогалин в рамках міжнародного гуманітарного права щодо захисту навколишнього середовища під час збройного конфлікту слід звернутись, за необхідності, до норм міжнародного екологічного права.

Ключові слова: збройний конфлікт, безпека, міжнародне екологічне право, МГП, міжнародний договір, екологічні наслідки, шкода, довкілля.

Pakhomi S. K. International legal regulation of environmental protection during armed conflict

Abstract. This academic article is dedicated to the pressing issues of international legal regulation of environmental protection during armed conflict. It analyzes the main international treaties in the field of International Humanitarian Law (IHL) that regulate the impact of armed conflict on the state of the natural environment. Additionally, it highlights certain international treaties in the field of international environmental law that directly or indirectly relate to the impact of armed conflict on the environment.

It is suggested that one possible way to address certain gaps in the regulation of environmental protection during armed conflict could be the application of international environmental law norms. Detailed norms, standards, and mechanisms found in this field can help clarify and expand the main principles of IHL to prevent or assess responsibility for environmental damage caused during armed conflict.

It is emphasized that few provisions of IHL directly address environmental protection during armed conflicts. The content of the articles of Additional Protocol I to the Geneva Conventions of 1949 has been analyzed, noting that this document establishes a threshold for unacceptable harm to the natural environment.

Despite the significance of the provisions of Additional Protocol I, their application during regular military operations is limited. This situation necessitates the development and adoption of a new international agreement.

The International Committee of the Red Cross (ICRC) plays an important role in environmental protection, having developed the "Guidelines for the Protection of the Natural Environment in Armed Conflict" in 1994. Another significant international agreement recognizing the importance of environmental protection during armed conflict is the Rome Statute. In 2016, under the auspices of the UN Environment Assembly, the resolution "Protection of the Environment in Areas Affected by Armed Conflict" was adopted.

It is concluded that, given the gaps within international humanitarian law regarding environmental protection during armed conflict, it is necessary, when required, to refer to the norms of international environmental law.

Key words: *armed conflict, security, international environmental law, IHL, international treaty, environmental consequences, damage, environment.*

Нанесення шкоди довкіллю сьогодні є одним з ключових питань, існуючі збройні конфлікти та недостатньо повне і чітке регулювання питання щодо захисту навколишнього середовища в міжнародному гуманітарному праві (далі – МГП) – актуалізують це питання серед науковців та практиків. Існує три ключові недоліки в чинних нормах МГП, що стосуються захисту довкілля під час збройних конфліктів. По-перше, визначення недопустимої шкоди довкіллю є надто обмеженим і нечітким. По-друге, існує правова невизначеність щодо захисту елементів довкілля як цивільних об'єктів. По-третє, застосування принципу пропорційності у випадках, коли шкода довкіллю вважається «супутніми збитками», є проблематичним. Ці прогалини відкривають можливості для уточнення та розвитку чинної системи правових норм і породжують наукові дискусії.

Одним із підходів до вирішення деяких недоліків МГП може стати застосування міжнародного екологічного права (далі – МЕРП) під час збройних конфліктів. Детальні норми, стандарти та механізми, які містяться в МЕРП, можуть допомогти уточнити та розширити основні принципи МГП для запобігання або оцінки відповідальності за шкоду довкіллю, заподіяну під час конфлікту.

Збройні конфлікти не тільки знищують цивільне населення, а й спричиняють значну шкоду та деградацію довкілля. Екологічні наслідки збройних конфліктів тривають навіть після завершення конфлікту, деякі з них є незворотними.

Мета статті – дослідити міжнародно-правове регулювання захисту довкілля під час збройного конфлікту, проаналізувати вплив збройних конфліктів на довкілля, а також позначити зв'язок МЕРП та МГП під час збройних конфліктів та запропонувати шляхи подолання прогалин в регулюванні нормами МГП питань захисту довкілля.

Як позначає Ю.Є. Дмитрієв: «міжнародно-правові зобов'язання держав щодо захисту довкілля у період збройного конфлікту містяться лише в декількох природоохоронних договорах, а також в спеціальних договорах, які застосовують при наявності збройного конфлікту» [1, с. 70].

Небагато положень МГП безпосередньо стосуються захисту довкілля під час збройних конфліктів, а ті, що є, сьогодні виявились недостатніми, прикладом цього є систематичне нанесення екологічної шкоди Україні. Натомість МЕРП є великим масивом норм, які захищають довкілля та пропонують стандарти і механізми для вирішення питань відповідальності за нанесення екологічної шкоди. Однак, чи застосовуються норми МЕРП під час збройних конфліктів, це питання є дискусійним та важливим.

Так, Додатковий протокол I до Женевських конвенцій 1949 року визначає поріг недопустимої шкоди для довкілля (вона повинна бути «широкомасштабною, довгочасною та серйозною») [2]. Як позначають М. Боте, К. Брух, Дж. Даймонд та Д. Дженсен положення ДП I є надто обмежувальним і нечітким, а положення МГП щодо захисту цивільних об'єктів не забезпечують достатнього захисту елементів довкілля під час конфліктів [3, р. 570].

Деякі міжнародні договори МЕРП прямо вказують на їх застосовність під час збройних конфліктів (наприклад, певні положення Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р.), інші лише побічно торкаються цього питання (наприклад, Рамсарська конвенція 1971 р.), а деякі взагалі не згадують про це.

Збройний конфлікт завдає як прямої, так і опосередкованої шкоди навколишньому середовищу, що в подальшому може поставити під загрозу здоров'я людей, засоби до існування та безпеку. Щоб усунути ці ризики,

МГП включило основні принципи захисту навколишнього середовища до правової бази, яка регулює збройні конфлікти [4; 5; 6].

Починаючи з 1970-х р., міжнародна спільнота почала активно обговорювати захист довкілля та намагалася усунути правові прогалини у захисті жертв збройних конфліктів. Обидва ці процеси були зумовлені активною реакцією громадськості на ряд важливих подій. У сфері довкілля це були екологічні катастрофи, такі як, наприклад, масштабні розливи нафти, а також громадянські рухи. У сфері збройних конфліктів рушійними силами стали В'єтнамська війна, захист прав людини на окупованих територіях (зокрема в Палестині) та конфлікти, пов'язані з деколонізацією. Ці дві тенденції об'єдналися в одній події – використанні гербіцидів під час В'єтнамської війни, що спричинило екологічні та медичні наслідки.

Хоча міжнародне екологічне право спочатку безпосередньо не приділило достатньо уваги проблемі впливу збройних конфліктів на навколишнє середовище, однак в 1976 році була скликана конференція, на якій була ухвалена Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище. Ця угода забороняє використання методів впливу на навколишнє середовище для завдання шкоди противнику.

Складніші питання були обговорені на Дипломатичній конференції щодо Женевських конвенцій, що відбувалася у 1974–1977 роках. Два важливі положення увійшли до Додаткового протоколу I. По-перше, стаття 35(3) забороняє методи і засоби ведення війни, що спричиняють «широкомасштабні, довготривалі та серйозні» пошкодження природного середовища. По-друге, стаття 55 наголошує на необхідності вжиття заходів для захисту довкілля під час бойових дій, включаючи заборону методів, що завдають шкоди середовищу і, відповідно, здоров'ю або виживанню населення [2].

Попри значущість цих положень, їх застосування під час звичайних військових дій було обмежене. Більшість країн НАТО не вважали ці положення застосовними до ядерної війни, а такі країни, як США та Великобританія, взагалі оспорожують їхнє становлення звичаєвим правом.

Ситуація викликала подальші дебати про необхідність нового міжнародного законодавства, включаючи пропозиції про ухвалення нової, п'ятої Женевської конвенції. Проте такі ініціативи зіштовхнулися зі значним опором з боку держав. У 1994 році Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ) розробив «Керівні принципи щодо захисту природного середовища під час збройного конфлікту» [7].

Подальший етап у правотворчості розпочався з ухвалення Римського статуту 1998 року, який заснував Міжнародний кримінальний суд. Римський статут включає положення про захист довкілля під час міжнародних збройних конфліктів, визнаючи військові злочини, які спричиняють «масштабну, довготривалу та серйозну шкоду навколишньому природному середовищу», якщо ці дії є надмірними порівняно з очікуваною військовою перевагою [8].

Дебати також стосувалися ролі звичаєвого міжнародного гуманітарного права в захисті довкілля. У 2005 році Жан-Марі Хенкертс і Луїза Досвальд-Бек (Jean-Marie Henckaerts and Louise Doswald-Beck) у своєму дослідженні заявили, що заборона використання методів ведення війни, які спричиняють серйозну шкоду довкіллю, є частиною звичаєвого міжнародного права [9, р. 153–154]. Проте багато країн досі обговорюють межі та тлумачення цих зобов'язань.

Як зазначено вище, основна проблема, яку піднімає Додатковий протокол I, полягає у тлумаченні трьох умов, пов'язаних із заборонаю на «широкомасштабне, довгочасне та серйозне» нанесення шкоди довкіллю. Занадто вузька сфера застосування цієї заборони зумовлена як її кумулятивним характером, так і тлумаченням, яке фактично встановлює дуже високий поріг, але з певною неоднозначністю.

Якщо тлумачити відповідно до історії переговорів, то здається майже неможливим, що цей поріг може бути досягнутий у випадку звичайних збройних дій. Щодо хімічної війни, то єдиний практичний випадок (використання гербіцидів у В'єтнамі) викликає певні сумніви. Якщо мірилом «довготривалості/довгочасності» є кілька десятиліть, то поріг може бути не досягнутий. Природа відновилася в багатьох, але не у всіх місцях В'єтнаму; проте шкода для здоров'я людей залишається

і може тривати поколіннями. Так само і підрих Каховської дамби в Україні, наприклад.

Як позначає К.А. Козмуляк, збройний конфлікт в Україні вплинув на різні види безпеки, в т.ч. й на екологічну безпеку, а екологічні наслідки, які принесла військова агресія РФ Україні має транскордонний характер [10, с. 175]. Наземні міни, касетні боєприпаси та інші вибухонебезпечні пережитки війни не лише забирають людські життя, але й можуть забруднювати ґрунтові води металами та токсичними речовинами. Війна створює великі обсяги військового брухту, який може містити низку забруднюючих матеріалів, забруднюючи ґрунтові води, водночас наражаючи тих, хто працює на них, на гострі та хронічні ризики для здоров'я. Пошкодження дамб, особливо великих гідроелектростанцій, може спричинити катастрофічні наслідки, а також довгострокову шкоду навколишньому середовищу [11].

Природні ресурси та довкілля є важливими для постконфліктного відновлення, і значні екологічні негативні збитки можуть підірвати зусилля щодо забезпечення засобів до існування, сприяння економічному відновленню та поверненню суспільства до «нормального» мирного життя.

Отже, питання міжнародно-правове регулювання захисту довкілля під час збройного конфлікту не втрачає своєї актуальності, оскільки сьогодні ми бачимо першу прогалину в такому регулюванні – з екологічної точки зору правова ситуація є надзвичайно складною, тому що умови, по-перше, прикріплені до заборонних статей 35 та 55 ДП І, є надто обмежувальними, роблячи цю заборону надто вузькою з точки зору захисту довкілля; по-друге, точний обсяг цієї заборони залишається невизначеним, що ускладнює її реалізацію чи дотримання.

Проте ця прогалина створює можливість: альтернативна форма правового захисту довкілля під час збройного конфлікту міститься в низці документів, які відображають звичаєві норми – а саме принцип «належної поваги» та заборону «безглузлого» знищення. Питання полягає в тому, чи можна це уточнити і як саме.

Постає питання – яким чином запобігати перетворенню елементів довкілля на військові об'єкти? Статті 59 і 60 Додаткового

протоколу І (необоронювані місцевості та демілітаризовані зони) можуть слугувати моделлю. Оскільки в цих районах відсутні збройні сили, вони не є або більше не є військовими об'єктами, а отже, не підлягають нападу. Подібним чином, екологічно чутливі зони можуть бути захищеними від атак шляхом виключення будь-якої військової присутності в певній місцевості.

Однак, без відповідного міжнародного договору та домовленостей це не може бути досягнуто, односторонньої заяви з боку певної країни – буде недостатньо. Сторони збройного конфлікту можуть досягти певної домовленості щодо певної території за допомогою, наприклад, посередництва МКЧХ, ООН або міжнародної екологічної організації. Міжнародна організація могла б закликати сторони укласти відповідні угоди. Нарешті, Рада Безпеки ООН, реалізуючи свої повноваження відповідно до Глави VII Статуту ООН [12], могла б визначати такі захищені території і зобов'язати сторони укласти відповідні угоди.

27 травня 2016 року учасники Асамблеї ООН з навколишнього середовища прийняли резолюцію «Захист довкілля в районах, уражених збройними конфліктами» UNEP/EA.2/Res.15, в якій позначали роль здорових екосистем і раціонально керованих ресурсів у зниженні ризику збройного конфлікту та сторони висловили глибоку стурбованість з приводу шкоди навколишньому середовищу, завданої певними засобами та методами ведення війни, зокрема під час збройного конфлікту [13]. У резолюції також підтверджена важливість в реалізації Цілей у сфері сталого розвитку, перелічених у резолюції 70/1 Генеральної Асамблеї під назвою «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року» [14].

В сьогоdnішніх збройних конфліктах напади на військові об'єкти можуть завдати опосередкованої шкоди навколишньому середовищу, наприклад, напади на промислові установки. У цьому випадку елементи навколишнього середовища, які зазнають впливу, є цивільними об'єктами. Тоді шкода, завдана цим об'єктам навколишнього середовища, буде «супутньою шкодою», яка є допустимою лише в тій мірі, в якій вона не є надмірною по від-

ношенню до конкретної та прямої військової переваги, яка очікується в результаті нападу. Коли ушкодження об'єкта відбувається поза межами військових цілей, спочатку необхідно оцінити масштаб екологічної шкоди, що може бути досить складно. Щоб оцінити шкоду, завдану атакою, необхідно визначити не лише ступінь забруднення та завдану шкоду після атаки, але й кількість існуючого забруднення та його вплив. Існує також невизначеність, пов'язана з прогнозуванням довгострокових негативних наслідків. Бракує ясності щодо практичних питань пропорційності, коли екологічна шкода є побічною шкодою, завданою внаслідок атак на військові цілі.

Отже, в умовах значних прогалин і недоліків у рамках міжнародного гуманітарного

права щодо захисту навколишнього середовища під час збройного конфлікту слід запитати, чи можуть деякі з цих прогалин бути вирішені шляхом застосування норм МЄП. Хоча питання щодо застосування МЄП під час збройного конфлікту дещо ускладнені. Оскільки норми МЄП застосовуються в першу чергу в мирний період та передбачають співпрацю держав по досягненню певних цілей. А норми МГП досить звужені в контексті впливу збройного конфлікту на стан навколишнього середовища. Міжнародно-правова регламентація захисту довкілля під час збройних конфліктів є сьогодні достатньо актуальним та обговорюваним питанням, що потребує подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Дмитрієв Ю.Є. Міжнародно-правовий захист навколишнього середовища від злочинних посягань під час збройних конфліктів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2024. Вип. 81. С. 67-71.
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 24.09.2024).
3. Bothe M., Bruch C.E., Diamond J., Jensen D. International law protecting the environment during armed conflict: gaps and opportunities. *International Review of the Red Cross*. 2010. Vol. 92. P. 569-592.
4. Bodansky D. Legal Regulation of the Effects of Military Activity on the Environment. Reports of the German Federal Environment Agency. 2003. № 5. 14 p.
5. Bothe M. The protection of the environment in times of armed conflict. *German Yearbook of International Law*. 1991. Vol. 34. P. 54-62.
6. Austin Jay E., Bruch Carl E. The Environmental Consequences of War: Legal, Economic, and Scientific Perspectives. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 691 p.
7. Керівні принципи щодо захисту природного середовища під час збройного конфлікту. МКЧХ, 2023. URL: <https://blogs.icrc.org/ua/2023/02/203/6047/> (дата звернення: 24.09.2024).
8. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#n1089 (дата звернення: 24.09.2024).
9. Henckaerts Jean-Marie, Doswald-Beck Louise. Jean-Marie Henckaerts and Louise Doswald-Beck. Customary International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross and Cambridge University Press, Cambridge, 2005. Vol. I: Rules. 628 p.
10. Козмуляк К.А. Правове регулювання охорони довкілля під час збройних конфліктів на прикладі України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2022. Вип. 73. С. 174-180.
11. Assessing the environmental impacts of the war in Ukraine. Posted on 13 Jun 2022. URL: <https://wwfcee.org/news/assessing-the-environmental-impacts-of-the-war-in-ukraine#:~:text=The%20war%20is%20generating%20large,acute%20and%20chronic%20health%20risks> (дата звернення: 27.09.2024).
12. Статут ООН від 26.06.1945. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 24.09.2024).
13. Protection of the environment in areas affected by armed conflict. Nairobi, 23-27 May 2016. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/k16/072/52/pdf/k1607252.pdf> (дата звернення: 27.09.2024).
14. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року. 21 жовтня 2015 р. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/Agenda2030-UA.pdf> (дата звернення: 27.09.2024).

Саух А. С.,

аспірант

Київського університету права
Національної академії наук України

ДІЙ, ПОВ'ЯЗАНІ З НАСИЛЬНИЦЬКОЮ ПЕРЕДАЧЕЮ ДІТЕЙ, ЩО СТАНОВЛЯТЬ МІЖНАРОДНИЙ ЗЛОЧИН ГЕНОЦИДУ

Анотація. Дана наукова стаття присвячена дослідженню дій, пов'язаних з насильницькою передачею дітей, які, як виявилось, можуть кваліфікуватися як міжнародний злочин-геноцид. В умовах збройних конфліктів і гуманітарних криз насильницька передача дітей стає одним із механізмів знищення або ослаблення етнічних, расових та релігійних груп, які ставлять під загрозу не лише права дітей.

Міжнародний збройний конфлікт в Україні супроводжується скоєнням на території нашої держави численних, в тому числі, таких як незаконна депортація або насильницьке переміщення дітей, які, відповідно до Римського статуту класифікуються як геноцид та не мають строків давності. На сьогодні, існує проблема кваліфікації депортації дітей в її міжнародно-правовому вимірі з урахуванням приписів Римського статуту.

У статті аналізуються міжнародно-правові норми, що регулюють захист прав дітей та питання геноциду, розглядаються соціальні, політичні та економічні фактори, що сприяють цим діям.

Особлива увага приділяється впливу насильницької передачі дітей на міжнародні відносини, включаючи участь міжнародних організацій та правозахисних структур у вирішенні цієї проблеми.

Завдяки комплексному підходу, стаття прагне підвищити усвідомленість про цю гостру проблему та сприяти розробці ефективних стратегій захисту дітей в умовах збройних конфліктів.

З огляду на міжнародне право та ухвалені конвенції, такі як Конвенція ООН про права дитини та Конвенція про запобігання злочину геноциду, необхідно чітко розуміти коло дій, які сприяють виникненню цієї проблеми, а також провести правову оцінку таких актів. Важливо також підкреслити, що міжнародна спільнота зобов'язана реагувати на ці злочини, забезпечуючи відповідальність осіб, які їх здійснюють.

Ключові слова: насильницька передача дітей, кримінальна відповідальність, збройний конфлікт, геноцид, денацифікація, Міжнародний кримінальний суд, Римський статут.

Saukh A. S. Acts relating to the forcing transfer of children constituting the international crime of genocide

Abstract. This scientific article is devoted to the study of actions related to the forcible transfer of children, which, as it turned out, can be qualified as an international crime of genocide. In the context of armed conflicts and humanitarian crises, the forcible transfer of children becomes one of the mechanisms for the destruction or weakening of ethnic, racial and religious groups, which endanger not only the rights of children.

The international armed conflict in Ukraine is accompanied by numerous crimes committed on the territory of our country, including the illegal deportation or forcible transfer of children, which, according to the Rome Statute, are classified as genocide and do not have a statute of limitations. Today, there is a problem of qualifying the deportation of children in its international legal dimension, taking into account the prescriptions of the Rome Statute.

The article analyzes the international legal norms regulating the protection of children's rights and the issue of genocide, and considers the social, political and economic factors contributing to these actions.

Special attention is paid to the impact of the forcible transfer of children on international relations, including the participation of international organizations and human rights organizations in solving this problem.

Thanks to a comprehensive approach, the article seeks to raise awareness of this acute problem and contribute to the development of effective strategies for the protection of children in armed conflicts.

With regard to international law and adopted conventions, such as the UN Convention on the Rights of the Child and the Convention on the Prevention of the Crime of Genocide, it is necessary to clearly understand the range of actions that contribute to the emergence of this problem, as well as to conduct a legal assessment of such acts. It is also important to emphasize that the international community is obliged to respond to these crimes, ensuring the responsibility of those who commit them.

Key words: forced transfer of children, criminal liability, armed conflict, genocide, denazification, International Criminal Court, Rome Statute.

Постановка проблеми. У сучасному світі проблеми насильницької передачі дітей, які виникають в умовах збройних конфліктів, політичного кризу та гуманітарних катастроф, набувають дедалі більшої актуальності. Дії, що призводять до насильницької передачі дітей – це не лише порушення прав дитини, але й серйозні злочини проти людства, які можуть кваліфікуватися як геноцид.

Насильницька передача дітей має на меті витіснення або знищення певної групи, будь то етнічної, релігійної чи соціальної, через руйнування її соціальної структури та культурної ідентичності. Відмова дати можливість дітям зберегти їхню ідентичність, мову та традиції – це акт, що веде до помітного ослаблення групи, і може бути розцінений як частина масштабних дій по знищенню майбутнього України.

У статті буде розглядатися юридичний аспект, вплив насильницької передачі на соціально-психологічний стан дітей, а також необхідний комплексний підхід до вирішення цієї проблеми на міжнародному рівні.

Постановка завдання. Метою даної статті є аналіз вітчизняних та міжнародних матеріалів та досліджень щодо кваліфікації доказів здійснення в Україні дій, пов'язаних з насильницькою передачею дітей, які можуть бути кваліфіковані як міжнародний злочин геноциду.

Виклад основного матеріалу. Ще з початком повномасштабного вторгнення на тлі масових бомбардувань та обстрілів цивільних, блокади мирних жителів в окупованих містах і селах, українська сторона, зокрема, зазначала, що дії РФ в Україні мають ознаки геноциду. Вище військово та політичне керівництво російської федерації, а також військовослужбовці збройних сил держави-агресора вчиняють численні злочини, зокрема проти дітей, які є найбільш цінними та зухвалими.

Російська офіційна риторика від початку війни і ще перед нею, відразу була «геноцидною», з того моменту, коли російська влада проголосила, що метою СВО є «денацифікація» українців. «Денацифікація» в офіційному російському вживанні означає лише знищення української держави і нації [1].

Цей термін створено саме для того, аби прив'язати збройну агресію до знищення «нацистів», якими, начебто, населено Україну. «Нацистами» російське керівництво називає українців, які заперечують існування лише одного народу та виборюють право Українського народу на самоідентифікацію. У такий спосіб російська федерація проводить політику, спрямовану на створення викривленого уявлення про самобутність Українського народу та його прагнення до незалежності, що реалізується через поширення в усьому світі фальшивих ідеологем, в основі яких лежить завідомо хибне та маніпулятивне отождолення українського патріотизму з «нацизмом» чи іншими людиноненависницькими ідеологіями [2].

24 лютого 2022 року Путін в промові до населення оголосив про «спеціальну воєнну операцію», яка фактично означала оголошення війни Україні. Путін сказав, що операція спрямована на «захист населення» підконтрольних росії самопроголошених республік, які «зазнають знущань, геноциду з боку київського режиму». Путін також неправдиво стверджував, що українські урядовці є неонацистами під контролем Заходу, що Україна розробляє ядерну зброю, і що НАТО розбудовує військову інфраструктуру в Україні, щоб загрожувати росії. Він сказав, що росія прагне «демлітаризації та денацифікації» України і дотримується поглядів, які ставлять під сумнів право України на існування.

«Нацист», як пояснює підручник з геноциду, – це просто людина, яка ідентифікує себе як українець», – написав історик Єльського університету Тімоті Снайдер на початку квітня 2022 року, пояснюючи коріння статті під назвою «Що Росія має зробити з Україною», опублікованій у державному агентстві «РИА Новини» [1].

Статтю, що описує репресії, які Росія має застосувати по відношенню до населення України після захоплення країни, він називає «підручником з геноциду».

У своєму виступі в листопаді 2022 року на запрошення німецької аналітичної інституції Центру ліберальної сучасності Тімоті Снайдер сказав, що за ці понад вісім місяців війни, він «впевнений, що кожна окрема геноцидна

дія, згадана в статті 2 Конвенції про геноцид 1948 року [4], була здійснена».

Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього була ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 році. Країни-учасниці Конвенції, а їх на сьогодні 149, мають запобігати актам геноциду та карати за них під час війни та в мирний час. Конвенція визначає «геноцид як дії, здійснювані з наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову, релігійну, етнічну групу як таку».

Ознаки геноциду: вбивство членів групи або заподіяння їм серйозних тілесних ушкоджень; навмисне створення життєвих умов, розрахованих на знищення групи; запобігання дітородінню та насильницька передача дітей з однієї групи до іншої; публічне підбурювання до вчинення таких дій.

Але за словами експертів для застосування Конвенції, потрібно довести намір геноциду. І складністю задокументувати такий намір, зокрема, вони пояснюють той факт, що геноцидам, що були скоєні вже після ухвалення Конвенції, у Руанді, чи в Югославії у 1990-х роках, не вдалося запобігти [1].

Останнім часом злочинність стала виходити за межі національних кордонів, набуваючи міжнародний характер. Із найбільш небезпечних і жорстоких злочинів є саме міжнародні, оскільки вони загрожують миру, безпеці людства та міжнародному порядку. Жертвами цих злочинів можуть бути як окремі групи людей, так і навіть цілі держави. Серед них, в першу чергу, можна виділити дії, спрямовані на незаконне захоплення території іншої держави, ініціювання та ведення війни, що, у результаті, може призвести до масових депортацій.

Україна працює над обізнаністю міжнародної спільноти щодо агресії російської федерації проти України та працює над створенням спеціального трибуналу з метою відповідальності росії за вчинені дії проти населення України. Наша держава розширює міжнародну коаліцію з даного питання шляхом інформованості на загал та примушення російської федерації визнати свої злочини [2].

У міжнародному праві поняття злочину геноциду з'явилося після Другої світової

війни. Ініціатором його появи був юрист Рафаель Лемкін. Результатом багаторічних зусиль Лемкіна стало ухвалення Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 9 грудня 1948 року Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Саме визначення геноциду, закріплене в Конвенції, є міжнародно визаним та використовується у Римському статуті Міжнародного кримінального суду, один з прокурорів якого Карім Хан розслідує злочини росії проти України.

Конвенція визначає геноцид як будь-які з наступних дій, здійснені з наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку і зокрема, насильницька передача дітей цієї групи іншій [5].

Кількість жертв для визнання геноцидом немає значення. Натомість важлива наявність цілеспрямованого наміру знищення.

Кваліфікація злочинів рф проти дітей як геноциду, як на національному, так і на міжнародному рівнях, можлива у разі встановлення правоохоронними органами загального наміру росії повністю чи частково знищити українців (як дорослих, так і дітей) як окрему національну групу.

Щодо громадян України росія вчиняє усі види злочинів, які можуть підпадати під визначення геноциду, вважають правники, дослідники геноцидів і правозахисники.

А саме:

– оголошення намірів про знищення українців: президент Росії і представники російської влади неодноразово заявляли, що українців як етносу «не існує», що це «штучно створена» нація, і тих, хто так не вважає «треба знищити», а України і українців не повинно існувати у майбутньому;

– публічні заклики до знищення українців;

– цілеспрямовані обстріли систем життєзабезпечення населення та закладів охорони здоров'я України, з метою позбавити людей електроенергії, водопостачання, зв'язку, медичної допомоги та інших засобів для життя;

– переслідування і знищення на окупованих територіях людей із проукраїнською позицією;

– винищення інтелігенції: учителів, митців, людей, які є носіями української культури та виховують інших у ній;

– запровадження в освітніх закладах на окупованих територіях системи навчання та виховання, націленої на зміну ідентичності дітей;

– депортація дітей без батьків до Росії з метою зміни їхньої ідентичності;

– вилучення та знищення із бібліотек українських книг, пограбування музеїв та цілеспрямоване викрадення артефактів, що вказують на давню історію українців [1].

Далі звернемось до IV Женевської конвенції [7] та додаткового протоколу I [8], оскільки між сторонами відбувається міжнародний збройний конфлікт, ці документи є обов'язковими для виконання як Україною, так і рф.

Відповідно до них дітям надається загальний захист як цивільного населення, а також спеціальний захист.

Відповідно до ст. 27-34 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни та ст. 75 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосуються захисту жертв міжнародних збройних конфліктів:

– визначають основоположні гарантії захисту, якими користуються діти як невід'ємна частина цивільного населення. Серед них – право на життя, гуманне поводження, особисту повагу, повагу до честі, а також заборона катувань, тілесних покарань, каліцтв, колективних покарань тощо [7].

Відповідно до ст. 48 та 51 Додаткового протоколу та норма 1 Звичаєвого міжнародного гуманітарного права імперативно зобов'язують розрізняти під час ведення бойових дій цивільне населення і комбатантів, а також цивільні об'єкти та військові об'єкти. Це також додатково захищає дітей від нападів, у тому числі невибіркових, а також об'єкти – школи та лікарні [8].

Також ст. 77 Додаткового протоколу зазначає, що діти користуються особливою повагою, їм забезпечується захист і допомога, які потрібні з огляду на вік або з будь-якої іншої причини, а також захист від будь-якого роду непристойних посягань [8].

Спеціальні норми міжнародного гуманітарного права визначають заходи захисту дітей, а саме:

– під час евакуації та створення безпечних зон і місцевостей (статті 14, 17, ч. 1 ст. 24, ч. 2 ст. 132 ЖК IV, ст. 78 ДП I) [7, 8];

– під час догляду (піклування) за ними та здійснення освітньої діяльності (ст. 23, ч. 1 ст. 24, ст. 50, ч. 5 ст. 89, 94 ЖК IV, ч. 1 ст. 70 ДП I) [7, 8];

– під час встановлення особи дітей та реєстрації їхніх сімейних зв'язків (ст. 24–26, ч. 2 ст. 50, ч. 2 ст. 85 ЖК IV, ст. 74 ДП I) [7, 8].

Це основні положення міжнародних документів, що встановлюють правила і звичаї, тобто міжнародне гуманітарне право.

Разом з іншими галузями міжнародного права також визначають захист дітей під час конфліктів.

Міжнародне право прав людини у низці документів захищає дітей як окрему категорію під час збройних конфліктів, зокрема встановлюючи заборони вчинення конкретних злочинів як от незаконне переміщення, вербування чи сексуальне насильство. Основним таким документом є Конвенція ООН про права дитини [9], обов'язок виконувати яку покладений і на російську федерацію.

ООН у низці Резолюцій Ради Безпеки детально врегулювала широкий спектр питань щодо захисту дітей під час збройних конфліктів.

Перелічені вище норми міжнародного права цинічно порушуються російською федерацією під час вчинення усіх шести серйозних порушень проти українських дітей. Вбивства українських дітей, сексуальне насильство щодо них, напади на школи та лікарні, викрадення дітей, зокрема депортація, відмова у доступі до гуманітарної допомоги, які вчиняє російська федерація, безперечно є злочинами геноциду, які не мають строків давності та за вчинення яких до винних осіб не може бути застосована амністія.

Наразі злочини проти дітей детально документуються та розслідуються як на національному, так і міжнародному рівнях.

На національному рівні за українським законодавством це стаття 442 КК України: «Геноцид, тобто діяння, умисно вчинене

з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу» [10].

На міжнародному рівні це стаття 6 Римського статуту, де геноцид означає будь-яке з таких діянь, які вчинено з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку, а саме:

е) насильницька передача дітей цієї групи до іншої групи.

Росія ж нині послуговується прикладом гітлерівської Німеччини не лише щоб промивати мізки громадянам своєї країни, а й для того, щоб вчиняти геноцид українського народу, зокрема шляхом систематичних і спланованих злочинів проти дітей та підлітків, вивозячи дітей начебто для відпочинку в літніх таборах або «рятуючи» від нацистів, де піддають дітей «перевихованню».

Зокрема, представники російської федерації регулярно вивозять українських дітей з інтернатів та дитбудинків до росії, що чітко підпадає під класифікацію «геноцид».

У звіті Єльської лабораторії гуманітарних досліджень (YHRL) від лютого 2023 року йдеться про щонайменше 43 заклади, організовані росією для утримання українських дітей після початку повномасштабного вторгнення рф до України 24 лютого 2022 року. Розслідувачам YHRL вдалося зібрати інформацію про щонайменше 6 тисяч дітей з України віком від 4 місяців до 17 років, які утримувалися в цих установах. Дослідники встановили, що основною метою таких закладів, які часто маскуються під літні табори для відпочинку, є так зване «політичне перевиховання» [11].

Українських дітей піддають науковій, культурній, патріотичній, військовій освіті, орієнтованій на росію. Окрім того, на базі щонайменше двох закладів відбувається розподілення українських дітей, які нібито є сиротами, в прийомні сім'ї в росії. Деяких дітей, які

потрапляють до російської мережі спецзакладів, віддають росіянам на всиновлення. Варто зазначити, що насильницькою русифікацією і «перекроюванням» свідомості неповнолітніх українців країна-агресор займається не лише на території рф, а й на тимчасово окупованих росією українських територіях, зокрема в Криму [6].

Після російської анексії на півострові де-факто ліквідували всі українські школи, а після повномасштабного вторгнення рф спікер підконтрольного Кремлю Кримського парламенту Володимир Константинов закликав почати так звану «денацифікацію» України зі шкільних підручників. На тимчасово захоплених територіях збройні сили рф та афілійовані збройні групи неодноразово знищували українські книжки, зокрема підручники історії. Пані посол Великобританії в Україні Мелінда Сімонс свого часу прокоментувала зазначені дії окупантів так: *«Спалення українських історичних книжок – це не денацифікація. Це протилежне»*. Замість українських книг росія пропонує підручники, що міститимуть інформацію про фейкові «референдуми» на тимчасово окупованих територіях і розділ про «героев «сво» [6].

Види російських злочинів проти неповнолітніх українців дуже різноманітні: примусова депортація, незаконне всиновлення, сексуальне насильство та катування, табори для «політичного перевиховання», русифікація і мілітаризація дітей та підлітків, примусова праця, використання неповнолітніх у численних пропагандистських роликах та акціях [6].

Пропагандистська машина Кремля часто обумовлює напад на Україну нібито потребою власного захисту, що є ознакою використання геноцидної риторики. Тоді як примусову депортацію українських дітей до росії, що вже є ознакою геноциду, відповідно до статті другої Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, російська влада та працівники державних інфоресурсів подають нібито як «порятунок» чи «евакуацію» з небезпечних регіонів України. На цьому, зокрема, наполягає пресекретарка МЗС рф Захарова. Вона заявила, що всі звинувачення в примусовій депортації та викраденні українських дітей «цинічні», адже на

Донбасі, мовляв, за вісім років війни загинули під обстрілами 150 дітей [6]. Це типовий маніпулятивний прийом кремлівської пропаганди задля виправдання воєнних злочинів і перетворення агресора на «миротворця». Щойно російським окупантам висувають обґрунтовані докази звинувачення в незаконному вивезенні неповнолітніх українців на підконтрольну рф територію, ті починають розповідати, яких буцімто «титанічних зусиль» їм коштувало витягти дітей з «гарячих точок». Водночас посадовці й працівники провладних інфоресурсів, авжеж, замовчують, що, якби не росія, українцям узагалі не загрожувала б небезпека.

Міжнародна правозахисна організація Human Rights у доповіді від вересня 2022 року наголошує: переміщення цивільних осіб не може бути виправдане гуманітарними міркуваннями, якщо «гуманітарна криза, що спричинила переміщення, сама по собі є результатом незаконної діяльності окупаційної влади» [14].

В Українській Гельсінській спілці з прав людини зазначають: депортація та примусове переміщення цивільних осіб на окупованій території заборонені міжнародним гуманітарним правом і можуть вважатися воєнними злочинами або злочинами проти людяності – відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду [15].

Нібито гуманітарними міркуваннями обумовлює вивезення українських дітей до росії і віцеспікерка Держдуми рф Анна Кузнецова, яка регулярно їздить на окуповані території. Коли ж ідеться про неповнолітніх українців з регіонів, які опинилися під російською окупацією, рф часто використовує термін «наші діти», апелюючи до кремлівського нарративу про те, що українці та росіяни нібито є «одним народом» [6].

Достеменною кількістю жертв цього злочину невідома. За даними Офісу генерального прокурора, станом на 30 вересня 2024 року від початку повномасштабного вторгнення росії до України через російську військову агресію загинули 577 дітей, ще 1630 – отримали поранення. Окрім того, за даними Національної поліції України, 1964 українських дітей вважаються зниклими безвісти

та 19546 депортованими або примусово переміщеними. На урядовій платформі «Діти війни» зазначається, що точну кількість постраждалих неповнолітніх українців встановити неможливо через активні бойові дії та тимчасову окупацію частини території України. Тобто реальні цифри жертв війни можуть значно перевищувати ті, якими наразі володіють правоохоронні органи [17].

До статистики вносять верифіковані випадки депортації, проте реальні цифри депортованих можуть бути значно вищими. Оскільки доступ до окупованих територій обмежений, правоохоронні органи наразі не можуть зібрати всієї необхідної інформації.

Тим часом російська державна інформагенція ТАСС із посиланням на анонімне джерело в силових структурах рф в лютому 2023 року повідомляла про депортацію 738 тисяч дітей протягом року, починаючи з лютого 2022-го. Натомість радниця-уповноважена Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації Дарія Герасимчук розцінює цю цифру як елемент тиску і пропаганди російської сторони для того, щоб вказати на глобальність злочинів. Дані рф щодо кількості депортованих не підтверджені жодними звітами чи списками, зазначає Герасимчук, що, звісно, не скасовує масштабів російських злочинів [18].

З публікацій російських інфоресурсів випливає, нібито українські діти в рф є «біженцями», які добровільно виїхали з дорослими до країни-агресора. Утім, замовчується, що дітей можуть розлучити з батьками під час незаконної процедури «фільтрації» [19] цивільного населення, або що батьки українських дітей підписують згоду на нібито відвідування «оздоровчих таборів» у росії та окупованому Криму під примусом [11], або ж що дітей просто викрадають чи незаконно вивозять з українських закладів інституційного догляду.

В українських медіа є низка матеріалів зі свідченнями батьків і родичів дітей, яких російські окупанти викрали [20] чи вивезли на територію рф або перемістили на тимчасово окуповані території обманом [21], а також зі свідченнями неповнолітніх [22], яких вдалося повернути додому, в Україну.

Повернення депортованих Росією неповнолітніх українців – складний процес. Станом на 30 вересня 2024 року, за даними Національного інформаційного бюро, до України вдалося повернути 388 дітей [17]. За словами Дарії Герасимчук, на сьогодні не існує єдиного механізму для повернення українських дітей і практично під кожен випадок створюється окремий алгоритм [18]. Ситуацію обтяжує і те, що російські родини, які всиновлюють депортованих з України дітей, примусово змінюють їхні імена, по батькові та прізвища. Про це повідомляє директор Інституту стратегічних досліджень та безпеки Павло Лисянський [16], орієнтуючись на дані звіту [13], підготовленого установою. Те, що основною метою рф є знищення української ідентичності, підтверджує і примус до отримання російського паспорта для дорослих українців, і спрощення процедури надання російського громадянства для українських дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківської опіки, – відповідний документ ухвалили в рф ще у квітні 2019 року.

Росія депортує та незаконно віддає українських дітей у російські сім'ї і без квазіправового підґрунтя. Так, розслідувачі американського інформагентства Associated Press дізналися, що посадовці країни-агресора депортують українських дітей до росії або переміщують на підконтрольні їй території без будь-якої згоди від батьків, родичів чи опікунів. Дітям же просто брешуть, нібито вони нікому не потрібні [6].

За даними Регіонального центру прав людини станом на 15 серпня 2024 року щонайменше 380 неповнолітніх українців окупанти вже віддали під опіку російським родинам після початку повномасштабного вторгнення [12].

Геноцид це злочин спрямований не лишень заподіяти шкоди щодо здоров'я окремих людей, а передбачає повне знищення нації, знищення етнічної приналежності. У Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, яка набула чинності у 1958 році, а також у Статуті Міжнародного кримінального суду зазначено визначення геноциду, це дії, вчинені з наміром знищити повністю або частково будь-яку

національну, расову, етнічну або релігійну групу як таку, зокрема: насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу [1]. Протягом століть радянська влада катувала український народ. Мільйони були вбиті, піддані тортурам і вбиті голодом через радянські злочини. Російський терор і геноцид тривають і тепер, у 21 столітті.

У цей складний період, коли боротьба українського народу посилюється проти збройної агресії російської федерації, спостерігається зростаюча жорстокість з боку противника, яку слід належним чином оцінити. На сьогоднішній день можна стверджувати, що дії збройних сил рф не обмежуються лише актами агресії, але мають систематичний та послідовний характер в спробі знищити український народ, його ідентичність, право на самовизначення та саморозвиток. У такій ситуації необхідно негайно визнати дії збройних сил російської федерації під час останньої фази збройної агресії проти України, яка почалася 24 лютого 2022 року, як акти геноциду українського народу [2]. Що і було зроблено Верховною радою України Постановою від 14 квітня 2022 року [3], якою вона заклікала Організацію Об'єднаних Націй, Європейський Парламент, Парламентську Асамблею Ради Європи, Парламентську Асамблею ОБСЄ, Парламентську Асамблею НАТО, уряди та парламенти іноземних держав щодо визнання вчинення Російською Федерацією геноциду Українського народу.

Висновки. Отже, геноцид, як злочин, є одним з найтяжчих міжнародних злочинів та потребує більш детального визначення у відповідних міжнародно-правових актах згідно з потребами часу, які включають у себе розвиток технологій, біоінженерії, зброї масового ураження тощо. Проблема визнання сукупності воєнних злочинів у війні геноцидом – це відсутність формальних доказів спланованого та систематичного характеру знищення українців як соціальної групи, хоча в публічній риториці російських політиків та пропагандистів таких підтверджень досить багато.

Часто рф усе-таки намагається «маскувати» злочини, які скоює проти українських дітей та підлітків, прикриваючись псевдогуманітарними міркуваннями. Утім, те, наскільки

різноманітний спектр злочинів проти неповнолітніх українців, їхня систематичність і спланованість вказують на те, що вони є частиною геноциду росії проти українського народу. Більше того подеколи в російському інфопросторі про це говорять відкрито.

Відтак, дії, пов'язані з насильницькою передачею дітей, можуть стати причиною серйозного порушення прав людини і міжнародного гуманітарного права, особливо в контексті конфліктів та воєн. Якщо ці дії мають на меті знищення, втрату культурної ідентичності або знищення певної групи людей, це може трактуватися як частина геноциду в різних контекстах, а саме:

Правовий контекст: Відповідно до Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього насильницька передача дітей може розглядатися як одна з форм знищення національних, етнічних або расових груп.

Культурна ідентичність: Втрата дітей їхньої культурної ідентичності через насильницьку передачу може мати тривалі наслідки для спільноти і підірвати їхнє створення.

Відповідальність міжнародної спільноти: Зобов'язання держави та міжнародних організацій щодо запобігання подібним діям і покарання винних можуть бути суттєво місцем для захисту дітей і запобігання майбутнім злочинам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. «Геноцидна риторика» щодо українців: до чого закликають російські політики та медіа. <https://www.radiosvoboda.org/a/henotsydna-rytoryka-kremlya-media-bloheriv/32156793.html>
2. Безклубна А. В. Геноцид на території України під час російської агресії. Збірник тез Всеукраїнської наукової конференції здобувачів вищої освіти 24 листопада 2023 року, м. Львів. с. 35-37
3. Постанова про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» від 14.04.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>
4. Конвенція «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» від 09.02.1948. URL: <http://www.preventgenocide.org/ua/konventsia.htm>
5. Які злочини за міжнародним правом підпадають під поняття «геноцид». <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyana-istorychnyy-kontekst/yaki-zlochyny-ye-genocydom-zamizhnarodnym-pravom>
6. Злочини проти дітей і підлітків як частина російського плану геноциду українців: медійні докази. <https://imi.org.ua/monitorings/zlochyny-proty-ditej-i-pidlitkiv-yak-chastyna-rosijskogo-planu-genotsydu-ukrayintsiv-medijni-dokazy-i51091>
7. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
9. Конвенція ООН про права дитини https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
10. Кримінальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
11. Russia's Systematic Program for the Re-education and Adoption of Ukraine's Children. <https://hub.conflictobservatory.org/portal/apps/sites/#/home/pages/children-camps-1>
12. Депортовані сироти: повернення на Батьківщину та право на правду. <https://rchr.org.ua/projects/deportovani-syroti-povernennya-na-batkivshhynu-ta-pravo-na-pravdu/>
13. Примусова депортація дітей в РФ. <https://drive.google.com/file/d/1hChKv3DosrZPSWym-YdOhfrE4ySjcrX4/view>
14. "We Had No Choice" "Filtration" and the Crime of Forcibly Transferring Ukrainian Civilians to Russia. https://www.hrw.org/sites/default/files/media_2022/09/ukraine0922_web.pdf
15. Примусове переміщення громадян України: чи правомірні дії окупаційної влади та як діяти якщо таке порушення мало місце? <https://www.helsinki.org.ua/articles/prymusove-peremishchennia-hromadian-ukrainy-chy-pravomirni-dii-okupatsiynoi-vlady-ta-iaak-diiaty-iaakshcho-take-porushennia-malo-mistse/>
16. Росіяни змінюють імена та прізвища депортованих дітей, що ускладнює їхній пошук. <https://zmina.info/news/rosiany-zminuyut-imena-ta-prizvyshha-deportovanyh-ditej-shho-uskladnyuye-yihnij-poshuk-pravozahysnyku/>

17. Діти війни. <https://childrenofwar.gov.ua/>

18. Росія здійснює геноцид українського народу через українських дітей

<https://armyinform.com.ua/2023/02/20/rosiya-zdijsnyuye-genoczyd-ukrayinskogo-narodu-cherez-ukrayinskyh-ditej-darya-gerasymchuk/>

19. На блокпості в Мелітополі окупанти залишили двох малих дітей в авто, а батьків відправили на фільтрацію. <https://zmina.info/news/na-blokposti-u-melitopoli-okupanty-zalyshyly-dvoh-malyh-ditej-v-avto-a-batkiv-vidpravlyu-na-filtracziyu/>

20. Росіяни викрали 12-річну дівчинку в Маріуполі. <https://suspilne.media/chernivtsi/223737-rosiani-vikrali-12-ricnu-divcinku-v-mariupoli-u-cernivcah-ii-didus-vimagae-povernuti-ditinu/>

21. «Імовірно, в РФ вивезли 700 тисяч дітей». Навіщо росії українські діти та які шанси повернути їх додому. <https://hromadske.ua/posts/imovirno-v-rf-vivezli-700-tisyach-ditej-navisho-rosiyi-ukrayinski-diti-ta-yaki-shansi-povernuti-yih-dodomu>

22. «Вони – нація, а ми – ніхто»: розповіді українських дітей, вивезених окупантами. <https://www.radiosvoboda.org/a/dity-deportatsiya-okupatsiya-save-ukraine/32256533.html>

РЕЦЕНЗІЇ

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.36>

Миколенко О. І.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративного та господарського права
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

**ВІДГУК НА НАУКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ КОРУПЦІЇ
НА ЗАХИЩЕНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ У МОНОГРАФІЇ
«ВЕРИФІКАЦІЯ ПРАВОВОЇ ДИСФУНКЦІЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РІВНЯ
РЕАЛЬНОЇ ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ»**

**(АНГЛ. VERIFICATION OF THE ANTI-CORRUPTION POLICY LEGAL DYSFUNCTION
AT THE LEVEL OF A REAL THREAT TO THE NATIONAL SECURITY)¹**

ДОКТОРА ЮРИДИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА МАКАРЕНКОВА ОЛЕКСІЯ ЛЕОНІДОВИЧА

Антикорупційні заходи перманентна задача для публічної влади у будь-якій країні. Їхня ефективність залежить від кореляції між законодавчими вимогами, правозастосуванням і правовими відносинами, які ними врегульовані. Корупційні викривлення зростають, коли законодавство і/або правозастосування відстає від цих відносин за параметрами змісту і/або часу. Тенденція зменшення таких викривлень результат впровадження у правову реальність науково обґрунтованих новацій, які відображають результати пізнання усіх зазначених феноменів на тлі конкретного історичного контексту розвитку соціальної спільноти. Виконана проф. О. Макаренковим наукова робота являє собою частину критично важливого для нації процесу осмислення антикорупційної політики як інструменту посилення національної безпеки України, міцність якої нині продовжують випробувати як зовнішній військовий агресор, так і корупціонери всередині країни. Наведені взаємозв'язки детермінують виключно високу актуальність рецензованої роботи

та розвитку її положень в межах подальших тематичних досліджень.

Робота насичена теоретичним матеріалом новітньої правової доктрини, статистичними та іншими емпіричними даними юридичної практики, а також відповідними ілюстраціями з правової реальності. Вочевидь це дозволило автору поєднати у предметі дослідження чотири основні концепти – «правова дисфункція», «антикорупційна політика», «реальна загроза» і «національна безпека» – і розкрити смислове навантаження композиції їхньої сутнісної взаємодії. Мета дослідження деталізована через завдання з пізнання вихідних правових та методологічних підстав верифікації правової дисфункції антикорупційної політики рівня реальної загрози національній безпеці України; діалектичного переходу неспроможності антикорупційних заходів у вказану загрозу; змісту стратегії і міжнародно-правових документів щодо усунення зазначеної загрози; синергії національних та міжнародних антикорупційних інституцій у нейтралізації корупційної загрози, а також досвіду країн ЄС у сфері антикорупційної політики. Визначені мета і завдання достатньо амбітні та складні. Автору у цілому вдалося досягти поставленої мети і вирішити завдання роботи, що, з-поміж іншого, свідчить про наявність у нього належного досвіду з про-

¹ Makarenkov O. L. Verification of the anti-corruption policy legal dysfunction at the level of a real threat to the national security. Riga : Izdevniecība "Baltija Publishing". 2024. 160 p.

ведення наукових досліджень високої складності, зокрема ґрунтовну обізнаність з питань функціональних можливостей норм кримінального, адміністративного, комерційного, міжнародного та інших галузей права в сфері антикорупційної політики. Формування теоретичних конструктів з цих норм права у вигляді компонентів національної безпеки свідчення вдало обраної системи методів дослідження і вмілого використання автором методології наукового пізнання загальнофілософської, загальнонаукової і спеціально-наукової природи. Ємність концепту «національна безпека» розкрита в межах закономірностей загальнообов'язкових правил для політичної, управлінської та економічної протидії впливу на неї корупції.

Найбільш інноваційними результатами виконання монографічного дослідження проф. О. Макаренковим стали висновки про стимули та інші заохочення для нейтралізації корупції, які доповнюють деліктні норми антикорупційного правового механізму, дозволяють нейтралізувати людські вади і використовувати їхні чесноти у публічно-правових відносинах; про заперечення можливості створення глобального союзу націй, заснованого на прояві в правовій реальності добрих чеснот його членів, фактами війни; про зміст ієрархії вихідних зв'язків ключових для розуміння корупційних викривлень понять, сутнісного змісту національних інтересів та взаємозв'язку корупційних діянь із рівнем загрози національній безпеці України, а також про мету, завдання та предметні сфери національних інтересів, принципи і суб'єктів створення, оновлення, впровадження та контролю ефективності стратегії усунення корупційних загроз національній безпеці, правила зміцнення елімінації цих загроз через транснаціональні зв'язки та ресурси цифрових технологій, процедури використання постійних і ситуативних переваг нації, її іманентних ознак та інших ресурсів у конкретний момент часу та протягом коротко-, середньо- та довгострокового періодів, алгоритми визначення характеру та якості цих переваг, своєчасної перевірки їх появи та трансформацій (посилення, ослаблення тощо); про виняткову небезпеку військових загроз ззовні

для корумпованих держав, оскільки корупція предикатний і/або суміжний злочин для зради конституційних та інших національних цінностей, шпигунства, колабораціонізму із зовнішнім військовим агресором та низки інших правопорушень; про роль зовнішньої підтримки антикорупційних реформ для таких держав, їхню націоморфність і потребу надшвидкої трансформації, за успішними антикорупційними моделями країн, які врятували свої нації від війни і топ-корупції, зокрема у межах ЄС; про ухвалення і реалізацію тих правових норм, які відображають сучасний стан забезпечення можливостей людини, традиції права, менталітет, історичні умови, економіки тощо; про капіталізацію практик побудови добросесних правових відносин нації; про реальність задекларованого в законі гуманітарного стандарту для кожного громадянина, який прагне усвідомити свої реальні правові межі, а також відповідність цим межим своєї природи, життєвих місій і намірів, оскільки національна безпека в цьому антроповимірному контексті держави та законодавства посилюється там і тоді, де і коли написано в законодавстві повністю виконується; про підвищення спроможності матеріально-правової частини транснаціональної антикорупційної системи за рахунок визначення релевантних предмету цієї системи норми-дефініцій («добросесність», «антикорупційна відповідність», «верховенство права», «втрата обличчя», «відкрите до розвитку громадянське суспільство», «успадкування антикорупційного досвіду», «люди з міжнародним авторитетом у сфері боротьби з корупцією», «люди з міжнародно визнаним рівнем добросесності», «капіталізація добросесності» тощо) з деталізацією лексемами, що відповідають сутності світогляду представників нації, де такі поняття застосовуються; про пізнання міждисциплінарних зв'язків людських чеснот у вимогах законодавства, закономірностей успіху професійної діяльності поліцейських, слідчих, прокурорів, адвокатів, суддів, викривачів та інших антикорупціонерів; про комплекс застосування антикорупційних концепцій продуктивним національним практикам перетворення письмового правового тексту в правову реальність, диференціацію цього

правозастосування всередині самої нації, залежно від характеру соціального прошарку та/або функціонального навантаження колективу, до якого адресовані антикорупційні правила; про навчальний курс «Доктрина доброчесності в законодавстві та практиці»; про інтеграцію націй за критерієм прояву у правовій реальності людських чеснот, зокрема у межах союзу поточного зовнішнього агресора України та в рамках її союзників у ЄС та НАТО, а також на прикладі Міжнародної організації доброчесного розвитку; про тернарність композиції національної антикорупційної моделі, спроможної усунути загрози національній безпеці; про розвиток у кожного покоління людських чеснот через освітньо-наукову інфраструктуру, використання управлінських, матеріальних та інших ресурсів для відтворення та примноження результатів розвитку нації, а також інші детермінанти антроповимірного законодавства та практик його застосування поза кримінальним процесом у цій моделі; про відсутність мотивації до вдосконалення, відставання в розвитку від інших на рівних конкурентних умовах, маніакальну одержимість посадою та інші нездорові амбіції щодо усунення конкурентів на посаду, а також корупційні деформації правосвідомості посадових осіб тощо.

Наведений синопсис висновків наслідок застосованого автором високого рівня теоретичного абстрагування вихідних даних, що складають зміст рецензованої монографії. При цьому вдалий вияв його когнітивних спроможностей можна спостерігати також у конкретизації понять «корупція», «національна безпека» та інших абстрактних концептів предмету дослідження, зокрема через визначення компонентів «стратегії верифі-

кація правової дисфункції антикорупційної політики рівня реальної загрози національній безпеці», специфіки їхнього прояву в українському контексті, в умовах війни із зовнішнім агресором та його союзниками, на тлі формування механізмів ефективної взаємодії із союзниками України та її інтеграції до ЄС, безпекових структур тощо. Крім цього, ця монографія справляє враження методологічного підґрунтя подальших наукових розробок порушеної проблематики, щонайменше у межах сучасних трендів задоволення запитів на забезпечення ефективності міжнародного публічного права, зростання цифрового опосередкування правових відносин, унормування функціонування штучного інтелекту тощо. Монографія промаркована міждисциплінарністю предмета дослідження не тільки в межах юриспруденції (теорії, кримінального, адміністративного, господарського, міжнародного права), проте й у взаємозв'язках з публічним управлінням, політологією, економікою, комп'ютерними науками, статистикою, державною безпекою України та геополітикою. Цей маркер можна визначити як один з найбільш домінуючих і позитивно-перспективних трендів виконаного наукового дослідження, який, напевне, залишається чималим викликом для автора у його подальшому теоретичному розгортанні порушеної проблеми.

Отже, рецензована монографія проф. О. Макаренкова являє собою ґрунтовне наукове дослідження правових, безпекових та інших міждисциплінарних зв'язків проблеми корупції. Формуванню уявлення про зміст рецензованої монографії серед багатомовного академічного середовища сприяє супроводження її анотацією мовами країн Західної і Східної традицій права.

НОТАТКИ

КИЇВСЬКИЙ ЧАСОПИС ПРАВА

Випуск 3

Художник обкладинки *А. Юдашкіна*
Верстка *Ю. Семенченко*

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 29,76. Обл.-вид. арк. 28,80
Замовлення № 1024/729. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.